

Δικτατορία 1967-1974: διάσωση της ιστορικής μνήμης

Ο ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών 1967-1974 σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο Αθηνών, στις 19 Απριλίου 1991 στο Παλαιό αμφιθέατρο της ιατρικής σχολής, οργάνωσε εκδήλωση με την ευκαιρία της 24ης επετείου του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967.

Ο γενικός τίτλος της εκδήλωσης ήταν: «Δικτατορία 1967-1974: διάσωση της ιστορικής μνήμης».

Ομιλητές στην εκδήλωση αυτή ήταν οι καθηγητές: Γιώργος Δερτιλής, Αντώνης Λιάκος και Νίκος Αλιβιζάτος.

Τη συγκέντρωση προλόγισε ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Γεράσιμος Νοτάρας.

Προλεγόμενα

Του ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΝΟΤΑΡΑ

Σε λίγες ώρες ξημερώνει η επέτειος της 21ης Απριλίου. Της ημέρας που σήμανε την έναρξη μιας εφτάχρονης περιπέτειας για τη χώρα και το λαό.

Οι επιπτώσεις της δικτατορίας αυτής χρονικά ξεπερνούν τα όρια της λήξης του αυθαίρετου και αυταρχικού καθεστώτος, που επιβλήθηκε το 1967. Τα αποτελέσματα των επιπτώσεων αυτών δεν έχουν, κατά τη γνώμη μας, πλήρως καταγραφεί και αναλυθεί.

Αναφερόμαστε συχνά στις στρεβλώσεις τις κοινωνικές, τις οικονομικές, τις πολιτικές, που έχουν την αφετηρία τους στη δικτατορική περίοδο, ή ακόμα και στις επιδράσεις πάνω σε νοοτροπίες και συμπεριφορές που συναντάμε καθημερινά.

Η ακρίβεια των διαπιστώσεων ή των υποθέσεων αυτών δεν έχει διερευνηθεί επιστημονικά και πολύ περισσότερο δεν έχει θεμελιωθεί.

Προϋπόθεση μιας τέτοιας εργασίας είναι η διατήρηση της μνήμης, υπό την ευρύτατη έννοια του όρου, δηλαδή όλων εκείνων των στοιχείων που θα επιτρέ-

ψουν στον σημερινό και αυριανό ερευνητή να αποκαταστήσει με νηφαλιότητα, στη σωστή τους διάσταση, τα γεγονότα της εποχής και να αποτιμήσει τη συγκυριακή αλλά και τη μακροχρόνια σημασία τους.

Ο Σύνδεσμός μας θεωρεί ότι έχει χρέος να επωμισθεί ένα μέρος του έργου αυτού. Έτσι, από καιρό έχει ωριμάσει μετὰξὺ μας η ιδέα της ανάληψης της προσπάθειας για τη συγκρότηση ενός ιστορικού αρχείου της περιόδου 1967-1974.

Οι πρώτες ενέργειες προς την κατεύθυνση αυτή είχαν ενθαρρυντικά αποτελέσματα, αφού πολύ σύντομα θα διαθέτουμε το οίκημα που θα στεγάσει το ιστορικό αρχείο και το πρώτο υλικό που θα είναι προσφορά των μελών μας.

Χρειάζεται όμως επίσης να καταβληθεί προσπάθεια για την κινητοποίηση όλων εκείνων των δυνάμεων που θα δώσουν τη σωστή κατεύθυνση στην αναζή-

τηση και άλλων πηγών, αλλά κυρίως που θα αξιοποιήσουν το πρωτογενές υλικό το οποίο θα συγκεντρωθεί.

Στην κατεύθυνση αυτής της ευαισθητοποίησης εντάσσεται και η σημερινή μας εκδήλωση. Πιστεύουμε ότι η στιγμή είναι καλή.

Από τη μεταπολίτευση και μετά στη χώρα μας έχει ανδρωθεί μια γενιά ιστορικών και άλλων επιστημόνων των ανθρωπιστικών κλάδων που, με αθόρυβο τρόπο αλλά με επάρκεια και μεράκι, έχουν βάλει σαν σκοπό το ξανακοίταγμα της σύγχρονης κυρίως ιστορίας μας μέσα από τις πρωτογενείς πηγές και μακριά από τον ιδεολογίζοντα δογματισμό και τα προκατασκευασμένα στερεότυπα.

Με τη γενιά των επιστημόνων αυτών ελπίζουμε να διασταυρωθούμε στην πορεία αυτής μας της προσπάθειας.

Η κοινή αυτή προσπάθεια, πέρα από τον συγκεκριμένο στόχο, ελπίζουμε ότι θα υπηρετήσει και κάτι γενικότερο, που πιστεύουμε ότι το έχει άμεσα ανάγκη η σημερινή ελληνική κοινωνία: την αντίσταση στην εφήμερη επικαιρότητα, που έρχεται πολλές φορές, τεχνητά παραγόμενη και προβαλλόμενη, να καλύψει ή και να κουκουλώσει το χθесινό «σημαντικό». Πρακτική που έχει καταντήσει τον σύγχρονο πολίτη ανεμοδείκτη περιστρεφόμενο κατά τις επιθυμίες των τεχνικών της «πληροφόρησης» και του μάρκετινγκ. Που έχει στερήσει τον πολίτη από τις σταθερές εκείνες που θα του επέτρεπαν μια πορεία συνέχειας και συνέπειας.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι και η αποψινή μας συγκέντρωση, με το χαρακτήρα που προσπαθήσαμε να της προσδώσουμε, είναι ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για να επαναφέρουμε στη μνήμη μας την περίοδο της δικτατορίας.

Διάσωση των τεκμηρίων

Του ΓΙΩΡΓΟΥ Β. ΔΕΡΤΙΛΗ

Το θέμα της σημερινής συνάντησης δεν είναι μια γενική ιστορική αναδρομή στην περίοδο της δικτατορίας. Μας λείπουν τα στοιχεία που θα χρειάζονταν έστω και για ένα πρώτο σχεδιάσμα. Το θέμα είναι, κυρίως, να εξετάσουμε πώς μπορούμε να διασώσουμε την ιστορική μνήμη της περιόδου αυτής. Θα μείνω μέσα στα στενά όρια του θέματος και θα είμαι σύντομος.

Γιατί χρειάζεται να διασωθεί η μνήμη της περιόδου; Από τη νεότερη ιστορία μας γνωρίζουμε ολίγα για τον 19ο αιώνα, ελάχιστα για τον 20ό και σχεδόν τίποτε για τη μεταπολεμική περίοδο, της οποίας η δικτατορία είναι η καμπή, ίσως μάλιστα και το τέλος: το τέλος μιας εποχής, 1936-1974, και γενικότερα η καμπή της νεότερης ιστορίας μας.

Βέβαια, η ιστορία δεν τεμαχίζεται εύκολα σε επταετίες. Μια «ιστορία της δικτατορίας», που θα άρχιζε το 1967 και θα τελείωνε το 1974, δεν θα ήταν επιστημονικά εφικτή και αξιόπιστη. Δύο παραδείγματα αρκούν: Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας δεν είναι δυνατόν να εξεταστεί απομονωμένη από τη μετεμφυλιακή εθνικιστική ιδεολογία ή από τη μεταρρυθμιστική του 1963 ή από την κατάργηση της καθαρεύουσας στη μεταπολίτευση ή από τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων. Δεύτερο παράδειγμα: Η οικονομία της επταετίας δεν μπορεί να απομονωθεί από το σχέδιο Μάρσαλ, τις παγωμένες πιστώσεις και την οικονομική πολιτική της πρώτης караμανλικής περιόδου –ούτε από τον στασιμοπληθωρισμό, τις προβληματικές και τη δημοσιονομική κρίση της μεταπολίτευσης. Η συγγραφή της ιστορίας, λοιπόν, δεν τεμαχίζεται. Άλλο, όμως, συγγραφή και άλλο διάσωση μνήμης. Διάσωση μνήμης σημαίνει, νομίζω, να διασώσουμε, να συγκεντρώσουμε και να διοργανώσουμε τις πηγές: αρχεία δημόσια και ιδιωτικά, τεκμήρια, Τύπος, δημοσιεύματα, μαρτυρίες. Και αυτά είναι δυνατό και χρειάζεται να γίνουν με προτεραιότητα για την περίοδο της δικτατορίας, για διάφορους λόγους, που θα φανούν όπως προχωρούμε.

Η διάσωση της μνήμης της δικτατορίας όχι μόνο χρειάζεται, επείγει κιόλας. Οι πηγές χάνονται, ιδίως σε μια κοινωνία που, όπως η δική μας, πάσχει από αμνησία και, επομένως, ασφαλτοστρώνει την Ιερά Οδό, πολτοποιεί τα αρχεία, καίει τους φακέλους. Επείγει, λοιπόν, όχι μόνο διότι χάνονται οι πηγές, αλλά και για να αντισταθούμε με έναν ακόμη τρόπο στην αμνησία, το σημαντικότερο ίσως αίτιο της κοινωνικής κρίσης που μαστίζει τον τόπο. Διότι κατά βάθος η ιστορική αμνησία και η ιστορική ακρισία είναι που καταστρέφουν την αυτογνωσία μας, τις κοινωνικές αξίες, την ελληνική γλώσσα, τη συνείδηση του φωτεινού χώρου που μας περιβάλλει, δηλαδή τελικά την πολιτισμική, εθνική και κοινωνική μας ταυτότητα. Σε αυτά όμως θα επανέλθω, επειδή αφορούν όχι μόνο το χτες, αλλά και το σήμερα και το αύριο.

Συγκέντρωση και διοργάνωση των πηγών: Τα πράγματα φαίνονται απλά, αλλά δεν είναι. Οι πηγές είναι πάμπολλες και άνισες. Ποιες θα συγκεντρώσουμε κατά προτίμηση, με ποιες προτεραιότητες; Αυτά εξαρτώνται, φυσικά, από τα ερωτήματα που σκοπεύουμε να θέσουμε στο υλικό μας, αφού το περισυλλέξουμε. Με άλλα λόγια, κάθε φορά που επιλέγουμε μια πηγή προς διάσωση, επηρεαζόμαστε αναπόφευκτα από μια ενδόμυχη ερμηνεία της δικτατορίας. Οι κίνδυνοι της προκατάληψης είναι καταφανείς. Σκοπός της ιστοριογραφίας δεν είναι να δοξάσει ή να δικαιολογήσει το παρελθόν, αλλά να το γνωρίσει επισταμένως, να το εννοήσει, προσφέροντας την κάθαρση της αυτογνωσίας. Διασώζοντας σήμερα το ιστορικό υλικό, ποιον σκοπό ευχόμαστε ενδο-

μύχως να έχουν οι ιστοριογράφοι μας, όταν έλθουν αύριο να το χρησιμοποιήσουν; Να γράψουν την ιστορία της «Εθνοσωτηρίου Επαναστάσεως»; Την ιστορία της Αντίστασης, των ολίγων; Την ιστορία της «μη αντίστασης» των πολλών; Τίποτε από όλα αυτά. Οι ιστοριογραφίες είναι πολλές, αλλά η ιστορία είναι μία. Η ιστορία ενιαία είναι απλώς η πραγματικότητα που πάντα μας διαφεύγει, εν μέρει τουλάχιστον, και πάντοτε προσπαθούμε να τη συλλάβουμε με την ιστοριογραφία, όσο μπορούμε.

Αυτής της πραγματικότητας τη μνήμη πρέπει λοιπόν να διασώσουμε όσο μπορούμε, σώζοντας τεκμήρια και μαρτυρίες. Και το υλικό αυτό πρέπει να είναι όσο γίνεται απεριόριστο από τις προκαταλήψεις μας και πληρέστερο, να συλλεγεί με φαντασία και γενναιότητα, να είναι πολυσχιδές και ευρύτατο. Με άλλα λόγια, να αφορά τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων και το ευρύτερο δυνατό κοινωνικοπολιτικό φάσμα – αφού οι άνθρωποι και οι κοινωνίες τους είναι, τελικά, τα υποκείμενα της ιστορίας και η ίδια η υπαρξιακή αιτία της ιστοριογραφίας.

Δεν προσκληθήκαμε βέβαια εδώ, ως ιστορικοί, για να ανακοινώσουμε ένα πρόγραμμα έρευνας και συγκέντρωσης αρχείων, πηγών και μαρτυριών, αλλά για να διατυπώσουμε απόψεις για τις γενικές γραμμές ενός τέτοιου εγχειρήματος, αν μπορέσει κάποτε να γίνει. Κατά την άποψη, λοιπόν, που ήδη άρχισα να διατυπώνω, οι πληροφορίες και οι μαρτυρίες, όταν αρχίσουν να συγκεντρώνονται, θα έπρεπε να αφορούν ένα πλήθος ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων. Αυτό το πλήθος μπορεί να καταταγεί σε δύο γενικές κατηγορίες:

Στη μία κατηγορία υπάγονται όσοι πρωταγωνιστούν ή συμμετέχουν επωνύμως στα συμβαίνοντα – πρόσωπα, ομάδες, οργανώσεις και θεσμοί: μεμονωμένοι πολίτες και αντιστασιακές οργανώσεις, νέοι, φοιτητές και νεολαίες, επαγ-

γευματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, η Δικαιοσύνη, το Στέμμα, πολιτικές προσωπικότητες και παρατάξεις, οι ίδιοι οι δικτάτορες, οι άνθρωποι του περιβάλλοντός τους, ο στρατός.

Στην άλλη κατηγορία υπάγονται όσοι δεν συμμετέχουν επωνύμως στα γεγονότα, ο ανώνυμος πληθυσμός.

Είτε πρόκειται για τη μία είτε για την άλλη κατηγορία, οι πληροφορίες που θα συγκεντρωθούν πρέπει να αφορούν όσο γίνεται περισσότερα πρόσωπα ή μεγαλύτερα δείγματα του πληθυσμού. Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για τις μαρτυρίες προσώπων. Διότι οι πηγές που χάνονται με τη μεγαλύτερη ταχύτητα και – φεύ– με απόλυτη βεβαιότητα, είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι. Ίδου ένας ακόμη λόγος για τον οποίο επείγει η διάσωση της μνήμης της δικτατορίας, λόγος ειρωνικά μακάβριος, αλλά πολύ πρακτικός και πραγματικός. Οι μαρτυρίες των ανθρώπων χρειάζονται λοιπόν έγκαιρη καταγραφή. Βέβαια, οι συνεντεύξεις των επωνύμων και οι δημοσκοπήσεις του πλήθους, με δυο λόγια η προφορική ιστορία, δεν είναι πανάκεια. Αλλά αυτές οι μέθοδοι είναι αναντικατάστατες για μια περίοδο αυταρχισμού που, εξ ορισμού, δεν αφήνει πολλά και αξιόπιστα γραπτά τεκμήρια. Καταγραφή μαρτυριών, λοιπόν, με συνεντεύξεις επωνύμων προσώπων αλλά και με δημοσκοπήσεις σε δείγματα πληθυσμού από τη γενιά της δικτατορίας, όσο υπάρχει ακόμη αυτή η γενιά. Η πολλαπλότητα και οι διασταυρώσεις των μαρτυριών, των διηγήσεων και των πληροφοριών, θα αποκαθάρουν το υλικό από τα σφάλματα, τις υπερβολές, τα ψεύδη – και η μία μαρτυρία θα συμπληρώσει τα κενά της άλλης. Έτσι, οι μαρτυρίες που θα συλλεγούν με τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας θα προστεθούν στις πληροφορίες από τις κλασικές πηγές – αρχεία, δημοσιεύματα κτλ.

Από το συνολικό αυτό υλικό θα έπρεπε να προκύψουν τέσσερα προϊόντα: Πρώτο προϊόν, το υλικό για ένα λεπτομερές και πολυμερές χρονικό. Δεύτερο, ένα αρχείο προσώπων –επαναλαμβάνω: επωνύμων και μη– με πληροφορίες για τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, τις καταβολές τους και τη βιοτική τους εξέλιξη, αρχείο με πολλές δυνατότητες κοινωνιολογικής και ιστορικής επεξεργασίας. Τρίτο προϊόν, ένα αρχείο δικτύων όπου θα καταγραφούν οι δικτυώσεις των προσώπων, οργανώσεων και παρατάξεων που λειτούργησαν στην περίοδο της δικτατορίας. Τέλος, μια αποτύπωση των εντυπώσεων, των συγκινήσεων, των ιδεών και των προσδοκιών της εποχής: παρά το ότι θα γίνει εν μέρει εκ των υστέρων, με την αναπόφευκτη διαστρέβλωση που θα έχει επιφέρει ο χρόνος και το ποσοστό αναξιοπιστίας των μαρτύρων, η πολλαπλότητα των μαρτυριών και οι διασταυρώσεις με τις μαρτυρίες εκείνης της εποχής θα επιτρέψει στον ιστορικό που θα χρησιμοποιήσει κάποτε το υλικό αυτό να σταθμίσει και να περιλάβει, με αρκετή ακρίβεια, τα κοινά σημεία, τις μεγάλες ιδέες, όσες θα διατρέχουν, λίγο ή πολύ, όλες τις μαρτυρίες.

Αυτά είναι, νομίζω, σε πολύ γενικές γραμμές όσα είναι ευκαίιο να γίνουν. Και όλα αυτά θα συντελέσουν στο να διασώσουμε κάπως τη μνήμη της εποχής εκείνης. Είπαμε όμως –και αυτό είναι ίσως σπουδαιότερο– ότι θα μας βοηθήσουν επίσης να αντισταθούμε με έναν ακόμη τρόπο στην ιστορική αμνησία και ακρισία, βασικό αίτιο κρίσης και παρακμής. Και η ελληνική κοινωνία πάσχει από αμνησία, λόγω είτε αμαθείας είτε αυτοπεριφρόνησης. Για το πρώτο ουσιαστικά μιλήσαμε ήδη, ας τελειώσουμε λοιπόν με το δεύτερο.

Αμνησία λόγω αυτοπεριφρόνησης: Η κοινωνία μας δεν θέλει πλέον να ξέρει το παρελθόν της, διότι δυόμισι αιώνες τώρα αναζητεί στο παρελθόν την ταυτότητά της και οι συγκρίσεις του παρελθόντος με το παρόν είναι συντριπτικές. Εξού και η αυτοπεριφρόνηση και, π.χ., ο μανιχαϊκός διχασμός για τη γλώσσα ή, άλλο παράδειγμα, στις μέρες μας πλέον, η απόρριψη της αρχαιότητας. Της αρχαιότητας

από την οποία αρχίσαμε την αναζήτηση της ταυτότητάς μας, τον 18ο αιώνα. Διαφωτισμός, κλασικισμός, εθνικισμός, προγονολατρία, ρομαντισμός, σοβινισμός, η συνέχεια του Ελληνισμού, ο τρίτος ελληνικός πολιτισμός, ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, η γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσεως: και όλα αυτά μέσα στην αδιάλειπτη και αδιάσειστη νεοελληνική κακομοιριά.

Αλλά το «Παραμύθι χωρίς όνομα» έχει και άλλη πλοκή, ίσως μάλιστα πολλές άλλες πλοκές. Τι θα βρούμε άραγε ξαναπιάνοντας το νήμα από τον εθνικισμό και ακολουθώντας άλλες διακλαδώσεις; Εθνικισμός, λοιπόν, ιστορισμός, λαογραφία, λαϊκισμός, φυλετισμός, ξενοφοβία και μισαλλοδοξία, η ξενική επέμβαση και η ξένη επιβουλή, ανήκομεν και δεν ανήκομεν εις την Δύσιν, η Ευρώπη και ο αντιευρωπαϊσμός, το ανάδελφον έθνος: όλα αυτά, σύνδρομα ιστορικής ακρισίας και αμνησίας. Οι συνέπειες; Αμφιταλάντευση, αμφιβολία, ανασφάλεια, εσωστρέφεια, αυτοπεριφρόνηση. Και τι φταίει για όλα αυτά; Ίσως το ανακαλύψουμε κάποτε και αυτό, με την ιστορία, διασώζοντας τις μνήμες μας, όσο μπορούμε και όσο είναι ακόμη καιρός.

Γιατί να διασώσουμε την ιστορική μνήμη;

Του ΑΝΤΩΝΗ ΛΙΑΚΟΥ

Γιατί να διασώσουμε την ιστορική μνήμη; Η ιστορία της περιόδου μπορεί να γραφεί αν υπάρξει επαρκής πρόσβαση στα ελληνικά και ξένα αρχεία, αν μελετηθεί συστηματικότερα και αν συγκροτηθεί μια προβληματική για τη μεταπολεμική εποχή. Υπάρχουν άλλωστε θαυμάσιες εργασίες για περιόδους στις οποίες δεν διασώζεται η ιστορική μνήμη, ή οι ιστορικοί

δεν την έλαβαν καν υπόψη τους. Βεβαίως η ιστοριογραφία έχει να ωφεληθεί από μαρτυρίες των πρωταγωνιστών ή και απλών ανθρώπων. Περιορισμένη όμως, και πάντως συμπληρωματική, χρήση μπορούν να έχουν, αφού προηγουμένως αποκαθαρούν από τις επιστρώσεις που έχει σωρεύσει ο χρόνος και μεταγενέστερες κρίσεις.

Βέβαια αυτές οι επιστρώσεις, δηλαδή η μελέτη της ιστορικής μνήμης καθώς οδεύει διαμέσου διασταυρώσεων παρόντος και παρελθόντος, δημόσιου και προσωπικού, εμπειριών και αξιών, έχουν από μόνες τους ενδιαφέρον το οποίο δεν εξαντλείται στην προσφορά και στην αποδέσμευση πληροφοριών. Αν μας πληροφορούν για κάτι είναι για το νόημα που οι άνθρωποι δίνουν στις πράξεις και στις συμπεριφορές τους και μας εξηγούν τις ιστορικές τους καταβολές. Η ιστορική μνήμη είναι απαραίτητη για τη μελέτη της μεταβαλλόμενης υποκειμενικότητας. Αλλά και πάλι, έστω και απαλλαγμένη από τη θετικιστική της χρήση, η ιστορική μνήμη αποτελεί μια πρώτη ύλη για την παραγωγή ιστορικής γνώσης.

Ήδη χρησιμοποιήσαμε δύο όρους: ιστορική μνήμη και ιστορική γνώση. Από μια άποψη και οι δύο αποτελούν μορφές της μνήμης μιας κοινωνίας και στο μακρό χρόνο, ή από την απόσταση της φιλοσοφίας της ιστορίας, οι διαφορές τους ελαχιστοποιούνται. Στον βιογραφικό όμως χρόνο και από την άποψη της ιστοριογραφίας οι δύο όροι είναι συμπληρωματικοί.

Είπαμε με ποιον τρόπο η ιστορική μνήμη υπηρετεί τη γνώση. Αλλά και η ιστορική γνώση επηρεάζει την ιστορική μνήμη. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το δικό τους παρελθόν μέσα από την κατασκευασμένη εικόνα για το παρελθόν αυτό. Μια εικόνα που κατασκευάζεται με υλικά που προέρχονται από τη διάδοση της ιστορικής γνώσης ή/και από την εν-

σωμάτωσή της σε ιδεολογίες.

Αλλά η ιστορική μνήμη έχει και τη δική της ανεξαρτησία και διαφορετικότητα.

- Δεν αφορά το παρελθόν αυτό καθ'εαυτό, αλλά τη σχέση παρελθόντος-παρόντος. Την ενεργό δηλαδή ύπαρξη του πρώτου στο δεύτερο.
- Η σημασία της ιστορικής μνήμης δεν περιορίζεται στην επιστημονική κοινότητα των ιστορικών. Αφορά την ιστορία ως κοινωνική πράξη. Τα κοινωνικά περιβάλλοντα από τα οποία ξεπηδούν, και τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται οι συλλογικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Τη χρήση των αναπαραστάσεων αυτών.
- Είναι ευνόητο πως οι αποτυπώσεις της δεν περιορίζονται στη γραφή, και πολύ περισσότερο στο ακαδημαϊκό είδος γραφής. Υπάρχει ως γραμματική μέσα από την οποία διαβάζονται τόσο η ιστορική γραφή, όσο και οι άλλοι τρόποι αναπαράστασης του παρελθόντος.
- Η ιστορική μνήμη συστέλλεται και διαστέλλεται, καθευδείς και αφυπνίζεται, ανάλογα με τις περιστάσεις που ανακαλούν ομοιότητες δράσης.
- Τέλος, η ιστορική μνήμη (προσδιορίζοντας, έμμεσα ή και άμεσα, τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τις τρέχουσες εμπειρίες μας) αποτελεί μια ενεργό ιστορική κουλτούρα η οποία περιβάλλει, αναδεικνύει ή περιθωριοποιεί τα περιεχόμενα του παρελθόντος. Έχει να κάνει με την ιστορική συνείδηση.

Αν όμως η ιστορική μνήμη ως κοινωνική πράξη παράγεται ούτως ή άλλως, τότε γιατί η ανάγκη μιας κουβέντας για τη διάσωσή της; Θα δοκιμάσω να απαντήσω παρατηρώντας αναλυτικότερα τους δύο χώρους μέσα στους οποίους παράγεται.

A. Η ιστορική μνήμη αναπαράγεται από τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος στη δημόσια σφαίρα. Οι αξίες που παράγονται εκεί επιβάλλουν το νόημα με το οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ή υποτίθεται ότι οφείλουν να αντιληφθούν τις προσωπικές τους εμπειρίες. Τις διαφορές και τις ασυμφωνίες αναλαμβάνει να τις εξομαλύνει η ιδεολογία.

Αλλά ο λόγος που αναπτύσσεται στη δημόσια σφαίρα, ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος, εξαρτάται από τις πολιτικές προτεραιότητες του παρόντος. Αυτές, μετα-

φρασμένες σε αξιολογικό κώδικα, δημιουργούν ένα πυκνό δίκτυο που επιτρέπει ή όχι να φανεί μια ιστορική περίοδος, που αναδεικνύει ορισμένες πλευρές της καθώς επισκιάζει άλλες, που τη συνδέει ή την αποκόπτει από τη συστοιχία του χρόνου, που επιτρέπει ορισμένες μνήμες και αποσιωπά άλλες, που αφήνει να φανούν οι μνήμες ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών και όχι άλλων, που αποδίδει κάθε φορά διαφορετικά σημαίνοντα στις εμπειρίες τις οποίες οι ίδιοι άνθρωποι βίωσαν στο παρελθόν.

Η ανάγκη διάσωσης, επομένως, της ιστορικής μνήμης (όπως εμφατικά τονίζεται στον τίτλο αυτής της εκδήλωσης) προκύπτει όχι μόνο από την ιστορική δεοντολογία σεβασμού των γεγονότων απέναντι σε αποσιωπήσεις, αλλά από τη σημασία αυτού του σεβασμού για το είδος της πολιτικής κουλτούρας και για το εύρος της δημόσιας σφαίρας. Η καλλιέργεια της αίσθησης της ιστορίας μέσα στην πολιτική συζήτηση δεν έχει αξία μόνο ως ανοχή της διαφορετικότητας, αλλά και ως άνοιγμα στη διαχρονία, ως επαναφορά στον ορίζοντα του ενδιαφέροντός μας μειζόνων ζητημάτων όπως ο χαρακτήρας της εξουσίας, ο σκοπός της πολιτικής, ο επανακαθορισμός της δημοκρατίας, η θέση και η λειτουργία της οικονομίας μέσα στην κοινωνία.

B. Ο άλλος χώρος αναπαραγωγής της ιστορικής μνήμης είναι ο προσωπικός, ο οποίος μπορεί να αφορά και κοινότητες, ομάδες, ή και κατηγορίες με ισχυρούς δεσμούς από κοινές εμπειρίες στο παρελθόν. Οι μνήμες δεν αποτελούν πάντοτε εύπλαστο υλικό. Για το λόγο αυτό η ιστορία αποτελεί ένα πεδίο ανταγωνισμών, καθώς ο ένας αντίπαλος τείνει να εξαρθώσει ή να ενοχοποιήσει τη μνήμη του άλλου για να τον υποτάξει ιδεολογικά και πολιτικά. Αλλά και στο προσωπικό πεδίο, η μνήμη αποτελεί επίσης χώρο και αιτία

αντίστασης στις γενικότερες επιλογές, ή στις ανάγκες προσαρμογής που μας επιβάλλει το παρόν.

Η μνήμη αποτελεί το χώρο μιας ιδεατής αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων. Η σύγκριση με την πραγματική αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, η εμπειρία της υστέρησης, αναρριπίζει τη μνήμη και οδηγεί σε μια αναδίπλωση σ' αυτήν. Αναδίπλωση όμως σημαίνει αποκοπή της μνήμης από το διάλογο παρελθόντος-παρόντος, από αυτό που ορίσαμε ως αντικείμενο της μνήμης. Σημαίνει καταφυγή ή περιχαράκωση σε ένα μυθικό παρελθόν.

Ωστόσο, ακόμη και στην πρωταρχική τους σημασία, οι μνήμες νοηματοδοτούνται από το ερμηνευτικό σχήμα που οι άνθρωποι υιοθετούν για την ιστορία και από τη θέση στην οποία τοποθετούν τον εαυτό τους και τη δράση τους στο παρελθόν.

Τα ερμηνευτικά αυτά σχήματα, είτε ως κυρίαρχα είτε ως εναντιώσεις σε επιβεβλημένες από πολιτικές κυριαρχίες εκδοχές της ιστορίας, διασταυρώνονται με τις προσωπικές εμπειρίες, και όχι μόνο μία φορά. Οι αποτυπώσεις αυτών των διασταυρώσεων μετατρέπονται σε αλληπάληλα γεωλογικά στρώματα που επισωρεύονται συγκροτώντας την πραγματικότητα της μνήμης, και δείχνουν την πορεία της στο χρόνο. Επομένως, η διάσωση της μνήμης με τη μορφή εκκαθάρισης των εμπειριών από τους μύθους θα ήταν εξίσου ανέφικτη και ακρωτηριαστική, γιατί θα κατέστρεφε τη σχέση της με το παρόν.

Αν όμως η μνήμη αποτελεί μια ενεργό διαδικασία, δηλαδή το παρελθόν γίνεται αντικείμενο μιας συνεχούς επεξεργασίας, τότε διάσωση της ιστορικής μνήμης σημαίνει ενεργοποίηση μιας συζήτησης που εντοπίζεται στη διερεύνηση των αρμών και των μετασχηματισμών, οι οποίοι συμβαίνουν όταν η μνήμη μας συναντά τα μεγάλα ερμηνευτικά σχήματα που καθορίζουν την εικόνα της ιστορίας. Τα σημεία, δηλαδή, όπου οι προσωπικές ιστορίες συναντούν την ιστορία και αποκτούν νόημα.

Μπορούν να διασωθούν οι εμπειρίες όταν τα σχήματα που τις εννοημάτων κατέρρευσαν: ο καθένας από όσους είναι

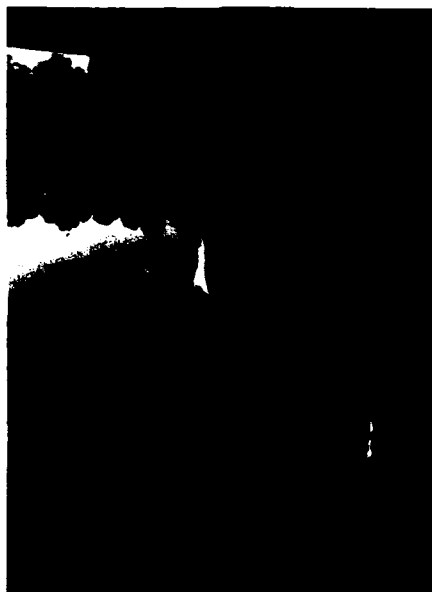
εδώ σήμερα καταλαβαίνει τη σημασία και την επικαιρότητα αυτού του ερωτήματος.

Είναι δυνατό να διασωθούν οι εμπειρίες των διώξεων και των θυσιών των αγωνιστών της Αριστεράς, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και της ιδεολογίας που απέρρευσε από αυτόν;

Διασώζονται οι εμπειρίες της Αντίστασης στη Δικτατορία, οι αγώνες εναντίον της «αδράνειας των υπερδομών», όπως κατηγοριοποιούσε ιστορικά τη σειρά των φαινομένων αυτών ο Σβρόννος, σε μια εποχή που το ερώτημα έχει αντιστραφεί και οι αδράνειες αναζητούνται όχι στους «πάνω» αλλά στους «κάτω»;

Η απάντηση μπορεί να είναι καταφατική, εφόσον οι ιστορικές μνήμες έχουν να διασώσουν νοήματα πέρα από τα σχήματα που τις εννοημάτων στο παρελθόν. Αν έχουν να διασώσουν νοήματα που τα ιδεολογικά σχήματα δεν επέτρεψαν να αποκαλυφθούν, που κατέδικασαν στην αφάνεια.

Καταφεύγει κανείς στην ιστορία όταν η ιδεολογία διέρχεται κρίση. Αν όμως η έννοια της ιδεολογικής κρίσης διαβάζεται ως ανάγκη αποκοπής από την ιστορική μνήμη, τότε το παρελθόν γίνεται αντικείμενο εξορκισμού και απώθησης. Την ψυχολογική αυτή στάση, μεταφρασμένη σε πολιτική πρακτική, τη γνωρίσαμε στην καταστροφή των «φακέλων», το καλοκαίρι του 1989. Πώς να μιλήσεις για α-

νάγκη διάσωσης της ιστορικής μνήμης σοβαρά, ύστερα από αυτή την καταστροφή;

Τι σημαίνει όμως πρακτικά διάσωση της ιστορικής μνήμης; Είπαμε πως δεν αφορά, ή δεν αφορά μόνο τη μετατροπή της μνήμης σε πληροφοριακό υλικό των ιστορικών, αφού της αφαιρέσουμε τις πλούσιες πλευρές υποκειμενικότητας που δεν χωράνε σε μια γραφή οργανωμένη με τα κριτήρια της αντικειμενικότητας.

Η διάσωση της ιστορικής μνήμης αποτελεί μια συλλογική πράξη με ουσιαστικές αλλά και συμβολικές διαστάσεις. Μπορεί να εκφραστεί με τη συγκέντρωση τεκμηρίων, γραπτών και προφορικών, την οργάνωση συζητήσεων για εμπειρίες του παρελθόντος και την καταγραφή τους, με τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας, με πρωτοβουλίες για τη διάσωση χώρων, αντικειμένων, παραδόσεων, με την κριτική στην επιλεκτικότητα των κυρίαρχων εικόνων για το παρελθόν. Αποτελεί, προπαντός, μια πράξη επικοινωνίας και ενίσχυσης δεσμών.

Η διάσωση άλλωστε της μνήμης της δικτατορίας δεν περιορίζεται μόνο στα χρόνια 1967-1974. Η δικτατορία συνέχισε τις παραδόσεις του μετεμφυλιακού κράτους και κληροδότησε η ίδια παραδόσεις ανελευθερίας που επιχωριάζουν σε ορισμένους τομείς της κοινωνικής ζωής ή αφυπνίζονται κατά καιρούς σε άλλους. Ο κατατεμαχισμός άλλωστε της μνήμης σε χρονικές περιόδους δεν έχει νόημα. Η ανάγκη διάσωσης της μνήμης στην ελληνική κοινωνία είναι ευρύτερη και δεν πρέπει να τεθεί και εδώ επιλεκτικά.

Άλλωστε και η αντίσταση στη δικτατορία δεν διατηρήθηκε ως αγνή μνήμη ηττημένων – τουλάχιστον όχι στο σύνολό της. Κατά καιρούς λειτουργησε και ιδεολογικά, δηλαδή καλύπτοντας κοινωνικές πρακτικές ή επιδιώξεις που δεν ομολογούνταν εύκολα. Η διάσωση, επομένως, δεν περιορίζεται στον μνημονικό της μόνο χαρακτήρα. Έχει επίσης τις κριτικές της διαστάσεις.

Η δικτατορία και οι τρεις λειτουργίες του δικαίου

Του ΝΙΚΟΥ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ

Σε ένα προπαγανδιστικό έντυπο που εξέδωσε το 1940 η δικτατορία της 4ης Αυγούστου, δικαιολογούσε ως εξής την πολιτική της να εξορίζει χωρίς δίκη τους πολιτικούς της αντιπάλους, σε νησιά και σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως, παρά να τους παραπέμπει στα αρμόδια δικαστήρια:

«Άλλοτε, έλεγε, αι πολιτικά δίκαι των συλλαβανομένων κομμουνιστών ου μόνον δεν εξυπηρετούν τον αντικομμουνιστικόν αγώνα του κράτους, αλλά, τουναντίον, παρείχον σπουδαίον βήμα δημοκρατικής προπαγάνδας και επηρεασμού των αφελών ακροατών υπέρ των ιδεών των [...]. Η μόνη συμφέρουσα διά το κράτος οδός διώξεως αυτών, συνέχιζε, ήτο η της παραπομπής των ενώπιον των εκάστοτε Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας, αίτινες, αδέσμευτοι νομικών κανόνων και ενημερωμένοι πάντοτε επί των μεθόδων δράσεως των κομμουνιστών, είναι εις θέσιν να επιβάλλωσι τας νομικάς κυρώσεις με ταχύτητα και επιβολήν, οίαν απαιτούσιν αι περιστάσεις».

Αν κρίνει κανείς από τα ημειπίσημα στατιστικά στοιχεία της δικτατορίας της 21ης Απριλίου –τα μόνα διαθέσιμα, σημειωτέον, έως σήμερα– θα διαπιστώσει ότι η χούντα δεν ακολούθησε την πρακτική συμβουλή των Μανιαδάκη και Μεταξά. Και ναι μεν εξόριζε και αυτή τους πολιτικούς της αντιπάλους, δεν δίσταζε όμως και να τους δικάζει: μόνο στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών, π.χ., από το 1967 έως το 1974 παραπέμφθηκαν 3.400 κατηγορούμενοι, από τους οποίους 2.045 καταδικάστηκαν σε διάφορες ποινές.

Το παράδειγμα αυτό δείχνει, κατά τη γνώμη μου, ανάγλυφα τη *διαφορετική λειτουργία του δικαίου* υπό τα δύο δικτατορικά καθεστώτα: ενώ στον μεσοπόλεμο η 4η Αυγούστου είχε την άνεση να αγνοεί το δίκαιο και να μην αποκρύπτει τις αυθαίρετες πρακτικές της, τριάντα χρόνια αργότερα, η δικτατορία των συνταγματαρχών αποδύθηκε ευθύς εξαρχής σε μια συστηματική προσπάθεια να εξωραΐσει διά του δικαίου την άσκηση της ωμής βίας.

Ήταν, άραγε, η διαφορετική φύση του καθεστώτος που εξηγούσε τη σημαντική αυτή διαφορά; Ή μήπως αυτή οφείλεται στον διαφορετικό διεθνή περίγυρο που, 22 χρόνια μετά τη συντριβή του ναζισμού και του φασισμού, δεν ανεχόταν στην Ευρώπη τουλάχιστον την απροσημάτιστη αναβίωση ολοκληρωτικών μεθόδων;

Προτού επιχειρήσω να απαντήσω στα ερωτήματα αυτά, σας καλώ να σταθούμε για λίγο στις επιμέρους παραμέτρους του προβλήματος, προκειμένου να το συνδέσουμε και με τη θεματολογία της σημερινής μας συνάντησης, που είναι –βεβαίως– η διάσωση της ιστορικής μνήμης.

Από τη σκοπιά των κυβερνήσεων, όλων των κυβερνήσεων, δύο είναι οι βασικές λειτουργίες του δικαίου, υφ' όλα τα καθεστώτα: η *τεχνική* και η *ιδεολογική*. Η *τεχνική*, στο μέτρο που το δίκαιο διευκολύνει και εξορθολογίζει την άσκηση της εξουσίας, κατανέμοντας αρμοδιότητες, ορίζοντας διαδικασίες, προβαίνοντας σε ιεραρχήσεις και προσδίδοντας διάρκεια στα μέτρα που κατά καιρούς λαμβάνονται. Όσο για την *ιδεολογική* λειτουργία του δικαίου, αυτή επιτελείται με τη συγκάλυψη της κρατικής βίας, της θεσμοθετημένης βίας, κάτω από απρόσωπους κανόνες οι οποίοι, επειδή ακριβώς φαίνονται σαν να έχουν θεθεί ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες ανάγκες των εκάστοτε κυβερνήσεων, νομιμοποιούν την κρατική επιβολή, την καθιστούν αποτελεσματικότερη, παράγοντας ταυτόχρονα και *ιδεολογία*.

Ωστόσο, όπως από παλιά έχει επισημανθεί τόσο από φιλοσόφους όσο και από κοινωνιολόγους, το δίκαιο μπορεί να λειτουργήσει και *ανατρεπτικά* για την κρατούσα τάξη. Ανατρεπτικά, καθώς η επίκληση του δικαίου από τους κυβερνώμενους, η επίκληση της νομιμότητας, λειτουργεί εξ αντικειμένου ως φραγμός στην παντοδυναμία των κυβερνήσεων, αφού τους αναγκάζει –ή, εν πάση περιπτώσει, επιχειρεί να τους αναγκάσει– να

σεβασθούν κάποιους κανόνες, οι οποίοι ενδέχεται να παρακωλύουν τη δράση τους.

Με βάση αυτά, τα πολύ γενικά και σχηματικά, σας καλώ τώρα να δούμε τις τρεις λειτουργίες του δικαίου, την *τεχνική*, την *ιδεολογική* και την *ανατρεπτική*, υπό το δικτατορικό καθεστώς.

Εν πρώτοις, όσον αφορά την *τεχνική* λειτουργία του δικαίου, θα πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: η δικτατορία, από την πρώτη στιγμή της ανόδου της νομοθέτησε αφειδώς σε όλους τους τομείς του επιστητού. Χιλιάδες αναγκαστικοί νόμοι και νομοθετικά διατάγματα –όπως ονόμαζε τα «τρέχοντα» νομοθετήματά της– φιλοδόξησαν να ρυθμίσουν την καθημερινή ζωή των Ελλήνων η οποία, βεβαίως, δεν σταμάτησε με την κάθοδο των τανκς. Καθώς, μάλιστα, πολλοί από τους νόμους αυτούς, στο οικονομικό ιδίως πεδίο, ανταποκρίνονταν σε πραγματικές ανάγκες, εξακολουθούν να ισχύουν έως τις μέρες μας, άλλοτε ανέπαφοι, άλλοτε πάλι ελαφρώς τροποποιημένοι. Τουρισμός, επενδυτικά κίνητρα, δημόσια έργα, εμπόριο, στεγαστική, τραπεζική και ασφαλιστική πολιτική υπήρξαν προνομιούχα πεδία για την εισαγωγή νέων ρυθμίσεων.

Η αξιολόγηση του νομοθετικού αυτού έργου δεν έχει γίνει έως σήμερα. Όμως, τόσο για τον ιστορικό όσο και για τον κοινωνιολόγο, θα είχε –πιστεύω– εξαιρετικό ενδιαφέρον η κατά τομείς μελέτη της νομοθεσίας αυτής καθ' εαυτήν και στην εφαρμογή της. Αν και συνήθως αποφεύγω τέτοιου είδους υποθέσεις εργασίας, θα αποτολμούσα την πρόβλεψη ότι από τη μελέτη αυτή θα προκύψουν μερικά πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Όπως, π.χ., ότι στους κόλπους της δικτατορίας συνυπήρχαν δύο τουλάχιστον τάσεις: μια αμιγώς σκοταδιστική που, επικαλούμενη τον ελληνοχριστιανισμό, την εθνικοφροσύνη και τα συνεπαγόμενά τους, δίσταζε να αποδεχθεί την απρόσκοπτη λειτουργία των νόμων της αγοράς. Και μια πιο «εκσυγχρονιστική», η οποία, εν ονόματι της ανάπτυξης και των όποιων οικονομικών στόχων, πίεζε για «ανοίγματα», ζητώντας μεταξύ άλλων αν όχι να καταργη-

θούν, τουλάχιστον να περιορισθούν οι έλεγχοι νομιμοφροσύνης στην κατανομή των πιστώσεων, στη χορήγηση των δανείων, ή ακόμη και σε ορισμένες τουλάχιστον προσλήψεις. Η συνύπαρξη και αντιπαράθεση των τάσεων αυτών, που ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να επισημάνει σχεδόν σε κάθε δικτατορικό νομοθέτημα, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την έλλειψη συνέχειας και συνοχής στον πολιτικό λόγο της δικτατορίας. Ταυτόχρονα, αποκαλύπτει μία τουλάχιστον πλευρά των εσωτερικών της αντιφάσεων, που συνδέονται στην αποσύνθεση και εν τέλει στην πτώση της.

Ως προς την *ιδεολογική* λειτουργία του δικαίου κατά τη διάρκεια της δικτατορικής επταετίας, θα πρέπει νομίζω να την δούμε προς δύο κατευθύνσεις: ως προς το παρελθόν, εν πρώτοις, και ως προς το μέλλον. Ως προς το παρελθόν: κανένας μας, πιστεύω, δεν έχει ξεχάσει την περίφημη εκείνη αποστροφή του Β. Σταματόπουλου, ο οποίος, αποτεινόμενος ως κυβερνητικός εκπρόσωπος προς τον Π. Καλλιόπουλο, ισχυριζόταν πως η αντιδικτατορική τουλάχιστον δεξιά δεν δικαιούται να διαμαρτύρεται για την καταπάτηση των ελευθεριών. Διότι η κυβέρνηση των απριλιανών δεν νομοθέτησε στο πεδίο αυτό, αλλά εφάρμοσε τους νόμους που εκείνη είχε θεσπίσει και διατηρήσει σε ισχύ επί δύο σχεδόν δεκαετίες.

Είναι περιττό να τονισθεί πόσο χρήσιμο στάθηκε για τη δικτατορία το οπλοστάσιο των έκτακτων μέτρων της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου. Είτε επρόκειτο για τον διαβόητο Α.Ν. 509 και τον 375, είτε για τη νομοθεσία περί εκτοπίσεων που η 21η Απριλίου βρήκε ανέπαφη, τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν κατά κόρο. Και στην εφαρμογή τους, σε συνδυασμό με τη μη θέσπιση νέων, το καθεστώς στήριξε ολόκληρη την υπερασπιστική του γραμμή, ενώπιον μεταξύ άλλων και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Έτσι, με την εφαρμογή μέτρων που είχαν υιοθετήσει κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, η δικτατορία επιχειρούσε να νομιμοποιήσει τις διώξεις και την αυθαιρεσία στα μάτια τόσο της εσωτερικής όσο και της διεθνούς κοινής γνώμης. Και ασφαλώς, για λίγο τουλάχιστον καιρό, το κατόρθωσε.

Ως προς το μέλλον, η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου της δικτατορίας ήταν σαφέστερη. Υπαινίσσομαι την απόπειρά της να καταρτίσει και να εφαρμόσει σύνταγμα, ένα σύνταγμα αυταρχικό μιν, το οποίο ανεχόταν εντούτοις έναν υποτυπώδη κοινοβουλευτισμό μέσα σε σαφώς προδιαγεγραμμένα ιδεολογικά πλαίσια, θεματοφύλακας του οποίου ήταν ένα πανίσχυρο συνταγματικό δικαστήριο, συνεπικουρούμενο εν ανάγκη από τον ίδιο τον στρατό. «Εθνικός διάλογος», έστω και υπό στρατιωτικό νόμο, δυο ψευδοδημοψηφίσματα, πολλή φιλολογία και, τέλος, «άνοιγμα» Μαρκεζίνη εντάσσονταν και υπηρετούσαν τη φιλόδοξη αυτή προσπάθεια. Μια προσπάθεια, δηλαδή, να διατηρηθεί η ουσία του καθεστώτος με κάποια δημοκρατικά προσχήματα. Και το ενδιαφέρον είναι ότι, αν κρίνει κανείς από τις εμπειρίες της Τουρκίας, της Χιλής, αν όχι και της Ισπανίας, το εγχείρημα αυτό δεν ήταν εκ προοιμίου καταδικασμένο.

Τέλος, απευθυνόμενος στο συγκεκριμένο ακροατήριο, δεν έχω να προσθέσω πολλά για την τρίτη λειτουργία του δικαίου, την *ανατρεπτική*. Αρκεί να θυμίσω δύο περιστατικά: μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, τον Νοέμβριο του 1969, οι δίκες αγωνιστών, με τη δημοσιότητα που έπαιρναν στις στήλες των εφημερίδων, αποτελούσαν την κορυφαία εκδήλωση της αντίστασης, με τεράστια απήχηση στην κοινή γνώμη. Οι δε αιτήσεις φοιτητών στα πρωτοδικεία, μετά το 1971, για τον διορισμό προσωρινών διοικήσεων στα φοιτητικά σωματεία, σήμαναν την απαρχή του φοιτητικού κινήματος. Και στις δυο περιπτώσεις, η διεκδίκηση της εφαρμογής του δικαίου, τόσο του προγενέστερου όσο και του δικτατορικού, μακριά από το να νομιμοποιεί το καθεστώς όπως αφελώς ορισμένοι διακήρυσσαν τότε, έδωσε το έναυσμα για πράξεις αντίστασης, οι οποίες αποκάλυπταν τον βίαιο και αυθαίρετο χαρακτήρα ενός καθεστώτος ανίκανου και ανέτοιμου να σε-

βασθεί κάθε ίχνος νομιμότητας.

Συνοψίζοντας, έφθασε η στιγμή να επανέλθουμε στο αρχικό μας ερώτημα: ήταν, άραγε, αφελής η δικτατορία όταν παρέπεμπε τους αντιπάλους της σε δίκες και όταν κατάρτιζε συντάγματα που δεν μπορούσε να εφαρμόσει; Προτού απαντήσω, θέλω να τονίσω κάτι το αυτονόητο: η δικτατορία, ακόμη και στις στιγμές του μεγάλου «ανοίγματος» της, το 1973, δεν έπαψε να προσφεύγει ποτέ σε αυθαίρετες και εκτός δικαίου πρακτικές. Η αυθαιρεσία ήταν διαρκώς παρούσα. Απλώς, το δίκαιο χρησιμοποιήθηκε πολύ περισσότερο απ' όσο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει έχοντας κατά νου, ας πούμε, τα ολοκληρωτικά καθεστώτα του μεσοπολέμου. Και δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο για να παραπλανηθεί μια εχθρική κατ' αρχήν κοινή γνώμη, κυρίως διεθνής. Χρησιμοποιήθηκε και για έναν επιπρόσθετο λόγο, τον οποίο θεωρώ σημαντικότερο: διότι η δικτατορία ήθελε πράγματι να μετεξελιχθεί και έβλεπε στην προσφυγή στο δίκαιο το μέσο και το πρώτο βήμα μιας τέτοιας μετεξέλιξης προς έναν πειθαρχημένο κοινοβουλευτισμό, ο οποίος θα λειτουργούσε υπό το άγρυπνο μάτι των ενόπλων δυνάμεων και των ερεισμάτων τους.

Οι εξελίξεις των τελευταίων ετών στη Λατινική Αμερική αλλά και στην Ανατολική Ευρώπη δίνουν, όπως πιστεύω, στην παρατήρηση αυτή μιαν απροσδόκητη επικαιρότητα: το εγχείρημα της μέσω του δικαίου μετεξέλιξης δικτατορικών καθεστώτων σε δημοκρατικά δεν είναι εν τέλει ελέγξιμο από όσους το επιχειρούν. Η προωθητική δύναμη της δημοκρατικής δυναμικής είναι τέτοια ώστε, τουλάχιστον σε χώρες με ένα *minimum* επίπεδο ανάπτυξης, ανάμεσα στη δικτατορία και τη δημοκρατία να μην είναι νοητό μεσομακροπρόθεσμα κανένα ενδιάμεσο, κανένα νόθο στάδιο. Από την πλευρά αυτή, η μελέτη του δικαίου για τη διάσωση της μνήμης και την κατανόηση μιας, της τελευταίας, δυτικοευρωπαϊκής δικτατορίας του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, μπορεί ίσως να οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα.

Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα

Η κατάσταση και οι τάσεις στα Βαλκάνια

1. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, σε συνδυασμό με τον τερματισμό του ψυχρού πολέμου, έχει δημιουργήσει μian αντιφατική, χαώδη και εξαιρετικά επικίνδυνη κατάσταση στην περιοχή των Βαλκανίων:

- Από τη μία πλευρά, έχουμε σημαντικά θετικά βήματα προς την κατεύθυνση της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς, την ένταξη στην παγκόσμια οικονομία, την προσέγγιση προς την κοινοτική Ευρώπη.
- Από την άλλη, έρχονται σήμερα στην επιφάνεια οι τρομερές καταστροφές που προκάλεσαν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα: βαθεία οικονομική και κοινωνική κρίση, έλλειψη δημοκρατικής κουλτούρας, και κυρίως έξαρση των εθνικών διενέξεων και εθνικιστικών ιδεολογιών, ύστερα από δεκαετίες καταπίεσης.
- Σήμερα, ιδιαίτερα με τον εμφύλιο πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία, επικρατούν τα δεύτερα αρνητικά φαινόμενα, οι τάσεις οικονομικής και κοινωνικής κατάρτησης και «αποολοκλήρωσης», που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές και διεθνείς τάσεις ολοκλήρωσης και ενοποίησης. Οι κίνδυνοι αποσταθεροποίησης στην περιοχή, αλλά με επιπτώσεις και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, είναι προφανείς.

2. Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις που θυμίζουν μεσοπόλεμο, υπάρχει συχνά η τάση επιστροφής σε αντιλήψεις εκείνης της εποχής: μια πρωτόγονη *realpolitik*, που δέχεται ως στοιχεία των συσχετισμών μόνο τη στρατιωτική ισχύ, που αποσυνδέει τις διεθνείς σχέσεις από τα εσωτερικά καθεστώτα, που βλέπει λύσεις μόνο στο πλαίσιο συγκρουσιακών σεναρίων, με άξονες και σφήνες.

Βασική θέση που υποστηρίζω εδώ είναι ότι η επιστροφή στις αντιλήψεις του μεσοπολέμου στο όνομα του «ρεαλισμού» είναι η πλέον επικίνδυνη λογική: οδηγεί μαθηματικά στην αιματοχυσία, και δεν έχει καμιά ελπίδα να φέρει σταθερότητα. Τα Βαλκάνια μπορούν να ξεπεράσουν τη σημερινή τους περιπέτεια, μόνο εφόσον επικρατήσουν οι σύγχρονες τάσεις της διεθνούς και ευρωπαϊκής πολιτικής:

- Απόρριψη του δρόμου της βίας και της καταστολής για την επίτευξη εσωτερικής και διεθνούς σταθερότητας. Διασύνδεση εσωτερικών εξελίξεων και διεθνούς ασφάλειας. Ευρωπαϊκή και διεθνής ευθύνη για την περιοχή. Απόρριψη κάθε μονομερούς αλλαγής συνόρων. Σεβασμός στο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, με ειρηνικές διαδικασίες. Σεβασμός στα δικαιώματα των μειονοτήτων, σύμφωνα με τα νέα κεκτημένα (ΔΑΣΕ, Συμβούλιο της Ευρώπης, κ.λπ.).
- Ανάγκη ενίσχυσης των τάσεων ολοκλήρωσης, με κύριο όπλο τη δημοκρατία, την οικονομία αγοράς, την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Αντιμετώπιση των αποσχιστικών φαινομένων σε αυτά τα πλαίσια.

Ο δρόμος της βίας και της καταστολής δεν προσφέρει ούτε ασφάλεια ούτε σταθερότητα αλλά ανοίγει το δρόμο για την περιθωριοποίηση των Βαλκανίων ή του νοτίου τμήματός τους έναντι της Ευρώπης, πράγμα που αποτελεί τον μείζονα κίνδυνο για τις χώρες της περιοχής, φυσικά και για την Ελλάδα.

Η κατάσταση και το μέλλον της Γιουγκοσλαβίας

3. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία αποτελεί πρόκληση και ντροπή για την ήπειρό μας και την ανθρωπότητα. Η Ελλάδα και η Ευρώπη δεν μπορούν να μενουν αδιάφορες μπροστά στην αιματοχυσία που συντελείται στη γειτονιά τους, ή να συνηθίζουν σιγά σιγά να «συζούν» με αυτήν. Η παύση των εχθροπραξιών είναι πρωταρχικό ζήτημα, όπως και η καταδίκη και η διεθνής απομόνωση αυτών που επιμένουν να τις διαιωνίζουν. Ασφαλώς,

στον γιουγκοσλαβικό εμφύλιο δεν υπάρχουν άγγελοι και δαίμονες. Όμως είναι φανερό πως την κύρια ευθύνη για την αιματηρή τροπή των εξελίξεων φέρουν οι Σέρβοι εθνικιστές και ο υπό τον έλεγχό τους ομοσπονδιακός στρατός. Αυτή την αλήθεια δεν μπορεί να την αποκρύπτει η συμπάθειά μας προς τον σερβικό λαό, ούτε και η αντίθεσή μας προς τη μεροληπτική υπέρ των Κροατών στάση που τηρούν ορισμένα δυτικά μέσα ενημέρωσης.

Στην Ελλάδα πρέπει να συνειδητοποιηθεί ότι η λύση της γιουγκοσλαβικής κρίσης διαμέσου της βίαιης επιβολής της σερβικής ηγεμονίας όχι μόνο αποτελεί την πλέον αποσταθεροποιητική και αντιδραστική εκδοχή, αλλά αποτελεί και καθάρη *ουτοπία*. Και αυτό ισχύει όχι μόνο για το σύνολο της σημερινής Γιουγκοσλαβίας, αλλά και για τη «μικρή Γιουγκοσλαβία», μετά την απόσχιση της Σλοβενίας και της Κροατίας. Ο σερβικός εθνικισμός μπορεί να επιβληθεί μόνο αιματοκυλιώντας Αλβανούς, μουσουλμάνους, Σλαβομακεδόνες και Ούγγρους, προκαλώντας διεθνείς επιπλοκές με τρεις γειτονικές χώρες (Αλβανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία), καθώς και τη διεθνή κατακραυγή. Γι' αυτό και μια τέτοια λύση είναι η πιο επικίνδυνη και μη βιώσιμη. Η στρατιωτική υπεροχή και οι στρατιωτικές νίκες στον πόλεμο με την Κροατία δεν πρέπει να μας αποπροσανατολίζουν στο ζήτημα αυτό.

Η διεθνής κοινότητα, όπως και η Ελλάδα, έχουν συμφέρον να επιμείνουν μέχρι τέλους στη διατήρηση μιας, έστω και χαλαρής, εθελοντικής ενότητας της σημερινής Γιουγκοσλαβίας, ή ενός όσο το

δυνατόν μεγαλύτερου τμήματός της. Όμως, πρέπει να γνωρίζουμε ότι καθημερινά αυξάνονται οι πιθανότητες να προκύψουν *πάνω από τρία ανεξάρτητα κράτη* από τη σημερινή Ομοσπονδία. Εξάλλου, και στην καλύτερη των περιπτώσεων (διατήρηση χαλαρής ενότητας), το πιο πιθανό είναι ότι τα ομόσπονδα κράτη θα ασκούν εξωτερική πολιτική.

Η στάση της Ευρώπης και των ΗΠΑ

4. Η ευρωπαϊκή οικοδόμηση δοκιμάζεται από την κρίση στα Βαλκάνια και τη Γιουγκοσλαβία. Οι απαιτήσεις για έναν ενεργό ευρωπαϊκό ρόλο –οικονομικό, πολιτικό, στρατιωτικό– ξεπέρασαν πολύ γρήγορα τη θεσμική και πολιτική ωριμότητα της Κοινότητας. Η πανίσχυρη Γερμανία παραπαίει ανάμεσα στη θεμελιώδη ευρωπαϊκή της επιλογή και στις παραδοσιακές εθνικές της φιλοδοξίες. Και άλλα κράτη-μέλη προτάσσουν εθνικές στοχεύσεις εκτός κοινοτικών πλαισίων. Ενισχύονται έτσι οι αντιλήψεις ότι η ευρωπαϊκή οικοδόμηση δεν έχει μέλλον, ότι κάθε χώρα νομιμοποιείται και επιβάλλεται να κινηθεί μονομερώς, ιδίως σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Όσοι ποτέ δεν πίστεψαν ή δεν κατανόησαν τη σημασία της ευρωπαϊκής ένωσης αισθάνονται δικαιωμένοι.

Και όμως, δεν πρέπει να βιαστούμε να «θάψουμε» την Ευρώπη. Ο ευρωπαϊσμός δεν είναι μια πράξη «βολονταρισμού», ή ένας ιδεαλισμός. Είναι ο μόνος δρόμος για την ήπειρό μας. Ο άλλος δρόμος, με επίκεντρο ένα τέταρτο Ράιχ, οδηγεί σε ένα νέο 1939. Όμως τα διδάγματα της ιστορίας έχουν εξαχθεί και στη Γερμανία. Στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια η ευρωπαϊκή ιδέα αποτελεί ένα βασικό όραμα των λαών που απελευθερώθηκαν, το μόνο ίσως όραμα που μπορεί να αντιπαλέψει την αναβίωση του παρελθόντος. Συνεπώς, η «μάχη για την Ευρώπη», μέρος της οποίας είναι και η μάχη για μια πραγματικά ευρωπαϊκή παρέμβαση και παρουσία στα Βαλκάνια, όχι μόνο δεν έχει χαθεί, αλλά δεν υπάρχει άλλη λύση από το να κερδηθεί.

Ειδικά όσον αφορά την Ελλάδα, είναι φανερό ότι οι εθνικοί μας στόχοι στα Βαλκάνια βρίσκουν το πλέον ευνοϊκό πεδίο σε μια ευρωπαϊκή παρουσία και πολιτική, και το πλέον δυσμενές σε μια κατάσταση όπου επικρατούν εθνικές πρωτοβουλίες, και φυσικά αυτές των ισχυρότερων κρατών. *Η Ελλάδα είναι κατ' εξοχήν η χώρα*

εκείνη που πρέπει να έχει σαν κέντρο της βαλκανικής της πολιτικής την κοινοτική και παρέμβαση.

5. Οι Ηνωμένες Πολιτείες άργησαν να παρέμβουν στη βαλκανική σκηνή, και η παρέμβασή τους είναι κυρίως αποτέλεσμα της αδυναμίας της Ευρώπης. Η Ουάσιγκτον ανταγωνίζεται βέβαια την Κοινότητα, και έχει και τις δικές της εθνικές στοχεύσεις, ταυτόχρονα όμως έχει συμφέρον και από τη σταθερότητα στην περιοχή, ιδιαίτερα επειδή την απασχολούν οι επιπτώσεις στη Σοβιετική Ένωση. Η βασική κατεύθυνση της βαλκανικής πολιτικής της Ουάσιγκτον δεν αντιστρατεύεται μια ευρωπαϊκή πολιτική, και οι σχετικοί ισχυρισμοί είναι αστήρικτοι.

Στην Ελλάδα αποδίδεται συχνά, ιδίως –αλλά όχι μόνο– από την Αριστερά, ένας υπερβολικός και υπερβολικά αρνητικός βαλκανικός ρόλος στην Ουάσιγκτον, χωρίς μάλιστα να προσδιορίζεται επακριβώς. Λόγου χάρη η απόδοση στις ΗΠΑ της ευθύνης για την αποτυχία της τετραμερούς στερείται σοβαρότητας: είναι γνωστό ότι αντέδρασαν όλες σχεδόν οι πρωτεύουσες, αλλά και ότι η σύσκεψη απέτυχε για καθαρά βαλκανικούς και όχι «εξωβαλκανικούς» λόγους. Η στάση της Ουάσιγκτον απέναντι στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία κάθε άλλο παρά αποτελεί αμερικανική ιδιαιτερότητα. Οι σχέσεις Ζέλεφ-ΗΠΑ παίρνουν στην Ελλάδα μυθικές και πρακτορικές διαστάσεις, που καμία σχέση δεν έχουν με την πραγματικότητα. Τέλος, στην Ελλάδα λέγεται συχνά ότι οι ΗΠΑ στηρίζουν τους Κροάτες έναντι των Σέρβων, αλλά αγνοείται ότι οι Κροάτες θεωρούν την Ουάσιγκτον υπεύθυνη για τη μη διεθνή αναγνώρισή τους.

Οι κίνδυνοι για την Ελλάδα, η δύναμη και η αδυναμία μας

6. Η Ελλάδα δεν βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο του βαλκανικού «κυκλώνα». Όμως, η κρίση στην περιοχή και ο Γιουγκοσλαβικός εμφύλιος δημιουργούν ήδη

ορισμένα προβλήματα και κινδύνους για τη χώρα μας, ενώ προοπτικά οι κίνδυνοι αυτοί μπορεί να γίνουν σημαντικοί.

– Ήδη προκαλείται σημαντικό οικονομικό κόστος από την αποκοπή των χερσαίων επικοινωνιών μας με την Κοινότητα. Η αποκοπή μπορεί να παραταθεί, ιδίως αν ο Γιουγκοσλαβικός πόλεμος μετατοπιστεί προς Νότον.

– Τίθεται το ερώτημα αν απειλείται η εδαφική μας ακεραιότητα από την πορεία ανεξαρτητοποίησης της Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Παρά την αναμφισβήτητη ύπαρξη ισχυρών σοβινιστικών και αλυτρωτικών ρευμάτων στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, ο κίνδυνος από την πλευρά αυτή εκτιμάται ως περίπου ανύπαρκτος: μια ανεξάρτητη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία θα ήταν ένα εξαιρετικά αδύναμο κράτος, περιτομωμένο από μη φιλικές χώρες, με ισχυρά εσωτερικά εθνικά προβλήματα. Αν σε αυτά προστεθεί το μικρό μέγεθος της ολαβομακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα και οι ισχυρές συμμαχίες της Ελλάδας (ΝΑΤΟ, ΕΟΚ), ο κίνδυνος από τα Σκόπια φαίνεται ελάχιστος. Η ενδεχόμενη δορυφοροποίηση μιας Δημοκρατίας της Μακεδονίας προς τη Σερβία ή τη Βουλγαρία, θα ήταν ασφαλώς λιγότερο επιθυμητή για την Ελλάδα (αν και ίσως αναπόφευκτη), ιδίως στην περίπτωση της Βουλγαρίας. Και πάλι όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι θα προκαλούνταν σοβαρή από Βορράν απειλή.

– Η έξαρση των εθνικισμών δημιουργεί κινδύνους και για τον Ελληνισμό της Βορείου Ηπείρου. Οι κίνδυνοι αυτοί θα μπορούσαν να είναι αυξημένοι, αν η Ελλάδα υιοθετούσε αρνητική προς την Αλβανία στάση σε ενδεχόμενη αναζωπύρωση της κρίσης στο Κόσσοβο.

– Μακροπρόθεσμα, ο μείζων κίνδυνος για την Ελλάδα από την κρίση και τις ανακατατάξεις στα Βαλκάνια προέρχεται από τις επιπτώσεις τους πάνω στην τουρκική μειονότητα της Θράκης. Τυχόν αλλαγές συνόρων, η δραστηριοποίηση άλλων μουσουλμανικών μειονοτήτων στα Βαλκάνια, σε

συνδυασμό με τη δράση της Άγκυρας, θα μπορούσαν να προκαλέσουν σοβαρή απειλή.

7. Η Ελλάδα έχει ορισμένα «ατού» στον βαλκανικό χώρο: έχει δημοκρατία, οικονομία αγοράς και το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο της περιοχής, ανήκει στην ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ, είναι η πλέον ομοιογενής εθνικά χώρα των Βαλκανίων. Έχει μια ιστορία καλών σχέσεων με τις βαλκανικές χώρες (κυρίως μετά το 1974, με την εξαίρεση φυσικά της Τουρκίας). Το κύριο μειονέκτημα είναι η προϊούσα και πολύπλευρη κρίση και παρακμή της χώρας. Η παρακμή αυτή κινδυνεύει να οδηγήσει την Ελλάδα στο περιθώριο της Κοινότητας, μαζί με τους Βαλκάνιους γείτονες, αντί να αποτελεί δίαυλο των Βαλκανίων προς την Κοινότητα. Επίσης, η χώρα μας δεν βρίσκεται σε θέση να ασκήσει έναν δυναμικό οικονομικό ρόλο στα Βαλκάνια, και στον τομέα αυτό χάνει καθημερινά έδαφος έναντι της πολύ δυναμικότερης Τουρκίας. Σημαντικό αρνητικό στοιχείο για το ρόλο της Ελλάδας στα Βαλκάνια είναι και οι αναχρονιστικές τάσεις στη βαλκανική μας πολιτική, στις οποίες θα αναφερθώ αναλυτικότερα.

Η ελληνική βαλκανική πολιτική και η αγκύλωσή της

8. Οι γενικές κατευθύνσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής είναι σωστές και αποτελούν ενεργητικό και για τα Βαλκάνια. Και στα Βαλκάνια ορθή είναι η διακηρυγμένη κεντρική θέση για ένταξη της ελληνικής στην κοινοτική πολιτική, όπως φυσικά και το γεγονός ότι η χώρα μας δεν διεκδικεί τίποτε. Ταυτόχρονα όμως, η γενική αυτή κατεύθυνση, και ιδιαίτερα η ένταξη σε μια ευρύτερη κοινοτική και δυτική πολιτική, έρχεται σε σχεδόν διαμετρική αντίθεση με ορισμένες πλευρές της παραδοσιακής μας πολιτικής. Πρόκειται για μια θεμελιώδη αντίφαση, που οδηγεί σε μια αντιφατική και επικίνδυνα παραπαιούσα τον τελευταίο καιρό ελληνική βαλκανική πολιτική. Αναφέρω τα κυριότερα σημεία αυτής της αρνητικής παράδοσης:

9. Η προώθηση της λογικής των αξόνων: η λογική αυτή στηρίζεται σε συγκρουσιακά σενάρια, προκαλεί αναπόφευ-

κτα «αντιάξονες» και, επιπλέον, στις συγκεκριμένες συνθήκες είναι και ανέφικτη. Η λογική των αξόνων παραπέμπει σε στρατιωτικές λογικές και λύσεις, και δεν είναι τυχαία η πρόσφατη έξαρση της δημοσιότητας στρατιωτικών ασκήσεων, αλλά και στρατιωτικών σεναρίων στον Τύπο. Η δημοσιότητα αυτή είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από τα μέτρα επαγρύπνησης που είναι φυσικό να παίρνει κάθε χώρα, σε καταστάσεις κρίσεων. Τα συγκρουσιακά σενάρια είναι τα πλέον δυσμενή για τη χώρα μας και οδηγούν προοπτικά στην ηγεμονία της στρατιωτικά ισχυρότερης περιφερειακής δύναμης, της Τουρκίας. Εξάλλου δεν υπάρχει σήμερα στα Βαλκάνια βιώσιμος διμερής ή τριμερής άξονας για την Ελλάδα. Η παταγώδης αποτυχία της τετραμερούς, αλλά και η κρίση του άξονα με τη Σόφια αποτελούν θεαματικές επιβεβαιώσεις της θέσης αυτής.

Η εμμονή σε άξονες αποστερεί τη διπλωματία μας από την ευελιξία να αναπτύσσει πολύπλευρες σχέσεις και, φυσικά στο πλαίσιο αυτό, να δίνει προτεραιότητα εκεί όπου επιβάλλει το εθνικό συμφέρον. Λόγου χάρη ο «άξονας Αθήνας-Σόφιας» γίνεται εχθρός της σταθερής ελληνοβουλγαρικής φιλίας. Η απόρριψη των αξόνων και των συμμαχιών τύπου μεσοπολέμου καμία σχέση δεν έχει με την αμφισβήτηση του δικαιώματος της χώρας μας να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες στα Βαλκάνια. Τέτοιο δικαίωμα κανείς δεν μας το αμφισβητεί και ούτε μπορεί να μας το αμφισβητήσει. Το ότι κατορθώσαμε να απομονωθούμε από όλους με την πρωτοβουλία για την τετραμερή, και να μετατρέψουμε τους υπόλογους για υπονόμηση της κοινοτικής πολιτικής σε κατηγορούς, είναι καρπός του είδους της πρωτοβουλίας που αναλήφθηκε.

10. Λαθεμένες αναλύσεις για τη Σερβία και τη Βουλγαρία: Η μονόπλευρη επένδυση στον Μιλόσεβιτς (και γενικότερα στους Σέρβους εθνικιστές) αποτελεί

κεφαλαίωδες λάθος, και δεν είναι καθόλου λογικό επακόλουθο της αναγκαίας και παραδοσιακής ελληνοσερβικής φιλίας. Όπως εξηγήθηκε, η σημερινή σερβική πολιτική δεν υπάρχει καμία περίπτωση να επιβληθεί, ή και να μας «λύσει» το πρόβλημα των Σκοπίων. Ακόμη, ενώ διακηρύσσουμε την εμμονή μας στη διατήρηση της Ομοσπονδίας, συμβάλλουμε παράλληλα στη διάλυσή της, και μάλιστα αναγνωρίζοντας τη Σερβία, που έχει σήμερα την κύρια ευθύνη για την αιματηρή τροπή των πραγμάτων. Στη Βουλγαρία, επενδύουμε στις σοβινιστικές δυνάμεις, κυρίως τους πρώην κομμουνιστές, ταυτίζοντας λαθεμένα κάθε άλλη εκσυγχρονιστική και δημοκρατική δύναμη με «φιλοτουρκισμό» και «πρακτόρευση αμερικανικών συμφερόντων». Έτσι όμως, ενώ Γερμανοί, Ιταλοί, ακόμη και Τούρκοι «παντρεύουν» τις εθνικές τους επιδιώξεις με σύγχρονες τάσεις και ανερχόμενες δυνάμεις, εμείς τις «παντρεύουμε» με το παρελθόν.

11. Αδιέξοδη αντιμετώπιση του ενδεχομένου ανεξαρτητοποίησης της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας: Εδώ υπάρχει αδικαιολόγητη νευρικότητα και υπερτίμηση του κινδύνου που αντιπροσωπεύει η εξέλιξη αυτή. Η προσπάθεια στρατιωτικής «επίλυσης» του ζητήματος (διαμέσου της Σερβίας) θα ήταν καθαρός τυχοδιωκτισμός. Όμως και η λογική των «ποτέ» στο ζήτημα της αναγνώρισης, όταν μάλιστα στηρίζεται σε θέματα αρμοδιότητας των ιστορικών, είναι αδιέξοδη. Αργά ή γρήγορα θα υποχρεωθούμε να υπαναχωρήσουμε, με μεγαλύτερο κόστος. Η Ελλάδα είναι υποχρεωμένη να συμβιώσει με όλους τους γείτονές της, άρα και με τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, είτε αυτή είναι τμήμα μιας Ομοσπονδίας (όπως θα θέλαμε), είτε είναι ανεξάρτητη. Η ανάπτυξη σχέσεων με αυτήν θα ήταν και ένας μοχλός για αντιμετώπιση των όποιων αλυτρωτικών τάσεων εκεί, και για αύξηση της ελληνικής επιρροής. Η ελληνική απουσία μόνο την Ελλάδα δεν θα ωφελούσε. Η χώρα μας θα έπρεπε να απομονώσει ένα θέμα ως προϋπόθεση για κάθε αναγνώριση: το ζήτημα των εδαφικών διεκδικήσεων, στο οποίο θα πρέπει να είμαστε άτεγκτοι. Για τα υπόλοιπα χρειάζεται ρεαλισμός και εμπιστοσύνη στις δυνάμεις και την ιστορία μας.

12. Απηρχαιωμένη, αδιέξοδη και απαράδεκτη στάση απέναντι στις μειονό-

τητες: Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις που έχουν αποτυπωθεί και σε διεθνείς συμβάσεις και κείμενα που έχει υπογράψει και η Ελλάδα, μειονότητες είναι αυτές που αυτοπροσδιορίζονται σαν τέτοιες. Συνεπώς, η όλη συζήτηση για ύπαρξη ή μη ύπαρξη και για το όνομα της μιας ή της άλλης μειονότητας δεν έχει πλέον νόημα. Ούτε μπορούμε να συνεχίσουμε να επιμένουμε ότι οι μειονότητες και το όνομά τους καθορίζονται από διμερείς συνθήκες, όπως της Λωζάνης. Σήμερα ασκείται μια πολιτική καταστολής έναντι εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων, και η πολιτική αυτή παρεμβαίνει και στη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού των. Η έννοια της αμοιβαιότητας στην καταπάτηση δικαιωμάτων των μειονοτήτων είναι απαράδεκτη, αλλά και μη ρεαλιστική στην περίπτωση μας. Η πολιτική αυτή μας απομονώνει διεθνώς, είναι το κυριότερο «ατού» των αντιπάλων μας και οδηγεί προοπτικά σε εκρηκτικές καταστάσεις. Είναι βέβαιο ότι το ζήτημα είναι πολύπλοκο, ότι στις μειονότητες επιδρούν ξένες δυνάμεις και αλυτρωτισμοί, και ότι και η δική μας μακρόχρονη πολιτική έχει συμβάλει στην πόλωση. Είναι, συνεπώς, βέβαιο ότι η αναγκαία στροφή πρέπει να γίνει με προσοχή. Αλλά στροφή, και μάλιστα ριζική, πρέπει να γίνει γιατί οι εξελίξεις στην περιοχή είναι ραγδαίες, και η παράταση της σημερινής κατάστασης εγκυμονεί τους μεγαλύτερους κινδύνους.

13. Οι αντιφάσεις και οι αποτυχίες της βαλκανικής μας πολιτικής προκαλούν νευρικότητα, που συχνά εξελίσσεται σε εθνικιστική υστερία. Κυριαρχεί το «σύνδρομο του ανάδελφου», όπου πειθόμαστε ότι όλοι μας εχθρεύονται, όλοι μας προδίδουν, ίσως και όλοι ασχολούνται μόνο με μας. Η κατάσταση στα βαλκανικά ζητήματα είναι πολύ χειρότερη από ό,τι στο Κυπριακό και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, όπου γίνεται αισθητή η ευεργετική επίδραση της κυπριακής ηγεσίας, αλλά και η κυβερνητική γραμμή κινείται σε πιο σύγχρονα πλαίσια.

Ιδιαίτερα καταστροφικός είναι ο ρόλος της στρατηγικής της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ, που έχει επιλέξει την εθνικιστική δημιουργία ως κεντρικό άξονα της πολιτικής

της. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αναγκαία εθνική συναίνεση στην εξωτερική πολιτική εμφανίζεται ακριβώς εκεί που η πολιτική μας κινείται προς τη λάθος κατεύθυνση και σημειώνει τις μεγαλύτερες αποτυχίες (π.χ. βαλκανική τετραμερής). Η σύζευξη της ΠΑΣΟΚικής δημαγωγίας με τη δράση ενός ισχυρού εθνικιστικού «λόμπι», οδηγεί τη βαλκανική μας πολιτική σε μια αγκύλωση: κάθε κίνηση προς εκσυγχρονισμό γίνεται αδύνατη, ενώ εύκολα διολισθαίνουμε προς δήθεν «σκληρές» θέσεις.

Στην κατάσταση αυτή, πιστεύω ότι υπάρχουν και αντίρροπες δυνάμεις, τόσο στον κρατικό μηχανισμό όσο και σε όλους τους πολιτικούς χώρους. Οι δυνάμεις αυτές ενισχύονται από το προφανές αδιέξοδο των παραδοσιακών αντιλήψεων, και από την αμηχανία που ακολουθεί τη διαπίστωση αυτή. Όμως, έχουν μάθει να λειτουργούν σε καιρούς πιο ήρεμους, με την τακτική των «μικρών βημάτων». Σήμερα, η ταχύτητα των εξελίξεων και οι λαϊκίστικες κραυγές κινδυνεύουν να ακυρώσουν την τακτική αυτή. Γι' αυτό και είναι αναγκαία, πιστεύω, μια σαφέστερη διατύπωση των εναλλακτικών προτάσεων, χωρίς απαγορευμένες ζώνες και θέματα, χωρίς σημείο εκκίνησης για όλους είναι το εθνικό συμφέρον, όπως και οι πανανθρώπινες αξίες που δεν μπορεί να αντιπαρατίθενται σ' αυτό.

Συνοψιση

14. Η βαλκανική μας πολιτική χρειάζεται έναν ριζικό εκσυγχρονισμό που περιλαμβάνει την αναθεώρηση βασικών συνιστω-

σών του. Οι άξονες μιας νέας πολιτικής θα έπρεπε να είναι:

– Εμμόνη στην ανάγκη μιας δυναμικής κοινοτικής παρέμβασης και παρουσίας στα Βαλκάνια. Ένταξη των εθνικών πρωτοβουλιών σ' αυτήν την κεντρική κατεύθυνση.

– Πολυμερής προσέγγιση στη βαλκανική πολιτική, χωρίς άξονες και προσπάθειες αποκλεισμών. Ανάπτυξη των διμερών σχέσεων σε αυτό το πνεύμα. Απόρριψη των στρατιωτικών σεναρίων και λύσεων.

– Ένταξη του ζητήματος της γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας στο ευρύτερο γιουγκοσλαβικό ζήτημα. Απεμπλοκή από τα «ποτέ» και από τη μονόπλευρη στήριξη στον σερβικό εθνικισμό.

– Ριζική στροφή στα μειονοτικά ζητήματα, με προσαρμογή στις σύγχρονες τάσεις και συμφωνίες, και τερματισμό της κατασταλτικής πολιτικής.

– Η αναγκαία επαγρύπνηση (σε επίπεδο εθνικής άμυνας και εσωτερικής ασφάλειας) δεν πρέπει να καθορίζει την εξωτερική και μειονοτική μας πολιτική.

Βέβαια, πέρα από όλα αυτά, η χώρα μας δεν θα μπορέσει να ασκήσει μια δυναμική πολιτική στα Βαλκάνια –ή και οπουδήποτε αλλού– ενόσω συνεχίζεται η πορεία παρακμής της οικονομίας και της κοινωνίας. Η αντιμετώπιση του εσωτερικού προβλήματος γίνεται έτσι ταυτόχρονα και κεντρικός στόχος για την αντιμετώπιση των εθνικών θεμάτων και την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής.

[Το κείμενο αυτό αποτελεί εισήγηση στη σύνοδο της Κεντρικής Πολιτικής Επιτροπής του ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ (Θεσσαλονίκη, 19 Οκτωβρίου 1991), που ήταν αφιερωμένη στα εθνικά θέματα, και στην οποία ο συγγραφέας προσκλήθηκε να μιλήσει ως εμπειρογνώμων. Έχουν γίνει ορισμένες μικροαλλαγές].

Σωτήρης Βαλντέν

Ελληνικά χρηματοοικονομικά συγκροτήματα και ελληνική βιομηχανία

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ-ΣΗΦΑΚΗ

Εισαγωγή

ΜΕΤΑ τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στις οικονομίες των χωρών της Δύσης παρατηρείται διαδικασία έντονης συγκέντρωσης κεφαλαίου, η οποία έγινε αντικείμενο σημαντικών θεωρητικών και εμπειρικών αναλύσεων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες μελετήθηκαν κυρίως τα αποτελέσματα της διαδικασίας αυτής όσον αφορά το διαχωρισμό ανάμεσα στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο της επιχείρησης, και οι επιδράσεις του διαχωρισμού αυτού στην αποδοτικότητα της επιχείρησης. Στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, το φαινόμενο μελετήθηκε κυρίως μέσω της ανάλυσης των βιομηχανικών και χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων (ομίλων), που εμφανίζονται σαν καινούργιες και εν πολλοίς κυρίαρχες μορφές δόμησης του κεφαλαίου.^{1 21 24 26 33}

Στις αναλύσεις αυτές, για την οροθέτηση του οικονομικού συγκροτήματος, λαμβάνεται υπ' όψιν η νομική δομή του, το σύνολο δηλαδή των επιχειρήσεων που συνδέονται οργανικά μεταξύ τους μέσω σχέσεως ιδιοκτησίας επί του εταιρικού κεφαλαίου.^{10, 34} Σχέσεις άλλες από τις σχέσεις ιδιοκτησίας, όπως του δανεισμού, θεωρείται γενικά ότι είναι δυνατόν να αποτελέσουν το υπόβαθρο για τη δημιουργία εξάρτησης, ιδιαίτερα όταν συνδέουν επιχειρήσεις με πιστωτικά ιδρύματα. Δεν έχει επιχειρηθεί όμως συγκεκριμένη ανάλυση των σχέσεων αυτών στο πλαίσιο της προβληματικής για τα οικονομικά συγκροτήματα.

Οι μελέτες για τα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα δείχνουν ότι αυτά διαφοροποιούνται μεταξύ τους από πολλές απόψεις: από την άποψη της μορφής ελέγχου που ασκείται στην κεφαλή του συγκροτήματος, από την άποψη της κατεύθυνσης των δραστηριοτήτων τους (αν είναι στραμμένα κυρίως στην παραγωγή αγαθών ή σε χρηματοδοτικές δραστηριότητες), από την άποψη της κλαδικής τους ειδικότητας, κ.λπ. Οι μελέτες αυτές δείχνουν επίσης ότι η εθνική προέλευση αποτελεί έναν επιπλέον παράγοντα διαφοροποίησης των χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων, ιδιαίτερα όσον αφορά τον τρόπο άντλησης και χρησιμοποίησης των διαθέσιμων κεφαλαίων, το σχετικό βάρος του δημόσιου και ιδιωτικού ελέγχου καθώς και τη συμπεριφορά απέναντι στον βιομη-

χανικό τομέα. Ως επί το πλείστον, οι διαφορές αυτές δεν οφείλονται στο διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης των χωρών, αλλά είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης διαφόρων παραγόντων, όχι μόνο οικονομικού αλλά και ιστορικού, κοινωνικού και θεσμικού χαρακτήρα, όπως είναι οι ιδιαίτερες συνθήκες δημιουργίας και ανάπτυξης του εθνικού κεφαλαίου, ο ρόλος του κράτους στη διαδικασία εκβιομηχάνισης, η ισχύουσα νομοθεσία κ.λπ.

Όσον αφορά τα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα που βρίσκονται υπό δημόσιο έλεγχο διαπιστώνουμε ότι αυτά, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, κατά κανόνα χρησιμοποιούν πολύ λιγότερο από τα ιδιωτικά τις ιδιότητες επέκτασης που τους επιτρέπει ο έλεγχος των κεφαλαίων χρηματοδότησης των πιστωτικών ιδρυμάτων, που είναι ενταγμένα σε αυτά. Αντίθετα η έκταση της συμμετοχής τους σε επιχειρήσεις του παραγωγικού τομέα και ο τρόπος που χρησιμοποιούν τα διαθέσιμα των ελεγχόμενων τραπεζών διαφέρουν σημαντικά ανάλογα με τη χώρα προέλευσής τους.

Χαρακτηριστικά αναφέρουμε, ιδιαίτερα όσον αφορά τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, ότι στην Ιταλία τα υπό δημόσιο έλεγχο χρηματοοικονομικά συγκροτήματα παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ζωή, έχουν εκτεταμένη συμμετοχή σε διάφορους τομείς της οικονομίας και ελέγχουν σημαντικό αριθμό βιομηχανικών επιχειρήσεων.³⁰ Αντίθετα, οι ιταλικές εμπορικές τράπεζες που είναι ενταγμένες σε αυτά, όπως άλλωστε και οι ανεξάρτητες, δεν έχουν δικαίωμα συμμετοχής στο εταιρικό κεφάλαιο επιχειρήσεων και οι χρηματοδοτικές τους δραστηριότητες περιορίζονται στην παροχή βραχυπρόθεσμων πιστώσεων. Στη Γαλλία, η νομοθεσία η σχετική με τις δραστηριότητες των εμπορικών τραπεζών, όσον αφορά τόσο την παροχή πιστώσεων όσο και τη συμμετοχή σε επιχειρήσεις, είναι πολύ πιο φιλελεύθερη. Όμως, τα υπό δημόσιο έλεγχο χρηματοοικονομικά συγκροτήματα παίζουν σαφώς μικρότερο ρόλο στην οικονομική ζωή και η παρουσία τους είναι ασθενέστερη στον παραγωγικό τομέα, έναντι του οποίου εφαρμόζουν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο F. Morin, «μια μη ελεγκτική στρατηγική ελαχιστοποίησης των ελέγχων», η οποία εκφράζεται με τη «συστηματική προτίμηση των συμμετοχών μειοψηφίας».³⁵ Στις δύο προαναφερόμενες

Εν συνεχεία αποδεικνύεται ότι ο τρόπος σύστασης και η μορφή ελέγχου – δημόσιου ή ιδιωτικού – επηρέασαν τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά των ομίλων, έναντι κυρίως των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ειδικότερα, η συμπεριφορά των ομίλων αυτών έναντι της βιομηχανίας

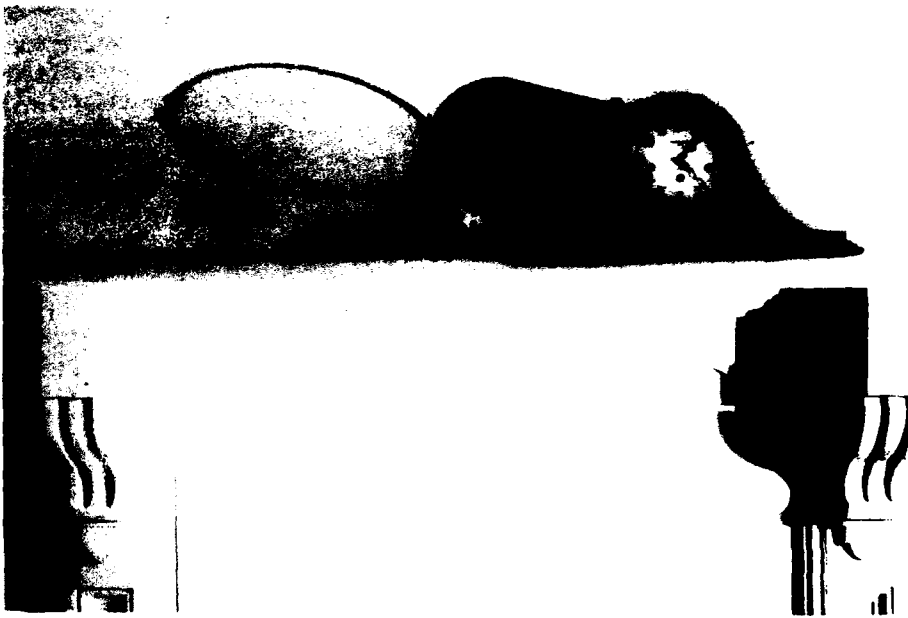
για το χαρακτήρα των εργασιών των τραπεζικών πυρήνων και τις ιδιαίτερες συνθήκες ανάπτυξης του ελληνικού τραπεζικού κεφαλαίου και, τέλος, ορισμένα δομικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας, και ιδιαίτερα την κυρίαρχη θέση που κατέχει η οικογενειακή επιχείρηση, και τη χαμηλή αποδοτικότητα του βιομηχανικού τομέα.

Κριτική ανάλυση των θέσεων για τον χρηματοοικονομικό όμιλο

Η ανάλυση η σχετική με τα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα αναπτύχθηκε αρχικά σε στενή συνάρτηση με τη θεωρία για το «χρηματιστικό» κεφάλαιο (financial capital).¹⁶ Η σχέση αυτή επηρέασε σημαντικά την κατεύθυνση των πρώτων μελετών, που αντικείμενό τους είχαν τα συγκροτήματα αυτά (F. Morin, B. Bellon, J.M. Chevalier κ.ά.). Οι εν λόγω μελέτες στρέφονταν γύρω από την προβληματική του ελέγχου της βιομηχανίας από το τραπεζικό κεφάλαιο, και γενικότερα γύρω από την προβληματική του «κυρίαρχου πόλου». Επίσης αναφέρονταν, άμεσα ή έμμεσα, σε ένα σχήμα ανάλυσης σύμφωνα με το οποίο το χρηματοοικονομικό συγκρότημα είναι ένα καινούργιο φαινόμενο, η εμφάνιση του οποίου συνδέεται με τη μετάβαση από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Παράλληλα με τις θέσεις αυτές αναπτύσσονται και άλλοι τρόποι θεώρησης του φαινομένου, που αντικείμενό τους έχουν όχι το χρηματοοικονομικό συγκρότημα ειδικά, αλλά το οικονομικό συγκρότημα γενικά, κατηγορία του οποίου θεωρείται το πρώτο. Οι αναλύσεις αυτές αναπτύσσονται γύρω από δύο άξονες:

- Για ορισμένους συγγραφείς η εμφάνιση των οικονομικών συγκροτημάτων συνδέεται όχι με τη μετάβαση του καπιταλισμού σε ένα καινούργιο στάδιο ανάπτυξης, αλλά με τεχνολογικά φαινόμενα ή φαινόμενα αγοράς.^{2, 24}
- Για άλλους (Dupuy, de Montmorillon) ο οικονομικός όμιλος μελετάται αυτός καθ' εαυτόν, «ως υποκείμενο της οικονομικής ζωής και όχι ως τμήμα του εν εξελίξει οικονομικού συστήματος».²⁴

Αυτή η πολλαπλότητα των τρόπων θεώρησης σε συνδυασμό με την έλλειψη επίσημου ορισμού για τον χρηματοοικονομικό όμιλο είχε αποτέλεσμα να δοθεί στον όρο ποικίλο περιεχόμενο και διάφοροι ορισμοί. Σύμφωνα με ορισμένες μελέτες, το στοιχείο που προσδίδει σε ένα οικονομικό συγκρότημα χρηματοοικονομικό χαρακτήρα είναι η παρουσία χρηματοοικονομικών οργανισμών είτε στην κορυφή (Champaud), είτε γενικότερα στο πλαίσιο του συγκροτήματος αυτού (Εθνικό Ίδρυ-

χώρες τα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα έχουν συσταθεί ως επί το πλείστον γύρω από εταιρείες holding, και όχι γύρω από εμπορικές τράπεζες. Αντίθετα στην Πορτογαλία,²⁰ τα σημαντικότερα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα έχουν συσταθεί γύρω από μεγάλες εμπορικές τράπεζες, που ελέγχονται από το ιδιωτικό κεφάλαιο.

Στο άρθρο αυτό αναλύονται τα χαρακτηριστικά των δύο μεγαλύτερων ελληνικών χρηματοοικονομικών ομίλων, της Εθνικής και της Εμπορικής, και η στρατηγική τους απέναντι στον βιομηχανικό τομέα. Η ανάλυση αναφέρεται κυρίως στη συμπεριφορά των μητρικών εταιρειών. Ο όμιλος της Εθνικής πήρε τη σημερινή του μορφή ενώ η τράπεζα βρισκόταν υπό δημόσιο έλεγχο, αντίθετα από τον όμιλο της Εμπορικής, ο οποίος βρίσκεται μεν από το 1975 υπό κρατικό έλεγχο, πήρε όμως τη σημερινή του μορφή όταν η Εμπορική αλλά και οι άλλες τράπεζες του συγκροτήματος ελέγχονταν από τον εφοπλιστή Σ. Ανδρεάδη. Ιδιαίτερα αναλύεται η μορφολογία των δύο ομίλων και η μορφή ελέγχου που ασκείται επί των τραπεζικών πυρήνων. Η συμπεριφορά των ομίλων έναντι της βιομηχανίας μελετάται αφ' ενός στο επίπεδο της πολιτικής συμμετοχών τους στο εταιρικό κεφάλαιο, και αφ' ετέρου στο επίπεδο δανεισμού, με βάση τη σύνθεση του εταιρικού και των ξένων κεφαλαίων των βιομηχανικών επιχειρήσεων στις οποίες οι όμιλοι αυτοί συμμετέχουν ως πλειοψηφία ή μειοψηφία.

παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες σε σύγκριση με τους χρηματοοικονομικούς ομίλους άλλων χωρών: Η κινητικότητα δέσμευσης/αποδέσμευσης των κεφαλαίων τους είναι πολύ χαμηλή. Επίσης, δεν χαρακτηρίζονται από τη στρατηγική επέκτασης του ελέγχου τους προς τον βιομηχανικό τομέα. Όσον αφορά μάλιστα τον όμιλο της Εθνικής, οι πολυάριθμες βιομηχανικές συμμετοχές του είναι ως επί το πλείστον συμμετοχές μειοψηφίας και αφορούν κυρίως επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους. Η απουσία στρατηγικής επέκτασης προς τη βιομηχανία γίνεται αξιοσημείωτη αν επισημανθεί ότι η ανάλυση των ξένων κεφαλαίων των βιομηχανικών επιχειρήσεων στις οποίες συμμετέχει η τράπεζα δείχνει ότι πολλές από αυτές βρίσκονται υπό ουσιαστικό τραπεζικό έλεγχο λόγω υπερδανεισμού.

Η ανάλυση αυτή δείχνει ότι οι υπό δημόσιο έλεγχο εμπορικές τράπεζες, στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής που εφαρμόστηκε από το τέλος του Πολέμου, είχαν διπλή λειτουργία: του απουδαιότερου προμηθευτή δανειακών κεφαλαίων, και του μετόχου μειοψηφίας προς όφελος κυρίως βιομηχανικών επιχειρήσεων μεγάλου μεγέθους. Εξάλλου τα χαρακτηριστικά των ελληνικών χρηματοοικονομικών ομίλων και η συμπεριφορά τους απέναντι στον βιομηχανικό τομέα επηρέαστηκαν σημαντικά από τους παρακάτω παράγοντες: τον δημόσιο έλεγχο και τη στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης που εφαρμόστηκε τα τελευταία σαράντα χρό-

μα Στατιστικής και Οικονομικών Μελετών Γαλλίας). Ο Champaud ως χρηματοοικονομικό συγκρότημα ορίζει το σύνολο εταιρειών που διοικούνται από μια εταιρεία χρηματοδότησης, τράπεζα ή εταιρεία «holding».⁹ Για το Εθνικό Ίδρυμα Στατιστικής και Οικονομικών Μελετών Γαλλίας,³¹ χρηματοοικονομικά συγκροτήματα είναι εκείνα των οποίων η εξουσία επί των εξαρτημένων εταιρειών βασίζεται στον έλεγχο τμήματος του εταιρικού κεφαλαίου, ενισχυμένο από τον έλεγχο και των πηγών χρηματοδότησης.

Σύμφωνα με άλλες αναλύσεις, ιδιαίτερα όσες αναπτύχθηκαν γύρω από την προβληματική του «χρηματιστικού» κεφαλαίου, ως συστατικά εννοιολογικά στοιχεία του χρηματοοικονομικού ομίλου ορίζονται, εκτός από την παρουσία χρηματοοικονομικών οργανισμών στους κόλπους του συγκροτήματος, ορισμένες λειτουργικές ιδιότητες και χαρακτηριστικά συμπεριφοράς. Τέτοια είναι λόγου χάρη η μεγέθυνση του συγκροτήματος μέσα από την απόκτηση του ελέγχου των ήδη λειτουργουσών επιχειρήσεων και όχι μέσω της δημιουργίας νέων, σε συνδυασμό με τη σχεδόν πλήρη κινητικότητα τοποθέτησης και απόσυρσης κεφαλαίων, η δυνατότητα αυτοϊκανοποίησης των χρηματοδοτικών αναγκών του, ή ακόμα η απόλυτη αυτονομία του κεφαλαίου στο πλαίσιο της διαδικασίας αξιοποίησής του.

Ο πρώτος ορισμός έχει διατυπωθεί από τον F. Morigin. Σύμφωνα με αυτόν, χρηματοοικονομικά συγκροτήματα είναι εκείνα «τα οποία στήριξαν την ανάπτυξή τους στην εξωτερική ανάπτυξη». Και αυτός ο συγγραφέας προβάλλει ως ουσιαστικό χαρακτηριστικό του χρηματοοικονομικού συγκροτήματος «την πλήρη κινητικότητα των επενδυθέντων, από τη μητρική εταιρεία, κεφαλαίων με μοναδικό κριτήριο την αποδοτικότητα της επένδυσης».²³ Η δεύτερη αντίληψη εκφράζει κυρίως τις θέσεις που αναπτύχθηκαν από τον B. Bellon, σύμφωνα με τον οποίο «ένα βιομηχανικό συγκρότημα που διαθέτει δική του τράπεζα ή δικές του εταιρείες χρηματοδοτικής διαχείρισης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως χρηματοοικονομικό, παρά μόνο εφόσον έχει επιτύχει να αυτονομήσει τη χρηματοδοτική λειτουργία του έναντι των μη ελεγχόμενων από το συγκρότημα τραπεζών».¹

Τέλος, για τον Pastre «δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για χρηματοοικονομικό συγκρότημα παρά μόνο αν το συγκρότημα χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα αυτόνομης κινητοποίησης και αξιοποίησης του κεφαλαίου».²⁸

Κατά τη γνώμη μας, η δεύτερη ομάδα αναλύσεων χαρακτηρίζεται από περιοριστική αντίληψη του φαινομένου. Ο τρόπος θεώρησης του χρηματοοικονομικού συγκροτήματος ως οργανωτικής μορφής

μέσω της οποίας εφαρμόζεται το «χρηματιστικό» κεφάλαιο.¹⁶ είχε αποτέλεσμα να φορτισθεί η έννοια με ορισμένες ιδιότητες που θεωρούνται χαρακτηριστικές του «χρηματιστικού» κεφαλαίου. Όμως αυτό περιορίζει σημαντικά τη δυνατότητα εφαρμογής των εν λόγω αντιλήψεων σε

συγκεκριμένες αναλύσεις. Εμείς πιστεύουμε ότι το χρηματοοικονομικό συγκρότημα είναι ένας ζωντανός, συνεχώς μετεξελισσόμενος, οργανισμός με πολλαπλές όψεις και έντονη διαφοροποίηση τόσο σε επίπεδο λειτουργικό, όσο και σε επίπεδο συμπεριφοράς. Αν λοιπόν δοθεί στην έννοια αυτή πολύ στενό περιεχόμενο, υπάρχει κίνδυνος να αφηθεί εκτός πεδίου ανάλυσης μεγάλος αριθμός συγκροτημάτων, τα οποία όχι μόνο έχουν τα ίδια εξωτερικά χαρακτηριστικά αλλά, επιπλέον, εμφανίζονται με βάση τις ίδιες δομικές αλλαγές του οικονομικού συστήματος.

Η παραπάνω παρατήρηση ισχύει καθ' αρχήν για το κριτήριο «αυτονομίας» της χρηματοδοτικής λειτουργίας που υποστήριξε ο Bellon. Το κριτήριο αυτό φαίνεται ασαφές. (Σε ποιο βαθμό εντατικοποίησης των πιστωτικών σχέσεων με τις τράπεζες του συγκροτήματος μπορεί να κάνει λόγο κανείς για αυτονομία της χρηματοδοτικής λειτουργίας;) Επιπλέον, δεν επαληθεύεται στην περίπτωση ορισμένων συγκροτημάτων, παρόλο που αυτά αναντίρρητα είναι χρηματοοικονομικά. Είναι γνωστό εν προκειμένω, ότι ορισμένες τράπεζες ελεγχόμενες από συγκροτήματα δεν πισοδοτούν εταιρείες των συγκροτημάτων στα οποία ανήκουν, αλλά προτιμούν επιχειρήσεις πελάτες των προηγούμενων, ή άλλες επιχειρήσεις.¹⁹ Σε παρόμοιες περιπτώσεις δεν μπορεί να γίνει λόγος για αυτονομία της χρηματοδοτικής λειτουργίας στο πλαίσιο του συγκροτήματος. Όμως η συμπεριφορά των

εν λόγω τραπεζών δεν παύει να είναι αποτέλεσμα ενσυνείδητης επιλογής, η οποία αποσκοπεί στην ισχυροποίηση της θέσης του συγκροτήματος και εντάσσεται ενδεχομένως στη στρατηγική για επέκταση των ορίων του.

Όσον αφορά την αντίληψη του F. Morigin, αυτή ταυτίζει ουσιαστικά τις δύο έννοιες του συγκροτήματος και του χρηματοοικονομικού συγκροτήματος, ενώ ταυτόχρονα ορίζει το τελευταίο με βάση στενά κριτήρια συμπεριφοράς. Η συμπεριφορά όμως που, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, χαρακτηρίζει τα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα (πολιτική επέκτασης μέσω εξαγοράς ήδη λειτουργουσών επιχειρήσεων, πλήρης κινητικότητα για τοποθέτηση και απόσυρση κεφαλαίου) κάθε άλλο παρά απαντά σε όλα τα συγκροτήματα. Ορισμένοι μελετητές διαπίστωσαν ότι το χαρτοφυλάκιο των τραπεζικών επιχειρήσεων (banques d'affaires) που ελέγχονται από συγκροτήματα χαρακτηρίζεται από πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα, ακόμα και από απόλυτη σταθερότητα, σε σύγκριση με αυτό των ανεξάρτητων τραπεζικών «επιχειρήσεων».³⁵ Επιπλέον, η συστηματική πολιτική μεγέθυνσης μέσω της εξωτερικής επέκτασης δεν εφαρμόζεται από μεγάλο αριθμό συγκροτημάτων, ανάμεσα στα οποία είναι και τα ελληνικά.

Πιο περιοριστική είναι η αντίληψη του Pastre, κατά τον οποίο το εννοιολογικό περιεχόμενο του χρηματοοικονομικού συγκροτήματος αντιστοιχεί ουσιαστικά

συμμετοχής του τραπεζικού κεφαλαίου στον παραγωγικό τομέα, ανάλογα με τη μορφή ελέγχου (δημόσιου ή ιδιωτικού) που ασκείται επί της κεφαλής του συγκροτήματος σε κάθε χώρα, οποιοδήποτε χρόνο.

Διαπιστώνεται, επομένως, ότι ο τρό-

κροτήματος σε συνάρτηση με τη δυνατότητα άσκησης ελέγχου – άμεσα ή έμμεσα – από τη μητρική εταιρεία σ' ένα σύνολο εταιρειών. Η δυνατότητα άσκησης ελέγχου αναφέρεται στη δυνατότητα επιλογής της διοίκησης της εταιρείας, για χρονική διάρκεια κάποιων ετών· μπορεί δε αυτή να βασίζεται όχι μόνο στον έλεγχο του εταιρικού κεφαλαίου, αλλά και σε άλλου είδους σχέσεις συμβατικού χαρακτήρα, όπως η συμφωνία υπεργολαβίας, η τεχνολογική συμφωνία, ή ακόμα και η παροχή πιστώσεων. Στη μελέτη αυτή λαμβάνονται υπ' όψιν μόνο οι περιπτώσεις ελέγχου που απορρέουν από σχέσεις ιδιοκτησίας στο κεφάλαιο εταιρειών μέσω συμμετοχών. Οι συμμετοχές στο εταιρικό κεφάλαιο δεν έχουν μόνο το πλεονέκτημα ότι διαπιστώνονται εύκολα· αποτελούν επίσης, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του F. Ρεγκου, «την κατ' εξοχήν πηγή καθώς και το μέτρο άσκησης της οικονομικής εξουσίας».²⁹

Η επιχειρούμενη στη μελέτη αυτή ανάλυση του δανεισμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων που ανήκουν στη σφαίρα επιρροής των δύο συγκροτημάτων δεν έχει στόχο να δώσει τη μεθοδολογική βάση για μια θεώρηση των σχέσεων δανεισμού ως σχέσεων που διαρθρώνουν τη δυνατότητα ελέγχου. Σκοπεύει απλώς να διαφωτίσει τη συμπεριφορά των τραπεζικών πυρήνων απέναντι στη βιομηχανία και την πολιτική συμμετοχής τους.

Για τον καθορισμό του συνόλου των επιχειρήσεων στις οποίες η μητρική εταιρεία ασκεί έλεγχο («σκληρός πυρήνας»), λάβαμε υπ' όψιν τις περιπτώσεις όπου ο έλεγχος αυτός είναι είτε νομικός (όταν βασίζεται στην πλειοψηφία του εταιρικού κεφαλαίου) είτε ουσιαστικός (όταν προκύπτει από την πλειοψηφία στο Διοικητικό Συμβούλιο). Ο «σκληρός πυρήνας» του συγκροτήματος αποτελείται, συνεπώς, από τις εταιρείες εκείνες στις οποίες η μητρική εταιρεία ελέγχει πάνω στο 50% των μετοχών¹ και (ή) εκείνες στις οποίες εκλέγει την πλειοψηφία των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου. Η «διευρυμένη περίμετρος» του συγκροτήματος εκτός από τις εταιρείες του «σκληρού πυρήνα» περιλαμβάνει και τις μη ελεγχόμενες εταιρείες, στις οποίες το ποσοστό συμμετοχής κυμαίνεται από 10% έως 50%. Ως μητρική εταιρεία του συγκροτήματος ορίζεται εκείνη που δεν ελέγχεται άμεσα ή έμμεσα από άλλη εταιρεία, αλλά ελέγχει μία τουλάχιστον θυγατρική.

Είναι προφανές ότι το κριτήριο που αφορά τον έλεγχο από την πλειοψηφία του εταιρικού κεφαλαίου ή από την πλειοψηφία των μελών στο Διοικητικό Συμβούλιο δεν επιτρέπει να εξακριβωθούν οι περιπτώσεις ελέγχου μειοψηφίας. (Όταν δηλαδή μία εταιρεία ελέγχει άλλη μέσω του ελέγχου μειοψηφίας του εταιρικού κεφα-

μόνο στα πολύ μεγάλα και έντονα διεθνοποιημένα αμερικανικά χρηματοοικονομικά συγκροτήματα.⁶

Για τους παραπάνω λόγους αποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε ως εννοιολογικά στοιχεία για τον ορισμό του χρηματοοικονομικού συγκροτήματος όχι λειτουργικές ιδιότητες ή ιδιότητες συμπεριφοράς, αλλά ορισμένα εξωτερικά χαρακτηριστικά, και ιδιαίτερα την παρουσία πιστωτικών οργανισμών στους κόλπους του συγκροτήματος. Έτσι ως χρηματοοικονομικό συγκρότημα ορίζουμε το σύνολο των εταιρειών και των πιστωτικών ιδρυμάτων που είναι οργανωμένα γύρω από μια μητρική εταιρεία, η οποία τις ελέγχει άμεσα ή έμμεσα μέσω της συμμετοχής στο εταιρικό κεφάλαιο έχοντας ρόλο χρηματοοικονομικού κέντρου του συγκροτήματος.

Η αντίληψη αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ως χρηματοοικονομικό συγκρότημα κάθε συγκρότημα οργανικά συνδεδεμένων επιχειρήσεων, το οποίο στη σφαίρα επιρροής του περιλαμβάνει πιστωτικούς οργανισμούς, ανεξάρτητα από τις ιδιότητες συμπεριφοράς του. Σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, ως χρηματοοικονομικά συγκροτήματα θεωρούμε και τα υπό δημόσιο έλεγχο συγκροτήματα που ελέγχουν πιστωτικούς οργανισμούς, όπως το ιταλικό IRI, τα κοινώς αποκαλούμενα «δημόσια» ή «κρατικά holding». Το χρηματοοικονομικό συγκρότημα γίνεται έτσι ιδιαίτερα πρόσφορο για να μελετηθεί ο τρόπος αξιοποίησης και η έκταση

πος ένταξης των τραπεζών στα χρηματοοικονομικά συγκροτήματα και ο ρόλος τους στην οικονομική ανάπτυξη παρουσιάζουν πολλές διαφορές ανάλογα με τη διαδικασία χρηματοοικονομικής ανάπτυξης κάθε χώρας.^{11, 27} Είναι γνωστό σχετικά ότι στο αγγλικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης, που χαρακτηρίζεται φιλελεύθερο, το τραπεζικό κεφάλαιο ήδη από τα τέλη του περασμένου αιώνα έπαιξε σαφώς μικρότερο ρόλο από ό,τι σε άλλες χώρες, όπως η Γερμανία και η Αυστρία, που την εποχή αυτή είχαν ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές δομές λιγότερο εξελιγμένες. Όσον αφορά τα υπό δημόσιο έλεγχο χρηματοοικονομικά συγκροτήματα, μπορούμε να παρατηρήσουμε επίσης ότι παίζουν σαφώς μεγαλύτερο ρόλο σε χώρες που εκβιομηχανίστηκαν με σχετική καθυστέρηση, όπως η Ιταλία.

Πρέπει να αναφέρουμε, τέλος, ότι ορισμένες εθνικές ιδιομορφίες επηρέασαν επίσης το βαθμό ανάπτυξης και τις δραστηριότητες των χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των πορτογαλικών χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων, τα οποία σημείωσαν σημαντική ανάπτυξη, οφειλόμενη κατά μεγάλο μέρος στην ύπαρξη εκτεταμένης αποικιακής αγοράς.

Μεθοδολογική σημείωση

Παραπάνω, ορίσαμε την έννοια του συγ-

λαίου επειδή υπάρχει μεγάλη διασπορά των υπολοίπων μετοχών.) Παρόμοιο εγχείρημα παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες για διάφορους λόγους:

- Πρέπει να είναι γνωστά τα ποσοστά συμμετοχής και η στάση ως προς το πρόβλημα του ελέγχου της εταιρείας και των μετόχων μειοψηφίας. Είναι γνωστές, ως προς το σημείο αυτό, οι περιπτώσεις πολλών εταιρειών στις οποίες λόγω μεγάλης διασποράς των μετοχών δεν υπάρχει μέτοχος πλειοψηφίας, και ο έλεγχος δεν ασκείται από τον μεγαλύτερο μέτοχο μειοψηφίας αλλά από συμμαχία μικρότερων μετόχων μειοψηφίας.
- Ταυτόσημα ποσοστά συμμετοχών μειοψηφίας μπορεί να κρύβουν, ανάλογα με την ταυτότητα του μετόχου, διαφορετικές στρατηγικές όσον αφορά το πρόβλημα του ελέγχου. (Π.χ. συμμετοχές μειοψηφίας δημόσιων τραπεζικών ιδρυμάτων συνοδεύονται πολύ πιο συχνά από παθητική στάση ως προς το πρόβλημα ελέγχου, από ό,τι συμμετοχές μειοψηφίας ιδιωτικών τραπεζών ή ομίλων). Το πρόβλημα αυτό συχνά δυσχεραίνει την ερμηνεία συγκεκριμένων περιπτώσεων.

Στην Ελλάδα είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να αποκτήσει κανείς τις σχετικές πληροφορίες, λόγω της μυστικότητας που περιβάλλει και καθετί σχετικό με τη δομή ιδιοκτησίας του εταιρικού κεφαλαίου των μη πιστωτικών οργανισμών και επιχειρήσεων. Αν λάβουμε εντούτοις υπ' όψιν τη μικρή διασπορά μετοχών που χαρακτηρίζει γενικά τις ελληνικές επιχειρήσεις και, ιδιαίτερα, την έλλειψη στρατηγικής ελέγχου των ελληνικών τραπεζών έναντι των βιομηχανικών επιχειρήσεων που επανειλημμένα εκδηλώθηκε, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι περιπτώσεις ελέγχου εταιρειών, ιδιαίτερα των βιομηχανικών, από τις τράπεζες μέσω συμμετοχών μειοψηφίας πρέπει να είναι μάλλον σπάνιες.

Για τον υπολογισμό των ποσοστών συμμετοχής στηριχθήκαμε στα στοιχεία που έχουν δημοσιευθεί ή που μας γνωστοποιήθηκαν από τις τράπεζες των δύο συγκροτημάτων και από ορισμένες εταιρείες που ελέγχουν αυτές ως προς τη σύνθεση του χαρτοφυλακίου τους (αριθμός και αξία ελεγχόμενων μετοχών). Τα στοιχεία αυτά τα συνδυάσαμε με πληροφορίες που περιέχονται στον οικονομικό οδηγό ICAP ή στους ισολογισμούς των εταιρειών, όσον αφορά τον αριθμό μετοχών που συνθέτουν το εταιρικό κεφάλαιο των επιχειρήσεων. Συμπληρωματικά, για τις εισηγμένες στο Χρηματιστήριο εταιρείες χρησιμοποιήσαμε στοιχεία των φακέλων τους στο Χρηματιστήριο Αθηνών. Οι σχέσεις συμμετοχών στο πλαίσιο των δύο συγκρο-

τημάτων υπολογίστηκαν για τα έτη 1971, 1981 και 1987.

Για τον υπολογισμό του σχετικού βάρους των διαφόρων τομέων στο πλαίσιο τόσο του «σκληρού πυρήνα» όσο και του «διευρυμένου περιβλήματος» των συγκροτημάτων λάβαμε υπόψη μας τα ίδια

κεφάλαια των επιχειρήσεων. Δοθέντος δε ότι ορισμένες βιομηχανικές επιχειρήσεις έχουν αρνητικά ίδια κεφάλαια, με αποτέλεσμα να υποτιμούνται σημαντικά το βάρος της βιομηχανίας στο σύνολο, για το έτος 1987 λάβαμε υπόψη μας την αξία και των παγίων κεφαλαίων.

Μητρικές εταιρείες, μορφή ελέγχου και μορφολογία των συγκροτημάτων

1. Χαρακτηριστικά και θέση των μητρικών εταιρειών στο χρηματοδοτικό κυκλώμα

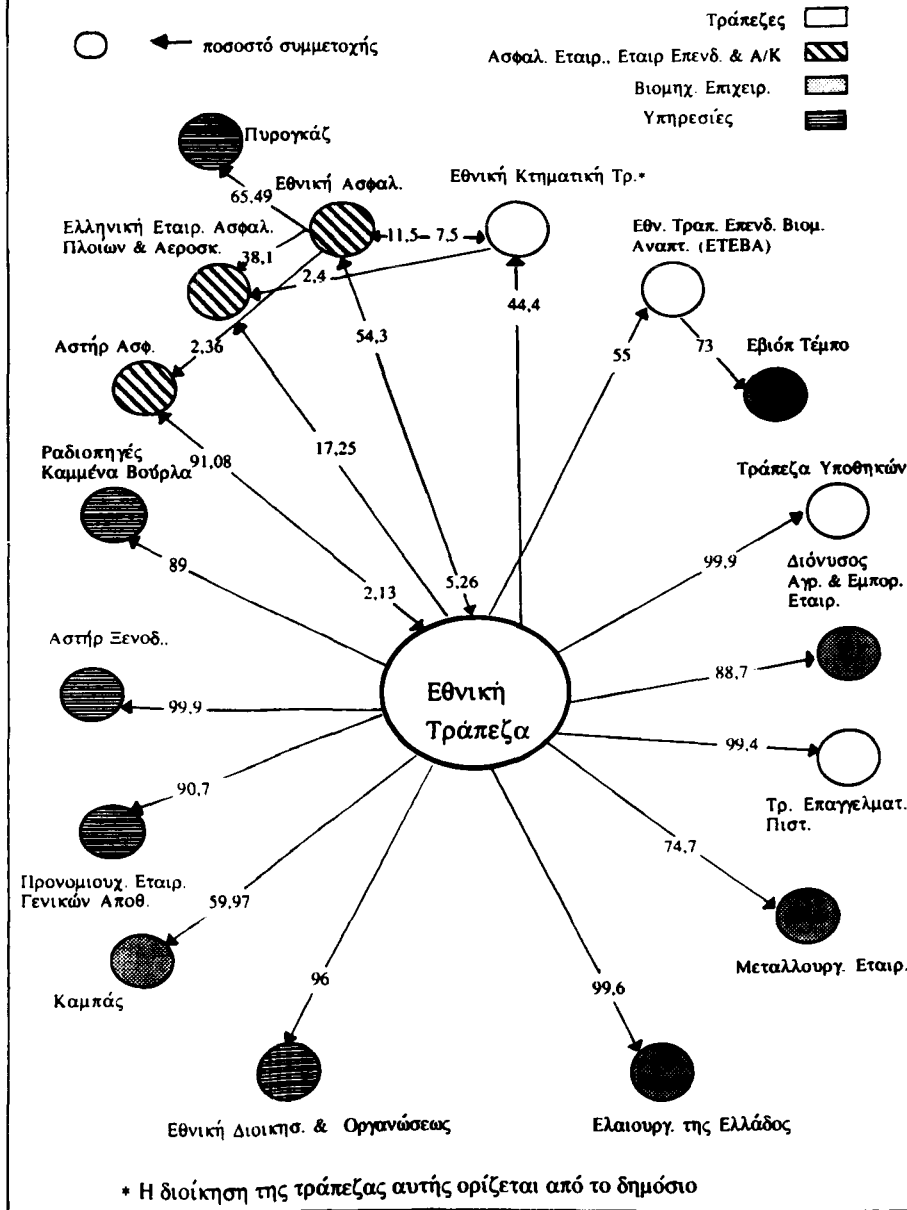
Η ισχύς των μελετώμενων συγκροτημάτων οφείλεται κατά πρώτο λόγο στο ρόλο που διαδραματίζουν οι μητρικές εταιρείες στη συγκέντρωση της εθνικής αποταμίευσης και στη χρηματοδότηση της οικονομίας, και ιδιαίτερα του βιομηχανικού τομέα.

Η Εθνική και η Εμπορική Τράπεζα ως τράπεζες «καθολικού» χαρακτήρα καλύπτουν, εκτός από τη βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση, και τμήμα των αναγκών για χρηματοδότηση μόνιμων κεφαλαίων της βιομηχανίας. Η ισχύονσα μέχρι πρότινος νομοθεσία τις υποχρέωνε να διαθέτουν 15% των καταθέσεων τους για τη μεσομακροπρόθεσμη χρηματοδότηση του «παγωγικού» τομέα, και 5% για αγορά μετοχών επιχειρήσεων. Όσον αφορά την α-

ναλογία τους στη χρηματοδότηση της οικονομίας, είναι σαφώς υψηλότερη από τα ποσοστά συγκέντρωσης που συνήθως χαρακτηρίζουν τις πιστωτικές αγορές άλλων χωρών: Ελέγχουν γύρω στο 74% των εργασιών των ελληνικών εμπορικών τραπεζών, οι οποίες αντιπροσωπεύουν το 80% του συνόλου της τραπεζικής χρηματοδότησης της βιομηχανίας. Η Εμπορική Τράπεζα, δεύτερη μεγαλύτερη εμπορική τράπεζα της χώρας, αντιπροσωπεύει το 14% του συνόλου των καταθέσεων και το 17% των πιστώσεων των εμπορικών τραπεζών, η δε Εθνική, πρώτη εμπορική τράπεζα, αντιπροσωπεύει το 56% των καταθέσεων και το 57% της χρηματοδότησης των εμπορικών τραπεζών.

Τόσο η Εθνική όσο και η Εμπορική βρίσκονται υπό τον έμμεσο έλεγχο του Δημοσίου. Η πλειοψηφία των μετοχών της πρώτης ελέγχεται από τα διάφορα ταμεία συντάξεων και κοινωνικών ασφαλίσεων (34%) και από άλλα νομικά πρόσωπα του δημόσιου τομέα (17,76%). Οι υπόλοιπες μετοχές ανήκουν στην Εκκλησία και σε διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα (7,07%), σε ιδιώτες (24,26%) και σε εταιρείες που ελέγχονται από την Εθνική Τράπεζα (11,15%) [πίνακας 1]. Τα κεφάλαια των ταμείων κοινωνικών ασφαλίσεων, των ταμείων συντάξεων και των νομικών προσώπων του δημόσιου τομέα τα διαχειρίζεται το Δημόσιο, το οποίο και αποφασίζει τον τρόπο διάθεσής τους, τοποθετώντας τμήμα τους για την αγορά μετοχών της τράπεζας. Ο υπουργός Οικονο-

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.1: ΟΡΓΑΝΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
(σκληρός πυρήνας) 1971

μικών, εν ονόματι του Δημοσίου, εκπροσωπεί επίσης από το 1953 τους οργανισμούς αυτούς στις γενικές συνελεύσεις, και ψηφίζει στη θέση τους για την εκλογή των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου.

Η Εθνική Τράπεζα προέρχεται από τη συγχώνευση, το 1953, των δύο μεγαλύτερων εμπορικών τραπεζών της εποχής: της Εθνικής, που ελεγχόταν από το Δημόσιο, και της Τράπεζας Αθηνών, που ήταν ιδιωτική. Η συγχώνευση αυτή, που αποφασίστηκε από την κυβέρνηση της εποχής (κυβέρνηση Μαρκεζίνη) χωρίς να ζητηθεί η γνώμη των νομικών προσώπων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, ως μετόχων πλειοψηφίας της τράπεζας, επέτρεψε στο Δημόσιο να δημιουργήσει ένα ισχυρό χρηματοδοτικό ίδρυμα μέσω του οποίου απέκτησε άμεσο έλεγχο στα αποταμιευτικά διαθέσιμα της οικονομίας. Η συγχώνευση αυτή (την ακολούθησε, λίγο αργότερα, η συγκρότηση του τραπεζικού πυρήνα του συγκροτήματος Ανδρεάδη, για την οποία επίσης συνέβαλε η ενεργός επέμβαση ισχυρών κυβερνητικών παραγόντων) προσδιόρισε κατά μεγάλο μέρος τα χαρακτηριστικά του ελληνικού χρηματοδοτικού συστήματος.

Η πλειοψηφία των μετοχών της Εμπορικής Τράπεζας ελέγχεται επίσης από νομικά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου τα οποία, όπως και στην προηγούμενη τράπεζα, κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους ως μετόχων εκπροσωπούνται από το Δημόσιο. Την τράπεζα αυτή έως το 1975 ήλεγχε ο εφοπλιστής Ανδρεάδης, μέσω τεσσάρων εταιρειών που όλες είχαν την έδρα τους στο εξωτερικό:

- Την Commercial Bank of Near East (Μεγάλη Βρετανία),
- τη Near East Bank Nominees (Μεγάλη Βρετανία),
- την Pax Steamship Company (Παναμάς), και
- την Berga Steamship Company (Παναμάς).

Το συγκρότημα Ανδρεάδη στην Ελλάδα αποτελούσε, έτσι, τμήμα του συγκροτήματος που ήλεγχε ο εφοπλιστής: ήταν διεθνοποιημένο και είχε ως επί το πλείστον ναυτιλιακό χαρακτήρα.

Ο Ανδρεάδης πήρε τον έλεγχο της Εμπορικής το 1953. Ακολούθησε η εξαγορά της Ιονικής και της Λαϊκής Τράπεζας, οι οποίες στη συνέχεια συγχωνεύθηκαν, και της Τράπεζας Πειραιώς. Το 1975 η Εμπορική Τράπεζα – και μέσω αυτής και το υπόλοιπο συγκρότημα – υπήχθη στον έλεγχο του Δημοσίου, μετά την απόφαση της πρώτης μεταπολιτευτικής κυβέρνησης να διπλασιάσει το μετοχικό κεφάλαιο της τράπεζας, αύξηση που υποχρεωτικά έπρεπε να καλυφθεί κατά 90% από νομικά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Στόχος του μέτρου ήταν προφανώς να αφαιρέσει τον έλεγχο του συγκροτήματος

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Σύνθεση του εταιρικού κεφαλαίου της Εθνικής Τράπεζας (τον 1966)

Μέγεθος	Αριθμός Μετοχών	%
1 Ταμείο συντάξιμου και αποταμιεύσεων ασφαλιστικών Εθνικής Τράπεζας	392.227	6,97%
2 Εταιρείες (ελεγχόμενες από την Εθνική Τράπεζα)	486.630	11,12%
από τις οποίες:		
- Εθνική Ασφαλ.	(209.131)	(6,67%)
- Αστήρ Ασφαλ.	(283.529)	(11,97%)
ΣΥΝΟΛΟ 1+2	878.857	20,14%
3 Ταμείο συντάξιμου και αποταμιεύσεων ασφαλιστικών γενικών Εθνικής Τράπεζας	1.093.245	25,04%
εκ των οποίων:		
- Ταμείο Επενδύσεων	(168.495)	(2,48%)
- Ταμείο Οργανισμού Κοινωνικών Ασφαλίσεων	(100.847)	(2,30%)
4 Λοιπά Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Τομέα	774.954	17,76%
εκ των οποίων:		
- Τραπεζοκρατικό Ταμείο	(258.361)	(4,73%)
- Ταμείο Προστασίας και Συναγώνων	(191.681)	(4,39%)
- Τράπεζα	(112.670)	(2,58%)
- Φοινίκας, Γενική Ασφαλιστική	(21.663)	(0,49%)
- Πανεπιστήμιο Αθηνών	(115.369)	(2,64%)
5 Εταιρεία, Μονοκατοικία, Εξυπηλοσύνη	210.082	4,81%
6 Είδη Νομικά Οργανισμοί	98.132	2,24%
7 Υπουργείο Οικονομικών	64.899	1,48%
ΣΥΝΟΛΟ 1+2+3+4+5+6+7	3.120.469	71,31%
8 Λοιπά Νομικά Πρόσωπα Μείζονος Δικαίου	144.441	4,27%
9 Φορείς Προστασίας	1.058.633	24,26%
ΣΥΝΟΛΟ	4.367.543	100%

πέζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΕΒΑ).

Η Εθνική Τράπεζα έχει κυρίαρχο ρόλο στο συγκρότημα: αντιπροσωπεύει το 68% των ιδίων κεφαλαίων των εταιρειών του «σκληρού πυρήνα» και γύρω στο 30% των ιδίων κεφαλαίων του συνόλου των εταιρειών της «διευρυμένης περιμέτρου». Κατέχει επίσης κεντρική θέση στη στρατηγική συμμετοχής του: το χαρτοφυλάκιο της τράπεζας αντιπροσωπεύει περίπου το 75% του συνολικού χαρτοφυλακίου του συγκροτήματος, έναντι 17% για το χαρτοφυλάκιο της ΕΤΕΒΑ, το οποίο αποτελείται κυρίως από συμμετοχές στη βιομηχανία και σε εταιρείες επενδύσεων και χαρτοφυλακίου. Οι συμμετοχές των ασφαλιστικών εταιρειών αφορούν κυρίως τον τραπεζικό τομέα και ιδιαίτερα την ίδια την Εθνική, της οποίας ελέγχουν το 7.32% του εταιρικού κεφαλαίου.

Η ανάλυση αφ' ενός του χαρτοφυλακίου των εταιρειών του συγκροτήματος και αφ' ετέρου της σύνθεσης του Διοικητικού Συμβουλίου των ελεγχόμενων εταιρειών δείχνει ότι νομικός έλεγχος (πλειοψηφία των μετοχών του εταιρικού κεφαλαίου) και ουσιαστικός (πλειοψηφία των μελών στο Διοικητικό Συμβούλιο) συμπύκνουν σχεδόν πάντα, με εξαίρεση δύο βιομηχανίες χαρτοποίας, τη ΜΕΛ και μέχρι πρότινος την ΕΓΛ, ο έλεγχος των οποίων ήταν αποτέλεσμα ενεχυριασμού μετοχών λόγω υπερδανεισμού.

Το συγκρότημα αυτό χαρακτηρίζεται, τέλος, από τον μεγάλο και αυξανόμενο αριθμό συμμετοχών μειοψηφίας, που συγκεντρώνονται κυρίως στις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Οι τελευταίες αντιπροσωπεύουν το 43% του «διευρυμένου περιβλήματος» του συγκροτήματος το 1987, έναντι 35% το 1981 και 30% το 1971 (πίνακας 3). Οι συμμετοχές μειοψηφίας της τράπεζας αφορούν ιδιαίτερα επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους. Είκοσι τέσσερις επιχειρήσεις από τις 34 στις οποίες η τράπεζα έχει συμμετοχές από 10% έως 50% του εταιρικού κεφαλαίου, ανήκουν στις διακόσιες μεγαλύτερες βιομηχανικές εταιρείες από την άποψη των συνολικών κεφαλαίων ή των καθαρών κερδών. Αντίθετα, οι συμμετοχές μειοψηφίας της ΕΤΕΒΑ είναι συγκεντρωμένες σε εταιρείες μικρότερου μεγέθους. Παρατηρούμε άλλωστε, όσον αφορά την τράπεζα αυτή, ότι παρόλο που η συμμετοχή στη δημιουργία καινούργιων επιχειρήσεων θα έπρεπε να είναι η κύρια δραστηριότητά της, αυτή δρα περισσότερο ως τράπεζα μεσο-μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης παρά ως τράπεζα επενδύσεων: η αξία του χαρτοφυλακίου της αντιπροσωπεύει μόλις το 1/3 του συνόλου των χορηγηθεισών από αυτή πιστώσεων. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για την Τράπεζα Επενδύσεων του συγκροτήματος της Εμπορικής.

Το συγκρότημα της Εμπορικής Τράπεζας

Το συγκρότημα αυτό, μικρότερο από της Εθνικής – αντιπροσωπεύει περίπου το 58% του προηγούμενου συγκροτήματος – είναι, και αυτό, κυρίως τραπεζικού και χρηματοδοτικού χαρακτήρα: οι τράπεζες, οι ασφαλιστικές εταιρείες και οι εταιρείες επενδύσεων και χαρτοφυλακίου αντιπροσωπεύουν πάνω από το 85% του «σκληρού πυρήνα» (ίδια κεφάλαια) [πίνακας 4 και παραρτήματα Η.1, Η.2 και Η.3].

Ο τραπεζικός πυρήνας εκτός από την Εμπορική Τράπεζα περιλαμβάνει τρεις άλλες εμπορικές τράπεζες (την Ιονική και Λαϊκή, την Τράπεζα Αττικής, την Τράπεζα Πειραιώς) και την Τράπεζα Επενδύσεων. Το συγκρότημα ελέγχει επίσης μία εταιρεία επενδύσεων και χαρτοφυλακίου (Ελληνική Εταιρεία Διαχειρίσεως Αμοιβαίων Κεφαλαίων) και έχει σημαντική παρουσία στον κλάδο ασφαλείων (ελέγχει τον Φοίνικα, δεύτερη επιχείρηση του κλάδου). Ο βιομηχανικός πυρήνας του, ο οποίος αποτελείται από έξι επιχειρήσεις, περιλαμβάνει τα Ναυπηγεία Ελευσίνος και τη Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπαμάτων. Το χαρτοφυλάκιο του συγκροτήματος είναι μοιρασμένο ανάμεσα στην ίδια την Εμπορική Τράπεζα (64%), τις άλλες τράπεζες του συγκροτήματος (24%) και τις ασφαλιστικές εταιρείες (11.5%). Το συγκρότημα της Εμπορικής τέλος, αντίθετα από το προηγούμενο, χαρακτηρίζεται από τον μικρό αριθμό των συμμετοχών μειοψηφίας, ιδιαίτερα σε βιομηχανικές επιχειρήσεις. Η «διευρυμένη περίμετρος» του αντιπροσωπεύει μόλις το 117% του «σκληρού πυρήνα», έναντι 211% για το προηγούμενο συγκρότημα (πίνακας 5).

Η συμπεριφορά των μητρικών εταιρειών απέναντι στις βιομηχανικές επιχειρήσεις

Η Εθνική Τράπεζα

Η συμπεριφορά της Εθνικής Τράπεζας έναντι των βιομηχανικών επιχειρήσεων χαρακτηρίζεται από έλλειψη στρατηγικής ελέγχου. Η τράπεζα αυτή είχε πάντα παθητική στάση έναντι της βιομηχανίας. Καμιά από τις ελεγχόμενες βιομηχανικές εταιρείες δεν ιδρύθηκε από την ίδια την τράπεζα, αντίθετα από την πρακτική της σε άλλους τομείς. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι η Εθνική Τράπεζα ίδρυσε, εκτός από τα δύο ιδρύματα του χρηματοπιστωτικού τομέα – την Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως (έτος ίδρυσης: 1963) και την Εθνική Εταιρεία Επενδύσεων Χαρτοφυλακίου

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Σύνθεση "Σκληρού Πυρήνα" του Συγκροτήματος της Εθνικής Τράπεζας

	1971		1981		1987		
	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. %	Ακίνητ. Κεφάλ. %
Τράπεζες	5	85.00	5	82.60	5	96.80	55.50
Ασφάλειες	3	11.42	5	7.30	4	3.50	8.20
Εταιρείες Επενδ./Α/Κ	-	-	3	13.20	2	3.90	faible
Τουρισμός	2	0.10	5	6.00	5	3.00	7.10
Βιομηχανία	4	0.76	9	(11.90)*	9	(9.40)*	26.40
Διάφορες	4	2.60	4	2.70	4	2.20	2.80
	18		31		29		

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Σύνθεση "Διευρυμένου Πυρήνα" του Συγκροτήματος της Εθνικής Τράπεζας

	1971		1981		1987		
	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. %	Ακίνητ. Κεφάλ. %
Τράπεζες	5	56.60	8	45.60	8	47.00	14.90
Ασφάλειες	7	8.13	8	3.70	5	1.60	2.20
Εταιρείες Επενδ./Α/Κ	-	-	4	6.30	4	3.70	0.10
Τουρισμός	4	1.27	14	5.30	13	2.20	2.90
Βιομηχανία	22	29.65	67	34.80	67	43.20	77.20
Διάφορες	14	4.36	10	4.20	13	2.30	2.70
	52		111		116		

* Οι εντός παρενθέσεως αριθμοί είναι αρνητικοί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Σύνθεση "Σκληρού Πυρήνα" του Συγκροτήματος της Εμπορικής Τράπεζας

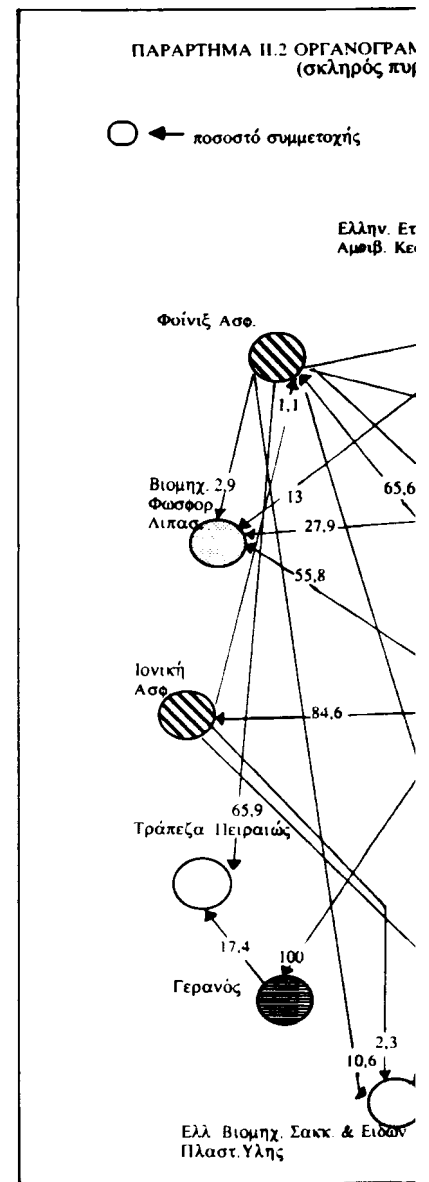
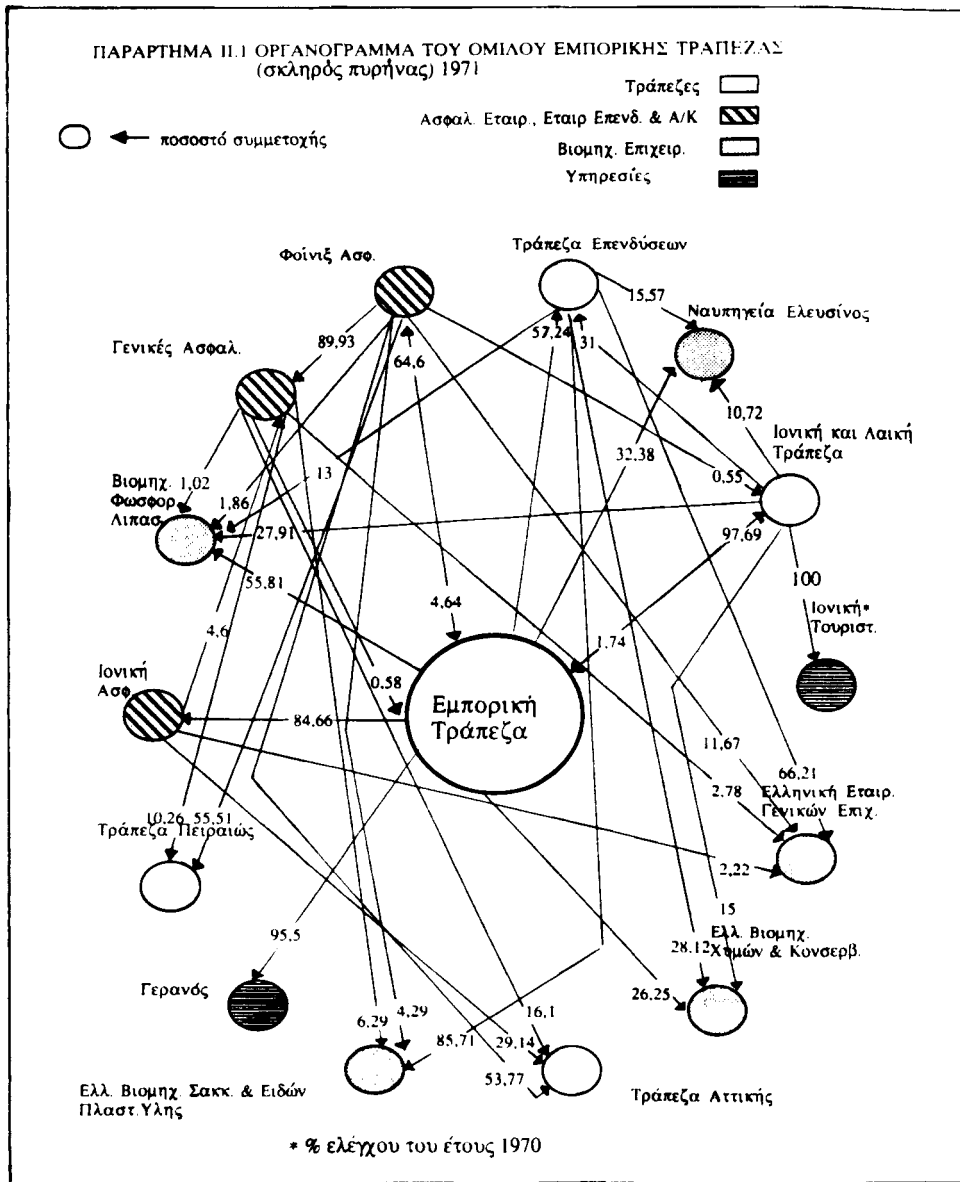
	1971		1981		1987		
	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. %	Ακίνητ. Κεφάλ. %
Τράπεζες	5	75.00	6	84.50	7	87.40	37.40
Ασφάλειες	3	11.90	2	7.40	1	2.07	3.50
Εταιρείες Επενδ./Α/Κ	-	-	1	-	1	0.10	-
Τουρισμός	1	0.20	1	3.20	1	3.90	3.03
Βιομηχανία	5	12.80	5	4.10	4	5.90	55.00
Διάφορες	1	0.30	1	0.70	3	0.60	1.09
	15		16		17		

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 Σύνθεση "Διευρυμένου Πυρήνα" του Συγκροτήματος της Εμπορικής Τράπεζας

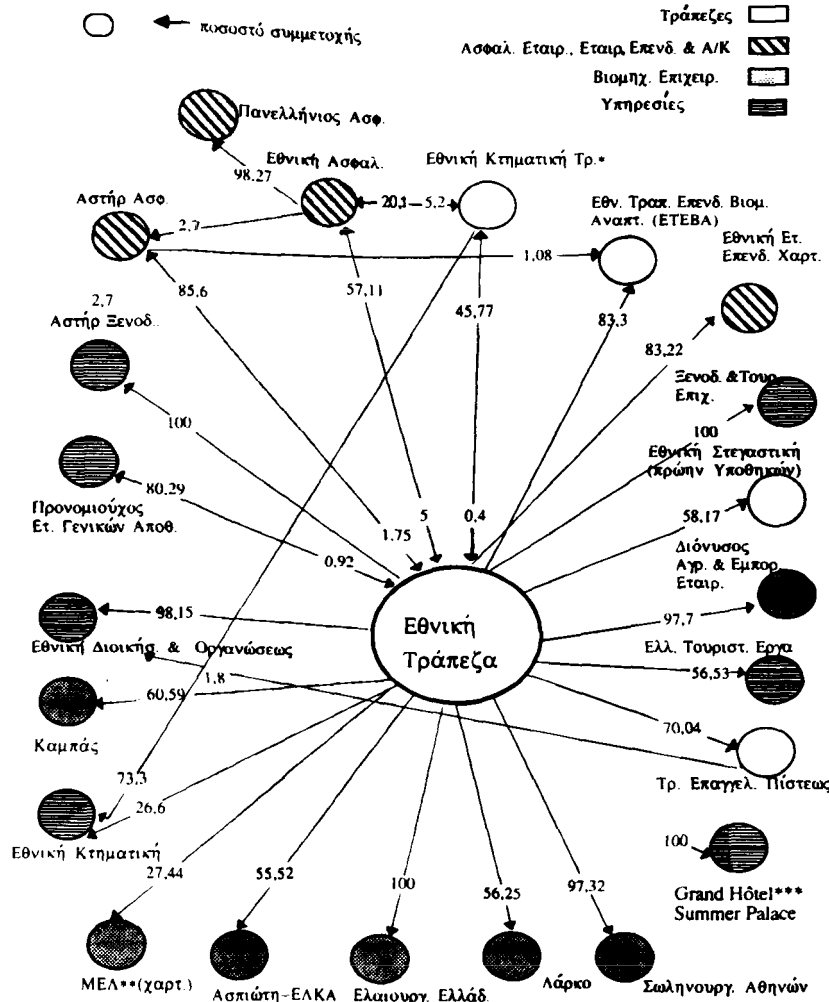
	1971		1981		1987		
	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Αριθμός Επιχ.	Ιδια Κεφάλ. (%)	Ακίνητ. Κεφάλ. %
Τράπεζες	6	65.80	6	72.60	7	78.40	27.40
Ασφάλειες	4	10.80	3	6.60	3	2.50	3.00
Εταιρείες Επενδ./Α/Κ	-	-	1	-	1	0.04	-
Τουρισμός	1	0.20	1	2.50	1	3.50	2.23
Βιομηχανία	7	17.50	11	15.40	11	13.80	65.80
Διάφορες	5	5.70	3	2.50	7	1.70	1.52
	23		25		30		

(1980) - δύο ασφαλιστικές εταιρείες, την Εθνική (1891) και την Ελληνική Εταιρεία Ασφάλισης Πλοίων και Αεροσκαφών (1964), και δύο εταιρείες υπηρεσιών: την Προνομιούχο Εταιρεία Γενικών Αποθηκών (1908) και την Εθνική Διοικήσεως και Οργανώσεως (1971). Όμως ορισμένες ελεγχόμενες εταιρείες είχαν ιδρυθεί από την Τράπεζα Αθηνών πριν από τη συγχώνευσή της με την Εθνική Τράπεζα: Τράπεζα Υποθηκών (1930), Αστήρ Ασφάλειες (1930) και Αστήρ Ξενοδοχεία (1951).

Ο «υπερδανεισμός» αποτελεί τη σπουδαιότερη αιτία που οι βιομηχανικές επιχειρήσεις υπήχθησαν στον έλεγχο της τράπεζας. Διαπιστώνουμε ότι ο έλεγχος αυτός δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας βιομηχανικής στρατηγικής, αλλά αποτελεί έκφραση διπλής βούλησης: της ίδιας της τράπεζας, η οποία με τον τρόπο αυτό προσπαθεί να εξασφαλίσει τις πιστώσεις της, και του Δημοσίου το οποίο παρατηρώντας τη λειτουργία των «υπερδανεισμένων» επιχειρήσεων επιδιώκει να απο-

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.3 : ΟΡΓΑΝΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
(σκληρός πυρήνας) 1987

* Η διοίκηση της τράπεζας αυτής ορίζεται από το δημόσιο.
** Ουσιαστικός έλεγχος *** % τελικού ελέγχου

χειρήσεις, αλλά καλύπτει και το μεγαλύτερο μέρος των πιστωτικών αναγκών του βιομηχανικού τομέα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους οι οποίες όχι μόνο χαρακτηρίζονται, όπως έχουμε δείξει, από ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό δανειακής επιβάρυνσης,¹⁷ αλλά και συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος των συμμετοχών μειοψηφίας του συγκροτήματος αυτού.

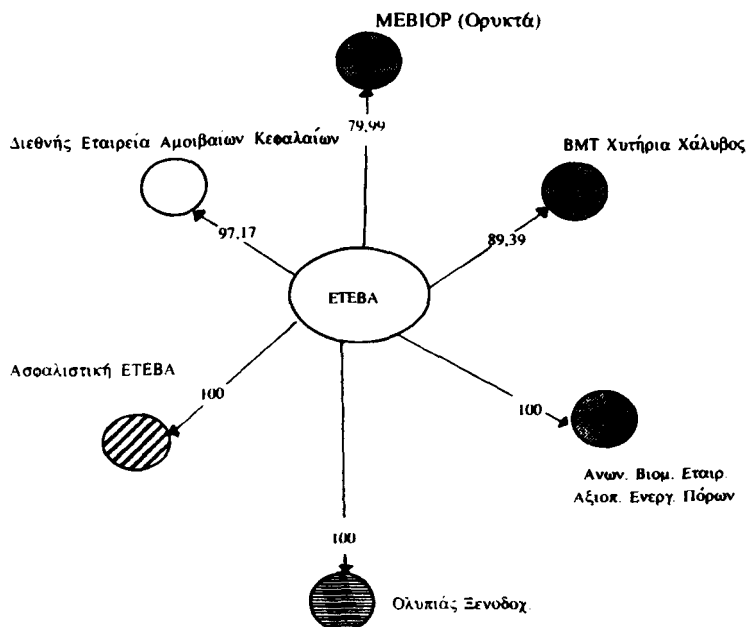
Έλλειψη στρατηγικής ελέγχου χαρακτηρίζει και τα άλλα πιστωτικά ιδρύματα και τις ασφαλιστικές εταιρείες που ελέγχει η τράπεζα. Το χαρτοφυλάκιο των τελευταίων αποτελεί μικρό ποσοστό της αξίας του συνολικού ενεργητικού τους, πολύ μικρότερο από το ποσοστό των παγίων στοιχείων τους. Η συμπεριφορά αυτή διαφέρει σημαντικά από εκείνη των ασφαλιστικών εταιρειών σε άλλες χώρες^{21, 23} και είναι ενδεικτική της μικρής συμμετοχής των εν λόγω εταιρειών στη χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας.

Για να μελετήσουμε καλύτερα τη συμπεριφορά της Εθνικής Τράπεζας απέναντι στη βιομηχανία, αναλύσαμε για την περίοδο 1971-87 αφ' ενός ορισμένους δείκτες αποδοτικότητας, και αφ' ετέρου δείκτες δανεισμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων που βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής του συγκροτήματος. Όσον αφορά τους δείκτες αποδοτικότητας, εξετάσαμε ιδιαίτερα το δείκτη οικονομικής αποδοτικότητας (καθαρά κέρδη+χρηματοδοτικά έξοδα/συνολικά κεφάλαια), αποδοτικότητας ιδίων κεφαλαίων (καθαρά κέρδη/ίδια κεφάλαια) και την απόδοση μετοχής (μέρισμα/μέση τιμή μετοχής) για το σύνολο των εγγεγραμμένων στο Χρηματιστήριο εταιρειών, στις οποίες έχει συμμετοχή η Εθνική Τράπεζα. Διαπιστώσαμε ότι τόσο ο δείκτης οικονομικής αποδοτικότητας όσο και ο δείκτης απόδοσης της μετοχής ήταν πολύ χαμηλοί και φθίνοντες. Ο δείκτης απόδοσης ιδίων κεφαλαίων ήταν και αυτός πολύ χαμηλός, ακόμα και αρνητικός, επί σειρά ετών μετά το 1981 για τις περισσότερες επιχειρήσεις, χωρίς αυτό να οδηγήσει την τράπεζα στην πώληση μετοχών ή στο κλείσιμο επιχειρήσεων (όσον αφορά τις ελεγχόμενες εταιρείες).

Η προαναφερόμενη συμπεριφορά δείχνει ότι η κινητικότητα τοποθέτησης/απόσυρσης κεφαλαίων της Εθνικής Τράπεζας -όπως άλλωστε και της Εμπορικής- ήταν πολύ χαμηλή, έως μηδενική, και ότι οι συμμετοχές της σε βιομηχανικές επιχειρήσεις δεν ήταν ως επί το πλείστον αποτέλεσμα μιας πολιτικής που είχε στόχο να οικειοποιηθεί τμήμα του βιομηχανικού κέρδους μέσω του διανεμόμενου μερίσματος.

Όσον αφορά τους δείκτες δανειακής επιβάρυνσης (πίνακας 6), η ανάλυσή τους δείχνει ότι το ποσοστό δανεισμού των βιο-

Συμμετοχές Πλειοψηφίας της Εθνικής Τράπεζας Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως

μηχανικών επιχειρήσεων του συγκροτήματος ήταν γενικά σαφώς υψηλότερο από τον μέσο όρο του συνόλου των βιομηχανικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα όσον αφορά τις επιχειρήσεις του «σκληρού πυρήνα». Αυτό δεν είναι καθόλου περίεργο, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι, όπως ήδη αναφέραμε, ο «υπερδανεισμός» αποτελεί τη σπουδαιότερη αιτία που οι βιομηχανικές επιχειρήσεις υπήχθησαν στον έλεγχο της τράπεζας αυτής. Παρατηρούμε επίσης ότι έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η χρηματοδοτική κατάσταση των εν λόγω επιχειρήσεων επιδεινώνεται, παρουσιάζοντας έκτοτε σαφή βελτίωση.

Όσον αφορά τις επιχειρήσεις στις οποίες η Εθνική έχει συμμετοχές μειοψηφίας, παρατηρούμε ότι και αυτές έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχαν υψηλό και συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό δανεισμού, ιδιαίτερα απέναντι στις τράπεζες. Η σοβαρότητα του «υπερδανεισμού», που έθετε σε κίνδυνο τη σταθερότητα του ίδιου του τραπεζικού συστήματος, ανάγκασε ως γνωστόν την κυβέρνηση να επέμβει μέσω της δημιουργίας του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων. Ο Οργανισμός αυτός ανέλαβε να εξοφλήσει τμήμα του δανεισμού επιχειρήσεων που θεωρήθηκαν βιώσιμες, και αποφάσισε να μετοχοποιήσει τμήμα των δανείων των τελευταίων απέναντι στις τράπεζες. Είναι ενδεικτικό ότι από τις 34 βιομηχανικές επιχειρήσεις στις οποίες η Εθνική Τράπεζα είχε συμμετοχές μειοψηφίας μεγαλύτερες από το 10% του εταιρικού κεφαλαίου, δώδεκα χαρακτηρίστηκαν «υπερδανεισμένες» και υπήχθησαν στον έλεγχο του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων. Σύμφωνα με υπολογισμούς μας, οι 34 αυτές επιχειρήσεις, που αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το 1% του συνόλου των βιομηχανικών επιχειρήσεων με μορφή Α Ε ή Ε Π Ε (στατιστικά στοιχεία του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών,¹ απορρόφησαν 10-14% από τον συνολικό τραπεζικό δανεισμό και 11-16% από τον μακροπρόθεσμο τραπεζικό δανεισμό των βιομηχανικών επιχειρήσεων.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδεικτικά της συμπεριφοράς της Εθνικής απέναντι στις βιομηχανικές επιχειρήσεις και του ρόλου τον οποίο έπαιξε η τράπεζα στη βιομηχανική ανάπτυξη. Η συμπεριφορά αυτή, και γενικότερα τα χαρακτηριστικά του συγκροτήματος, επηρεάστηκαν κυρίως από δύο παράγοντες: Πρώτον, από το ότι η τράπεζα για τη λήψη των αποφάσεων της στηρίζεται ως επί το πλείστον σε τραπεζικά κριτήρια. Δεύτερον, η συμπεριφορά της, ιδιαίτερα απέναντι στη βιομηχανία, επηρεάστηκε από το ότι βρισκόταν υπό δημόσιο έλεγχο. Για το λόγο αυτό ήταν υποχρεωμένη να λαμβάνει υπ' όψιν, για τον καθορισμό τόσο της πιστωτικής πολιτικής όσο και της πολιτικής

συμμετοχών στο εταιρικό κεφάλαιο επιχειρήσεων, τους στόχους οικονομικής πολιτικής που έθετε το Δημόσιο.

Παρ' όλα αυτά θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι η τράπεζα ήταν απλώς εκτελεστής των εντολών του Δημοσίου. Η συχνά επιλεκτική από μέρους της εφαρμογή των ισχυουσών διατάξεων, με κριτήριο κυρίως τη διασφάλιση των ιδιαίτερων συμφερόντων της, δείχνει ότι στην πράξη η τράπεζα πολλές φορές μπορούσε να επιβάλει τις απόψεις της.

Το συγκρότημα της Εμπορικής Τράπεζας

Το συγκρότημα αυτό, όπως προαναφέραμε, συστάθηκε και έλαβε τα βασικά χαρακτηριστικά του ενώ βρισκόταν υπό τον έλεγχο του εφοπλιστή Ανδρεάδη. Οργανώθηκε λοιπόν στην αρχή σαν ιδιόμορφο ιδιωτικό συγκρότημα, με δεδομένη τη σημασία των εμπορικών τραπεζών του συγκροτήματος στη συγκέντρωση της εθνικής αποταμίευσης.

Το συγκρότημα της Εμπορικής πριν από την εθνικοποίησή του είχε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με αυτό της Εθνικής. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά είναι το σχετικά μικρό βάρος και η σταθερότητα του βιομηχανικού πυρήνα του συγκροτήματος. Η συμπεριφορά του όμως απέναντι στη βιομηχανία παρουσιάζει και πολλές διαφορές: Ο αριθμός των συμμετοχών μειοψηφίας είναι πολύ μικρός και ο τραπεζικός πυρήνας ανέλαβε την πρωτο-

βουλία να δημιουργήσει το σύνολο των ελεγχόμενων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Οι τελευταίες αποτελούνται από τα Ναυπηγεία Ελευσίνος, την εταιρεία ναυπηγικών εργασιών Ελληνική Εταιρεία Γενικών Επιχειρήσεων, τη Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων, την Ελληνική Βιομηχανία Σάκων και Ειδών Πλαστικής Ύλης και την Ελληνική Βιομηχανία Χυμών και Κονσερβών. Τα Ναυπηγεία Ελευσίνος και η Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων είχαν κυρίαρχη θέση στον βιομηχανικό πυρήνα.

Αν όμως η δημιουργία των εταιρειών ναυπήγησης και επιδιόρθωσης πλοίων αποσκοπούσε να καλύψει τις ανάγκες που προέκυπταν από τις ναυτιλιακές δραστηριότητες του Ανδρεάδη, η δημιουργία των υπόλοιπων εταιρειών εντασσόταν ως επί το πλείστον στους στόχους που έθεταν τα πενταετή προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης. Η δράση του ομίλου φαινόταν έτσι να βρίσκεται σε αρμονία με την οικονομική πολιτική του Δημοσίου, χωρίς τη βοήθεια του οποίου ο εφοπλιστής δεν θα είχε καταφέρει να εξασφαλίσει τον έλεγχο του τραπεζικού πυρήνα του συγκροτήματος.

Όμως, διαφορές ανάμεσα στο συγκρότημα αυτό και το συγκρότημα της Εθνικής διαπιστώνονται και ως προς την αποδοτικότητα των ελεγχόμενων εταιρειών. Ειδικότερα, πριν από την κρατικοποίηση του συγκροτήματος ο δείκτης αποδοτικότητας ιδίων κεφαλαίων των ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Σύνθεση του Παθητικού των Βιομηχανικών Επιχειρήσεων του Συγκροτήματος της Εθνικής Τράπεζας* (σε %)

	Δανει. Μικρ. Δαν. Π. αθητ. Ιδία Κεφ.		Δανει. Παθητ.		Τραπ. Δαν. Σύνολο Δαν.		Τραπ. Δαν. Ιδία Κεφαλ.		Μικρ. Τραπ. Δαν. Τραπ. Δαν.	
	1971	1987	1981	1987	1981	1987	1981	1987	1981	1987
"Σκληρ. Πυρ."	89	286	189	82	86	72	(182)***	336	38	2.3
Συμμετ. Μειοψ. Εθν. Τρ.	75	134	80	60	74	60	293	89	46	37
"Διευρ. Περιβλ". Συνολ. Συγκρ.	75	140	83	61	73	60	363	93	43	35
Μέσος Όρος Βιομ. 48 (σύμφωνα με στατιστ. στοιχεία Σ.Ε.Β.)		88	76	76	60	46	201	151	38	35

*Για την κατασκευή του πίνακα αυτού λάβαμε υπ' όψη το σύνολο των βιομηχανικών επιχειρήσεων του "σκληρού πυρήνα" και τις περισσότερες από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις συμμετοχών μειοψηφίας της Εθνικής και του "διευρυμένου περιβλήματος" του ομίλου.

**Για το έτος 1971, υπολογίσαμε μόνο τους δείκτες Δαν./Παθητ. και Μακρ. Δαν./Παθητ., δοθέντος ότι το δελτίο του Σ.Ε.Β. αρχίζει να δημοσιεύει μόνο μετά το 1975, στοιχεία για τη σύνθεση του δανεισμού του συνόλου των βιομηχανικών επιχειρήσεων με τη βοήθεια των οκτώ υπολογίζουμε τα στοιχεία της τελευταίας γραμμής του παραπάνω πίνακα.

*** Οι εντός παρενθέσεως αριθμοί είναι αρνητικοί.

έλλειψη στρατηγικής ελέγχου απέναντι στη βιομηχανία, από τις πολυάριθμες συμμετοχές μειοψηφίας σε βιομηχανικές επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους και από τον υψηλό δανεισμό των βιομηχανικών επιχειρήσεων στις οποίες συμμετέχει η τράπεζα. Δεδομένου μάλιστα ότι το σύνολο

λεγχόμενων εταιρειών ήταν αρκετά υψηλός, με εξαίρεση τα Ναυπηγεία Ελευσίνος, τα οποία είχαν συνεχώς αρνητική αποδοτικότητα. Η μονάδα αυτή και δευτερευόντως η Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων είχαν επίσης πολύ υψηλό δείκτη δανειακής επιβάρυνσης. Μπορεί να υποθέσει λοιπόν κανείς ότι ο υψηλός δανεισμός και η αρνητική αποδοτικότητα των Ναυπηγείων Ελευσίνος είναι ενδεικτικά της μεταφοράς κερδών προς όφελος άλλων μονάδων του συγκροτήματος, η οποία συντελούνταν κυρίως με την υποκοστολόγηση των δαπανών για την κατασκευή και επιδιόρθωση πλοίων ιδιοκτησίας του εφοπλιστή.

Μετά την κρατικοποίησή του, ο όμιλος διατήρησε τα βασικά χαρακτηριστικά του: κυρίαρχη θέση των τραπεζικών και χρηματοδοτικών δραστηριοτήτων και υψηλός τραπεζικός δανεισμός των βιομηχανικών επιχειρήσεων, κυρίως των Ναυπηγείων Ελευσίνος. Μετά την κρατικοποίησή του, ο όμιλος δεν δημιούργησε καμιά καινούργια βιομηχανική επιχείρηση.

Ανάλυση και ερμηνεία

Η παραπάνω ανάλυση δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά ως προς τους παράγοντες που επηρέασαν τη συμπεριφορά του δημόσιου χρηματοδοτικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, όπως αυτή εκδηλώθηκε πρωτίστως από την Εθνική Τράπεζα. Η συμπεριφορά αυτή χαρακτηρίζεται από

λο των ελληνικών τραπεζών, ανεξάρτητα από τη μορφή ελέγχου που ασκείται στα διάφορα τραπεζικά ιδρύματα, χαρακτηρίζεται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, θα αναφερθούμε και στους παράγοντες που καθόρισαν τη συμπεριφορά του ελληνικού τραπεζικού κεφαλαίου στο σύνολό του.

Η συμπεριφορά αυτή επηρεάστηκε κατ' αρχήν από τη στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης που εφαρμόστηκε από τις διάφορες κυβερνήσεις μετά τον Πόλεμο. Η στρατηγική αυτή είχε κύριο στόχο την επιτάχυνση της βιομηχανικής ανάπτυξης, η οποία την εποχή εκείνη σημείωνε σημαντική καθυστέρηση. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής, ο έλεγχος των χρηματοδοτικών φορέων αποκοτούσε ζωτική σημασία, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπ' όψη τη μικρή ικανότητα των επιχειρήσεων για αυτοχρηματοδότηση.

Με το σκοπό αυτό, οι αρχές ευνόησαν ή και οργάνωσαν απ' ευθείας τη συγκέντρωση των τραπεζικών εργασιών προς όφελος των δύο εμπορικών τραπεζών, της Εθνικής και της Εμπορικής, και των ομίλων που ήλεγχαν αυτές. Στόχος ήταν να εξασφαλίσουν οι τράπεζες — υπό τον έμμεσο και/ή νομοθετικό έλεγχο του κράτους — τη χρηματοδότηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα των μεγάλων, καλύπτοντας το κενό που άφηνε η ανυπαρξία σχεδόν αγοράς κεφαλαίου.

Η ολιγοπωλιακή οργάνωση του τραπεζικού συστήματος συνοδεύθηκε και από τη δημιουργία νομοθετικού πλαισίου, το

οποίο αφ' ενός απέβλεπε στο να προσελκύσει το κοινό να καταθέτει τις αποταμιεύσεις του στις τράπεζες, και αφ' ετέρου έκανε θεσμό τον μικτό χαρακτήρα των εργασιών των εμπορικών τραπεζών, ρυθμίζοντας λεπτομερώς τη σύνθεση του ενεργητικού τους.

Έτσι, ψηφίστηκαν φορολογικές απαλλαγές για τους τόκους των τραπεζικών καταθέσεων, ενώ τα επιτόκια των καταθέσεων, αν και χαμηλότερα από το ποσοστό ανόδου των τιμών κατά το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου, παρέμεναν ελκυστικά, αφ' ενός μεν λόγω του ρευστού χαρακτήρα των αποταμιεύσεων, αφ' ετέρου δε επειδή έλειπαν άλλες ευκαιρίες για τον μέσο αποταμιευτή ώστε να επενδύσει επικερδώς. Ρυθμίστηκαν επίσης τόσο οι πιστωτικές δραστηριότητες των τραπεζών, όσο και το ποσοστό και η σύνθεση του χαρτοφυλακίου τους. Τέλος, εφαρμόστηκε πολιτική «κατευθυνόμενων επιτοκίων», η οποία οδήγησε στον καθορισμό χαμηλότερων επιτοκίων, τόσο για τις μεσο-μακροπρόθεσμες πιστώσεις, όσο και για τους θεωρούμενους προνομιακούς τομείς, και ιδιαίτερα για τη βιομηχανία.

Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής, το τραπεζικό σύστημα είχε να παίξει διπλό ρόλο: του προμηθευτή δανειακών κεφαλαίων, και του μετόχου μειοψηφίας προς όφελος των μεγάλων επιχειρήσεων.

Η πολιτική αυτή των αρχών επέφερε σημαντικά αποτελέσματα στη συμπεριφορά και τα χαρακτηριστικά των χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων: ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος, στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής, συνεπαγόταν — δεδομένης και της εν γένει φιλοσοφίας που εμπνέει την οικονομική πολιτική του Δημοσίου — την ύπαρξη σχετικά παθητικής στάσης, ως προς τον έλεγχο επιχειρήσεων του παραγωγικού τομέα. Η έλλειψη στρατηγικής ελέγχου που κατά συνέπεια χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά των τραπεζών αυτών, αντανάκλα κατά πρώτο λόγο τη θέληση του Δημοσίου να διατηρηθούν οι λειτουργικές ιδιομορφίες του τραπεζικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου και να μην ενταχθούν οι υπό δημόσιο έλεγχο εμπορικές τράπεζες στην κατευθυνόμενη και ανταγωνιστική προς τον ιδιωτικό τομέα βιομηχανική πολιτική.

Όμως ο ρόλος του τραπεζικού κεφαλαίου δεν είναι ασυμβίβαστος με τον ιδιωτικό έλεγχο των πιστωτικών ιδρυμάτων, παρά μόνο στην περίπτωση που ο έλεγχος αυτός καταλήγει ώστε, κατά παράβαση των ισχυόντων πιστωτικών κανόνων, να επηρεάζεται η πιστωτική πολιτική των ιδρυμάτων αυτών από τη στρατηγική και τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επιχειρήσεων που ασκούν τον έλεγχο. Αυτό δείχνει καθαρά η περίπτωση της Εμπορικής Τράπεζας, και ειδικότερα οι συνθήκες

υπό τις οποίες το συγκρότημα υπήχθη στον έλεγχο του κράτους.

Η εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική είχε ωσαύτως συνέπειες και στη χρηματοδοτική δομή των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η πολιτική για την ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση των όρων χρηματοδότησης προς όφελος της βιομηχανίας, που κατέληξε στη διαμόρφωση χαμηλών έως και αρνητικών πραγματικών επιτοκίων για μεγάλο διάστημα την περίοδο 1970-80, ευνόησε σημαντικά τον «υπερδανεισμό» της βιομηχανίας. Αυτό ισχύει κατ' εξοχήν για τις μεγάλες επιχειρήσεις που έχουν ευκολότερη πρόσβαση στην τραπεζική χρηματοδότηση, λόγω της πολιτικής επιρροής που διαθέτουν και των σημαντικών εμπράγματων εγγυήσεων τις οποίες είναι σε θέση να προσφέρουν.

Ο «υπερδανεισμός» της βιομηχανίας ήταν, λοιπόν, αναπόφευκτο αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής που εφαρμόστηκε, όπως αναπόφευκτα ήταν και τα αποτελέσματά του στην αποδοτικότητα των επιχειρήσεων, σε περίπτωση που η οικονομική κατάσταση παρουσίαζε επιδείνωση. Πράγματι, η επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, που προκάλεσε σημαντική μείωση των κερδών των επιχειρήσεων, έκανε δυσβάστακτη την αποπληρωμή των χρεών. Πολύ περισσότερο μάλιστα, που η επιβράδυνση αυτή συνοδεύτηκε και από σημαντική άνοδο των επιτοκίων, με αποτέλεσμα την περαιτέρω μείωση των καθαρών κερδών.

Η χρηματοδότηση μέσω δανεισμού προτιμήθηκε από τις ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις επειδή αρμόζει καλύτερα σε ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά τους, και ιδιαίτερα στον οικογενειακό χαρακτήρα των περισσοτέρων. Πράγματι, ο οικογενειακός έλεγχος δεν συμβιβάζεται με άλλους τρόπους χρηματοδότησης, και κατά κύριο λόγο με την έκδοση νέων μετοχών, λόγω των κινδύνων τους οποίους ενέχει αυτή στη διατήρησή του. Επίσης ο οικογενειακός έλεγχος ενθαρρύνει την εφαρμογή πολιτικής διανομής κερδών, που καταλήγει σε χαμηλή ικανότητα αυτοχρηματοδότησης της επιχείρησης.¹⁷

Τα χαρακτηριστικά της χρηματοδοτικής δομής των βιομηχανικών επιχειρήσεων στις οποίες το συγκρότημα της Εθνικής έχει συμμετοχές, αντανακλούν εκείνα των μεγάλων ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων στο σύνολό τους, με δεδομένο το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό τέτοιων επιχειρήσεων στο «διευρυμένο περίβλημα» του συγκροτήματος. Στην έλλειψη στρατηγικής ελέγχου των βιομηχανικών επιχειρήσεων από τις μητρικές εταιρείες των ομίλων συνέτεινε επίσης ο χαρακτήρας των εργασιών και η παράδοση των ίδιων των τραπεζικών πυρήνων. Η πολιτική των τελευταίων και ιδιαίτερα της Εθνι-

κής καθοριζόταν ως επί το πλείστον με βάση τραπεζικά κριτήρια. Ίσως μάλιστα οι τράπεζες αυτές δεν είχαν ούτε την απαραίτητη ικανότητα ούτε και τη θέληση να αναλάβουν τον επιχειρησιακό κίνδυνο, ο οποίος είναι αναμφίβολα υψηλότερος στην περίπτωση χωρών με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης και πολύ μικρή βιομηχανική παράδοση, όπως η Ελλάδα.

Άλλωστε η συμπεριφορά αυτή χαρακτηρίζει το ελληνικό τραπεζικό κεφάλαιο στο σύνολό του. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι παρά την καθυστέρηση που χαρακτηρίζει τη βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα, και αντίθετα από την εμπειρία σε άλλες χώρες (Αυστρία, Γερμανία) όπου η άμεση τοποθέτηση του τραπεζικού κεφαλαίου στον παραγωγικό τομέα συντείνει σημαντικά στην επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης, στη χώρα μας δεν είχαμε παρά δύο εφήμερες εμπειρίες που αφρούν τη δημιουργία «τραπεζικών επιχειρήσεων» (banques d'affaires).¹⁸ Ακόμα και σήμερα δεν υπάρχει ιδιωτικό χρηματοοικονομικό συγκρότημα άξιο του ονόματός του.

Ανέκαθεν οι ελληνικές τράπεζες, και ιδιαίτερα η Εθνική, δεν επέδειξαν ενδιαφέρον¹³ για τον βιομηχανικό τομέα και προτιμούσαν δραστηριότητες με μικρό επιχειρηματικό κίνδυνο, ή ακόμα και σαφώς κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Η Εθνική, πρώτο τραπεζικό ίδρυμα της χώρας, που ασκούσε το τραπεζικό προνόμιο έως το 1928, έστρεφε τις δραστηριότητές της κατ' εξοχήν στη χρηματοδότηση του Δημοσίου, απ' όπου και εξασφάλιζε μεγάλα κέρδη.

Το ελληνικό τραπεζικό κεφάλαιο, και ιδιαίτερα η Εθνική και η Εμπορική, έπαιξαν ακόμα το ρόλο ρυθμιστή του ανταγωνισμού ανάμεσα στις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Στο πλαίσιο του ρόλου αυτού, ενήργησαν σχεδόν πάντα προς την κατεύθυνση της μείωσης του ανταγωνισμού. Το γεγονός αυτό είναι αποτέλεσμα των ιδιαίτερων συνθηκών υπό τις οποίες οι εν λόγω τράπεζες άσκησαν το ρόλο τους σε μικρο-μακροοικονομικό επίπεδο: ως παραγωγού υπηρεσιών, και πηγής πιστώσεων και νέου χρήματος, αντίστοιχα. Η πολιτική μεγιστοποίησης του κέρδους την οποία εφαρμόζουν σε ιδιωτικοοικονομικό επίπεδο, στο πλαίσιο του ολιγοπωλιακού ελέγχου της τραπεζικής αγοράς, τις οδήγησε πολλές φορές να εμποδίσουν, με την άρνησή τους να χορηγήσουν πιστώσεις, τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων που θα συναγωνίζονταν ήδη λειτουργούσες, στις οποίες οι δύο τράπεζες είχαν χορηγήσει σημαντικές πιστώσεις.

Συμπεράσματα

Η μελέτη αυτή μέσα από την ανάλυση των

δύο χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων κατέδειξε το ρόλο του τραπεζικού κεφαλαίου στη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας μετά τον Πόλεμο. Ο «υπερδανεισμός» της βιομηχανίας αποτελεί ένα από τα αρνητικά αποτελέσματα αυτής της πολιτικής για μαζική χρηματοδότηση του παραγωγικού τομέα, την οποία πολιτική εμπνεύστηκε και εφάρμοσε υπό τον έλεγχο του Δημοσίου.

Οι συνέπειες της πολιτικής αυτής όσον αφορά τον «υπερδανεισμό» των επιχειρήσεων σε συνδυασμό με την αδυναμία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος να αντιμετωπίσει τον διεθνή ανταγωνισμό διαφοροποιώντας και βελτιώνοντας τις υπηρεσίες του, δημιούργησαν την ανάγκη για μεταρρύθμιση του πιστωτικού τομέα. Μια μεταρρύθμιση που άρχισε να εφαρμόζεται το 1987, και έχει στόχο τη φιλελευθεροποίηση του συστήματος και την υποκατάσταση της διοικητικής ρύθμισης της τραπεζικής πολιτικής από τους νόμους της αγοράς:

– εγκατάλειψη της πολιτικής διαφοροποίησης των επιτοκίων πιστώσεων ανάλογα με τη χρηματοδοτούμενη δραστηριότητα

– ανάληψη απ' ευθείας από το κράτος του χρηματικού κόστους για τη στήριξη των τομέων που θεωρούνται βασικής σημασίας για την οικονομική ανάπτυξη

– διαμόρφωση των επιτοκίων σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς.

Η μεταρρύθμιση αυτή αποτελεί επίσης προσπάθεια προσαρμογής στα νέα δεδο-

μένα που χαρακτηρίζουν τις χρηματοοικονομικές αγορές σε διεθνές επίπεδο, όπως και στην εξέλιξη της πολιτικής της ΕΟΚ. Η δεύτερη τραπεζική οδηγία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας περιέχει ορισμένες διατάξεις που διευκολύνουν τη διακίνηση των κεφαλαίων και εναρμονίζουν τον τρόπο άσκησης των τραπεζικών εργασιών σύμφωνα με την προσεχή ενοποίηση του ευρωπαϊκού νομοματικού χώρου.

Οι αλλαγές αυτές θα έχουν σημαντικές επιδράσεις στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα. Ορισμένες εθνικές ιδιομορφίες για τις οποίες κάναμε λόγο θα τείνουν να εξαφανισθούν, τόσο όσον αφορά την πολιτική των χρηματοοικονομικών ομίλων απέναντι στον παραγωγικό τομέα, όσο και σε σχέση με το ρόλο του κράτους.

Η εφαρμογή της δεύτερης τραπεζικής οδηγίας θα προκαλέσει σημαντικές αλλαγές όσον αφορά την πολιτική συμμετοχών των ελληνικών τραπεζών. Η οδηγία αυτή προβλέπει ότι οι «ειδικές» συμμετοχές μιας τράπεζας σε μη χρηματοδοτικές επιχειρήσεις δεν πρέπει να ξεπερνούν το 10% των ιδίων κεφαλαίων της τράπεζας, ενώ το σύνολο των «ειδικών» συμμετοχών της να μην υπερβαίνει το 50%.⁴ Μη χρηματοδοτικές επιχειρήσεις θεωρούνται και οι ασφαλιστικές εταιρείες, οι οποίες, όπως ήδη δείξαμε, παίζουν σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο των ομίλων Εθνικής και Εμπορικής.

Σύμφωνα με ορισμένες μελέτες,⁵ οι «ειδικές» συμμετοχές των μεγάλων ελληνικών εμπορικών τραπεζών είναι σαφώς μεγαλύτερες από τα όρια που καθορίζει η δεύτερη τραπεζική οδηγία. Οι «ειδικές» συμμετοχές της Εθνικής αντιπροσωπεύουν το 77,94% των ιδίων κεφαλαίων της τράπεζας, και μόνο οι συμμετοχές της σε «υπερδανεισμένες» επιχειρήσεις αντιστοιχούν γύρω στο 61% των ιδίων κεφαλαίων της. Οι «ειδικές» συμμετοχές της Εμπορικής, εξάλλου, ξεπερνούν τα καθορισμένα ανώτατα όρια όσον αφορά τα Ναυπηγεία Ελευσίνος. Όσον αφορά την ΕΤΕΒΑ, οι «ειδικές» συμμετοχές της το 1988 έφθαναν το 55% των ιδίων κεφαλαίων της.

Αυτές οι διατάξεις, παρόλο που οι προβλεπόμενες προθεσμίες εφαρμογής τους είναι αρκετά εύκαμπτες σε ορισμένες περιπτώσεις, θα αναγκάσουν τις ελληνικές τράπεζες ή να αυξήσουν τα ίδια κεφάλαιά τους ή να παραχωρήσουν τμήμα του χαρτοφυλακίου τους σε ιδιώτες.

Η μεταρρύθμιση του ελληνικού χρηματοδοτικού συστήματος θα προκαλέσει επίσης εξασθένιση τόσο του κράτους ως ρυθμιστικού παράγοντα της οικονομικής ζωής, όσο και του δημοσίου χρηματοδοτικού κεφαλαίου. Ορισμένες τροποποιήσεις ιδιαίτερα, που σχεδιάζει η κυβέρνηση όσον αφορά τη διαχείριση των κεφα-

λαίων για τα ταμεία πρόνοιας και κοινωνικών ασφαλίσεων, θα προκαλέσουν σημαντικές αλλαγές στον έλεγχο που ασκείται στις μεγάλες εμπορικές τράπεζες. Τα σχέδια της κυβέρνησης αποβλέπουν στην ίδρυση μιας ή περισσότερων εταιρειών διαχείρισης αμοιβαίων κεφαλαίων, οι οποίες σκοπό θα έχουν τη διαχείριση των κεφαλαίων που μέχρι σήμερα είχαν χρησιμοποιηθεί για την αγορά μετοχών της Εθνικής και της Εμπορικής Τράπεζας. Σύμφωνα πάντως με πιο πρόσφατες ανακοινώσεις της κυβέρνησης, αυτή δεν φαίνεται να έχει πρόθεση να ιδιωτικοποιησει τις δύο προαναφερόμενες τράπεζες.

Όσον αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στις τράπεζες και τη βιομηχανία, η εντατικοποίηση του συναγωνισμού που θα προκαλέσει η φιλελευθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος θα εννοήσει αναπόφευκτα τη διεύρυνση των προσφερόμενων τραπεζικών υπηρεσιών, και ίσως διευκολύνει την πρόσβαση μικρότερων επιχειρήσεων στον τραπεζικό δανεισμό. Θα προκαλέσει όμως επίσης – και έχει ήδη προκαλέσει – σημαντική αύξηση των επιτοκίων χρηματοδότησης. Το Δημόσιο θα υποχρεωθεί για το λόγο αυτό να αναλάβει, αν θέλει να συνεχίσει την πολιτική μείωσης του κόστους δανεισμού για τη βιομηχανία, το σύνολο της σχετικής δαπάνης, μέρος της οποίας επιβάρυνε μέχρι πρότινος τους καταθέτες.

Τέλος, πρέπει να επιστημόνουμε τους κινδύνους που εγκυμονούν οι μεταρρυθμίσεις αυτές για το ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα. Η φιλελευθεροποίηση της πιστωτικής πολιτικής θα βελτιώσει αναμφίβολα την ποιότητα των τραπεζικών υπηρεσιών. Δοθέντος όμως ότι, όπως σωστά επιστημόνει ο Τ. Γιαννίτσας, οι ανεπάρκειες του ελληνικού πιστωτικού συστήματος δεν οφείλονται μόνο στις συνθήκες ανταγωνισμού που χαρακτηρίζουν την τραπεζική αγορά, αλλά και σε ορισμένες δομικές αδυναμίες του παραγωγικού τομέα, μια υπερβολικά γρήγορη φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος θα κινδύνευε να εξασθενήσει σοβαρά τη συναγωνιστική θέση του ελληνικού τραπεζικού κεφαλαίου στο σύνολό του.¹⁵ ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ποσοστό ελέγχου μιας επιχείρησης Α σε μια επιχείρηση Β είναι το άθροισμα των ποσοστών με τα οποία συμμετέχουν οι επιχειρήσεις μέτοχοι της Β που ελέγχονται από την Α, συν το ποσοστό συμμετοχής της Α. Θεωρούμε ότι μια εταιρεία Β ελέγχεται από μια εταιρεία Α, όταν το ποσοστό ελέγχου της Α επί της Β ξεπερνά το 50%.

2. Ιδιαίτερα του προσήφθη:
 - ότι διατήρησε τα ίδια κεφάλαια της τράπεζας σε πολύ χαμηλό επίπεδο
 - ότι χρησιμοποίησε τα κατατεθειμένα σε αυτή χρήματα για να χρηματοδοτήσει τις συμμετοχές του συγκροτήματος, και τέλος,
 - ότι χρηματοδοτούσε τις επιχειρήσεις του συγκροτήματος με εξαιρετικά ευνοϊκούς όρους.
3. Τα στατιστικά στοιχεία του δελτίου του ΣΕΒ αναφέρονται στο σύνολο των βιομηχανικών επιχειρήσεων που έχουν τη νομική μορφή Α Ε και Ε Π Ε των οποίων ο μηχανικός εξοπλισμός ξεπερνά το ένα εκατομμύριο δραχμές. Εξαιρούνται, κατά συνέπεια, οι μικρές επιχειρήσεις και οι προσωπικές εταιρείες.
4. Ως «ειδική» συμμετοχή ορίζεται ο άμεσος ή έμμεσος έλεγχος τουλάχιστον του 10% του κεφαλαίου ή των δικαιωμάτων ψήφου μιας επιχείρησης, ή ακόμα η άσκηση ουσιώδους επιρροής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bellon B. (1980). *Le pouvoir financier et l'industrie en France*. Παρίσι, Seuil, σελ. 34.
2. Bienayme A. (1971). *La croissance des entreprises*, Παρίσι, Bordas.
3. Bouvier J. (1973). *Un siècle de banque française*, Παρίσι, Hachette.
4. Boyer M.T. (1977). «Nature, formation et formes de concurrence des groupes financiers», *Cahiers d'Economie Politique*, No. 4, σελ. 185-213.
5. Δελτίο Εμπορικής Τράπεζας (1988). *Η πρόταση της Δεύτερης Τραπεζικής Οδηγίας της ΕΟΚ για τους πιστωτικούς οργανισμούς και τα αποτελέσματά της στις τράπεζες του δημόσιου τομέα*, τεύχ. 136.
6. Chesnais F. (Νοέμβριος 1989), *Capital financier et groupes financiers: recherche sur l'origine des concepts et leur utilisation actuelle en France*, πρακτικά του συνεδρίου *Διεθνοποίηση του κεφαλαίου και των χρηματοοικονομικών συγκροτημάτων*, Πανεπιστήμιο 10 Παρισιού (Nanterre), σελ. 168.
7. Chevalier J.M. (1977). *L'économie industrielle en question*. Παρίσι, Calmann-Levy.
8. Chevalier J.M. (1970). *La structure financière de l'industrie américaine et le problème du contrôle dans les grandes sociétés américaines*. Παρίσι, Cujas.
9. Champaud C. (1962), *Le pouvoir de concentration de la sociétés par actions*, Παρίσι, Sirey, σελ. 224.
10. Citoileux Y., Encaoua D. και λοιποί (1977), «Les groupes de sociétés en 1974», *Economie et Statistique*, τεύχ. 87.
11. De Bandt O. (1988). *Analyse comparative des structures de financement du secteur productif*, διδακτορική εργασία Πανεπιστήμιο Paris Nord.
12. De Vroey M. (1973), *Propriété et pouvoir dans les grandes entreprises*, Βρυξέλλες, CRISP.
13. Dritsas M. (1988), *L'industrie et les banques en Grèce entre les deux guerres*, διδακτορική εργασία, Πανεπιστήμιο της Αίλης.
14. Dupuy Y. (1977). *Essai de définition du groupe*, διδακτορική εργασία, Πανεπιστήμιο του Μονπελιέ.
15. Γιαννίτσης Τ. (Ιούνιος 1990), «Liberalisation des marchés financiers et implications pour les structures financières des pays semi-industrialisés en Europe. L'exemple de la Grèce», *Διεθνές συνέδριο των οικονομολόγων γαλλικής γλώσσας*, Παρίσι, σελ. 5.
16. Hilferding R. (1970). *Le capital financier*, Παρίσι, éditions de Minuit.
17. Καρπανακίς-Σιφάκης C. (Δεκέμβριος 1987). *L'influence de la taille sur l'endettement des entreprises industrielles grecques. L'Actualité Economique*, τεύχ. 63, αριθ. 4.
18. Κωστής Κ. (1986). *Οι τράπεζες και η κρίση*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας.
19. Marois B. - Pastré O. (Νοέμβριος 1977), «Les groupes financiers à dominante industrielle», Παρίσι, *Banque*, αριθ. 367, σελ. 1176.
20. Martins M.B. (1975), *Sociedades e grupos em Portugal*, Λισαβόνα.
21. Moreau F., *Le capital financier québécois*, les éditions cooperatives Albert Saint-Martin, Centrale de l'enseignement du Québec, Κεμπέκ, σελ. 96.
22. Morin F., *La structure financière du capitalisme français*, Παρίσι, Galmann Levy.
23. Morin F. (1977), *La banque et les groupes industriels à l'heure des nationalisations*, Παρίσι, Calmann Levy, σελ. 88.
24. Morin F. (1988), «Les groupes industriels et financiers», *Traité d'Economie Industrielle*, Παρίσι, Economica, σελ. 208-217.
25. Morin F. (1988), «Les groupes industriels et financiers», *Traité d'Economie Industrielle*, Παρίσι, Economica, σελ. 209.
26. Morvan Y. (1988), «Les stratégies des grands groupes et des firmes», *Traité d'Economie Industrielle*, Παρίσι, Economica, σελ. 423-435.
27. Niosi J. (1978), *Le contrôle financier du capitalisme canadien*, Κεμπέκ, Les Presses de l'université de Québec.
28. Pastré O. (1979), *La stratégie internationale des groupes financiers américains*, Παρίσι, Economica, σελ. 261.
29. Perroux F. (1973), *Pouvoir et économie*, Παρίσι, Bordas, σελ. 131.
30. Petrilli G. (1967), *L'état entrepreneur*, Παρίσι, Robert Laffont.
31. Quel Ennec M. (Ιούνιος 1986), «Les groupes de société», *Les Statistiques d'entreprise*, E 101, σελ. 31.
32. Saadi M.S. (1984), *Concentration financière et formation des groupes économiques privés marocains*, διδακτορική εργασία, Πανεπιστήμιο Paris-Dauphine.
33. Sagou M. (1980), *Paribas, anatomie d'une puissance*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
34. Thollon Pommerol V. (1982), «Les groupes publics et privés», *Economie et Statistique*, τεύχ. 147.
35. Vasseur M. (1962), *L'état banquier d'affaires*, Παρίσι, Dalloz, σελ. 97.

Πολυμερής βαλκανική συνεργασία 1961-1966: οι διασκέψεις των κινήσεων βαλκανικής συνεννόησης

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΑΛΝΤΕΝ

ΜΕ ΤΑ κοσμογονικά γεγονότα των τελευταίων ετών στην περιοχή μας και στην Ευρώπη, η βαλκανική πολιτική καταλαμβάνει και πάλι κεντρική θέση στις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά και στην προσοχή της κοινής γνώμης. Η Ελλάδα υποχρεώνεται να «προσγειωθεί» στον γεωγραφικό της χώρο, ύστερα από μια μακρά περίοδο στροφής προς την Ευρώπη. Και αν σήμερα μπορούμε όλοι να αναλογισθούμε πού θα βρισκόμασταν αν δεν είχαμε προχωρήσει γρήγορα στο δρόμο της ένταξης στην Κοινότητα (και τη Δύση), η «προσγείωση» στα Βαλκάνια δεν παύει να κινδυνεύει να είναι ανώμαλη: πρώτον, γιατί το έδαφος είναι πράγματι πολύ τραχύ, δεύτερον γιατί η χώρα μας, οικονομικά, πολιτικά, ακόμη και ηθικά, είναι εξασθενημένη και τείνει να περιθωριοποιηθεί έναντι της κοινοτικής Ευρώπης, και τρίτον, γιατί η βαλκανική μας πολιτική εξακολουθεί να εμπεριέχει στοιχεία αναχρονιστικά και αδιέξοδα.

Στις συνθήκες αυτές, αυξημένο είναι το ενδιαφέρον για τα ζητήματα της βαλκανικής συνεργασίας και για την ιστορία της. Δυστυχώς, οι σημερινές συνθήκες δεν προσφέρονται για άμεση ανάπτυξη της συνεργασίας αυτής, αφού προέχει η κατάσβεση των πυρκαγιών, ο τερματισμός της αιματοχυσίας και η παγίωση της ειρήνης, της ασφάλειας και της δημοκρατίας στην περιοχή. Κανείς δεν αμφιβάλλει όμως ότι η επίτευξη των παραπάνω στόχων συνδέεται και με την ανάπτυξη της ειρηνικής συνεργασίας ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη σε όλους τους τομείς. Βέβαια, η νέα συνεργασία είναι πιθανό να θεθεί με εντελώς νέους όρους, ιδίως σε σχέση με την εποχή που κυριαρχούσαν ο ψυχρός πόλεμος και τα κομμουνιστικά καθεστώτα σε τέσσερις από τις έξι βαλκανικές χώρες. Παρ' όλα αυτά, η γνώση της ιστορίας της βαλκανικής συνεργασίας, πρόσφατης και απώτερης, μπορεί να βοηθήσει και στην κατανόηση των σημερινών δεδομένων. Μια μικρή συμβολή στη γνώση αυτής της ιστορίας αποτελεί και το παρόν κείμενο.

Οι έξι διασκέψεις των Κινήσεων Βαλκανικής Συνεργασίας και Συνεννόησης την περίοδο 1961-1966 υπήρξαν η βασικότερη μορφή πολυμερούς βαλκανικής συνεργασίας σε μη κυβερνητικό επίπεδο κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ως το

πραξικόπημα του Απριλίου 1967. Οι συναντήσεις αυτές, όπως και η δημιουργία των εθνικών επιτροπών που συμμετείχαν, αποτελούσαν μέρος της βαλκανικής πολιτικής του σοβιετικού συνασπισμού, έπαιξαν όμως σε κάποιο βαθμό και το ρόλο ενός ημιεπίσημου διαύλου επικοινωνίας ανάμεσα στα βαλκανικά κομμουνιστικά καθεστώτα και την Ελλάδα. Εξάλλου, στις συσκέψεις αυτές αντανακλώνταν και οι πολύπλοκες «ενδοκομμουνιστικές» βαλκανικές αντιθέσεις της εποχής. Στο κείμενο που ακολουθεί, περιγράφονται οι έξι αυτές βαλκανικές συσκέψεις, και εντάσσονται στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής τους. Έμφαση δίνεται στα ζητήματα οικονομικής συνεργασίας, που θίχτηκαν στις συναντήσεις αυτές.¹

Το ευρύτερο πλαίσιο και η συγκρότηση των Επιτροπών Βαλκανικής Συνεννόησης

Κατά την περίοδο 1957-59, η Ρουμανία, η Βουλγαρία και η ΕΣΣΔ κεντρικό στόχο στα Βαλκάνια είχαν την επίτευξη πολυμερών συμφωνιών που θα δημιουργούσαν μια «ζώνη ειρήνης» στα Βαλκάνια (ή και στην Αδριατική), χωρίς πυρηνικά όπλα και πυραύλους και με ανάπτυξη της πολυμερούς συνεργασίας σε διάφορους τομείς. Προς το σκοπό αυτό υπέβαλαν σειρά προτάσεων, με πιο γνωστή τη ρουμανική «πρόταση Στοϊκας», το Σεπτέμβριο 1957.²

Οι προτάσεις αυτές συνάντησαν τη σταθερή άρνηση της Δύσης, που θεωρούσε ότι η στρατηγική των περιφερειακών συμφωνιών αφοπλισμού αποσκοπούσε στη «φινλανδοποίηση» της Ευρώπης. Έτσι, τόσο η ελληνική όσο και η τουρκική κυβέρνηση αντέδρασαν αρνητικά σε όλες τις σχετικές προτάσεις. Η Ελλάδα μάλιστα προέβαλε επιπλέον και το γεγονός των εκκρεμοτήτων στις σχέσεις της με την Αλβανία («εμπόλεμο», Βορειοηπειρωτικό) και τη Βουλγαρία (καταβολή των επανορθώσεων βάσει της Συνθήκης των Παρισίων του 1947).

Η Γιουγκοσλαβία συμφώνησε γενικά με τις προτάσεις του σοβιετικού συνασπισμού, παρά το γεγονός ότι την περίοδο 1958-61 βρισκόταν σε οξεία διαμάχη με τη Μόσχα. Πάντως, δεν έδειξε μεγάλο ζήλο. Τέλος, η Αλβανία συμφώνησε αρχικά με τις προτάσεις αυτές, στην πορεία όμως, κατά τη ρήξη με τη Μόσχα το 1960-61, αρ-

χισε να καταγγέλλει την ΕΣΣΔ και τους συμμάχους της για υποχωρητικότητα έναντι της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας.

Στην Ελλάδα το σύνθημα της απολυρηνικοποιημένης και απύρραυλης Βαλκανικής καταλαμβάνει κεντρική θέση στην πολιτική της ΕΔΑ (και του εκτός νόμου ΚΚΕ), αλλά έχει σχετικά μικρή απήχηση στον υπόλοιπο πολιτικό κόσμο, με ορισμένες αξιοπρόσεκτες εξαιρέσεις (Σ. Βενιζέλος, Σπ. Μαρκεζίνης). Εξάλλου, η Αριστερά πρωταγωνιστεί και στην υπόθεση για την ανάπτυξη της συνεργασίας με τους Βαλκάνιους γείτονες (κυρίως τη Βουλγαρία) και καταγγέλλει την κυβέρνηση για την αρνητική της στάση.

Στις συνθήκες αυτές, και ενώ κάθε πολυμερές διακυβερνητική συνεργασία στα Βαλκάνια παρεμποδίζεται από την άρνηση της Ελλάδας και της Τουρκίας,³ οι χώρες του σοβιετικού συνασπισμού προσπαθούν να προβάλλουν τις προτάσεις τους στη διεθνή κοινή γνώμη, και ιδιαίτερα στην ελληνική, αναπτύσσοντας μορφές συνεργασίας σε μη κυβερνητικό επίπεδο. Στην προσπάθειά τους αυτή έχουν πολύτιμο συνεργάτη την ελληνική Αριστερά, που είναι ευθυγραμμισμένη με τη σοβιετική πολιτική. Αντίθετα, στην Τουρκία δεν υπάρχει νόμιμη Αριστερά που να μπορεί να συμμετάσχει.

Η ίδρυση των Κινημάτων Βαλκανικής Συνεννόησης και Συνεργασίας εντάσσεται, συνεπώς, στην πρωτοβουλία του σοβιετικού συνασπισμού να στηρίζει τις προτάσεις του που αφορούν την πολυμερή βαλκανική συνεργασία, και οι οποίες διατυπώνονται από το δεύτερο εξάμηνο του 1957. Στην Ελλάδα, η πρωτοβουλία αναλήφθηκε από την Αριστερά, σε στενή συνεννόηση φαίνεται με τη βουλγαρική πρεσβεία. Όπως δηγείται στα απομνημονεύματά του ο Βούλγαρος, επιτετραμμένος τότε, Κ. Lambrev, από τις αρχές του 1958 συνεργάστηκε με τους Σταμάτη Μερκούρη, τότε βουλευτή συνεργαζόμενο με την ΕΔΑ, και Περικλή Αργυρόπουλο, πρώην υπουργό Εξωτερικών, για την οργάνωση τέτοιου κινήματος. Η ίδρυση της επιτροπής και η σύγκληση διεθνών διασκέψεων προϋπέθετε τη σιωπηρή, τουλάχιστον, συναίνεση της ελληνικής κυβέρνησης· πράγμα όχι εύκολο, αφού οι πρωτοβουλίες αυτές στην ουσία υπονόμειναν την κυβερνητική και συμμαχική γραμμή για άρνηση σε κάθε πολυμερή βαλκανική συνεργασία. Τελικά, και ύστερα από επανειλημμένες κρούσεις στο υπουργείο Εξωτερικών, η άτυπη άδεια δόθηκε από τον ίδιο τον υπουργό Αβέρωφ. Έτσι, τον Ιούλιο 1959 ιδρύθηκε η Ελληνική Κίνηση για τη Βαλκανική Συνεννόηση, με πρόεδρο τον Στ. Μερκούρη.⁴

Την ίδρυση της ελληνικής επιτροπής ακολουθήσαν ιδρύσεις επιτροπών στις

βαλκανικές χώρες του σοβιετικού συνασπισμού: Στις 29-12-1959 ιδρύεται η Βουλγαρική Επιτροπή για τη Βαλκανική Συνεργασία με πρόεδρο τον ακαδημαϊκό S. Ganovski, στις 9-1-1960 η Αλβανική Επιτροπή για τη Συνεργασία και τη Συνεννόηση ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες, με

πρόεδρο τον βουλευτή Κ. Harito, και στις 18-1-1960 η Ρουμανική Επιτροπή Συνεργασίας και Συνεννόησης ανάμεσα στους λαούς των Βαλκανίων, υπό τον καθηγητή Μ. Ghelmegeanu. Στη Γιουγκοσλαβία δεν ιδρύεται βαλκανική επιτροπή, τις σχετικές όμως επαφές και συνεννοήσεις που αρχίζουν το 1960 όταν αναθερμαίνονται οι σχέσεις με τη Μόσχα, τις αναλαμβάνει το βαλκανικό τμήμα της Γιουγκοσλαβικής Ένωσης για την ειρήνη, την ανεξαρτησία και την ισότητα ανάμεσα στους λαούς. Τέλος, στην Τουρκία δεν μπόρεσε να ιδρυθεί εθνική επιτροπή.⁵

Η Α' Διάσκεψη (Αθήνα, Απρίλιος 1961)⁶

Χρειάστηκε πάνω από ένας χρόνος για να γίνει δυνατή η σύγκληση της Α' Βαλκανικής Διάσκεψης. Η διάσκεψη συνήλθε τελικά στην Αθήνα στις 15-18 Απριλίου 1961. Σε αυτή μετείχαν εκπρόσωποι της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η αλβανική αντιπροσωπεία δεν μπόρεσε να έλθει, καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν της χορήγησε την απαραίτητη βίζα.

Το γενικότερο κλίμα κατά την περίοδο που συνέρχεται η διάσκεψη είναι κάθε άλλο παρά ευνοϊκό. Οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης επιδεινώνονται σταθερά, μετά την αποτυχία της συνόδου κορυφής το Μάιο 1960. Το πρώτο τετράμηνο του 1961 έχουμε την κρίση στο Κογκό, ενώ ταυτόχρονα

«πλην μιας» εξέφρασαν τη ζωνρή θλίψη τους για το γεγονός ότι δεν κατέστη δυνατή η συμμετοχή της Αλβανίας. Ύπενθυμίζεται ότι το Φεβρουάριο, στο 4ο Συνέδριο του αλβανικού ΚΚ, είχε «αποκαλυφθεί» συνωμοσία για την «εξάλειψη της ΛΔ Αλβανίας» και οι υπαίτιοι, που δικά-

με τη διάσκεψη εκδηλώνεται η οργανωμένη από τη CIA απόβαση στον Κόλπο των Χοίρων, στην Κούβα. Συσσωρεύονται και τα σύννεφα που οδήγησαν λίγο αργότερα στην κρίση του Βερολίνου. Στην Ελλάδα, έχει μόλις μονογραφηθεί η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ, εναντίον της οποίας μαινεται η Αριστερά. Σε αδιέξοδο βρίσκονται και οι σχέσεις με τη Βουλγαρία, ύστερα από τη διακοπή των διαπραγματεύσεων για τις επανορθώσεις, τον Ιανουάριο. Τέλος, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, οι πρώτες φάσεις της ρήξης της Αλβανίας με τη Μόσχα οδηγούν σε παραπέρα όξυνση των αλβανογιουγκοσλαβικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα δεν έχει αρχίσει ακόμη η αναθέρμανση των σχέσεων του Βελιγραδίου με τον σοβιετικό συνασπισμό.

Η συνάντηση των Αθηνών υπήρξε δύσκολη, λόγω διαφορών που ανέκλυαν ανάμεσα στη γιουγκοσλαβική και τις υπόλοιπες αντιπροσωπείες, με αποτέλεσμα το τελικό ανακοινωθέν που εκδόθηκε να είναι λακωνικό. Η *Αυγή* προσπαθούσε να διασκεδάσει την εντύπωση των διενέξεων μιλώντας για «εγκαρδιότητα» και «καλή θέληση» και για «διαιτέρως καρποφόρες» συζητήσεις, η ίδια όμως μία ημέρα νωρίτερα ανέφερε «αναμφισβήτητες δυσχέρειες και διαφορές απόψεων σε ορισμένα θέματα».

Μία από αυτές τις διαφορές μάλλον ήταν η στάση απέναντι στην Αλβανία, καθώς η *Αυγή* σημείωνε ότι, σύμφωνα με πληροφορίες της, όλες οι αντιπροσωπείες

στηκαν, καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν μερικούς μήνες μετά, θεωρήθηκαν πράκτορες της Γιουγκοσλαβίας, της Ελλάδας και των ΗΠΑ. Οι «αποκαλύψεις» αυτές ήταν μέρος των εκκαθαρίσεων που έκανε το καθεστώς Χοχχα στο πλαίσιο της ρήξης με τη Μόσχα, και τα φιλοσοβιετικά κόμματα (περιλαμβανομένου και του ΚΚΕ) είχαν αρνηθεί να δεχθούν την αλβανική εκδοχή για τη «συνωμοσία». Παρ' όλα αυτά, η ρήξη με τα Τίρανα δεν έχει ακόμη δημοσιοποιηθεί, ενώ και η προσέγγιση με το Βελιγράδι ήταν ακόμη στα πρώτα της βήματα. Έτσι, οι φιλοσοβιετικές αντιπροσωπείες στη διάσκεψη δεν ακολουθούν τη γιουγκοσλαβική σε επιθέσεις κατά του αλβανικού καθεστώτος.

Το κοινό ανακοινωθέν της συνάντησης⁷ αναφέρει ότι οι αντιπροσωπείες εξέτασαν τους δρόμους και τα μέσα για την ανάπτυξη των σχέσεων στα Βαλκάνια και υποστήριξαν τις πρωτοβουλίες για απύραυλη βαλκανική ζώνη ειρήνης. Αναγνωρίζει την ύπαρξη δυσκολιών στην ανάπτυξη της συνεργασίας και διαδηλώνει την κοινή θέληση για την υπέρβασή τους, καθόσον υπάρχουν και οι αντικειμενικές βάσεις για την ανάπτυξη αυτή. Το ανακοινωθέν παραπέμπει εξάλλου στις αρχές της ειρηνικής συνύπαρξης και της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών. Τέλος, συμφωνήθηκε να γίνει μια δεύτερη συνάντηση στη Σόφια. Στη διάσκεψη έστειλε χαιρετιστήριο μήνυμα ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Υυγον.

«Το ολιγώτερον θρασεΐα πρόκλησι»

χαρακτήριζε τη διάσκεψη η *Βραδυνή*, σε σχόλιό της με τον τίτλο «Ύποπτοι σκοποί», υπενθυμίζοντας ότι η Βουλγαρία είχε πρόσφατα αρνηθεί να πληρώσει τις πολεμικές επανορθώσεις, ενώ δεν έπανε να στέλνει κατασκόπους στην Ελλάδα.⁹

Η Β' Διάσκεψη (Σόφια, Μάρτιος 1962)¹⁰

Η Β' Βαλκανική Διάσκεψη είχε αρχικά οριστεί για τις 28 Σεπτεμβρίου 1961, αλλά αναβλήθηκε και πραγματοποιήθηκε τελικά στις 10-13 Μαρτίου 1962. Οι λόγοι της αναβολής ήταν φαίνεται τα εμπόδια που έθεταν οι ελληνικές αρχές στη μετάβαση της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Σόφια, αλλά και οι αντιρρήσεις της Γιουγκοσλαβίας στη συμμετοχή της Αλβανίας.¹¹

Η περίοδος στην οποία συγκαλείται η διάσκεψη είναι αρκετά αντιφατική. Έχει μεν ξεπεραστεί η κρίση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και στα Βαλκάνια το καλοκαίρι του 1961 (κρίση Βερολίνου κ.λπ.), και το 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (Οκτώβριος 1961) προοιωνίζεται μια νέα «τήξη των πάγων». Όμως, ταυτόχρονα, στα Βαλκάνια επικρατεί μεγάλη αβεβαιότητα: η Αλβανία έρχεται σε ανοιχτή ρήξη με τη Μόσχα και είναι ακόμη ασαφές προς τα πού θα στραφεί (βλέπε αμέσως παρακάτω) η Γιουγκοσλαβία φαίνεται να προσεγγίζει πάλι τη Σοβιετική Ένωση, κάτι που προκαλεί ανησυχίες στην Ουάσιγκτον και συμβάλλει στο ξέσπασμα μιας κρίσης με την Ελλάδα γύρω από το Μακεδονικό. Τέλος, η Βουλγαρία βλέπει αμύχνη τη σοβιετογιουγκοσλαβική προσέγγιση, που την αφήνει μετέωρη στη δική της διαμάχη με το Βελιγράδι.

Το ζήτημα της αλβανικής συμμετοχής στη συνάντηση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς βρισκόμαστε στην περίοδο ακριβώς όπου ξεσπά ανοιχτά η διαμάχη Τιράνων-Μόσχας:

Κατ' αρχήν, οι γιουγκοσλαβικές αντιρρήσεις στην αλβανική συμμετοχή οφείλονταν προφανώς στην παραπέρα επιδείνωση των ήδη κακών σχέσεων Τιράνων-Βελιγραδίου, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1961. Όμως, ως το φθινόπωρο, το φιλοσοβιετικό μπλοκ αντιτεκόταν στο γιουγκοσλαβικό βέτο για τη συμμετοχή της Αλβανίας, με αποτέλεσμα να αναβληθεί η διάσκεψη. Ωστόσο, τον Οκτώβριο 1961, στο 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ο Ν. Χρουστσόφ καταγγέλλει δημόσια την αλβανική ηγεσία, και το Δεκέμβριο διακόπτει τις διπλωματικές σχέσεις με τα Τίρανα. Έτσι, η Β' Βαλκανική Διάσκεψη πραγματοποιείται το Μάρτιο 1962, χωρίς καν να ειδοποιηθεί η αλβανική επιτροπή, που έμαθε τη σύγκληση «από τα πρακτορεία».¹² Σε ανταπόκρισή της από τη Σόφια μάλιστα η *Αυγή*, επικαλούμενη επίσημη

πηγή της οργανώτριας βουλγαρικής επιτροπής, έγραφε ότι η Αλβανία δεν είχε προσκληθεί επειδή δεν είχε συμμετάσχει στην πρώτη διάσκεψη των Αθηνών!¹³

Η Αλβανία διαμαρτυρήθηκε έντονα για τον αποκλεισμό της. Σε δήλωση της αλβανικής επιτροπής καταγγέλλεται η διάσκεψη ως «αντικανονική και αντίθετη προς το πνεύμα του κινήματος», ενώ οι επιτροπές της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Ελλάδας κατηγορούνται ότι «ακολουθούν τον χωρίς αρχές δρόμο των αντιαλβανικών επιθέσεων και συκοφαντιών του Ν. Χρουστώφ». ¹⁴ Σε ανάλογο τόνο, άρθρο της *Zëri i Popullit*, οργάνου του αλβανικού ΚΚ, σημειώνει ότι «η στάση αυτή [της βουλγαρικής, ρουμανικής και ελληνικής επιτροπής, που “συνθηκολόγησαν” στις γιουγκοσλαβικές απαιτήσεις] μπορεί να χαιρετισθεί μόνο από όσους ενδιαφέρονται να διαιρέσουν τις δυνάμεις της ειρήνης, της δημοκρατίας και της προόδου [...], και κατά πρώτο λόγο από τους Αμερικανούς ιμπεριαλιστές, για λογαριασμό των οποίων δρουν οι κυρίαρχοι κύκλοι του Βελιγραδίου και της Αθήνας». ¹⁵

Στη δεύτερη διάσκεψη συμμετέσχε ως παρατηρητής και αντιπροσωπεία της Κύπρου. Φαίνεται ότι είχε προσκληθεί και η Τουρκία, η οποία όμως δεν έλαβε μέρος. ¹⁶ Εκτός από την εισήγηση του Βούλγαρου προέδρου της επιτροπής Ganovski με θέμα την «Ειρηνική συνύπαρξη στα Βαλκάνια», υπήρχε και εισήγηση του Στ. Μερκούρη με «Συγκεκριμένα μέτρα για την πραγματοποίηση της ειρηνικής συνύπαρξης στα Βαλκάνια». Στη διάσκεψη αυτή ρίχτηκαν οι ιδέες για ίδρυση ενός ινστιτούτου βαλκανικών ερευνών και για σύγκληση διάσκεψης οικονομικών εμπειρογνομόνων, καθώς και συναντήσεων επιστημόνων, τεχνικών, γιατρών και ιστορικών. Ο Εμ. Κοθής που συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία, πρότεινε κοινά ελληνοβουλγαρικά αρδευτικά έργα και αποκατάσταση των άμεσων ταχυδρομικών, τηλεγραφικών και σιδηροδρομικών επικοινωνιών ανάμεσα στις δύο χώρες. ¹⁷ Το κοινό ανακοινωθέν επαναλαμβάνει τις αρχές που αναφέρονταν στο ανακοινωθέν της πρώτης συνάντησης, προσθέτοντας και την αρχή της μη ανάμειξης στα εσωτερικά κάθε κράτους. Γίνεται επίσης ειδική αναφορά στη διάσκεψη για τον αφοπλισμό, που θα άρχιζε τις μέρες εκείνες στη Γενεύη, και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε συγκεκριμένα ζητήματα συνεργασίας, κάτι που προκύπτει και από την εισήγηση Μερκούρη, ενώ επαναλαμβάνεται φυσικά η στήριξη των προτάσεων για μετατροπή των Βαλκανίων σε αποπυρηνικοποιημένη «ζώνη ειρήνης». Αποφασίστηκε, τέλος, η τρίτη διάσκεψη να συγκληθεί το 1963 στο Βουκουρέστι. Τη συνάντηση χαιρέτισαν με μηνύματά τους μεταξύ άλλων ο Βούλγαρος και ο Ρουμάνος πρωθυπουργός.

Πάντως, αρνητικά επέδρασε στο κλίμα της σύσκεψης η ελληνογιουγκοσλαβική κρίση για το Μακεδονικό, καθώς στη διάρκεια των εργασιών της συνόδου συνέπεσε να ανακοινώσει η ελληνική κυβέρνηση την αναστολή της συμφωνίας για μεθοριακή επικοινωνία. ¹⁸

«Γίνεται ολοένα πιο φανερό», συμπέρανε Σοβιετικός σχολιαστής εντάσσοντας τη διάσκεψη στη στρατηγική της χώρας του, «ότι είναι αναγκαίες οι συνομιλίες σε επίσημο επίπεδο για να πραγματοποιηθεί η επιθυμία των βαλκανικών λαών για ειρήνη και φιλική συνεργασία». ¹⁹

Η Γ' Διάσκεψη (Βουκουρέστι, Μάιος 1963)²⁰

Η Γ' Βαλκανική Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι στις 27-29 Μαΐου 1963, σε ένα βελτιωμένο διεθνές και βαλκανικό κλίμα. Στο διεθνές επίπεδο, μετά την κρίση της Κούβας τον Οκτώβριο 1962, οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης φαίνεται να έχουν μπει σταθερά στο δρόμο της ύφεσης με την κοινή προσπάθεια Κένεντι και Χρουστώφ, και επίκειται η υπογραφή της συνθήκης για απαγόρευση των πυρηνικών δοκιμών στην ατμόσφαιρα (Αύγουστος). Στα Βαλκάνια, με εξαίρεση την Αλβανία που αυτοαπομονώνεται, η ατμόσφαιρα βελτιώνεται σταθερά: μεταξύ άλλων, η Ελλάδα και η Βουλγαρία είναι πλέον σαφώς στο δρόμο της ομαλοποίησης των σχέσεών τους, ενώ και η ελληνογιουγκοσλαβική κρίση έχει ουσιαστικά ξεπεραστεί από το τέλος του 1962. Στοιχείο τριβών έχει αρχίσει να είναι η τάση ανεξαρτητοποίησης της Ρουμανίας από τη Μόσχα. Στην Ελλάδα, τις ίδιες μέρες που συνέρχεται η διάσκεψη δολοφονείται ο Γρ. Λαμπράκης, και υπάρχουν

ήδη τα σημάδια ότι η οκταετία της ΕΡΕ πλησιάζει στο τέλος της.

Η διάσκεψη του Βουκουρεστίου δεν παρουσιάζει νέα σημαντικά στοιχεία. Συμμετέχει ως παρατηρητής εκτός από την κυπριακή και μία ιταλική αντιπροσωπεία. Αντίθετα, η προσπάθεια της ρουμα-

για τη βαλκανική συνεργασία.²² Μια γιουγκοσλαβική παρέμβαση τόνιζε την ύπαρξη σημαντικών περιθωρίων για την ανάπτυξη και τη συμβολή της διαβαλκανικής συνεργασίας στην οικονομική ανάπτυξη των βαλκανικών χωρών. Το γιουγκοσλαβικό κείμενο ξεχώριζε τρεις τομείς συνεργασίας που παρουσίαζαν ενδιαφέρον, εκτός από το εμπόριο: την από κοινού εκτέλεση μεγάλων έργων, την τεχνική συνεργασία, και τη συνεργασία για εξαγωγές σε τρίτες αγορές.²³

Διασκέψεις των Κινημάτων Βαλκανικής Συνεργασίας και Συνενόησης 1961-1966

Α'	15-18 Απριλίου 1961	Αθήνα
Β'	10-13 Μαρτίου 1962	Σόφια
Γ'	27-29 Μαΐου 1963	Βουκουρέστι
Δ'	8-10 Ιουνίου 1964	Βελιγράδι
Ε'	10-13 Μαΐου 1965	Αθήνα
ΣΤ'	23-25 Μαΐου 1966	Σόφια

Επικεφαλής εθνικών αντιπροσωπειών

Ελλάδα:	Στ. Μερκούρης
Βουλγαρία:	S. Gaponvski (Α'-Ε'), S. Vasev (ΣΤ')
Ρουμανία:	M. Ghelmegeanu
Γιουγκοσλαβία:	K. Boulaić (Α'), D. Vidić (Β'), L. Mojsov (Γ'-Ε'), N. Vujanović (ΣΤ')

Η Δ' Διάσκεψη (Βελιγράδι, Ιούνιος 1964)²⁴

Η Δ' Βαλκανική Διάσκεψη συνήλθε στο Βελιγράδι στις 8-10 Ιουνίου 1964. Το κλίμα στη Βαλκανική είναι και πάλι βελτιωμένο: κύριος παράγοντας η πρόσφατη νίκη της Ένωσης Κέντρου στην Ελλάδα και οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις που οδηγούν είκοσι μέρες μετά τη διάσκεψη σε σύναψη σειράς συμφωνιών, με τις οποίες ομαλοποιούνται πλήρως οι σχέσεις Αθήνας-Σόφιας. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η κρίση στην Κύπρο, που φέρνει σύννεφα και στα Βαλκάνια διαμέσου των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Εξάλλου, οι εκδηλώσεις ανεξαρτητοποίησης της Ρουμανίας βρίσκονται στο αποκορύφωμά τους,²⁵ πράγμα που οπωσδήποτε προκαλεί κάποια ένταση στις σχέσεις με τη Βουλγαρία αλλά και με την ελληνική Αριστερά, που ελέγχει την ελληνική επιτροπή.

Στη Διάσκεψη του Βελιγραδίου, την κεντρική εισήγηση με θέμα «Μέσα και μέθοδοι για τη διεύρυνση της συνεργασίας ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες υπό τις σημερινές συνθήκες» παρουσίασε η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία. Η ελληνική αντιπροσωπεία²⁶ παρουσίασε εισήγηση για την οικονομική συνεργασία, η βουλγαρική για τη συνεργασία στον τομέα της επιστήμης και του πολιτισμού, ενώ η ρουμανική για τη δραστηριότητα των μαζικών οργανώσεων και φορέων. Αρκετά συζητήθηκαν τα ζητήματα οικονομικής συνεργασίας, όπου τόσο η ελληνική όσο και η βουλγαρική πλευρά τόνισαν την ανάγκη να αναπτυχθεί η συνεργασία στον τομέα της υδροοικονομίας, καθώς και στους τομείς των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών. Εξετάστηκαν επίσης και οι δυνατότητες συνεργασίας των οικονομολόγων των βαλκανικών χωρών. Η επίκαιρη τότε κρίση στην Κύπρο φαίνεται ότι απασχόλησε αρκετούς ομιλητές, που υποστήριξαν γενικά τις ελληνικές θέσεις, ενώ η ελληνική αντιπροσωπεία και οι Κύπριοι παρατηρητές ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στο ζήτημα αυτό. Το ανακοινωθέν δεν φαίνεται να περιείχε σημαντικά νέα στοιχεία σε σχέση με τα προηγούμενα.

νικής πλευράς να συμμετάσχει και η Αλβανία φαίνεται πως έμεινε χωρίς ανταπόκριση από τα Τίρανα.²¹ Τη βασική εισήγηση παρουσίασε ο Ρουμάνος πρόεδρος Ghelmegeanu. Το ανακοινωθέν υποστηρίζει τις σοβιετικές θέσεις για γενικό και πλήρη αφοπλισμό, ενώ βέβαια επαναλαμβάνει την υποστήριξη στις προτάσεις για ζώνη ειρήνης στα Βαλκάνια. Εκφράζεται ικανοποίηση για διάφορες βαλκανικές δραστηριότητες που έχουν γίνει την προηγούμενη περίοδο (πολιτιστικές, αθλητικές κ.λπ.), και υποστηρίζεται ότι υπάρχουν δυνατότητες για ανάπτυξη της βαλκανικής συνεργασίας. Η επόμενη ετήσια συνάντηση ορίστηκε να γίνει στο Βελιγράδι. Χαιρετιστήρια μηνύματα έστειλαν οι πρωθυπουργοί της ΕΣΣΔ, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, και ο πρόεδρος της ΕΔΑ Πασαλίδης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρεμβάσεις που έγιναν για οικονομικά θέματα. Από μέρος της ελληνικής αντιπροσωπείας, ο Γ. Ευαγγελίδης αναφέρθηκε στις προπολεμικές ιδέες για οικονομική συνεργασία –μεταξύ άλλων, στο έργο του Ευ. Αβέρωφ για «Βαλκανική τελωνειακή ένωση»– και υποστήριξε τις δυνατότητες ανάπτυξης του εμπορίου, στη βάση ελληνικών αγροτικών εξαγωγών έναντι βιομηχανικών προϊόντων των βαλκανικών «σοσιαλιστικών» χωρών. Επίσης υποστήριξε τη συνεργασία στον τομέα των μεταφορών (ελληνική εμπορική ναυτιλία, ελληνικά λιμάνια, σιδηρόδρομοι). Τέλος, πρότεινε τη σύγκληση διάσκεψης οικονομολόγων

Χαιρετιστήρια μηνύματα έστειλαν οι πρωθυπουργοί της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας.

Η Ε' Διάσκεψη (Αθήνα, Μάιος 1965)²⁷

Η Ε' Βαλκανική Διάσκεψη συγκαλείται στην Αθήνα στις 10-13 Μαΐου. Το γενικό-τερο διεθνές κλίμα έχει επιδεινωθεί, καθώς κλιμακώνεται ο πόλεμος του Βιετνάμ, ενώ πρόσφατη είναι και η αμερικανική εισβολή στον Άγιο Δομίνικο. Αντίθετα, στα Βαλκάνια η κατάσταση είναι ιδιαίτερα θετική, αν εξαιρέσουμε τις επιπτώσεις από τη συνεχιζόμενη κυπριακή κρίση. Πράγματι, μετά τις ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες τον Ιούλιο 1964, και τις ελληνογιουγκοσλαβικές το Νοέμβριο του ίδιου έτους,²⁸ καθώς και την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου στο Βελιγράδι το Φεβρουάριο του 1965, οι σχέσεις της Ελλάδας με τις δύο αυτές χώρες είναι στο απόγειό τους. Το κλίμα είναι εξάλλου καλό και στις σχέσεις ανάμεσα στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Τουρκίας. Εξαιρεση βέβαια αποτελεί η Αλβανία, ενώ και η ένταση στις σχέσεις της Ρουμανίας με τη Μόσχα βρίσκεται σε σχετική ύφεση μετά το 1964. Στην Ελλάδα, όπου προετοιμάζεται η ανατροπή της Ένωσης Κέντρου και η Δεξιά οργανώνει την αποσταθεροποίηση, το «λαϊκομετωπικό» πνεύμα που διαμορφώνεται «από τα κάτω» ευνοεί «συνδομοποριακές» κινήσεις, όπως αυτή της Επιτροπής Βαλκανικής Συνεργασίας.

Η Διάσκεψη του 1965 σηματοδοτεί ένα νέο βήμα στην πορεία των βαλκανικών επιτροπών. Εκτός από τις τέσσερις βαλκανικές χώρες συμμετείχαν και παρατηρητές από την Κύπρο.²⁹ Σε δηλώσεις του μετά τη διάσκεψη, ο Βούλγαρος Γαπονσκι έλεγε ότι θα έπρεπε να γίνει προσπάθεια προσέγγισης της Αλβανίας και της Τουρκίας. Τα οικονομικά θέματα απασχόλησαν σε σημαντικό βαθμό τις εργασίες της διάσκεψης, με εισηγήσεις και των τεσσάρων αντιπροσωπειών.³⁰ Ο Βούλγαρος εκπρόσωπος αναφέρθηκε στις δυνατότητες ανάπτυξης της ελληνοβουλγαρικής οικονομικής συνεργασίας στη βάση των συμφωνιών που είχαν υπογραφεί το 1964. Επίσης προτάθηκε η διεύρυνση της συνεργασίας και σε νέους τομείς όπως ο Τύπος, το ραδιόφωνο, η αυτοδιοίκηση, τα συνδικάτα κ.λπ. Αποφασίστηκε εξάλλου, με πρόταση του Στ. Μερκούρη, η προετοιμασία ενός βαλκανικού συνεδρίου. Η βουλγαρική αντιπροσωπεία τόνισε την ανάγκη η διμερής συνεργασία να επεκταθεί και σε πολυμερείς μορφές, εκφράζοντας έτσι μια νέα έμφαση της βουλγαρικής πολιτικής. Το κοινό ανακοινωθέν εμφανίζεται πιο «πολιτικοποιημένο» από τα προηγούμενα

και πάντα ευθυγραμμισμένο προς τη σοβιετική πολιτική: επεκτείνεται και πέρα από τα βαλκανικά θέματα («ζώνη ειρήνης» κ.λπ.), στο Κυπριακό, στα γεγονότα του Βιετνάμ και του Άγιου Δομίνικου, και στα είκοσι χρόνια της νίκης κατά του φασισμού.

Στη συνάντηση έστειλαν χαιρετιστήρια μηνύματα οι πρωθυπουργοί της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η Αιγλή χαρακτηριζε το ανακοινωθέν «σημαντικότερο ντοκουμέντο», ενώ η κεντροαριστερή *Νέα Οικονομία* έγραφε ότι «αγκαλιάζει τους πόθους των λαών της Βαλκανικής χερσονήσου...» και θεωρούσε τη διάσκεψη «παρήγορο μήνυμα» και «αγωνιστική εκδήλωση και πίεση των "μικρών" για την ειρηνική συνύπαρξη και τον αφοπλισμό».³¹

Η ΣΤ' Διάσκεψη (Σόφια, Μάιος 1966)³²

Η έκτη –και τελευταία– διάσκεψη των βαλκανικών επιτροπών συνήλθε στη Σόφια στις 23-25 Μαΐου 1966. Συνήλθε σε μια περίοδο δυσχερειών στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης, λόγω κυρίως του πολέμου του Βιετνάμ, αλλά και εντάσεων στο εσωτερικό των δύο συνασπισμών (πολιτική De Gaulle στη Δύση, και ρουμανική πολιτική στην Ανατολή). Αντίθετα, στα Βαλκάνια το κλίμα παραμένει πολύ θετικό. Η ανατροπή της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου δεν επηρεάζει αισθητά τις σχέσεις με τους Βαλκάνιους γείτονες. Στην ομαλοποίηση με τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία προστίθεται τώρα και η σύσφιξη των σχέσεων με τη Ρουμανία: προετοιμάζονται οι σχετικές διαπραγματεύσεις που έγιναν τον Αύγουστο και οδήγησαν στην υπογραφή σειράς συμφωνιών με την ευκαιρία της επίσκεψης του Ρουμάνου πρωθυπουργού Mauerer στην Αθήνα, το Σεπτέμβριο. Βελτίωση παρουσιάζουν και οι σχέσεις της Τουρκίας με τις βαλκανικές χώρες, ενώ σχετική ύφεση υπάρχει και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Τέλος κάποια ανοίγματα, που τελικά ναυάγησαν, γίνονται και για την αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ Αθηνών και Τιράνων.

Η σύνοδος της Σόφιας αποτελεί συνέχεια των τάσεων που παρατηρήθηκαν στην προηγούμενη διάσκεψη των Αθηνών. Στη διάσκεψη είχε κληθεί και η αλβανική επιτροπή, η οποία ευχαρίστησε για την πρόταση και επιφυλάχθηκε να απαντήσει αφού θα μελετούσε την πολιτική εισήγηση. Τελικά δεν έλαβε μέρος στη σύσκεψη. Αντίθετα, ως συνήθως, έλαβε μέρος κυπριακή αντιπροσωπεία ως παρατηρητής. Χαιρετιστήρια μηνύματα έστειλαν οι πρωθυπουργοί της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, κα-

θώς και η σοβιετική κυβέρνηση.

Οι εισηγήσεις των εθνικών αντιπροσωπειών αναφέρονταν σε διάφορες πλευρές της βαλκανικής συνεργασίας: της ελληνικής αντιπροσωπείας στον αγροτικό τομέα, της ρουμανικής στον βιομηχανικό, της βουλγαρικής στον εμπορικό, και της Γιουγκοσλαβικής στη συνεργασία όσον αφορά τον πνευματικό και τουριστικό τομέα. Στις εργασίες της διάσκεψης ριχθήκε και η ιδέα για δημιουργία «βαλκανικής κοινής αγοράς», προφανώς από τη βουλγαρική αντιπροσωπεία.³³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν οι προτάσεις του Στ. Μερκούρη για ίδρυση μόνιμης γραμματείας, αλλά και για διμερείς συναντήσεις ανάμεσα στους υπουργούς Εξωτερικών των βαλκανικών χωρών, που θα άνοιγαν το δρόμο για μια πολυμερή συνάντηση, αφού θα είχαν εκκαθαρισθεί οι διμερείς εκκρεμότητες.

Το ανακοινωθέν, ιδιαίτερα αναλυτικό αυτή τη φορά, περιέχει επιθέσεις εναντίον

το 1976, με πρόεδρο τον Εν. Κουλουμπή, και πραγματοποιήσε ορισμένες εκδηλώσεις τα επόμενα χρόνια. Όμως οι βαλκανικές διασκέψεις δεν επαναλήφθηκαν καθώς το ενδιαφέρον είχε πια στραφεί σε πρωτοβουλίες κυβερνητικού επιπέδου, που είχαν αναληφθεί από το 1975 (Σύσκεψη Αθηνών 1976). Εξάλλου, την περίοδο εκείνη η σοβιετική πολιτική, διαμέσου κυρίως της στάσης της Βουλγαρίας, εμφανίζεται αρνητική προς την πολυμερή βαλκανική συνεργασία.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Οι βαλκανικές διασκέψεις των ετών 1961-66 διαφέρουν ουσιαστικά από τις διασκέψεις των ετών 1930-34, που ήταν επίσης τυπικά συναντήσεις σε μη κυβερνητικό επίπεδο. Στις προπολεμικές διασκέψεις όλες οι εθνικές αντιπροσωπείες εκπροσώπουσαν στην ουσία τις κυβερνήσεις τους, και συνεπώς οι εργασίες λίγο αείχαν από αυτές των διακυβερνητικών συναντήσεων. Αντίθετα, στις διασκέψεις του 1960-66, μόνο οι αντιπροσωπείες των ανατολικών χωρών είναι οιονεί κυβερνητικές. Η ελληνική βαλκανική επιτροπή είναι κλασική «συνοδοιοπορική» οργάνωση και, φυσικά, η όλη δραστηριότητα στρέφεται στην ουσία εναντίον της πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης και της Δύσης, και κυριαρχεί το προπαγανδιστικό στοιχείο.

Από τον κυρίαρχο προπαγανδιστικό χαρακτήρα των διασκέψεων απορρέει και το γεγονός ότι, σε σύγκριση με τις προπολεμικές διασκέψεις αλλά και με τις μεταγενέστερες διακυβερνητικές συσκέψεις, παρουσιάζουν πολύ λιγότερο ενδιαφέρον από την άποψη των συγκεκριμένων προτάσεων συνεργασίας.³⁷ Επίσης, αν εξαιρέσουμε την αντανάκλαση ορισμένων «ενδοκομμουνιστικών» διενέξεων και διαφοροποιήσεων, οι εργασίες και τα συμπεράσματα των συσκέψεων δεν δυσκολεύονται να συγκλίνουν σε μια αντιδυτική γραμμή. Ιδιαίτερα από το 1962 και μετά, κυριαρχεί εμφανώς και ουσιαστικά ανεμπόδιστα η σοβιετική γραμμή. Ο διαβαλκανικός χαρακτήρας των διασκέψεων είναι συνεπώς ψευδεπίγραφος, αφού στην ουσία πρόκειται για διασκέψεις των κομμουνιστικών χωρών υπό τη σοβιετική ηγεμονία και με τη συμμετοχή της, επίσης φιλοσοβιετικής, ελληνικής Αριστεράς.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι οι συναντήσεις αυτές αποτελούσαν το μόνο σχεδόν περιφερειακό πολυμερές βήμα στο οποίο συμμετείχαν οι περισσότερες βαλκανικές χώρες σε μια περίοδο ψυχρού πολέμου και εντάσεων στα Βαλκάνια. Αποτελούσαν έτσι έναν ι-διόμορφο διάλογο επικοινωνίας, κατά βάση ανάμεσα στα κομμουνιστικά καθε-

στάτα και την Ελλάδα, που πιθανόν η ύπαρξή του να μην έβρισκε μονοσήμαντα αντίθετες και τις ελληνικές κυβερνήσεις. Αυτό εξηγεί και την ανοχή ή και έμμεση έγκριση των σχετικών δραστηριοτήτων από την κυβέρνηση της ΕΡΕ στα «δύσκολα χρόνια» 1958-61: συνεννοήσεις με Αβέρωφ, έκδοση βίζας στους Βαλκανίους (πλην των Αλβανών) για συμμετοχή στη σύσκεψη της Αθήνας κ.λπ. Χαρακτηριστική είναι η επίσκεψη του Στ. Μερκούρη στην Αλβανία το Μάιο του 1962, κατά την οποία μετέφερε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ε. Χότζα, προτάσεις της ελληνικής κυβέρνησης για αποκατάσταση των σχέσεων.³⁸ Είναι ενδιαφέρον ότι η επίσκεψη, αυτή πραγματοποιείται δύο μόλις μήνες μετά την ανοιχτή ρήξη των βαλκανικών επιτροπών με την Αλβανία (μη πρόσκληση στη διάσκεψη της Σόφιας) και φαίνεται να εντάσσεται περισσότερο στους στόχους της ελληνικής παρά της σοβιετικής διπλωματίας.

Αξιοπρόσεκτος είναι επίσης ο ρόλος της ελληνικής Κίνησης για τη Βαλκανική Συνεννόηση στην ελληνογιουγκοσλαβική κρίση γύρω από το Μακεδονικό, που ξέσπασε στα μέσα Δεκεμβρίου 1961. Η Αριστερά στην Ελλάδα στάθηκε εξαιρετικά αμήχανη απέναντι στην κρίση αυτή, καθώς η εκδήλωσή της συμπίπτει αφ' ενός με τη νέα προσέγγιση Βελιγραδίου-Μόσχας που οδηγεί τις φιλοσοβιετικές δυνάμεις να εγκαταλείψουν βαθμιαία την αντιγιουγκοσλαβική πολεμική τους, αφ' ετέρου όμως βρισκόμαστε στην επαύριον των εκλογών της «βίας και της νοθείας» και η Ένωση Κέντρου έχει αρχίσει τον «ανένδοτο» κατηγορώντας, μεταξύ άλλων, την κυβέρνηση της ΕΡΕ για υποχωρητικότητα στο Μακεδονικό. Αν σε αυτά προστεθούν η μεγάλη ευαισθησία της Αριστεράς για το Μακεδονικό, λόγω παρελθόντος, και η καθυστέρηση της Βουλγαρίας να ευθυγραμμισθεί με τη νέα σοβιετική πολιτική, είναι κατανοητό γιατί η Αριστερά έκανε σχεδόν δύο εβδομάδες να τοποθετηθεί.

Η πρώτη τοποθέτηση της Αριστεράς ήρθε ακριβώς από την Κίνηση για τη Βαλκανική Συνεννόηση με δήλωση του Στ. Μερκούρη. Στη δήλωση αυτή η ευθύνη για την κρίση επιρροείται στη Γιουγκοσλαβία, που κατηγορείται για «υποκίνηση θέματος υπάρξεως "μακεδονικής μειονότητας"», ενώ κατηγορείται και η κυβέρνηση διότι «δεν κατέβαλεν προσπάθειες όπως εκκαθάριση το θέμα αυτό, εφ' όσον εκ της Γιουγκοσλαβίας θεωρείται υφιστάμενον».³⁹ Λίγες ημέρες αργότερα όμως το ΚΚΕ, με σχόλιο του Ρ/Σ *Φωνή της Αλήθειας*, τοποθετείται καθαρά υπέρ των γιουγκοσλαβικών θέσεων.⁴⁰ Η ασυνήθιστη αυτή και όχι ασήμαντη για την εποχή διαφοροποίηση είναι πιθανό να αντανακλά διχογνωμίες στο πλαίσιο του ΚΚΕ και της ΕΔΑ ή και αντίδραση των «συνοδοιο-

του «αμερικανικού ιμπεριαλισμού» για τη δράση του στο Βιετνάμ, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική, καταδικάζει τον επανεξοπλισμό της Ομοσπονδιακής Γερμανίας και αναφέρεται στο Κυπριακό, κάνοντας μνεία της αρχής της αυτοδιάθεσης. Επαναλαμβάνονται φυσικά οι θέσεις για την απολυθηνοποίηση της Βαλκανικής, ενώ αφιερώνονται για πρώτη φορά ειδικές (γενικόλογες) παράγραφοι στη μορφωτική, οικονομική, αθλητική και τουριστική συνεργασία.³⁴

Επισημαίνεται η στάση της ρουμανικής αντιπροσωπείας που διαφώνησε με τη σύγκληση βαλκανικού συνεδρίου, εφόσον δεν εξασφαλιζόταν η συμμετοχή της Αλβανίας. Έτσι, στο ανακοινωθέν σημειώνεται η συμφωνία των αντιπροσωπειών «πάνω στη χρησιμότητα διεύρυνσης, στο προσεχές μέλλον, των αντιπροσωπειών στις συναντήσεις, έτσι ώστε να μπορέσει να ετοιμασθεί ένα βαλκανικό συνέδριο που θα αντιπροσωπεύει όλες τις βαλκανικές χώρες».³⁵

Στην έκτη διάσκεψη είχε αποφασισθεί η επόμενη συνάντηση να γίνει στο Βουκουρέστι το Σεπτέμβριο του 1967. Όμως μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, η Ελληνική Κίνηση διαλύθηκε από το στρατιωτικό καθεστώς. Έτσι, η ρουμανική επιτροπή που άλωσε, όπως είδαμε, είχε ήδη επιφυλάξεις για τη μη συμμετοχή όλων των βαλκανικών χωρών στις διαδικασίες αυτές, αποφάσισε να αναβάλει τη διάσκεψη.³⁶ Μια ελληνική επιτροπή βαλκανικής συνεργασίας επανιδρύθηκε

πόρων», σε κάθε περίπτωση όμως η Βαλκανική Επιτροπή δεν λειτούργησε εδώ ως φερέφωνο του κομμουνιστικού κόμματος.

Όπως είναι ευνόητο, ο ρόλος των βαλκανικών διασκέψεων ως ανεπίσημοι διαύλου επικοινωνίας της Ελλάδας με τις βαλκανικές χώρες διαμέσου της ελληνικής Αριστεράς εντείνεται μετά το 1962, όταν αρχίζουν να «λιώνουν οι πάγοι», και ακόμη περισσότερο με την άνοδο στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου. Δεν πρέπει να παραγνωρισθεί, τέλος, και το γεγονός ότι η απουσία της Τουρκίας σε συνδυασμό με τη στάση του σοβιετικού συνασπισμού αλλά και της Γιουγκοσλαβίας απέναντι στο Κυπριακό καθιστά τις συσκέψεις αυτές «συμφέρουσες», για την ελληνική διπλωματία στο εθνικό αυτό θέμα, ιδιαίτερα το 1958 (όταν έγιναν οι πρώτες διαβουλεύσεις) και μετά το 1963.⁴¹

Ο ρόλος των βαλκανικών διασκέψεων από το 1961 ως το 1966 γνωρίζει μια εξέλιξη που σχετίζεται με την εξέλιξη των στόχων των οργανωτών τους. Αν στο 1961 επιτυχία αποτελεί αυτή καθ' εαυτή η σύγκληση της σύσκεψης στην Αθήνα και η διακήρυξη της υποστήριξης των προτάσεων για την απύραυλη Βαλκανική, βαθμιαία δίνεται μεγαλύτερο βάρος στην προπαγάνδη μορφών πολυμερούς συνεργασίας, ενώ η γενική ομογνωμία των συμμετεχόντων επιτρέπει και πιο «προωθημένες» πολιτικές τοποθετήσεις υπέρ των σοβιετικών θέσεων σε μη βαλκανικά θέματα.

Κατά την πρώτη περίοδο, η Βουλγαρία και η Ρουμανία είναι οι πιο δραστήριες στις κινήσεις βαλκανικής συνεργασίας, αλλά μετά το 1964 δίνεται η εντύπωση ότι πρωταγωνιστεί κυρίως η Βουλγαρία:

Πράγματι, η Σόφια από το 1965 αρχίζει να προωθεί έντονα την πολυμερή βαλκανική συνεργασία, με έμφαση μάλιστα στην οικονομική διάσταση, περιλαμβανομένης και της ιδέας της βαλκανικής κοινής αγοράς. Η δραστηριότητα αυτή της Σόφιας, στην οποία πολλοί θέλησαν να δουν μια προσπάθεια για απόκτηση βαθμών ελευθερίας από τη Μόσχα, στηρίχθηκε αρχικά και από τη σοβιετική ηγεσία. Ωστόσο, μετά τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας του 1968 (αλλά ίσως και μετά το πραξικόπημα του 1967 στην Ελλάδα), η Μόσχα αναθεωρεί τη στάση της και επιβάλλει τη στροφή και στη σύμμαχό της. Έτσι, κατά τη δεκαετία του '70 η Βουλγαρία αντιτίθεται στην πολυμερή συνεργασία στα Βαλκάνια.

Αντίθετη είναι η διαδρομή που διανύει η πολιτική της Ρουμανίας: Το ρουμανικό καθεστώς φαίνεται να χάνει κάπως το ενδιαφέρον του για πολυμερή βαλκανικά σχήματα μετά τις κινήσεις ανεξαρτητοποίησης το 1964, στο βαθμό τουλάχιστον που αυτά προωθούν τις σοβιετικές πολιτικές. Αυτό εξηγεί την εμμονή στη συμμετο-

χή όλων των βαλκανικών χωρών, κάτι το οποίο στις συγκεκριμένες συνθήκες ή είναι ανέφικτο ή, αν πραγματοποιούνται, θα άλλαζε ουσιαστικά το χαρακτήρα των συναντήσεων. αφού είναι βέβαιο ότι τουλάχιστον η Αλβανία δεν θα συναινούσε στη λειτουργία τους ως οργάνων της σοβιετικής πολιτικής. Το Βουκουρέστι ανακτά το ενδιαφέρον του για την πολυμερή συνεργασία στις αρχές της δεκαετίας του '70, αυτή τη φορά με κινεζική στήριξη και αντισοβιετική αιχμή. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι πηγές για τις βαλκανικές διασκέψεις 1961-66 είναι σχετικά περιορισμένες. Το άρθρο του Ρουμάνου C. Paraschiv (1989) είναι πιθανόν το πιο πλήρες, έχοντας όμως γραφεί την εποχή Ceausescu αποφεύγει ή «απαλείφει» όλα τα λεπτά σημεία, ενώ προβάλλει μονομερώς τη δραστηριότητα της χώρας του. Χρησιμοποιήσαμε επίσης δημοσιευμένα έγγραφα του βούλγαρικού υπουργείου Εξωτερικών [*Vnshna Politika na NRB* (1970)] και το βαλκανικό χρονικό του Βούλγαρου M. Lazarov (1974). Κύρια πηγή μας υπήρξε ωστόσο η αποδελτίωση ελληνικών και ξένων εφημερίδων και περιοδικών της εποχής. Ορισμένα έγγραφα μας δόθηκαν από τη «Γιουγκοσλαβική Ένωση για την ειρήνη, την ανεξαρτησία και την ισότητα ανάμεσα στους λαούς», κατά την επίσκεψή μας στην έδρα της στο Βελιγράδι, τον Οκτώβριο του 1977. Τέλος, για μια παρουσίαση των τεσσάρων πρώτων συσκέψεων από την τουρκική σκοπιά, βλέπε Sander O. (1969), σελ. 160-163. Οι αναφορές στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο στα Βαλκάνια στην εργασία αυτή στηρίζονται στο έργο μου Βαλντέν Σ. (1991), και ειδικότερα στα κεφάλαια 6-7 και 12-14.
2. Από το όνομα του τότε πρωθυπουργού της Ρουμανίας.
3. Εξάιρεση αποτέλεσε η παλιότερη τριμερής βαλκανική συμμαχία Ελλάδα - Τουρκίας - Γιουγκοσλαβίας τα έτη 1953-55, που όμως δεν περιλάμβανε καμιά χώρα του ανατολικού συνασπισμού.
4. Lambren K. (1973), σελ. 165-166. Ο Lambren αναφέρει ότι η Επιτροπή ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1958, αλλά μάλλον κάνει λάθος κατά ένα έτος. Βλέπε Paraschiv C. (1989), σελ. 47, που δίνει για ημερομηνία ίδρυσης της ελληνικής επιτροπής τον Ιούλιο 1959. Το 1961, όταν συνήλθε η πρώτη διάσκεψη, η σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου της κίνησης ήταν η εξής: Στ. Μερκούρης (πρόεδρος), Π. Αγγυρόπουλος (αντιπρόεδρος), Μ. Δραγούμης (γραμματέας) και Ι. Ευαγγελίδης, Ε. Ζαννής, Μιχ. Στεφανίδης, Χ. Ζαλοκώστα, Αγγ. Διαμαντόπουλος (μέλη) [Αιγλή 14-4-1961].
5. Paraschiv C. (1989), σελ. 47.
6. Αιγλή 14 ως 19-4-1961, και *Pravda* 20-4-1961. Βλέπε και Paraschiv C. (1989), σελ. 47-48.
7. Αιγλή 18 και 19-4-1961. Σημειώνεται πάν-

- τως ότι η παρεμπόδιση της άφιξης της αλβανικής αντιπροσωπείας δεν οδήγησε σε ματαίωση της διάσκεψης. Αντίθετα, τρία χρόνια νωρίτερα, όταν οι ελληνικές αρχές είχαν και πάλι αρνηθεί τη χορήγηση βίζας στην αλβανική αντιπροσωπεία σε μια Βαλκανική Συνδιάσκεψη που οργάνωσε το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, η Συνδιάσκεψη ματαιώθηκε (*Τεχνικά Χρονικά* τ. 145-146, 1-15-1-1958, σελ. 24). Προφανώς, η κρίση στις σχέσεις Μόσχας - Τιράνων είχε αμβλύνει την αλληλεγγύη των χωρών του συνασπισμού προς τα Τιράνα.
8. Το κείμενο μας δόθηκε από τη Γιουγκοσλαβική επιτροπή κατά την επίσκεψή μας στην έδρα της.
 9. Η *Βραδινή* 15-4-1961 (σχόλιο).
 10. Βλέπε το κοινό ανακοινωθέν που δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichsko Delo* 14-3-1962 και αναδημοσιεύθηκε ως το έγγραφο αρ. 223 στη συλλογή *Vünshna Politika na NRB* (1970), τ. 1, σελ. 584-585. Βλέπε και Paraschiv C. (1989), σελ. 48-49, καθώς και το άρθρο του Σοβιετικού Kiossen D. (1962).
 11. Αυτό τουλάχιστον είχε πει ο πρόεδρος της βουλγαρικής επιτροπής Ganovski στον Αλβανό πρεσβευτή στη Σόφια, όπως αναφέρει η δήλωση της αλβανικής επιτροπής στην οποία θα αναφερόμαστε παρακάτω [*Déclaration du Comité Albanais pour la Compréhension Balkanique du 15 Mars 1962* (1962), σελ. 4].
 12. *Déclaration...*, ό.π., σελ. 6.
 13. *Αιγή* 10-3-1962. Η απίθανη αυτή δικαιολογία -αφού, όπως σημειώθηκε, η απουσία της Αλβανίας από τη διάσκεψη της Αθήνας οφειλόταν στην άρνηση χορήγησης βίζας από τις ελληνικές αρχές- επαναλαμβάνεται και στο ρουμανικό ιστορικό του Paraschiv C., σχεδόν τριάντα χρόνια αργότερα (ό.π., σελ. 47). Αντίθετα *Το Βήμα* (10-3-1962) έγραφε ότι η Αλβανία είχε αρνηθεί να μετέσχει λόγω των διαφορών της με τη Γιουγκοσλαβία.
 14. *Déclaration...*, ό.π., σελ. 6.
 15. *Zëri i Popullit* 18-3-1962: «On ne peut pas obtenir la compréhension balkanique en faisant des concessions aux révisionnistes yougoslaves». Γαλλική μετάφραση στις σελ. 8-18 της προσαύρας *Déclaration...* (1962).
 16. Η πληροφορία για την πρόσκληση της Τουρκίας δίνεται στον Sander O. (1969, σελ. 161) που όμως δεν διευκρινίζει σε ποιον είχε απευθυνθεί η πρόσκληση αυτή.
 17. Kiossen D. (1962). Τα θέματα αυτά περιλαμβάνονται σε πολλαριθμίες βουλγαρικές προτάσεις προς την ελληνική κυβέρνηση. Η Ελλάδα συνέδεε την αποκατάσταση τέτοιων σχέσεων με την επίλυση του ζητήματος των επανορθώσεων. Η λύση «πακέτο» δόθηκε με τις συμφωνίες του Ιουλίου 1964.
 18. Για τη διαφοροποιημένη θέση της ελληνικής Κίνησης Βαλκανικής Συνεννόησης έναντι του ΚΚΕ στο Μακεδονικό, βλέπε παρακάτω.
 19. Kiossen D., ό.π.
 20. Το κοινό ανακοινωθέν της δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichsko Delo* 30-5-1963 και αναπαράγεται ως έγγραφο αρ. 3 στο *Vünshna Politika na NRB* (1970), τ. 2, σελ. 15-17. Βλέπε και Paraschiv C. (1989), σελ. 49-50.
 21. Αυτό αναφέρει ο Ρουμάνος C. Paraschiv (1989), σελ. 49. Είναι δε πιθανόν η ρουμανική πρωτοβουλία να εντάσσεται στις τάσεις αυτονομίησης του Βουκουρεστίου από τη Μόσχα. Το Μάρτιο είχε επιστρέψει ο Ρουμάνος πρόεδρος στα Τιράνα και είχε υπογράψει εμπορική συμφωνία ανάμεσα στις δύο χώρες. Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο O. Sander (1969), σελ. 162.
 22. Ευαγγελίδης Γ. (1963).
 23. *Quelques aspects...* (1963).
 24. Βλέπε Paraschiv C. (1989), σελ. 50-52. Το ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε στη *Scinteia* 12-6-1964, όπως αναφέρει ο C. Paraschiv. Βλέπε και *Αιγή* 7 και 11-6-1964, *Το Βήμα* 10-6-1964, καθώς και το χειροτίθριο τηλεγράφημα του Βούλγαρου πρωθυπουργού T. Zhivkov που δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichsko Delo* 10-6-1964 και αναπαράγεται ως έγγραφο αρ. 30 στο *Vünshna Politika...* (1970), τ. 2, σελ. 107-108.
 25. Το Μάιο δημοσιεύεται η περίφημη «Δήλωση» του ρουμανικού ΚΚ, που θεωρήθηκε «μανιφέστο ανεξαρτησίας».
 26. Την ελληνική αντιπροσωπεία αποτελούσαν οι Στ. Μερχούρης, Π. Αργυρόπουλος, Γ. Ευαγγελίδης, Γ. Αλεξιάδης και Ν. Σολωμός (*Αιγή* 7-6-1964).
 27. Για τη διάσκεψη αυτή, βλέπε την εκτενή κάλυψη της *Αιγής* από 11 ως και 16-5-1965, *Το Βήμα* 11 και 13-5-1965, καθώς και Κολυβά Θ. (1965) και Paraschiv C. (1989), σελ. 52-53. Το ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε στην *Αιγή* 13-5-1965.
 28. «Η αίσια έκβαση των ελληνοβουλγαρικών και ελληνογιουγκοσλαβικών διαπραγματεύσεων είναι σε μεγάλο βαθμό καρπός των καταβληθεισών από τις εθνικές βαλκανικές επιτροπές προσπάθειών για τη βελτίωση του ψυχικού κλίματος», έγραφε συνεργάτης του επιστημονικού περιοδικού της Αριστεράς *Σύγχρονα Θέματα*, υπεριστώμενος κάπως το ρόλο των επιτροπών αυτών [Κολυβά Θ. (1965), σελ. 337].
 29. Τον Ιούλιο 1964, με την ευκαιρία επίσκεψης του Στ. Μερχούρη στην Κύπρο, είχε ιδρυθεί και εκεί μια Επιτροπή για τη Βαλκανική Συνεννόηση (*Αιγή* 16-7-1964).
 30. Εισηγητές οι Ευελπίδης (Ελλάδα), Cristureanu (Ρουμανία), Stagnov (Βουλγαρία) και Sahovic (Γιουγκοσλαβία) [*Αιγή* 12-5-1965].
 31. *Αιγή* 14-5-1965 (σχόλιο) και *Νέα Οικονομία* αρ. 5 (221), Μάιος 1965, σελ. 394, σχόλιο. «Η βαλκανική συνεργασία».
 32. Για την έκτη διάσκεψη βλέπε *Αιγή* 22 και 24 ως 26-5-1966 (απεσταλμένος ο Σπ. Λιναρδάτος) και *Το Βήμα* 24 ως 26-5-1966 (απεσταλμένος ο Χ. Μπουσιμπορέλης). Βλέπε επίσης Κολυβά Θ. (1966), Paraschiv C. (1989), σελ. 53-54. Το ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichsko Delo* 26-5-1966 και αναπαράγεται ως το έγγραφο αρ. 69 στο *Vünshna Politika na NRB* (1970), τ. 2, σελ. 229-232. Τα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας στη διάσκεψη αυτή ήταν: Στ. Μερχούρης (πρόεδρος της Κίνησης), Πέφ. Αργυρόπουλος (πρώην υπ. Εξωτερικών), Γ. Ευαγγελίδης (διευθυντής της εφημερίδας *Δημοκρατική Αλλαγή*), Δ. Βάκας (στρατηγός ε.α.), Γ. Αλεξιάδης (δικηγόρος), Μ. Στυλιανόπουλος, και Θ. Κολυβά

(πρόεδρος της Ένωσης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου).

33. Penkov S. (1967), σελ. 49. Στο θέμα αυτό - που το αποκαλεί «Βαλκανική Ομοσπονδολογία» - αναφέρεται και η έκθεση της Θάειας Κολυβά, για τις εργασίες της διάσκεψης στα Σίγγχωνα Θέματα (1966, σελ. 432-433). Ωστόσο, η αθηρογράφος φαίνεται να παίρνει τις αποστάσεις της από την ιδέα υπογραμμίζοντας με αρκετά ασαφείς διατυπώσεις ότι «ανήκ(ει) στη σφαίρα της θεωρίας και δεν εκφράζ(ει) υπεύθυνες γνώμες».
34. Η παράγραφος για την οικονομική συνεργασία έχει ως εξής: «Η συνεχής ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών και η βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στα κράτη της περιοχής των Βαλκανίων, ευνοούν την εντατικοποίηση και διαφοροποίηση των εμπορικών ανταλλαγών. Οι βαλκανικές επιτροπές διατίθενται να στηρίξουν κάθε πρωτοβουλία και να ενθαρρύνουν κάθε προσπάθεια σε αυτή την κατεύθυνση».
35. Δεν είναι σαφές αν οι ρουμανικές επιφυλάξεις αφορούσαν και την απουσία τουρκικής αντιπροσωπείας.
36. Paraschiv C. (1989), σελ. 55.
37. Στον οικονομικό τομέα, λ.χ., το ενδιαφέρον των συζητήσεων περιορίζεται βασικά στη δημοσιοποίηση των γενικών σχετικών προτάσεων των κομμουνιστικών καθεστώτων.
38. Χότζα Ε. (1985), σελ. 70. Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1962, στο πλαίσιο της ρήξης Τιράνων-Μόσχας αλλά και της κρίσης στις ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις, η ελληνική διπλωματία είχε αναλάβει ορισμένες πρωτοβουλίες για αποκατάσταση των σχέσεων με την Αλβανία. Οι πρωτοβουλίες αυτές δεν απέδωσαν.
39. Αυγή 31-12-1961.
40. Σχόλιο της 12-1-1962 που δημοσιεύθηκε στην Αυγή 13-1-1962.
41. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζεται από τον Τούρκο Ο. Sander (1969), ο οποίος επισημαίνει ότι η απουσία της Τουρκίας από τις συσκέψεις αυτές άφησε το πεδίο ελεύθερο στην Ελλάδα να προωθήσει τις θέσεις της. Ο Sander θεωρεί επίσης ότι το Κυπριακό υπήρξε ένας από τους βασικούς λόγους για τον οποίο οι ελληνικές κυβερνήσεις επέτρεψαν την ελληνική συμμετοχή στις συσκέψεις αυτές, που κυριαρχούνταν από τα κομμουνιστικά καθεστώτα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαλντέν Σ., *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*. Εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα 1991, τ. 2.
- Ευαγγελίδης Γ., «Βαλκάνια: Δυνατότερες οικονομικές συνεργασίες», *Ελληνική Αριστερά*, αρ. 1, Αύγουστος 1963, σελ. 68-70.
- Κολυβά Θ., «Από την 5η συνάντηση των εθνικών επιτροπών για τη Βαλκανική Συνεννόηση», *Σίγγχωνα Θέματα*, χρόνος Γ', τ. 15 (1965), σελ. 336-338.
- Κολυβά Θ., «Μια νέα εποχή στα Βαλκάνια», *Σίγγχωνα Θέματα*, χρόνος Δ', τ. 22, Ιούλιος-Αύγουστος 1966, σελ. 431-434.
- Χότζα Ε., *Δις φίλοι λαοί*. Εκδ. Πινακίτης, Αθήνα 1985, σελ. 287.

Declaratiun de Comité albanais pour la compréhension balkanique. 15 Mars 1962. Tirana 1962, σελ. 18.

- Kiossev D., «La coopération balkanique», *Temps Nouveaux*, No. 13, 28 Mars 1962, σελ. 13-14.
- Lambrev K., *Balkanski Paraleli. Misli i Zapiski na Diplomata* [Βαλκανικές παράλληλοι. Σκέψεις και αναμνήσεις ενός διπλωμάτη]. Partizdat, Sofiya 1973, σελ. 231 (στα βουλγαρικά).
- Lazarov M., «Khrionika na Vúnshnopoliticheskata Dejnost na NR Búlgariya na Balkanite (1944-1973)» [Χρονικό της δραστηριότητας της Α.Δ. Βουλγαρίας στα Βαλκάνια στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής (1944-1973)], σελ. 217-277 in *Deveti Septemvri i Balkanite* [Η Ενάτη Σεπτεμβρίου και τα Βαλκάνια]. Búlgarska Akademiya na Naukite. Institut za Balkanistika. Izd. na BAN, Sofiya 1974, σελ. 279 (στα βουλγαρικά).
- Paraschiv C., «Sur l'activité des comités de coopération balkaniques», Vol. XXIII, No. 1, *études internationales*, Vol. XXIII, No. 1, Janvier-Février 1989, σελ. 45-56.

Penkov S. *Mirno Sútrudnichstvo na Balkanite* [Ειρηνική συνεργασία στα Βαλκάνια]. Nacionalen Komitet za Zashchita na Mira, Sofiya 1967, σελ. 50 (στα βουλγαρικά).

Quelques aspects des possibilités de collaboration économique des pays balkaniques. Γιουγκοσλαβική εισήγηση στη Γ' Βαλκανική Διάσκεψη, Βουκουρέστι Μάιος 1963, σελ. 6 (δακτυλογραφημένο κείμενο που μας δόθηκε στην έδρα της Γιουγκοσλαβικής επιτροπής στο Βελιγράδι).

Sander O., *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)* [Οι βαλκανικές εξελίξεις και η Τουρκία (1945-1965)]. Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakultesi Yayinlari No. 276. Sevinc Matbaasi, Ankara 1969, σελ. 194 (στα τουρκικά).

Vúnshna Politika na Narodna Republika Búlgariya [Εξωτερική πολιτική της Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας]. Sbornik ot dokumenti i materialii v dva toma. Ministerstvo na Vúnshnite Raboti na NRB, Nauka i Izkustvo, Sofiya 1970, σελ. 622 + 571 (στα βουλγαρικά).

G. Deschamps

στους δρόμους της Μικρασίας

Οδοιπορικό 1890

Χίος - Σμύρνη - Αίδηνη - Έρζεκ - Καγιά - Πισιδία

Μετάφραση: Γ. Κομνηνός
Πρόλογος-σύνταξη: Γ. Γεωργιάδης

Τροχαλία

Gaston Deschamps

στους δρόμους της Μικρασίας

(ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ 1890 ΧΙΟΣ ΣΜΥΡΝΗ ΑΙΔΙΝΗ - ΕΦΕΣΟΣ ΚΑΡΙΑ - ΠΙΣΙΔΙΑ)

- Μια συναρπαστική περιήγηση σε χώρους μαγικούς, φορτισμένους με ιστορία χιλιετηριδών, όταν ακόμη έσφυζαν από τη δημιουργικότητα του ελληνισμού.
- Ο ελληνιστής και αρχαιολόγος Deschamps δεν «περιηγείται» αλλά η ελληνομάθειά του και η πολυετής παραμονή του στην Ελλάδα και στη Μικρασία του επιτρέπουν την ακριβή περιγραφή, τη διεισδυτική ανάλυση και τέλος την εξαγωγή συμπερασμάτων για την Οθωμανική Τουρκία, το ρόλο του ελληνισμού, τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες των Ελλήνων και των Αρμενίων. Έτσι λοιπόν, οι γοητευτικές περιγραφές τόπων, τοπίων και ανθρώπων συμπληρώνονται από σκέψεις και παρατηρήσεις εξαιρετικής σημασίας.

Σελ. 344, 79 έγχρωμες & ασπρόμαυρες φωτογραφίες και εκτός κειμένου δυο πανοράματα πολύπτυχα της Σμύρνης, ένα της Αττάλειας, ένας τοπογραφικός χάρτης της Σμύρνης και πέντε έγχρωμες κάρτες, 3.500 δρχ.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΡΟΧΑΛΙΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Γριβιτών 5 (Πάροδος Σκουρά 64) 106 80 Αθήνα, Τηλ. 36.46.426

Η πολιτική της Ελλάδας απέναντι στην Τουρκία Συμπεράσματα και θέσεις

RONALD MEINARDUS*

ΤΟ ΜΕΓΑ θέμα της εξωτερικής μας πολιτικής είναι ότι εστιζόμαστε εις άμυναν. Δίδομεν την εντύπωση κάποιου πινυμάχου, ο οποίος αγωνίζεται εις το ριγνικ και αφού εδέχθη δύο, τρία κτιπήματα, ευρίσκειται εις τον τοίχον και κάνει κινήσεις μέσα σε κάποια σύγχυση χωρίς να γνωρίζη ποί να κατειθύνη τα δικά του κτιπήματα.¹

Αυτές οι μεταφορικές ερμηνείες του Γεωργίου Μαύρου, υπουργού των Εξωτερικών της «Κυβέρνησης της Εθνικής Ενότητας» και κατόπιν αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης, περιγράφουν ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Τουρκία στα χρόνια μεταξύ του 1967 και του 1982. Συνοψίζοντας, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ελληνική στάση στη διαμάχη με την Τουρκία εκείνα τα χρόνια ως αμυντική και «αντενεργή»: Με μια μοιραία εξαίρεση – το «εξαγόμενο πραξικόπημα» κατά της κυπριακής κυβέρνησης τον Ιούλιο του 1974 –, οι ελληνικές κυβερνήσεις την περίοδο εκείνη απλώς αντιδρούν στις πολιτικές ενέργειες της Άγκυρας. Αυτό ισχύει για το μειονοτικό ζήτημα, όπου η επιθετική πολιτική της Τουρκίας ωθεί στο τέλος την ελληνική κυβέρνηση να αντιδράσει με μια «πολιτική αμοιβαιότητας», ακριβώς όπως έγινε στις διενέξεις γύρω από την Κύπρο και το Αιγαίο όπου οι ελληνικές κυβερνήσεις για μεγάλα χρονικά διαστήματα της εξεταζόμενης περιόδου δεν έκαναν τίποτ' άλλο παρά να αποκρούουν την επιθετική, κατά των ελληνικών συμφερόντων στρεφόμενη, πολιτική της Άγκυρας (Αιγαίο) ή να αναθεωρούν τις συνέπειές της (Κύπρος).

Στις δύο αυτές περιπτώσεις η Ελλάδα προτιμά το καθεστώς που επικρατούσε πριν από το 1974. Στις δύο αυτές περιπτώσεις η Τουρκία όμως πιστεύει ότι το καθεστώς αυτό ήταν απαράδεκτο και επωφελήθηκε της σχετικής της δύναμης για να αποτρέψει να πάει πίσω το ρολόι.²

Έτσι γράφει χαρακτηριστικά μία έκθεση της Γερουσίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής το 1980.

Ενώ η Ελλάδα σύμφωνα με την έκθεση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί σαν δύναμη του «status quo», η Τουρκία κατά την εξεταζόμενη περίοδο επιδιώκει την αναθεώρηση του «status quo». Αυτή η «αναθεωρητική» πολιτική της Τουρκίας η οποία στην Ελλάδα εκλαμβάνεται ως

«τουρκικός επεκτατισμός», μπορεί να εντοπιστεί και στις τρεις επιμέρους διενέξεις που χωρίζουν τις δύο χώρες: ξεκινάει από την de facto εξαφάνιση του Ελληνισμού στην Τουρκία, για να φθάσει στην εκδίωξη των Ελλήνων από τη Βόρεια Κύπρο και, τέλος, στην αξίωση κυριαρχικών δικαιωμάτων στο Αιγαίο.

Σε ιστορικές διαστάσεις η «δυναμική» στρατηγική της Άγκυρας είχε αξιοσημείωτα αποτελέσματα: Η επιτυχία της τουρκικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα τεκμηριώνει συγχρόνως την αποτυχία της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Τουρκία. Αυτή η θέση γίνεται ακόμα πιο σαφής εάν συγκρίνει κανείς την κατάσταση από την οποία ξεκίνησε η πολιτική της Αθήνας απέναντι στην Τουρκία πριν από 25 χρόνια με τη σημερινή «de facto» κατάσταση στην περιοχή:

- Ενώ στην αρχή της δεκαετίας του '60 – για να μην αναφερθώ στην εποχή της υπογραφής της συνθήκης της Λωζάνης – στην Τουρκία ζουν περισσότεροι από 60.000 Έλληνες, σήμερα η ελληνική κοινότητα στο Βόσπορο έχει συρρικνωθεί σε λίγες χιλιάδες (3.500). Δεν είναι μακριά η ημέρα που η άλλοτε πολυμελής μειονότητα θα έχει εξαφανιστεί τελείως. Και το ζήτημα των μειονοτήτων θα καταλήξει στην πραγματικότητα πρόβλημα μιας «τουρκικής» μειονότητας στη Δυτική Θράκη.

- Ενώ το Αιγαίο έως τα μέσα της δεκαετίας του '70 εθεωρείτο γενικά περιοχή αποκλειστικά ελληνικής επιρροής, οι κυβερνήσεις της Αθήνας χρειάστηκαν από τότε να αποκρούσουν τις τουρκικές αξιώσεις για διαχωρισμό των κυριαρχικών δικαιωμάτων στον θαλάσσιο και εναέριο χώρο. Παρά την ελληνική αντίσταση, η Άγκυρα πραγματοποιώντας στρατιωτικές ασκήσεις μεγάλης κλίμακας σε τακτικά χρονικά διαστήματα έχει ήδη θεμελιώσει την «de facto» παρουσία της στο κέντρο του Αιγαίου.

- Το πιο βαρύ πλήγμα εντούτοις τα ελληνικά συμφέροντα το δέχτηκαν στην Κύπρο. Ενώ οι προσπάθειες της Αθήνας κατά το τέλος της δεκαετίας του '50 κατευθύνονται στην ένταξη ολόκληρου του νησιού στην ελληνική επικράτεια (Ενωσις), μετά το 1974 οι ελληνικές κυβερνήσεις, εν όψει της τουρκικής εισβολής, συγκεντρώνουν όλη την προσοχή τους σε μια αναθεώρηση του επιβαλλόμενου από την Τουρκία με στρατιωτικά μέσα «de facto»

* Ο Ronald Meinardus είναι διευθυντής του Ιδρύματος Friedrich Naumann στην Αθήνα. Στο πλαίσιο των επιστημονικών του ερευνών ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και τα ελληνοτουρκικά. Το 1985 δημοσιεύθηκε το βιβλίο *Die Türkei-Politik Griechenlands*, στο οποίο ο Dr. Meinardus μελετά την ελληνική πολιτική απέναντι στην Τουρκία στα χρόνια 1967-1982. Το παρόν κείμενο παρέχει τα κεντρικά συμπεράσματα αυτής της μελέτης. Ο συγγραφέας εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις.

διαχωρισμού του νησιού, καθώς και στην αποκατάσταση της εδαφικής ακεραιότητας και ανεξαρτησίας της Δημοκρατίας της Κύπρου.

Οι πολιτικές αλλά και οι στρατιωτικές επιτυχίες της τουρκικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα και την Κύπρο ωθούν τον Ανδρέα Παπανδρέου να μιλήσει, λίγες εβδομάδες μετά την ανάληψη της κυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ το 1981, για μια προκαλούμενη από την Τουρκία «συρρίκνωση του Ελληνισμού», που από την ελληνική πλευρά πρέπει να αντιμετωπιστεί με μια «δυναμική» πολιτική.³ Αυτή η δήλωση του Α. Παπανδρέου μας οδηγεί στο ερώτημα πώς η Ελλάς όλα αυτά τα χρόνια αντιδρά στην τουρκική πολιτική. Με άλλα λόγια: Θα περιγραφεί περιληπτικά η στρατηγική της Αθήνας στην πολιτική της απέναντι στην Τουρκία.

Εάν ορίζουμε τη στρατηγική της εξωτερικής πολιτικής μαζί με τον Krippendorff ως

«συνόνασμο όλων των... επιμέρους στοιχείων της εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους που αποτελούν ένα σχετικά σταθερό σχέδιο συμπεριφοράς και δράσης («Verhaltens- und Handlungsmuster») και βάσει των οποίων βρίσκεται μια εξήγηση για πράξεις του παρελθόντος και του παρόντος και, τέλος, μπορούν να προβλεφθούν μελλοντικές ενέργειες με μεγάλο βαθμό πιθανότητας»⁴

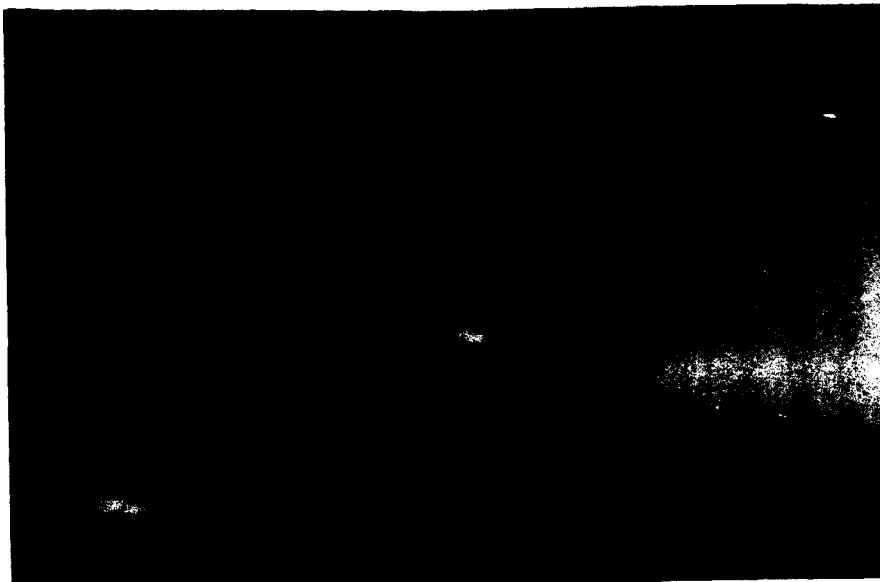
πρέπει να διαπιστώσουμε ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μια συγκροτημένη στρατηγική της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Τουρκία κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα.

Η έλλειψη συνέχειας ή η «μεταβλητότητα» είναι, εκτός από την αμυντικότητα, το δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής της Αθήνας απέναντι στην Τουρκία. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε ένα μακροπρόθεσμο συνολικό σχέδιο για την πολιτική απέναντι στην Τουρκία, που θα μπορούσε να αντέξει στις συχνές αλλαγές της κυβέρνησης της Ελλάδας. Αντίθετα, σε όλο το σύμπλεγμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων – στο Κυπριακό, στο Αιγαίο αλλά και στο μειονοτικό – ο ερευνητής αντιλαμβάνεται ριζικές μεταβολές στην πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων.

Το πιο εντυπωσιακό είναι η «μεταβλητότητα» της ελληνικής πολιτικής στο κυπριακό ζήτημα: Στο εξεταζόμενο χρονικό διάστημα η ελληνική πολιτική κατευθύνεται αλλεπάλληλα σε τρεις στόχους: την απαίτηση για ένωση, την επιθυμία για «διπλή ένωση» και διαχωρισμό του νησιού, έως την επιμονή στην ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της Δημοκρατίας της Κύπρου.

Στη διένεξη γύρω από το Αιγαίο η «μεταβλητότητα» της πολιτικής της Αθήνας δεν είναι τόσο εμφανής. Η έλλειψη συνέ-

χειας δεν σχετίζεται τόσο πολύ με τον καθορισμό των στόχων και επομένως με την ουσία της διαφωνίας, παρά με τη διαδικασία της εκκαθάρισης της διαφωνίας που θα εφαρμοστεί: Ενώ η χούντα στην αρχή αρνείται πολιτικές διαπραγματεύσεις σχετικά με το Αιγαίο, τελικά συμφω-

νεί τη διεξαγωγή τους ύστερα από στρατιωτικές και πολιτικές πιέσεις της Άγκυρας (1974). Ενώ και οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας αρνούνται στην αρχή πολιτικές διαπραγματεύσεις γύρω από το Αιγαίο, τελικά, κάτω από την πίεση της κρίσης του Σισμίκ (1976), παρέχουν τη συγκατάθεσή τους – παρά την προτίμησή τους για μια διεθνή διαιτησία.

Μια στροφή 180 μοιρών έκανε και η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Για πολλά χρόνια μετά την ανάληψη της εξουσίας οι Έλληνες Σοσιαλιστές αρνούνται να συζητήσουν με την Άγκυρα τα θέματα που χωρίζουν τις δύο χώρες – επιμένουν μάλιστα στη θέση ότι προτού αρχίσει ο διάλογος, η Τουρκία πρέπει να διατάξει την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής από τη Βόρεια Κύπρο και να αναγνωρίσει επίσημα το νομικό καθεστώς στο Αιγαίο. Αυτή η γραμμή τηρήθηκε με συνέπεια ως το 1987 και την κρίση του Μαρτίου στο Αιγαίο. Ακολουθεί η συνάντηση στο Νταβός – χωρίς βέβαια η Τουρκία να έχει αναγνωρίσει το νομικό καθεστώς στο Αιγαίο και χωρίς την αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων από την Κύπρο. Ακολουθεί μια σειρά πολιτικών και οικονομικών διαπραγματεύσεων στην Αθήνα και την Άγκυρα. Τα αποτελέσματα όμως είναι πενιχρά, το ειρηνικό «πνεύμα του Νταβός» χαλάει και σταματάει η όλη διαδικασία. Και το 1991 – μόλις τρία χρόνια μετά – ο Ανδρέας Παπανδρέου δηλώνει δημοσίως ότι η όλη προσπάθεια ήταν λάθος.

Και η πολιτική της Ελλάδας στο μειο-

Το πρόβλημα των μειονοτήτων στο σύνολο των ελληνοτουρκικών σχέσεων συνεχίζει να χάνει την πολιτική σημασία του κατά τα επόμενα χρόνια, ώσπου μετά τη γέννηση της διαμάχης για τα δικαιώματα στο Αιγαίο, στα μέσα της δεκαετίας του '70, να εκτοπιστεί τελείως στο πολιτι-

νοτικό είναι κάθε άλλο παρά σταθερή. Ενώ η ελληνική κυβέρνηση στην αρχή της δεκαετίας του '60 παρέχει στους Έλληνες μουσουλμάνους ειδικά προνόμια, μετά το 1967 η φιλελεύθερη μειονοτική πολιτική εγκαταλείπεται. Στη δεκαετία του '70 οι κυβερνήσεις της Ελλάδας εμπλέκονται σε μια πολιτική αμοιβαιότητας, της οποίας κεντρικός κανόνας είναι η μεταχείριση της απομένουσας ελληνικής κοινότητας στην Τουρκία.

Έως τη γέννηση του κυπριακού ζητήματος το πρόβλημα των μειονοτήτων βρίσκεται στο επίκεντρο των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Στα χρόνια εκείνα η κύρια προτεραιότητα της πολιτικής της Αθήνας απέναντι στην Τουρκία είναι η διασφάλιση του Ελληνισμού στο Χρυσούν Κέρασ. Στα μέσα της δεκαετίας του '50 το Κυπριακό οδηγεί σε αναδιάρθρωση των προτεραιοτήτων στην ελληνική πολιτική, μια εξέλιξη που συμβαδίζει με την εκτόπιση του ζητήματος των μειονοτήτων από την κυρίαρχη θέση στην ιεραρχία των διαφόρων επιμέρους διαφωνιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Με την εμφάνιση στην Ελλάδα της εθνικιστικής ευφορίας για την Ένωση, η συνέχιση του Ελληνισμού στην Κωνσταντινούπολη χάνει για την Αθήνα την πρώτη θέση στην κλίμακα προτεραιοτήτων στην πολιτική της απέναντι στην Τουρκία. Με μια φράση: Από δω και πέρα η Ένωση έχει περισσότερη σημασία από την απομένουσα ελληνική μειονότητα στην Τουρκία.

κό-διπλωματικό περιθώριο. Στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '70 το ζήτημα των μειονοτήτων εκδιώκεται για πρώτη φορά από τον κατάλογο θεμάτων των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων.

Παρά τη βαθμιαία φθίνουσα σημασία του, το πρόβλημα των μειονοτήτων παραμένει πολύ στενά συνδεδεμένο με τους άλλους τομείς της ελληνοτουρκικής διαφωνίας. Αυτή η άμεση συνάρτηση δεν μπορεί να τεκμηριωθεί καλύτερα παρά με τις αλληλοσυνδέσεις που υπάρχουν μεταξύ του ζητήματος των μειονοτήτων και του προβλήματος της Κύπρου: αιχμές της διένεξης μέσα στην Κύπρο και γύρω απ' αυτήν είναι συγχρόνως αιχμές στη διένεξη γύρω από τις μειονότητες.

Αυτή η συνάρτηση ανάγεται κατ' αρχήν στην πολιτική του «Linkage» που ακολουθούν οι κυβερνήσεις της Τουρκίας, οι οποίες χρησιμοποιούν τις ελληνικές κοινότητες στην Τουρκία ως ενέχυρο στην πολιτική τους έναντι της Κύπρου. Εν όψει των κρίσιμων εξελίξεων στην Κύπρο αυτή η πολιτική οδηγεί αναγκαστικά στην εξαφάνιση του Ελληνισμού στην Τουρκία, εξέλιξη που οι κυβερνήσεις της Αθήνας αποδέχονται λίγο-πολύ με απάθεια.

Μετά τη συρρίκνωση του Ελληνισμού στην Τουρκία το πρόβλημα των μειονοτήτων γίνεται de facto πρόβλημα της «τουρκικής» μειονότητας στη Βόρεια Ελλάδα. Η ανατροπή της ισορροπίας των μειονοτήτων μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, ανατροπή που για τη διαπραγματευτική θέση της Αθήνας είναι δυσμε-

νής, ώθησε τις κυβερνήσεις της Αθήνας μετά το 1974 να δώσουν λιγότερη σημασία στο πρόβλημα των μειονοτήτων στις διμερείς σχέσεις.

Θεωρητική αφητηρία της μελέτης αυτής είναι η γνώση ότι η εσωτερική πολιτική μιας χώρας δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά εάν λάβει υπόψη του κανείς το εσωτερικό και το εξωτερικό πλαίσιο των σχέσεών της. Η αστάθεια της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Τουρκία απορρέει από τις μεταβολές των εσωτερικών και εξωτερικών συντελεστών αυτής της πολιτικής.

Την κεντρική, από την εσωτερική πολιτική προερχόμενη, ορίζουσα της αστάθειας της ελληνικής πολιτικής αποτελούν οι συχνές αλλαγές κυβερνήσεων. Μετά εφτά χρόνια στρατιωτικής δικτατορίας, κατά την τελική φάση της οποίας οι διαμάχες των παρατάξεων ξεσπάνε πια ανοιχτά (πραξικόπημα του Ιωαννίδη το Νοέμβριο του 1973), μια «Κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας» αναλαμβάνει την εξουσία τον Ιούλιο του 1974. Ακολουθεί η επταετής θητεία των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας, που τελειώνει το φθινόπωρο του 1981 με την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ. Αυτές οι κυβερνήσεις σε σημαντικά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και ιδίως στην αξιολόγηση των επιλογών της Ελλάδας στην πολιτική της έναντι της Τουρκίας αντιπροσωπεύουν διαφορετικές θέσεις. Οι τομείς στην εσωτερική πολιτική που παρατηρούνται στην Ελλάδα μεταξύ του 1967 και του 1982 δεν είναι, επομένως, χωρίς επιπτώσεις στις σχέσεις της Αθήνας με το εξωτερικό.

Οι εξωτερικές ορίζουσες της μεταβλητότητας της ελληνικής πολιτικής έναντι της Τουρκίας εντοπίζονται τόσο σε περιφερειακό επίπεδο όσο και σε επίπεδο παγκόσμιας πολιτικής.

Η πολιτική της Αθήνας απέναντι στην Τουρκία συνίσταται αποφασιστικά στην αντίδραση στη «συμπεριφορά της άλλης πλευράς» και, επομένως, δεν είναι δυνατόν να σχεδιαστεί μακροπρόθεσμα και να είναι σταθερή.

Επίσης, τόσο η Αθήνα όσο και η Άγκυρα προσπαθούν σε μεγάλο βαθμό να διεθνοποιήσουν τη διαμάχη τους για να επιστρατεύσουν πολιτική-διπλωματική και/ή στρατιωτική υποστήριξη για τη διένεξή τους: Οι διεθνείς οργανώσεις (Ηνωμένα Έθνη, ΝΑΤΟ, Ευρωπαϊκή Κοινότητα) και οι μεγάλες δυνάμεις – προπάντων οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής – βρίσκονται πολιτικά αναμεμιγμένες σε διάφορο βαθμό. Αυτή η διεθνοποίηση της διένεξης έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια ότι οι συντελεστές της παγκόσμιας πολιτικής αποκτούν στην ελληνοτουρκική πολιτική εξέχουσα σημασία και ότι οι διεθνείς εξελίξεις επηρεάζουν τη διένεξη στο περι-

φερειακό της επίπεδο δράσης. Ιδιαίτερα εμφανής γίνεται αυτή η συνάρτηση των επιπέδων της διένεξης σε περιόδους αυξημένης διεθνούς έντασης, είτε σε σχέση με τις σχέσεις Ανατολής - Δύσης, είτε σε σχέση με τις εξελίξεις στην Εγγύς ή Μέση Ανατολή. Και στις δύο περιπτώσεις οι κρίσιμες εξελίξεις ανεβάζουν τη στρατιωτική-στρατηγική θέση της Τουρκίας, επομένως και τα πολιτικά-διπλωματικά περιθώρια δράσης της Άγκυρας σε βάρος της Αθήνας ή της Λευκωσίας.

Αυτές οι σκέψεις μας οδηγούν σε ένα βασικό πρόβλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: οι κύριοι παράγοντες στους οποίους απευθύνεται η Αθήνα στις προσπάθειές της για μια διεθνοποίηση της πολιτικής της απέναντι στην Τουρκία δεν είναι πρόθυμοι -για ανώτερους γεωστρατηγικούς λόγους- να πάρουν το μέρος της Ελλάδας κατά της Τουρκίας στη διένεξή τους. Εντελώς ξεκάθαρο εμφανίζεται αυτό το βασικό δίλημμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής το καλοκαίρι του 1974, όταν η Δύση παρατηρεί περισσότερο ή λιγότερο απαθής πώς ο συνεταιίρος του ΝΑΤΟ, η Τουρκία, καταλαμβάνει σε δύο εφόδους σχεδόν το 40% του εδάφους της Κύπρου. Στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '70, στην Ελλάδα πληθαίνουν οι φωνές που αμφισβητούν την ορθότητα της συμμετοχής σε ένα συνασπισμό, του οποίου το ένα μέλος, η Τουρκία, θεωρείται ομόφωνα ως κύριος αντίπαλος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

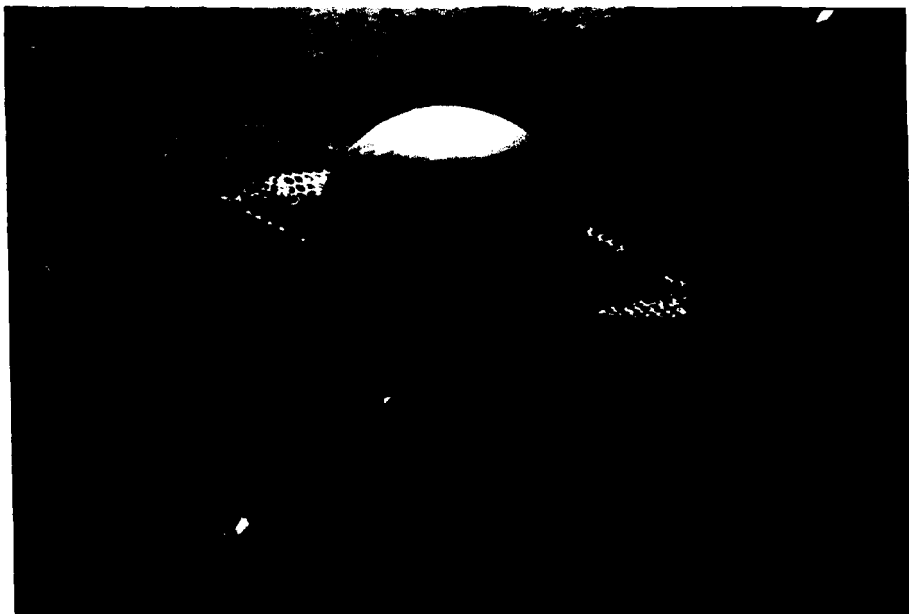
Εκτός από την αμυντικότητα και τη μεταβλητότητα της συμπεριφοράς της Αθήνας στη διένεξή της με την Τουρκία, η «κυριαρχία της τουρκικής πολιτικής» (Dominanz der Türkei-Politik) στο σύνολο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής αποτελεί το τρίτο κεντρικό συμπέρασμα αυτής της μελέτης: η διένεξη με τη γειτονική χώρα στην Ανατολή βρίσκεται στο επίκεντρο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Αυτή τη δεσπόζουσα θέση της πολιτικής απέναντι στην Τουρκία μπορεί να την αντιλαμβάνεται κανείς και στο ότι δεν

υπάρχει σχεδόν κανένας τομέας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που να μην έχει «μολυνθεί» από την πολιτική απέναντι στην Τουρκία. Αυτό ισχύει σε ιδιαίτερο βαθμό για τις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αλλά σε μικρότερο βαθμό ισχύει και για την ελληνική πολιτική απέναντι στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια.

Η «Dominanz der Türkei-Politik» θα παραμείνει τόσο καιρό κεντρικό χαρακτη-

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων*, Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', τόμος ΙΙΙ, σελ. 2.443.
2. US Senate: A Staff Report to the Committee on Foreign Relations. 96th Congress, 2nd Session: Turkey, Greece and NATO: The Strained Alliance, Washington 1980.
3. *Το Βήμα*, 26.2.1982.
4. E. Krippendorff: Ist Aussenpolitik Aussenpolitik?, in: *Politische Vierteljahresschrift*, Köln/Opladen, Jg. 1963, Band 4, S. 265.

ριστικό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, όσο συνεχίζει να υπάρχει η πολύπλοκη διαμάχη μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας και όσο οι Έλληνες θεωρούν τη γειτονική τους χώρα στην Ανατολή ως πρωταρχικό κίνδυνο για την ασφάλειά τους. Εν όψει της συσσώρευσης των επιμέρους διενέξεων και του έντονου χαρακτήρα της «εικόνας του εχθρού» στις δύο όχθες του Αιγαίου δεν πρέπει να αναμένει κανείς ότι σύντομα θα υπάρχουν ριζικές ανακατατάξεις στην κλίμακα των προτεραιοτήτων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. ■

Ελεύθερη διακίνηση στην αγορά της ΕΟΚ μπροστά στο 1992 Ευλογία ή κατάρα για τον Έλληνα μετανάστη;

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ι. Το πρόβλημα

ΣΤΗ ΣΧΕΤΙΚΗ με την Ευρώπη βιβλιογραφία των ημερών μας, που συνεχώς διογκώνεται, η ελεύθερη διακίνηση για αναζήτηση εργασίας μέσα στην ΕΟΚ παρουσιάζεται ως «ευκαιρία» και «πρόκληση». Ευκαιρία και πρόκληση όμως προς τι και χάριν ποίου; Ο συγγραφέας του άρθρου αυτού δεν θέλει να κρύψει κάποιον σκεπτικισμό απέναντι στην ελεύθερη διακίνηση, ως λεωφόρο για μια νέα εργατική μετανάστευση: Γιατί η εργατική μετανάστευση από φτώχεια και ανάγκη σε προηγούμενες δεκαετίες αλλά ακόμη και σήμερα είναι «κατάρα» για τους ανθρώπους και σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί την ιδεώδη λύση των προβλημάτων, τόσο για τις χώρες αποστολής όσο και για τις χώρες εγκατάστασης των μεταναστών.

Σήμερα η λύση αυτή δεν προπαγανδίζεται επίσημα σαν «ευλογία», όπως παλιά, αλλά μάλλον θεωρείται «κακό» και επιδιώκεται ο περιορισμός του. Κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμοί έχουν πλέον να εξετάζουν το φαινόμενο αποκλειστικά και μόνον από οικονομικό πρίσμα. Αυτή η μεταστροφή στον ιδεολογικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων είναι αναγνώσιμη στα διεθνή κείμενα, τα σχετικά με την εργατική μετανάστευση. Θα περιοριστούμε εδώ σε δύο μόνον σύνθετα παραδείγματα.

Έτσι, λόγω χάρη, στη Σύσταση υπ' αριθ. 86 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) «σχετικά με τους μετανάστες» του 1949 αναφερόταν: «Η πολιτική των μελών πρέπει να είναι γενικά στραμμένη στην ανάπτυξη και εκμετάλλευση όλων των δυνατοτήτων απασχόλησης και να διευκολύνει προς το σκοπό αυτό τη διεθνή κατανομή των εργατικών δυνάμεων, και ειδικά τις μετακινήσεις από χώρες με πλεόνασμα εργατικών δυνάμεων προς χώρες, οι οποίες πάσχουν από έλλειμμα εργατικών δυνάμεων». Αντίθετα, στη Σύμβαση της ίδιας διεθνούς οργάνωσης υπ' αριθ. 143 του 1975, «σχετικά με τις μεταναστεύσεις υπό καταχρηστικούς όρους και με την προώθηση της ισότητας των ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης των αλλοδαπών εργατών», λέγεται: «Η Γενική Διάσκεψη της ΔΟΕ υπογραμμίζει την αναγκαιότητα να αποφευχθεί η υπερβολική και μη ελεγχόμενη ή μη παρακολουθούμενη αύξηση των μεταναστευτικών κι-

νήσεων, λόγω των αρνητικών τους συνεπειών στον κοινωνικό και ανθρωπιστικό τομέα. Πέραν τούτου λαμβάνει υπόψη της ότι οι κυβερνήσεις πολλών χωρών επιμένουν σήμερα όλο και περισσότερο στο ότι, προκειμένου να ξεπεραστεί η υπανάπτυξη και η δομική ή χρόνια ανεργία, είναι προτιμότερη η κινητικότητα των κεφαλαίων και των τεχνολογιών παρά η κινητικότητα των εργατικών δυνάμεων». Η διαφορά αντίληψης ανάμεσα στα δύο ντοκουμέντα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, που ως τμήμα του ΟΗΕ δρα σε παγκόσμια κλίμακα, είναι χαρακτηριστική.

Ένα άλλο παράδειγμα ειδικά από τον ευρωπαϊκό χώρο: Η Ιδρυτική Συμφωνία του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (του προδρόμου του σημερινού ΟΟΣΑ) της 16.4.1948 όριζε: «Τα συμβαλλόμενα μέρη... θα επιδιώξουν να επιτύχουν καθεστώς πλήρους απασχόλησής για τον λαό τους και μπορούν να προσφύγουν στις εργατικές δυνάμεις, που βρίσκονται στο έδαφος ενός άλλου συμβαλλόμενου μέρους. Στην τελευταία περίπτωση θα πάρουν στη βάση διμερών συμφωνιών τα αναγκαία μέτρα, για να διευκολύνουν τη μετακίνηση των εργατών...». Αντίθετα, το «Κοινωνικοπολιτικό Πρόγραμμα Δράσης» που ψηφίστηκε από το Συμβούλιο Υπουργών της ΕΟΚ στις 21.1.1974, ζητούσε μεν να υποστηριχθούν οι μετανάστες και οι οικογένειές τους, πρόσθετε όμως ότι «υπέρτατος σκοπός θα πρέπει να είναι το να δοθεί στους εργαζόμενους η δυνατότητα να βρουν μια δουλειά στον τόπο τους».

Αυτά τα παραδείγματα χρησιμοποιούνται εδώ αντί πολλών άλλων και μιλάνε μόνα τους. Δικαιούται βέβαια κανείς να αμφισβητήσει την εντιμότητα των κυβερνήσεων εκείνων των χωρών απασχόλησης, οι οποίες ανακάλυψαν ότι η μετανάστευση αποτελεί «κακό» στα μέσα της δεκαετίας του '70, όταν αποφάσισαν ότι ήρθε η ώρα να ξεφορτωθούν τους αχρεϊαστους στα χρόνια της ανεργίας ξένους εργάτες. Εντούτοις έτσι επιβεβαιώνεται η διαπίστωση ότι η εργατική μετανάστευση από ένδεια δεν αποτελεί την ιδεώδη λύση των προβλημάτων για ανθρώπους και πολιτείες.

Παρ' όλα αυτά ο παραπάνω διατυπωμένος κριτικός λόγος δεν έχει την έννοια ότι εκτιμάμε εκ προοιμίου αρνητικά την ελεύθερη διακίνηση μέσα στην ΕΟΚ.

Χρειάζεται μια θεώρηση των πραγμάτων, που να μπορεί να κάνει πιο λεπτές διακρίσεις. Η κοινοτική ελεύθερη διακίνηση αποτελεί όντως μια πρόκληση να ξεπεράσει κανείς τα υπάρχοντα σύνορα και να εκμεταλλευθεί ευκαιρίες σε μια νέα Ευρώπη, που οδεύει αμετάκλητα προς το 1992 και τα άλλα χρονικά ορόσημα της ενωποίησής της. Αυτή η πρόκληση ισχύει αφ' ενός για τα άτομα, και αφ' ετέρου για τις χώρες.

Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να συλλάβουμε μερικές όψεις αυτής της πρόκλησης, επιχειρώντας μια μελλοντολογία του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου στην ενωμένη Ευρώπη.

II. Απογραφή

Η Ελλάδα είναι πλήρες μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων από την 1η Ιανουαρίου 1981. Για τους Έλληνες όμως ορόσημο της απεριόριστης ισχύος του ευρωπαϊκού δικαίου για την εργατική μετανάστευση, η οποία στη Συνθήκη της ΕΟΚ φέρει επίσημα το όνομα «ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων» (άρθρα 48-51), ήταν η 1η Ιανουαρίου 1988. Κι αυτό γιατί η Πράξη Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ της 28ης Μαΐου 1979 προέβλεπε (άρθρα 44 επ.) ότι η δυνατότητα ελεύθερης διακίνησης των μισθωτών εργαζομένων ανάμεσα στο νέο μέλος και στα τότε εννέα παλαιά μέλη θα αναστελλόταν για επτά χρόνια, δηλαδή έως τις 31 Δεκεμβρίου 1987 (στο εξής θα χρησιμοποιούμε τον όρο «ελεύθερη διακίνηση»).

Αντίθετα, η Πράξη Προσχώρησης δεν προέβλεπε κανέναν περιορισμό της «ελευθερίας εγκαταστάσεως» (άρθρα 52-58 Συνθήκης ΕΟΚ) και της «ελεύθερης παροχής υπηρεσιών» (άρθρα 59-66 Συνθήκης ΕΟΚ), ελευθερίες που ισχύουν για την πέρα από σύνορα ανάπτυξη της οικονομικής δράσης επιχειρηματιών και ελεύθερων επαγγελματιών μέσα στην ΕΟΚ. Οι δύο τελευταίες ελευθερίες, χωρίς να έχουν την ίδια κοινωνικοοικονομική σημασία για την ελληνική παρουσία στις χώρες της ΕΟΚ, δεν είναι εντούτοις και αμελητέες. Αλλά και για τους μισθωτούς εργαζόμενους η αναστολή της ελεύθερης διακίνησης δεν σήμαινε ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν ετίθετο δρόμο σε εφαρμογή για τους Έλληνες. Για Έλληνες μετανάστες, που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στις χώρες απασχόλησης της Κοινότητας και ζούσαν εκεί νόμιμα, η Πράξη Προσχώρησης προέβλεπε (έστω και αν εκείνοι που τη διαπραγματεύονταν από ελληνικής πλευράς δεν είχαν πλήρη συνείδηση της έκτασης του θέματος) τη νομική εξίσωσή τους προς τους άλλους ενδοκοινοτικούς μετανάστες στην εκάστοτε χώρα απασχόλησης ήδη από την 1η Ιανουαρίου 1981.

Με απλά λόγια αυτό σημαίνει: Για τους τότε περίπου 300.000 Έλληνες της, σήμερα διευρυμένης με την πάλι ποτέ Λαοκρατική Γερμανική Δημοκρατία, Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΟΔΓ) – στην οποία θα αναφερθούμε κατά κύριο λόγο στη συνέχεια, αφού εκεί

ζει το 85% των Ελλήνων μεταναστών, εκεί έχει περάσει πολλά χρόνια της ζωής του το 1/10 περίπου του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας, εκεί κατευθύνεται πάλι το ρεύμα της νέας μετανάστευσης, με αυτήν διεκπεραιώνεται το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας κ.λπ. – προβλέφθηκε η ίδια νομική μεταχείριση με τους Ιταλούς μετανάστες, π.χ., που ζουν στη χώρα αυτή, με τη διαφορά ότι δεν θα είχαν το δικαίωμα, όπως εκείνοι, να μεταβαίνουν φερ' επειν από την ΟΔΓ στην Ολλανδία προς αναζήτησιν εργασίας.

Σίγουρα οι σχετικές διατάξεις της Πράξης Προσχώρησης δεν αποτελούν λαμπρό παράδειγμα νομικής σαφήνειας, αντίθετα είναι εξαιρετικά πολύπλοκες και επιδεικτικές πολλών ερμηνειών – κάτι που άλλωστε οδήγησε σε σημαντικές ερμηνευτικές διαφορές ανάμεσα στις δέκα χώρες της Κοινότητας. Μια ιστορική επισκόπηση της επταετούς μεταβατικής περιόδου οδηγεί όμως σήμερα στο συμπέρασμα ότι, παρά κάποιες μισόκαρδες ρυθμίσεις από την πλευρά ορισμένων χωρών απασχόλησης, αυτός ο χρόνος διέρρευσε για τους εγκατεστημένους στην ΕΟΚ Έλληνες μετανάστες χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες και έφερε μαζί του (έστω και αν άργησαν να το παραδεχθούν οι πολιτικές οργανώσεις των ίδιων των μεταναστών) μια σημαντική βελτίωση της νομικής θέσης τους. Μια απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1983 (Πεσκέλόγλου, Bun-

πταετής αναστολή της ελεύθερης διακίνησης για τους Έλληνες, και αργότερα για τους Ισπανούς και τους Πορτογάλους. Έτσι, π.χ., πολλές γερμανικές οικονομολογικές μελέτες της προηγούμενης δεκαπενταετίας (ενδεικτικά: B. Claus, Th. Straubhaar, R. Feithen κ.ά.) κατέληγαν

desanstalt für Arbeit) συνέβαλε αποφασιστικά στο να μην κυριαρχήσει μια περιοριστική ερμηνεία στο θέμα αυτό, και εμπόδισε έτσι μια μεταβατική περίοδο που θα χαρακτηριζόταν από βήματα προς τα πίσω.

Στις 31 Δεκεμβρίου 1987 τελείωσε η μεταβατική περίοδος. Στη νομική εξίσωση των ήδη εγκατεστημένων προστίθεται τώρα και η δυνατότητα ελεύθερης κυκλοφορίας από χώρα σε χώρα, κυρίως – φυσικά – από την Ελλάδα προς τις άλλες χώρες της ΕΟΚ.

Τα παραπάνω ήταν μια γενική αναδρομή στο παρελθόν και απογραφή της υπάρχουσας κατάστασης από τη νομική πλευρά.

III. Η κοινοτική «ελεύθερη διακίνηση» ως πρόκληση

1. Νέα πλημμυρίδα;

α. Όπως και να παρουσιάσει κανείς το ζήτημα, η φλέγουσα ερώτηση είναι η εξής: Βρισκόμαστε μπροστά σε μια καινούργια μαζική μετανάστευση στην Ευρώπη, στην περίπτωση μας μπροστά σε μια νέα έξοδο των Ελλήνων-Οδυσσέων;

Χωρίς καμιά αμφιβολία κάτι τέτοιο είχαν φοβηθεί στην Ευρώπη πριν από μερικά χρόνια – αυτός ήταν άλλωστε και ο λόγος που κατ' επιθυμίαν των χωρών απασχόλησης συμφωνήθηκε στο πλαίσιο της νότιας διεύρυνσης της Κοινότητας η ε-

στο ίδιο συμπέρασμα: ότι επίκειται μαζική μετανάστευση από τα νέα κράτη-μέλη, αν τα παλαιά κράτη-μέλη της ΕΟΚ δεν πάρουν τα μέτρα τους.

Για καιρό λοιπόν οι εκεί υπεύθυνοι στέκονται απέναντι σ' αυτό το ενδεχόμενο με ανάμεικτα αισθήματα. Έτσι, λ.χ., εκτιμήσεις των γερμανικών συνδικάτων ανέβαζαν τον αριθμό των νέων Ελλήνων μεταναστών που ζητούσαν δήθεν να αναλάβουν μισθωτή εργασία στην ΟΔΓ το 1988, πρώτο χρόνο της ελεύθερης διακίνησης, στους 60.000. Σήμερα ξέρουμε ότι ο αριθμός αυτός και οι φόβοι που κρύβονταν πίσω του ήταν υπερβολικοί. Με βάση τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία για τους εγκατεστημένους στην ΟΔΓ Έλληνες (και μόνον αυτά τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά, επειδή οι στατιστικές γενικά για την είσοδο και την έξοδο από τη χώρα συμπεριλαμβάνουν επίσης τουρίστες, ταξιδιωτικούς πράκτορες, επιχειρηματίες που ταξιδεύουν κ.λπ.) καταλήγει κανείς σε πολύ πιο μετριοπαθή συμπεράσματα.

Ο κεντρικός πίνακας καταχώρησης αλλοδαπών της Γερμανίας (Ausländerzentralregister) στις αρχές του 1989 έδινε για τους Έλληνες που είναι εγκατεστημένοι στην ΟΔΓ, συμπεριλαμβανομένου και του Δυτικού Βερολίνου, τους ακόλουθους αριθμούς:

Στις 31.12.1987: 279.898

Στις 31.12.1988: 296.295

Η Στατιστική Υπηρεσία μιας πόλης-κρατιδίου, όπως το Δυτικό Βερολίνο, την ίδια εποχή έδινε για τους Έλληνες τους α-

κόλουθους αριθμούς:

Στις 31.12.1987: 7.435

Στις 31.12.1988: 8.252

Με βάση άλλα στοιχεία που έδωσε στα τέλη του 1989 το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών και είναι προσαρμοσμένα στο αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 25.5.1987 οι παραπάνω αριθμοί θα πρέπει να διορθωθούν κατά τι. Σύμφωνα με αυτή την πηγή οι εγκατεστημένοι Έλληνες στη Δυτική Γερμανία/Δυτικό Βερολίνο ήταν:

Στις 31.12.1987: 256.396

Στις 31.12.1988: 274.793

Δηλαδή, τον πρώτο χρόνο της ελεύθερης διακίνησης είχαμε μian αύξηση της τάξεως του 7,2%.

Η ίδια τάση παρατηρείται και τον επόμενο χρόνο στη διακίνηση των Ελλήνων προς την ΟΔΓ. Για το 1989 η Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία δίνει:

Στις 31.12.1989: 293.649

εγκατεστημένους Έλληνες σε όλη τη χώρα, περαιτέρω αύξηση δηλαδή της τάξεως του 6,8% κατά τον δεύτερο χρόνο της ελεύθερης διακίνησης.

Παρόμοιες διακυμάνσεις έχουμε ειδικότερα και στο επίπεδο μιας πόλης, όπως το Δυτικό Βερολίνο:

Στις 31.12.1989: 8.748

Στις 31.12.1990: 9.158

(Ελεγμένα στοιχεία από το σύνολο της έκτασης της Γερμανίας, που ενοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1990, δεν υπάρχουν ακόμη.)

Ακόμα και αν συνυπολογίσει κανείς ότι ο αριθμός των Ελλήνων στην ΟΔΓ στο πλαίσιο μιας τάσης που είχε αρχίσει ήδη πριν από το stopp στη στρατολόγηση νέων μεταναστών, τον Νοέμβριο του 1973, μειωνόταν συνεχώς τα προηγούμενα χρόνια (1982: 300.824, 1984: 287.099, 1987: 256.396), η αύξηση αυτή δεν αποτελεί παρ' όλα αυτά κανένα δραματικό γεγονός.

β. Ποιες παράμετροι ορίζουν σήμερα την κατάσταση; Υπάρχουν παράγοντες που συντελούν αρνητικά στην ανάπτυξη μιας νέας ελληνικής μετανάστευσης. Όσον αφορά τους λεγόμενους παράγοντες έλξης (pull factors: παράγοντες που εμφανίζονται στις χώρες απασχόλησης των μεταναστών), στην αρνητική αυτή κατηγορία κατά κύριο λόγο ανήκει η υψηλή ανεργία που επικρατεί σήμερα στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες της ΕΟΚ, και η συνδεδεμένη με αυτήν αβεβαιότητα για τους νέους μετανάστες. Αυτή η αβεβαιότητα δεν αίρεται ούτε με το ισχύον κοινοτικό δίκαιο, το οποίο δίνει απλώς το δικαίωμα στον ξένο εργάτη να μεταβεί για διάστημα τριών το πολύ μηνών σε μια άλλη χώρα-μέλος με σκοπό την αναζήτηση εργασίας.

Θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν επίσης ότι οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης δέχονται σήμερα, με ή χωρίς τη θέλησή τους, με-

ταναστευτικά ρεύματα φυγάδων από τον «Τρίτο Κόσμο», που ζητούν εκεί πολιτικό άσυλο ή ελπίζουν (όπως και κυρίως γίνεται) σε μίαν ανοχή παραμονής. Το άνοιγμα των συνόρων από τα κράτη του παλιού «ανατολικού μπλοκ» και μια νόμιμη ή παράνομη μετανάστευση από και προς τη Δύση, που πρέπει να αναμένεται, θα αποτελέσει επιπλέον αναγκαστικά ανταγωνιστικό παράγοντα για μία ενδεχόμενη νέα εργατική μετανάστευση από την Ελλάδα. Αυτό το στοιχείο ισχύει ιδιαίτερα για την ενοποιημένη Γερμανία. Η Δυτική (γεωγραφικά πλέον) Γερμανία δέχεται ήδη κύματα μετοίκων από την παλιά Ανατολική Γερμανία και αποδήμων γερμανικής καταγωγής από άλλες ανατολικές και πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ευρώπης (Πολωνία, Σοβιετική Ένωση, Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία).

Από την πλευρά των λεγόμενων παραγόντων ώθησης (push factors: παράγοντες που εμφανίζονται στη χώρα προέλευσης των μεταναστών), στους λόγους που θα μπορούσαν να ανακόψουν και να κρατήσουν χαμηλή μια νέα ελληνική μετανάστευση αναφέρουμε: το γεγονός ότι δεν υπάρχει σήμερα καμιά αξία λόγου δημογραφική πίεση, και αντίστοιχα καμιά σημαντική αύξηση του παραγωγικού πληθυσμού στην Ελλάδα (το αντίθετο μάλιστα συμβαίνει, ώστε στατιστικά να έχουμε πλέον 1,5 παιδί ανά Ελληνίδα) και το ότι η επικρατούσα εδώ ανεργία (γύρω στο 10%) δεν αποτελεί κάτι το παράδοξο για τα σημερινά ευρωπαϊκά δεδομένα - αλλού βρίσκονται τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας.

Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και το ότι στην Ελλάδα λειτουργεί, ως γνωστόν, ένα δίκτυο διαπροσωπικών σχέσεων, που έχει εγκαταστήσει την ασφαλιστική δικλίδα διαφόρων άτυπων δυνατοτήτων απασχόλησης στο πλαίσιο της ευρέως εξαπλωμένης «μαύρης αγοράς» και πιαροικονομίας. Έτσι οι κατά περιοχές υφιστάμενες ευκαιριακές δυνατότητες απασχόλησης (τουρισμός, γεωργία κ.λπ.) μπορούν να συγκρατήσουν τους ανθρώπους στη χώρα τους και να τους αποτρέψουν από μια μετανάστευση, που σήμερα εμφανίζεται αρκετά ριψοκίνδυνη.

γ. Πώς βλέπουν τα πράγματα οι αρμόδιοι στην Ελλάδα; Μια μελέτη ενός υπευθύνου της ελληνικής Γραμματείας Αποδήμων Ελληνισμού, δημοσιευμένη πριν από μερικά χρόνια στον επιστημονικό γερμανικό Τύπο, υπολόγισε ότι τα πρώτα χρόνια μετά την πλήρη εισαγωγή της ελεύθερης διακίνησης μπορεί να παρατηρηθεί μια μικρή αύξηση του ρεύματος μετανάστευσης από την Ελλάδα προς τις χώρες της Κοινότητας, που όμως θα υποχωρήσει ύστερα και θα σταθεροποιηθεί εντέλει στα επίπεδα των τελευταίων χρόνων (Α. Kontis, 1988). Τα συμπεράσματα άλλων ερευνών για το

φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ελλάδα καταλήγουν στην πιθανότητα μιας εναλλασσόμενης μετανάστευσης-παλιννόστησης των Ελλήνων προς και από τις άλλες χώρες-μέλη της ΕΟΚ για το μέλλον. Τα τελευταία χρόνια άλλωστε η έντονη παλιννόστηση των Ελλήνων μεταναστών,

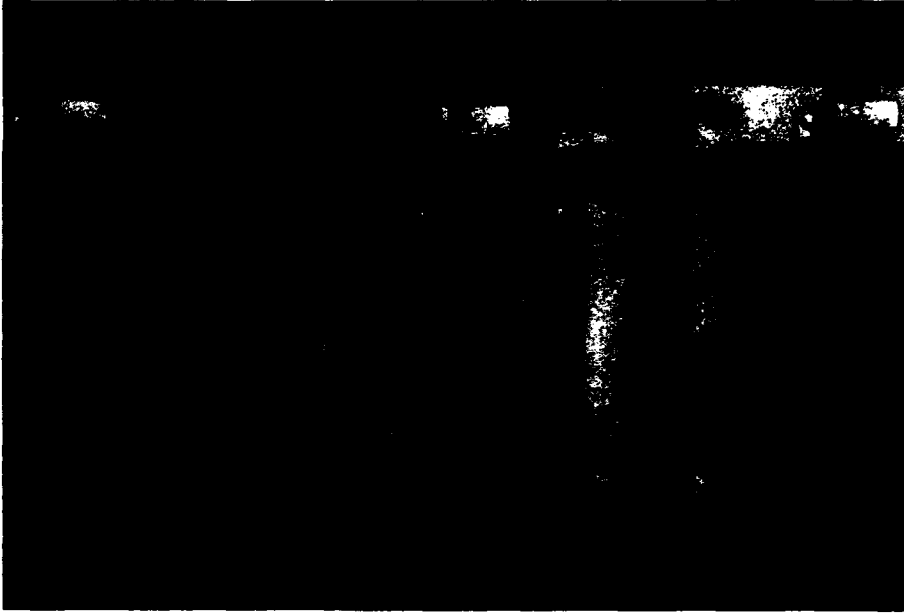
που σημειώθηκε παλιότερα, υποχωρεί και εμφανίζεται πάλι μια νέα μετανάστευση προς την Ευρώπη, αλλά και προς τις υπερπόντιες χώρες.

δ. Πάντως, θα έπρεπε να περιμένει κανείς, προτού βγάλει οριστικά συμπεράσματα. Είναι πρόωρο, π.χ., να λεχθεί ότι ισχύει και για τους Έλληνες ό,τι διαπιστώθηκε για τους Ιταλούς και τους άλλους ενδοκοινοτικούς μετανάστες από τα παλαιά κράτη-μέλη, ότι δηλαδή «η de jure ελεύθερη διακίνηση έχει σχετική μόνον επίδραση πάνω στις πραγματοποιούμενες μετακινήσεις» (R. Feithen). Με άλλα λόγια, ότι οι Ιταλοί και οι άλλοι Ευρωπαίοι μετανάστες δεν επηρεάζονται στην απόφασή τους τόσο από τη νομική δυνατότητα που έχουν, όσο από τις πραγματικές οικονομικές δυνατότητες που διανοίγονται ή όχι στις χώρες απασχόλησης.

Κάθε φορά θα έπρεπε να εξετάζει κανείς την κατάσταση και από τις δύο πλευρές. Συχνά, λ.χ., οι μετανάστες εργάτες δεν τρομάζουν μπροστά στην ανεργία που υπάρχει στη χώρα απασχόλησης. Όμως οι Έλληνες (αντίθετα από μετανάστες άλλων εθνοτήτων) σύμφωνα με τη μέχρι τώρα εμπειρία δεν παραμένουν στη χώρα υποδοχής πάση θυσία, υπομένοντας όλες τις δυσάρεστες κοινωνικές συνέπειες από την υφιστάμενη εκεί ανεργία.

Η κατάσταση εξάλλου στη χώρα προέλευσης, την Ελλάδα, δεν αποκλείεται να επιδεινωθεί ραγδαία με βάση τις χρόνιες αδυναμίες της οικονομίας της (ασθενής πρωτογενής τομέας, χαμηλή παραγωγι-

ή καθόλου ειδικευμένων θέσεων εργασίας στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες, η μετακίνηση ανειδίκευτων εργατών (όπως ήταν μέχρι τώρα η εργατική μετανάστευση) θα στερέψει, και θα υπάρξει ελεύθερη διακίνηση και ροή μάλλον ανάμεσα στις ειδικευμένες εργατικές δυνάμεις στον ενι-

κότητα, μεταπρατικές δομές, μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, διογκούμενος πληθωρισμός κ.λπ.), που γνωρίζουν παροξυσμό στις μέρες μας (οι λιγότερες επενδύσεις, η χαμηλότερη παραγωγικότητα, ο υψηλότερος εξωτερικός δανεισμός, ο απειλητικότερος πληθωρισμός απ' όλες τις χώρες της ΕΟΚ), σε μίαν Ευρώπη που μεταβάλλεται ριζικά σήμερα - αν και τέτοια σενάρια δεν επαληθεύθηκαν στη χώρα μας ούτε μετά το 1962 (σύνδεση με την ΕΟΚ), αλλά ούτε και μετά το 1981 (είσοδος στην ΕΟΚ).

Στον ορίζοντα όλων αυτών των αντιφατικών δεδομένων, που θα μπορούσαν να ευνοήσουν ή να φρενάρουν τη μετανάστευση, θα έπρεπε να εξετάσει κανείς την πιθανότητα ενός νέου ελληνικού μεταναστευτικού κύματος, για να δώσει στις προβλέψεις μίαν επιστημονική βάση. **ε.** Θα ήταν ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να υπερβεί κανείς το ειδικό θέμα των Ελλήνων και να λάβει υπόψη του τους πρώτους υπολογισμούς και τις εκτιμήσεις της Επιτροπής της ΕΟΚ σχετικά με το μέλλον της ενδοευρωπαϊκής ελεύθερης διακίνησης γενικά, εν όψει της μεγάλης εσωτερικής αγοράς που σχεδιάζεται για το τέλος του 1992.

Στην ενδιάμεση έκθεση της διαγραμματικής ομάδας υπαλλήλων της Επιτροπής, για την κοινωνική διάσταση της εσωτερικής αγοράς (1988), ξεκινούσαν από την υπόθεση ότι, λαμβανομένης υπ' όψιν της ανεργίας και της, κατά γενική ομολογία, χαμηλής προσφοράς ελάχιστων

αίο ευρωπαϊκό χώρο. «Στη θέση της μαζικής μετανάστευσης ανειδίκευτων υπεισέρχεται τώρα όλο και περισσότερο μια "ρέουσα ανταλλαγή" ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, που έρχεται και φεύγει προς όλες τις κατευθύνσεις, χωρίς να σχηματίζει μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα», ήταν η εκτίμηση της Επιτροπής της ΕΟΚ για το μέλλον.

Για το αν τα πράγματα θα εξελιχθούν όντως έτσι, θα μπορούσε να αμφιβάλλει κανείς. Επειδή εντέλει η ίδια ομάδα εργασίας της Επιτροπής της ΕΟΚ στην παραπάνω έκθεση ζητούσε: «Η πραγματοποίηση της εσωτερικής αγοράς θα στεφανωθεί τότε μόνον από επιτυχία, αν η ενδοκοινωνική επαγγελματική κινητικότητα των εργατικών δυνάμεων αυξηθεί σημαντικά έναντι της, προς το παρόν, εξαιρετικά ταπεινής της έκτασης...». Το τι ακριβώς εννοούσε με αυτό η ομάδα εργασίας της Επιτροπής και αν η πιθανή αντίφαση ανάμεσα στις δύο αυτές αποφάνσεις θα μπορούσε να αρθεί, έμεινε ζήτημα ανοιχτό. Τα συμπεράσματα, πάντως, ενός φουτουρολογικού σεμιναρίου με θέμα «Η γεωγραφική κινητικότητα και οι κοινωνικές της επιδράσεις», που διοργάνωσε η Επιτροπή της ΕΟΚ στις Βρυξέλλες και που έγιναν γνωστά το 1989, επιβεβαίωναν τις παραπάνω τοποθετήσεις: «Στις διάφορες χώρες-μέλη της Νότιας Ευρώπης... υφίσταται αναμφίβολα ένα μεγάλο μεταναστευτικό δυναμικό... Θα έπρεπε όμως τώρα να επισημανθεί ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες μεταναστών: οι μορφωμένοι

και εξειδικευμένοι, και οι μη εξειδικευμένοι μετανάστες. Η ενδοκοινωνική μετανάστευση εντοπίζεται πλέον στην πρώτη κατηγορία. Όσον αφορά τη δεύτερη, τα ρεύματα έχουν ανακοπεί».

Όμως, ένα χρόνο αργότερα τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν. Η κατά παραγγελία της Επιτροπής της ΕΟΚ έκθεση των εμπειρογνομόνων της ομάδας Braun, που δημοσιεύθηκε επίσημα στις 28 Σεπτεμβρίου 1990 με τίτλο «Μεταναστευτικές πολιτικές και κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», μετέβαλε το σκεπτικό της υπόθεσης. Τώρα πια γίνεται λόγος για «την κυρίαρχη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ανισομέρεια ανάμεσα στη ζήτηση και την προσφορά εργατικών θέσεων, τόσο σε ποιοτική όσο και (κυρίως) σε ποσοτική βάση, που εξακολουθεί να υφίσταται παρ' ότι υπάρχουν διαθέσιμες εργατικές δυνάμεις στην Κοινότητα που υποαποσχολούνται», και προφητεύεται αύξηση των μεταναστευτικών τάσεων. Αλλά αυτή η τοποθέτηση αφορά κυρίως μεταναστευτικά ρεύματα από τον «Δεύτερο» και «Τρίτο Κόσμο» προς την ΕΟΚ συνολικά.

Το πόρισμα που θα μπορούσε να προκύψει συνδυαστικά από τις παραπάνω προβλέψεις της Επιτροπής της ΕΟΚ, ότι δηλαδή για μεν τους κοινοτικούς μετανάστες θα υπάρξει στο μέλλον διακίνηση μόνον των ειδικευμένων εργατικών δυνάμεων, ενώ θα ανιξηθούν οι μεταναστευτικές πιέσεις ανειδίκευτων εργατών από εξωκοινωνικές χώρες προς την ΕΟΚ, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ακόμα (ειδικά μάλιστα για την περίπτωση των Ελλήνων) με σκεπτικισμό.

Προσπεκτικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε ύστερα από όλα αυτά: Δεν θα έπρεπε μεν να αποκλείεται μια νέα μετανάστευση από την Ελλάδα, υπάρχουν όμως λόγοι για τους οποίους θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι αυτή δεν πρόκειται να πάρει δραματικές διαστάσεις.

2. Οι παλιοί μετανάστες

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της μελέτης αυτής βρίσκονται οι μετανάστες που έχουν γίνει δεκτοί στις χώρες αποσχόλησης της Κοινότητας σε παλιότερα χρόνια και ζουν έχοντας μεταθέσει εκεί το βιοτικό τους κέντρο. Με βάση στατιστικές της ΕΟΚ αυτοί είναι περίπου 350.000, ενώ σύμφωνα με άλλους υπολογισμούς είναι γύρω στους 400.000 Έλληνες, κυρίως εργάτες, και τα μέλη των οικογενειών τους. Στην ΟΔΓ σήμερα, όπως είδαμε πιο πάνω, βρίσκονται περίπου 300.000 άτομα. Θα δώσει σε αυτούς τους ανθρώπους η πλήρης ισχύς του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου της ελεύθερης διακίνησης μια καινούργια ευκαιρία:

Θα πρέπει κατ' αρχήν να παραπέμ-

ψουμε ξανά στην απογραφή που επιχειρήσαμε στο πρώτο τμήμα της μελέτης: «Ελεύθερη διακίνηση», με την έννοια της εφαρμογής του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου της μετανάστευσης στην εκάστοτε χώρα απασχόλησης και της εξίσωσης προς τους άλλους ενδοκοινοτικούς μετανάστες, υπήρχε ήδη για τους Έλληνες από την 1.1.1981 και χωρίς αμφιβολία βελτίωσε σε σημαντικό βαθμό τη νομική τους θέση. Σχετικά με αυτό δεν άλλαξε λοιπόν τίποτα μετά την 1.1.1988.

«Ελεύθερη διακίνηση», με την έννοια της δυνατότητας μετακίνησης προς αναζητήσιν εργασίας από χώρα σε χώρα μέσα στην Κοινότητα των «Δώδεκα» (αυτό είναι το καινούργιο μετά την 1.1.1988), ο συγγραφέας του άρθρου αυτού θεωρεί ότι δεν δικαιούται να χαρακτηρίσει την «ευκαιρία» και «πρόκληση» για τους παλιούς, σκληρά δοκιμασμένους από τη ζωή Έλληνες μετανάστες. Γιατί μπορεί μεν να προσφέρει σε κάποιους από αυτούς τη δυνατότητα επανάκαμψης στη χώρα απασχόλησης μετά μια αποτυχημένη προσπάθεια παλιννόστησης στην Ελλάδα, ή σε κάποιους άλλους να δίνει ίσως τη δυνατότητα να αναζητήσουν αλλού στην Ευρώπη την τύχη που δεν κατόρθωσαν να βρουν μέχρι τώρα. Όμως μόνον αυτό δεν αρκεί για να μιλήσει κανείς για «ευκαιρία» και «πρόκληση». Θα πρέπει οπωσδήποτε να λάβει σήμερα υπόψη του και έναν άλλο παράγοντα.

3. Επαγγελματική ειδικευση

Η σχεδιασμένη για το τέλος του 1992 ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά θα οξύνει το συναγωνισμό σε όλα τα επίπεδα πολύ περισσότερο απ' ό,τι μέχρι σήμερα. Μπορεί μεν να σκέφτεται κανείς στη θεωρία με κάποια μελαγχολία για το αν κάτι τέτοιο είναι καλό ή κακό. Ο κύβος όμως έχει ήδη ριφθεί: Η Ευρώπη κινείται προς ένα μέλλον, που θα πολλαπλασιάσει τις προκλήσεις για τις κοινωνίες και τα άτομα. Στην εκμετάλλευση των ευκαιριών θα υπάξουν σίγουρα κερδοσένοι και χαμένοι. Οι «δυνατοί» θα είναι σε ευνοϊκή θέση να κυριαρχήσουν και να έχουν κέρδη· οι «αδύνατοι» θα τα καταφέρουν μόνον αν επανεξοπλισθούν.

Καινούργιοι μετανάστες από την Ελλάδα, καθώς και οι εγκατεστημένοι ήδη στις χώρες της ΕΟΚ Έλληνες και τα παιδιά τους, που κάνουν χρήση της κοινοτικής ελεύθερης διακίνησης, για να έρθουν τώρα ή να μείνουν κι άλλο, έχουν τότε μόνον δυνατότητες στην ενωμένη Ευρώπη αν εκτιμήσουν δεόντως τον βασικό παράγοντα «εξειδίκευση - βελτίωση της προσφοράς» στην επιλογή και την άσκηση του επαγγέλματός τους, είτε ως μισθωτοί εργαζόμενοι είτε, ενδεχομένως, ως ανεξάρτητοι επαγγελματίες.

«Δεόντως» σημαίνει: πολύ περισσότερο απ' ό,τι συμβαίνει σήμερα! Επειδή, αν εξαιρέσουμε τις μεμονωμένες περιπτώσεις που το ελληνικό «δαμόνιο» έχει να παρουσιάσει σημαντικές κοινωνικές επιτυχίες, οι στατιστικές για την πλειονότητα, π.χ., των Ελλήνων της Γερμανίας είναι α-

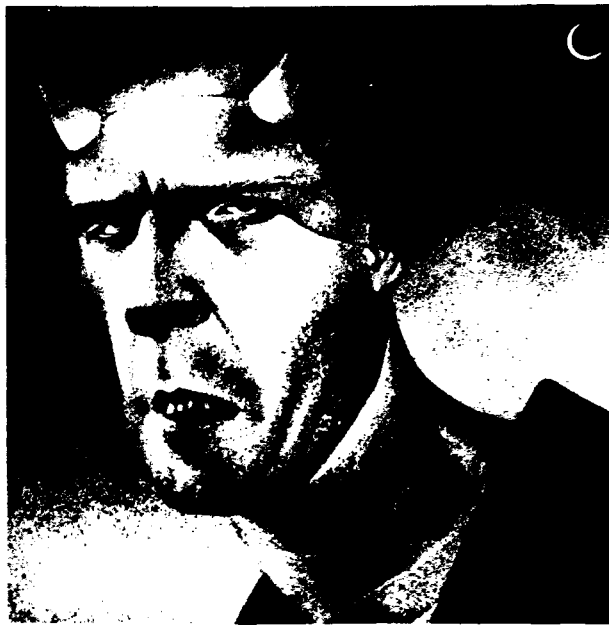
ποκαρδιωτικές. Και δυστυχώς αυτό δεν ισχύει μόνο για τις «χαμένες γενιές» των παλιών μεταναστών (και των μεταναστριών!), αλλά και για τις νεότερες: οι στατιστικές λένε ότι μόνον το 22% των ελληνόπαιδων της Γερμανίας ακολουθεί την επαγγελματική εκπαίδευση, ενώ ειδικά για τις νέες γυναίκες η κατάσταση είναι δραματική.

Οι υπεύθυνοι για τους Έλληνες μετανάστες στην Ελλάδα και στις χώρες απασχόλησης της ΕΟΚ δεν θα έπρεπε να υποτιμήσουν το σημείο αυτό, αν δεν θέλουμε να χάσουν οι μετανάστες μας το ευρωπαϊκό τρένο, που περνάει με μεγάλη ταχύτητα δίπλα τους, την ευκαιρία δηλαδή να πετύχουν σε μια «Ευρώπη χωρίς σύνορα».

Και κάτι άλλο: Η κατάσταση όπως διαμορφώνεται σήμερα για τους Έλληνες που ζουν από χρόνια στις βόρειες και κεντρικές ευρωπαϊκές χώρες όπως η ΟΔΓ, ιδιαίτερα για τη δεύτερη και τρίτη γενιά, συνεπάγεται ακόμη μεγαλύτερη πίεση να προσαρμοσθούν στη χώρα εγκατάστασης και να δεχτούν τις εκεί ισχύουσες κοινωνικοοικονομικές και πολιτιστικές αξίες. Είναι αναγκασμένοι, εφόσον θέλουν να έχουν επιτυχία, να απεκδυθούν τρόπους συμπεριφοράς στο επάγγελμα, την κοινωνία και την οικογένεια, που δεν ανταποκρίνονται πλέον στα ευρωπαϊκά δεδομένα. Το να ισχυρισθεί κάποιος ότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε εθνική απώλεια, δεν θα ήταν σωστό. Ας σκεφθούμε, π.χ., την εγκατάλειψη του παραδοσιακού πατριαρχικού ρόλου του Έλληνα άνδρα ως

gastarbeiter θα παραμείνουν μόνιμα στη χώρα, τουλάχιστον οι περισσότεροι. Μια νέα επιθετική μορφή της ίδιας λογικής, που αναφέρεται κυρίως στη δεύτερη και τρίτη γενιά των μεταναστών, είναι: «Είτε θα γίνετε Γερμανοί, είτε θα φύγετε».

Η πολιτική αυτή, ακόμα κι αν δεν ε-

μοναδικού τροφοδότη του σπιτιού και κεφαλής της οικογένειας.

Όπως όμως και να εκτιμήσει το πράγμα κανείς, ο αυξημένος συναγωνισμός στον ενδοευρωπαϊκό χώρο φέρνει και έναν αφομοιωτικό καταναγκασμό για τους εκεί εγκατεστημένους Έλληνες.

4. Μετανάστευση και εθνικό κράτος

Εξετάζοντας το ζήτημα αυτό (η προκείμενη μελέτη δεν υπεισέρχεται στο θέμα των επιπτώσεων που θα έχει η ελεύθερη διακίνηση για τις χώρες προέλευσης των μεταναστών, ειδικά εδώ για την Ελλάδα), βρίσκεται κανείς αντιμέτωπος με το εξής κεντρικό ερώτημα: Ποιο είναι το μέλλον των μειονοτήτων με διαφορετική γλώσσα και πολιτιστική προέλευση στην Ευρώπη, π.χ. των Ελλήνων στην ΟΔΓ;

Μέχρι τώρα η επίσημη πολιτική πολλών χωρών απασχόλησης διέθετε μία μόνο απάντηση στο ερώτημα αυτό: Οι μειονότητες που προέκυψαν από την εργατική μετανάστευση θα πρέπει αργά ή γρήγορα να εξαφανισθούν, είτε με την παλιννόστηση είτε με την αφομοίωσή τους. Στην ΟΔΓ, ποιοι αυτής της πολιτικής για πολλά χρόνια ήταν η φράση: «Οι gastarbeiter πρέπει να σταλούν πίσω, όταν δεν θα τους χρειαζόμαστε πια». Σιγά σιγά όμως, κάτω από την πίεση της παραδοχής ότι το διεθνές πολιτικό κόστος μιας μαζικής απέλασης θα ήταν πολύ υψηλό, η πολιτική αυτή τροποποιήθηκε: Οι Γερμανοί υπεύθυνοι αναγκάστηκαν να παραδεχθούν ότι οι

φαρμόζεται ή δεν υποστηρίζεται πλέον με την ίδια ένταση, εξακολουθεί πάντως να παραμένει υπόγεια ενεργή στην ΟΔΓ, ως «πολιτική παρακράτησης δικαιωμάτων». Σαν μια πολιτική δηλαδή που αρνείται να χορηγήσει σημαντικά δικαιώματα στους μετανάστες, για να τους αναγκάσει να αποφασίσουν ή να φύγουν ή να πάρουν τη γερμανική υπηκοότητα. Με τη στρατηγική αυτή συνδέεται η σκέψη ότι οι μετανάστες που θέλουν να μείνουν εκεί, το αργότερο τα παιδιά τους, έχουν μπροστά τους το μονόδρομο της υποταγής στην ηγεμονική κουλτούρα, την εγκατάλειψη δηλαδή της πολιτιστικής και, σε κάθε περίπτωση, της εθνικής τους ταυτότητας.

Σχηματικά, η πολιτική και το δίκαιο που επικρατεί στην Ομοσπονδιακή Γερμανία για τους αλλοδαπούς και περιγράφει ακριβώς αυτή τη «σταδιοδρομία» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αντίστοιχα από την εξής διαβιβήση: «ανοχή παραμονής – μονιμοποίηση παραμονής – πολιτογράφηση». Πρέπει μάλιστα να προσθέσουμε ότι το σχήμα αυτό αποτελεί τη βάση των αντιλήψεων όχι μόνο των κυβερνητικών αλλά και πολλών αντιπολιτευτικών δυνάμεων στη χώρα αυτή, που κάνουν σχέδια για τους αλλοδαπούς. Αυτό το μοντέλο μπορεί να το διαβάσει κανείς μέσα από τις γραμμές, π.χ., του νέου γερμανικού νόμου περί αλλοδαπών, που ψηφίστηκε την άνοιξη του 1990 και τέθηκε σε ισχύ την 1.1.1991, αλλά και πίσω από τις αντιδράσεις πολλών πλευρών, που υποτίθεται ότι τον μάχονται (λ.χ. στις αντι-

προτάσεις και τα αντισχέδια της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, των συνδικάτων ή των Εκκλησιών για έναν άλλο νόμο περί αλλοδαπών).

5. «Μετα-εθνική» Ευρώπη

Με το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο της ελεύθερης διακίνησης σε μίαν «Ευρώπη χωρίς σύνορα», που διαγράφεται ήδη στον ορίζοντα, θα περιοριστεί όμως αισθητά στο μέλλον η εξουσία του κράτους πάνω στις μειονότητες διαφορετικής προέλευσης και κουλτούρας, οι οποίες προέκυψαν από την εργατική μετανάστευση παλαιότερων χρόνων και θα ενισχυθούν στο εξής ακριβώς από την άσκηση αυτής της ελεύθερης διακίνησης.

Η ατομική δυνατότητα να μπορεί κανείς να έρχεται και να φεύγει χωρίς κρατική άδεια, να μπορεί να κάνει καριέρα σε κάθε επάγγελμα χωρίς το προαπαιτούμενο της ιθαγένειας του κράτους απασχόλησης, να μπορεί εντέλει να διαμορφώνει τη ζωή του στη χώρα υποδοχής χωρίς το φόβο ότι θα απελαθεί, και οι συναφείς ελευθερίες προς την κατεύθυνση των οποίων διευρύνεται όλο και περισσότερο σήμερα το περιεχόμενο της αρχικής ελεύθερης διακίνησης (ελεύθερη εγκατάσταση συνταξιούχων, φοιτητών κ.ά., εντέλει δε κάθε πολίτη κράτους-μέλους της ΕΟΚ οπουδήποτε στην επικράτειά της) μπορεί, εφόσον θελήσουν πολλοί να τις χρησιμοποιήσουν, να μετατρέψουν τα εθνικά κράτη του παρόντος όχι μόνο σε «μεταστευτικές χώρες» αλλά, πολύ περισσότερο, σε χώρες στις οποίες η εθνική ομοιογένεια των κοινωνιών τους δεν θα είναι πια εγγυημένη. Σε μια τέτοια «μετα-εθνική» Ευρώπη το εθνικό κράτος παραμένει μεν ένα βασικό μέγεθος, χάνει όμως πολλή από τη δύναμή του.

Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία υπάρχει τώρα η δυνατότητα μιας μη αφομοιωτικής, πολυ- ή δια-πολιτιστικής κοινωνίας και για τις μειονότητες της εργατικής μετανάστευσης. Ένα μωσαϊκό αντί για έναν λείβητα τήξης και εξαφάνισης των ιδιαιτεροτήτων (melting pot), ένας ζωτικός χώρος για πλειοψηφίες και μειοψηφίες, όπου διάφορες πληθυσμιακές ομάδες επικοινωνούν μεταξύ τους και διάφορες κουλτούρες ανταλλάσσουν πολιτιστικά προϊόντα, μηνύματα και επιρροές.

Ουτοπία; Ίσως ναι, ως ένα βαθμό. Η κρατική πολιτική περί αλλοδαπών, με τις αυστηρές αντιλήψεις περί «ενσωμάτωσης» και «πολιτογράφησης», χάνει με μαθηματική ακρίβεια σε δύναμη επιβολής. Δεν είναι τυχαίο ότι τα σχέδια της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στη Γερμανία βάσει του νέου νόμου περί αλλοδαπών δεν βρίσκουν σήμερα παρά μόνον περιθωρικά εφαρμογή στους υπηκόους άλλων κρατών-μελών της ΕΟΚ, οι οποίοι εξαίρουν-

ται έτσι σε σημαντικό βαθμό από μια σκληρή και εθνοκεντρική αντιμετώπιση.

Σε μια εποχή, που ειδικά στη Γερμανία η πραγματοποίηση της «επανάωσης» και ο εθνικισμός που αυτή συνεπάγεται κρύβει πολλούς και διάφορους κινδύνους για τους ξένους εργάτες, οι κοινοτικοί μετανάστες προστατεύονται επιπροσθέτως από την ασπίδα του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου (χωρίς να σημαίνει βέβαια ότι πρέπει να επαφίεται κανείς σ' αυτό).

Τι σημαίνουν αυτά για τους Έλληνες που ζουν από χρόνια στις χώρες της ΕΟΚ; Σημαίνουν ότι τώρα αποκτούν μεγαλύτερη ευκαιρία να διατηρήσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα, η οποία, είτε θέλει κανείς είτε όχι, περιέχει και πολλά εθνικά στοιχεία. Και θα πρέπει να λεχθεί ότι ούτε αυτό είναι μεμπτό, επειδή η πολιτιστική ταυτότητα αποτελεί σημαντικό στοιχείο στήριξης στην ξένη χώρα. Μόνη αυτή επιτρέπει να μη «διαλυθεί» κανείς και να μη «σαρωθεί» από τις ραγδαίες κοινωνικές εξελίξεις, αλλά να αντέξει στις προκλήσεις και, πάνω σε στέρεο βάθος, να δεχθεί νέα στοιχεία και επιρροές και να εμπλουτίσει την προσωπικότητά του. Αντίθετα, άνθρωποι χωρίς ταυτότητα έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες να αντέξουν σε δυναμικές μεταβολές, όπως αυτές που συμβαίνουν σήμερα στην Ευρώπη.

6. Οι οργανώσεις των μεταναστών

Ιδιαίτερη μνεία στο σημείο αυτό δικαιούνται οι οργανώσεις των Ελλήνων μεταναστών, και το μέλλον τους. Οι Έλληνες στο εξωτερικό είναι φίλοι της σωματειακής δράσης. Στη Δυτική Γερμανία ίδρυσαν εξαρχής συλλόγους στους τόπους όπου ζουν και εργάζονται. Σύμφωνα με μια έρευνα που έγινε στην ευρύτερη περιοχή της Φρανκφούρτης, υπάρχει ένας σύλλογος ανά πεντακόσιους Έλληνες, ενώ η αντίστοιχη σχέση για τους Τούρκους είναι 1/1100 και για τους Ιταλούς 1/1700. Ως γνωστόν, στη Γερμανία λειτουργούν διάφορες ελληνικές οργανώσεις, όπως σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων με την ομοσπονδία τους, φοιτητικοί σύλλογοι επίσης με ομοσπονδία, σύλλογοι επιστημόνων, αθλητικοί, μουσικοί, πολιτιστικοί σύλλογοι, σύλλογοι εθνικοτοπικοί κ.λπ. Το σπουδαιότερο όμως κύτταρο της οργανωμένης ζωής των Ελλήνων στην ΟΔΓ είναι οι κοινότητες. Σε αυτές είναι οργανωμένα κατά κανόνα τα μέλη και των άλλων συλλόγων του ίδιου τόπου, αποτελούν δηλαδή την «κοινή στέγη» των Ελλήνων σε τοπικό επίπεδο.

Ήδη από το 1965 οι κοινότητες συμπύκθηκαν σε δευτεροβάθμιο όργανο, την Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων (ΟΕΚ). Σήμερα στις γραμμές της ΟΕΚ βρίσκονται γύρω στις 135 κοινότητες και

περίπου 60.000 τακτικά μέλη. Η ΟΕΚ λοιπόν αποτελεί την οργάνωση που εκφράζει και εξοχύν τους Έλληνες στην ΟΔΓ, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη του ότι συχνά μια τετραμελής ελληνική οικογένεια εκπροσωπείται με ένα μέλος της στην κοινότητα.

Μια «λεπτομέρεια» που διακρίνει τις οργανώσεις των Ελλήνων από αυτές άλλων μεταναστών στην ΟΔΓ αξίζει εδώ ιδιαίτερη μνεία. Οι κοινότητες και η ΟΕΚ σε σημαντικό βαθμό υποστηρίζονται σήμερα (αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν) από όλες τις πολιτικές παρατάξεις — από τους συντηρητικούς έως τους κομμουνιστές ή τις ανέντακτες κινήσεις —, είναι δημοκρατικά οργανωμένες, τα καταστατικά τους επιβάλλουν υποχρεωτικά το εκλογικό σύστημα της απλής αναλογικής ώστε να εκπροσωπούνται κατά το δυνατόν όλες, και οι μικρές ακόμη πολιτικές δυνάμεις στο προεδρείο, και είναι γενικά ανοιχτές απέναντι σε πολιτικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις και αντιλήψεις.

Οι κοινότητες και οι άλλοι σύλλογοι συνέβαλαν μέχρι τώρα ομολογουμένως αποφασιστικά στο να διατηρήσουν οι Έλληνες μετανάστες στις χώρες της ΕΟΚ την πολιτιστική τους ταυτότητα. Τον τελευταίο καιρό μάλιστα έχουν συντονίσει τη δράση τους πανευρωπαϊκά, με την ίδρυση Συνομοσπονδίας. Ο ρόλος τους στο μέλλον — αν θελήσει να διακινδυνεύσει κανείς μια πρόγνωση — θα γίνει εντονότερος στις υπό εξέλιξιν ευρωπαϊκές κοινωνίες που θα χαρακτηρίζονται από πολυπολιτιστικά στοιχεία, θα αλλάξει όμως βαθμιαία ο χαρακτήρας τους, καθώς θα απομακρύνονται από την αυτοπεριχαράκωση του παρελθόντος προς την κατεύθυνση του ανοίγματος προς τον περιβάλλοντα χώρο: θα εκπροσωπούν κατά κύριο λόγο, αν όχι αποκλειστικά, συμφέροντα ατόμων

που αποφάσισαν να παραμείνουν μόνιμα στις κοινωνίες αυτές.

IV. Νομικοπολιτικά αιτήματα

Τα πορίσματα του μέρους αυτού αντιστοιχούν σε ορισμένα αιτήματα που θα μπορούσαν να προωθηθούν πολιτικά στο πλαίσιο μιας ζητούμενης νέας δικαιοσύνης μέσα στην ΕΟΚ, τόσο κυρίως προς το κράτος απασχόλησης, όσο και προς το ελληνικό κράτος.

α. Οι χώρες απασχόλησης θα πρέπει να παραιτηθούν από βίαιες λύσεις απέναντι στους εργάτες-μετανάστες, στην περίπτωση μας απέναντι στους Έλληνες, εάν θέλουν να αποφύγουν τη σύγκρουση με το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο και τα ευρωπαϊκά όργανα (π.χ. την Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ή το Δικαστήριο της ΕΟΚ). Για τη λύση των προβλημάτων ενδείκνυται ο διάλογος με τους μετανάστες. Αντίστοιχα πρέπει να αλλάξει το δίκαιο απέναντί τους. Σ' αυτό υπάγεται όχι μόνο η καταπολέμηση εχθρικών τάσεων, αλλά πολύ περισσότερο μια θετική στροφή, που θα αίρει τα υφιστάμενα κενά στη νομική θέση του μετανάστη, έως την έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων (έτσι πρέπει να εννοηθεί και το υπερώριμο αίτημα συμμετοχής στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές).

β. Αντί της, εκβιαστικά χρησιμοποιούμενης σήμερα, «προσφοράς της υπηκοότητας του κράτους απασχόλησης» θα έπρεπε να δοκιμαστούν άλλες λύσεις. Καλύτερος θα ήταν, αν μπορούσε να κατακτηθεί σε κοινοτικό επίπεδο, ο θεσμός μιας κοινής ενδοευρωπαϊκής «ιθαγένειας» που θα έλυνε πολλά προβλήματα, ή και της πολιτικής συμμετοχής. Ήδη η σχετική (ισπανική) πρόταση για «κοινοτική ιθαγένεια» δίπλα στην εθνική συνάντησε την υποστήριξη των περισσότερων μελών της ΕΟΚ. Θα πρέπει μάλιστα να αναμένονται εξελίξεις προς αυτήν την κατεύθυνση, στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης πολιτικής ενσωμάτωσης της Κοινότητας. Πάντως, οι εξελίξεις αυτές είναι αμφίβολο αν θα δώσουν την ευκαίρια οριστική λύση στο πρόβλημα τα αμέσως επόμενα χρόνια.

γ. Η καλλιέργεια της πολιτιστικής ταυτότητας του μετανάστη θα πρέπει να υποβοηθηθεί και η σχολική εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών θα πρέπει να συμπεριλάβει, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό και πολύ πιο ουσιαστικά απ' ό,τι μέχρι σήμερα, το μάθημα της μητρικής γλώσσας και της πατριδογνωσίας της χώρας προέλευσης. Το αίτημα αυτό περιέχεται ήδη σε πολλά διεθνή κείμενα, όπως σε συστάσεις της ΔΟΕ ήδη από το 1975, στη Σύμβαση που επεξεργάστηκε το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1977 «σχετικά με το νομικό καθεστώς των μεταναστών εργατών» και στη

Σύμβαση «για την προστασία των δικαιωμάτων όλων των μεταναστών εργατών και των μελών των οικογενειών τους», το κείμενο της οποίας ενέκρινε η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 18.12.1990. Μέσα στην ΕΟΚ όμως το αίτημα αυτό γίνεται ακόμη πιο επιτακτικό και αποκτά ξεχωριστή διάσταση στο πλαίσιο της ζητούμενης νέας Ευρώπης, που πρέπει να είναι μεν πολιτικά ενιαία, όχι όμως και πολιτισμικά-γλωσσικά ισοπέδη. Ένα απόσπασμα από ένα ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με ημερομηνία 9.5.1985 δείχνει στο σημείο αυτό την κατεύθυνση που πρέπει να ακολουθηθεί: «Η σημασία της μητρικής γλώσσας πρέπει να ληφθεί έμπρακτα υπόψη με το να αναγνωρισθεί το μάθημα της μητρικής γλώσσας σαν ισοτιμίας και βαθμιολογούμενος κλάδος επίδοσης του σχολικού προγράμματος. Πρέπει να δημιουργηθεί τέτοια σχολική και πολιτιστική πολιτική, ώστε να υποστηρίζεται η ενσωμάτωση των μεταναστών, η οποία δεν θα εννοείται σαν καθαρή αφομοίωση, αλλά σαν άνοιγμα, ανάπτυξη και σεβασμός των διαφόρων πολιτιστικών ταυτοτήτων».

Μέχρι σήμερα δεν έχουν γίνει πολλά για την εφαρμογή του πνεύματος αυτών των προδιαγραφών. Όμως είναι καιρός να υπάρξει νέα πρωτοβουλία της ΕΟΚ (η τελευταία χρονολογείται από το 1977) για το σχολικό πρόβλημα των παιδιών των μεταναστών.

δ. Οι οργανώσεις των Ελλήνων, όπως είναι η ΟΕΚ στην ΟΔΓ, θα πρέπει να αναγνωρισθούν ως ο νόμιμος αντιπρόσωπος του απόδημου ελληνισμού στις χώρες της ΕΟΚ, να θεωρηθούν εταίρος στο διάλογο που πρέπει να αρχίσει και στη συνεργασία για την επίλυση των προβλημάτων και, τελικά, να υποστηριχθούν πολιτικά και οικονομικά.

Επικύρωση αυτού του αιτήματος έρχεται σήμερα από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Έτσι, π.χ., η Επιτροπή της ΕΟΚ στις «Κατευθυντήριες αρχές για μια μεταναστευτική πολιτική της Κοινότητας» από 1.3.1985, συνηγορεί υπέρ του διαλόγου με τις μεταναστευτικές οργανώσεις. Επίσης στην ήδη μνημονευθείσα κοινοτική έκθεση του 1988 για την κοινωνική διάσταση της εσωτερικής αγοράς λέγεται ότι η υποστήριξη μιας πραγματικά ίσης μεταχείρισης των Ευρωπαίων μεταναστών είναι καθήκον της Επιτροπής και των ομάδων που εκπροσωπούν τους μετανάστες. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ζήτησε πολλές φορές μέχρι τώρα, π.χ. σ' ένα ψήφισμα με ημερομηνία 9.10.1986, τον διάλογο με τις οργανώσεις των μεταναστών καθώς και την κατάλληλη χρηματοδότησή τους.

Το αίτημα της θεσμικής αναγνώρισης των ελληνικών κοινοτήτων στην Ευρώπη απευθύνεται κυρίως προς το κράτος απα-

σχόλησης. Απευθύνεται όμως και προς την Ελλάδα, και της τέθηκε πολλές φορές αλλά αυτή καλύφθηκε πάντα πίσω από διάφορες προφάσεις για να το αποφύγει, επειδή οι σχέσεις του ελληνικού κράτους προς τις απόδημες ελληνικές κοινότητες της Ευρώπης δεν ήταν ποτέ εκείνες που έπρεπε. Ακόμα και την περίοδο της προηγούμενης δεκαετίας, όταν οι οργανώσεις των μεταναστών είχαν κάποια οικονομική και πολιτική υποστήριξη, αυτή χαρακτηριζόταν από ασυνέπεια και στενόκαρδους υπολογισμούς. Έτσι η βοήθεια δεν ήταν ποτέ κατοχυρωμένη νομοθετικά, αλλά αποτελούσε ένα είδος περιοδικής ελεημοσύνης που δεν επέτρεπε φυσικά στις κοινότητες κανέναν σοβαρό προγραμματισμό της δουλειάς τους και τις έκανε αιχμάλωτες πολιτικών σκοπιμοτήτων. Αν όμως τα πράγματα δεν ήταν τότε ιδεώδη, θα αποτελούσε βαρύντατο σφάλμα η επιστροφή τώρα στην εχθρική στάση απέναντι στις οργανώσεις των Ελλήνων μεταναστών της δεκαετίας του '60 και του '70. Σφάλμα που θα μπορούσε σήμερα να αποβεί και εθνικά επιζήμιο. Από την πλευρά τους οι Έλληνες μετανάστες όλων των πολιτικών αποχρώσεων οφείλουν να διαφυλάξουν την ενότητα των φορέων εκπροσώπησής τους σαν κόρη οφθαλμού. Περιθώρια για κομματικές πολυτέλειες στο κεφάλαιο αυτό δεν έχει πλέον καμία πλευρά.

ε. Τέλος, ένα ακόμη αίτημα προς την κατεύθυνση της Ελλάδας, που αντανάκλα όμως προς τα πίσω. Η Ελλάδα μέχρι τώρα έχει δώσει συχνά αφορμή για προσφυγές, επειδή δεν σεβάστηκε το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο της ελεύθερης διακίνησης, της ελεύθερης εγκατάστασης και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, και έχει καταδικαστεί ήδη αρκετές φορές από το Δικαστήριο της ΕΟΚ.

Η κατάσταση είναι παθολογική και ξεπερνάει κατά πολύ τις δικαστικές καταδίκες. Ο ελληνικός Τύπος, π.χ., πριν από λίγο καιρό κατακλύσθηκε από δημοσιεύματα σχετικά με τον κίνδυνο να εκμεταλλευθούν οι άλλοι Ευρωπαίοι την ελεύθερη διακίνηση, για να πάρουν από τους Έλληνες τις δουλειές στην Ελλάδα. Επαγγελματικοί σύλλογοι (Ιατρικός, Δικηγορικός κ.λπ.) και υπηρεσίες παρεμβάλλουν μεγάλα εμπόδια στους κοινοτικούς υπηκόους που επιθυμούν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, συχνά κατά παράβαση της κοινοτικής νομοθεσίας. Πρόσφατα, στο πλαίσιο της διαμάχης μεταξύ ιδιοκτητών και ενοικιαστών θεωρήθηκε με τη μεγαλύτερη ευκολία από τον αρμόδιο υπουργό και τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές ότι δεν θα έπρεπε να προστατεύονται εξίσου με τους Έλληνες οι αλλοδαποί ενοικιαστές - κάτι που και αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις υποχρεώσεις της χώρας απέναντι στους υπηκόους άλλων κρατών-μελών της

ΕΟΚ. Εκτός από την ξενοφοβία (μια χαρακτηριστική ελληνική λέξη, που είναι ταυτόχρονα η πίσω όψη της ξενομανίας) που κρύβει μια τέτοια στάση, θα πρέπει να καταλάβουμε επιτέλους ότι δεν είναι δυνατόν να μετράμε σήμερα στην Ευρώπη με δύο μέτρα και δύο σταθμά.

Έχοντας λοιπόν μπροστά στα μάτια της τους πολλούς Έλληνες μετανάστες στις χώρες της ΕΟΚ που ζητάνε δίκαιη μεταχείριση και έχουν δώσει αγώνες γι' αυτό, πρέπει και η Ελλάδα να συμπεριφέρεται ανάλογα απέναντι στους υπηκόους των άλλων κρατών-μελών.

V. Συμπεράσματα

Είμαστε πλέον σε θέση να εξαγάγουμε ορισμένα πορίσματα απ' όσα αναπτύχθηκαν πιο πάνω, συνδυάζοντας δεδομένα που μπορεί να είναι και αντιφατικά μεταξύ τους - αυτό αποτελεί άλλωστε ίδιο των μελλοντογραφικών προσπαθειών. Η ελεύθερη διακίνηση σε μια ενωμένη Ευρώπη αποτελεί όντως μια δυναμική πρόκληση τόσο για τους Έλληνες μετανάστες όσο και για τις χώρες υποδοχής.

α. Για τους μετανάστες: Η ελεύθερη διακίνηση απ' εαυτή δεν σημαίνει αυτόματα τη βελτίωση της θέσης των Ελλήνων μεταναστών στην Ευρώπη. Γι' αυτούς η πρόκληση είναι διττή.

Η «κατάρτα» της μετανάστευσης από φτώχεια και ανάγκη που χαρακτηρίζει τις περασμένες δεκαετίες δεν μπορεί να παραγανδιστεί πια σαν ιδεώδες. Θα γίνεται άλλωστε στο μέλλον τουλάχιστον πιο δύσκολη εν όψει της μικρής προσφοράς ανειδίκευτων ή ελάχιστα ειδικευμένων θέσεων εργασίας. Έλληνες που κάνουν χρήση της ελεύθερης διακίνησης για να έρθουν για πρώτη φορά ή να παραμείνουν

στις χώρες της Κοινότητας, έχουν τότε μόνον δυνατότητα να τα καταφέρουν στην εσωτερική αγορά, αν εξειδικευθούν και βελτιώσουν την προσφορά τους σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι μέχρι σήμερα, και εκτεθούν έτσι στον οξυμμένο ευρωπαϊκό ανταγωνισμό. Αυτό τους θέτει

σε μian ισχυρότατη πίεση.

Γι' αυτούς που ζουν εδώ και χρόνια στις βόρειες και κεντρικές ευρωπαϊκές χώρες, όπως στην ΟΔΓ, ιδίως για τη δεύτερη και τρίτη γενιά αυτή η πρόκληση συνεπάγεται έναν καταναγκασμό εγκλιματισμού και κοινωνικοποίησης στη χώρα εγκατάστασης, που μπορεί να πάει πολύ μακριά, στην κατεύθυνση της «αφομοίωσης».

β. Για τις χώρες υποδοχής: Η ελεύθερη διακίνηση στην ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά αφαιρεί από τις χώρες απασχόλησης μεγάλο μέρος της εξουσίας τους πάνω στους ενδοκοινοτικούς μετανάστες. Πλέον γίνεται δύσκολη όχι μόνο μια «πολιτική για gastarbeiter» με την κλασική έννοια, αλλά και μια πολιτική του τύπου «γερμανική υπηκοότητα ή επαναπατρισμός». Οι αστερισμοί στη «μετα-εθνική» ενωμένη Ευρώπη δείχνουν διάλογο, συνεννόηση, συμβιβασμό, παραίτηση από βίαιες λύσεις. Σήμερα, στο πρόβλημα της μεταχείρισης των μειονοτήτων που προέκυψαν από την εργατική μετανάστευση ζητούνται «ολλανδικές» λύσεις παρά «γερμανικές». Η νέα φιλελεύθερη αντίληψη που χαρακτηρίζει την Ευρώπη απαιτεί καινούργιες παραδοχές. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτιστική ταυτότητα των μεταναστών με όλα τα εθνικά της στοιχεία δεν επιτρέπεται να καταπιεστεί. Οι πολύχρονες προσπάθειες των οργανώσεων των μεταναστών, ειδικά των ελληνικών, για τη διατήρηση αυτής της ταυτότητας και ενάντια στην «αφομοίωση» δέχονται έτσι ι-

σχυρή ενίσχυση.

γ. Αν θέλαμε να συνδυάσουμε τα δύο προαναφερόμενα πορίσματα ειδικά για τους παλιούς μετανάστες —για τους οποίους πιθανώς να χρειαστεί ένα καινούργιο όνομα σε λίγο στην Ευρώπη— θα λέγαμε τα εξής: Υπό την επίδραση αυτών των δύο αντιθετικών κινήτρων για την εγκατάλειψη ή τη διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας, δηλαδή του πειστικού παράγοντα «κοινωνικοοικονομική αναγκαιότητα προσαρμογής στη χώρα εγκατάστασης σε κατάσταση οξυμμένου ανταγωνισμού» και του απελευθερωτικού παράγοντα «νομική δυνατότητα διαφυγής από την εξουσία του εθνικού κράτους σε μια μετα-εθνική Ευρώπη», οι προ πολλού εγκατεστημένοι στις χώρες της ΕΟΚ Έλληνες μετανάστες θα βιώσουν στο μέλλον την κοινοτική ελεύθερη διακίνηση ως πρόκληση και ευκαιρία. Η κοινωνική και πολιτική τους συνείδηση θα επηρεαστεί απ' αυτά τα δύο αντιθέτου φορέας διανύσματα, και θα σφραγισθεί από την εκάστοτε επισφαλή ισορροπία τους.

Τα χαρτιά στο ζήτημα της εργατικής μετανάστευσης μέσα στην ενιαία Ευρώπη ξαναμοιράζονται. Οικονομικοί προσδιορισμοί ανατιμώνται, διοικητικοί περιορισμοί και νομικά μέσα πίεσης χάνουν αξία. Δεν είναι δυνατόν να λει κανείς εκ των προτέρων ποιο θα είναι το τελικό αποτέλεσμα.

Σίγουρα όμως έρχονται καιροί με ένταση. Καθήκον της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, των οργανώσεων των Ελλήνων μεταναστών και των άλλων θεσμών που ασχολούνται με τους απόδημους Έλληνες στις χώρες της ΕΟΚ είναι να συλλάβουν έγκαιρα τα μηνύματα αυτών των καιρών και να προετοιμαστούν κατάλληλα. ■

Η πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας προς την Ευρώπη (13ος-20ός αι.)*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΓΑΠΗΝ τῆς πατρίδος, φίλοι μου Χίοι, πιστεύσατε εἰς ταύτην τὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἡ μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἀκολοιθῆσθε τὴν ὀρθὴν μέθοδον, ἄλλο δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ μετακένωμα, πλὴν ὅτι γειμίζομεν τὰ κοφίνια τῶν Γραικῶν, χωρὶς νὰ εὐκαιρώσωμεν τὰ τῶν Εὐρωπαίων.

Με αυτά τα συγκινητικά λόγια από το Παρίσι ο αναγνωρισμένος ηγέτης του νεοελληνικού Διαφωτισμού Αδαμάντιος Κοραΐς στα 1811, δέκα χρόνια πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, παρότρυνε τους συμπατριώτες του να εντείνουν τις προσπάθειες για τη διάδοση της παιδείας στην πατρίδα τους, ώστε να γεφυρώσουν την 350χρονη καθυστέρηση απέναντι στους αναπτυγμένους λαούς της Ευρώπης στο συντομότερο δυνατό χρονικό διάστημα.

Την κατάλληλη μέθοδο για την επίτευξη του στόχου αυτού ο Κοραΐς την περιέγραφε με την εικόνα της μετάγχισης του περιεχομένου ενός δοχείου σε ένα άλλο – εικόνα με την οποία εννοούσε κατάδηλα τη μεταλαμπάδευση των δυτικοευρωπαϊκών επιτεύξεων στον πολιτισμό και την επιστήμη, από την εποχή της Αναγέννησης, στην τουρκοκρατούμενη ακόμα Ελλάδα. Η μεταφορική έκφραση «μετακένωμα» ή «μετακένωσις», που χρησιμοποιήσε ο Κοραΐς για την πολιτισμική αυτή μετάγχιση και που σήμερα ηχεί σαν τολμηρή προαναγγελία του συγχρόνου μας γραμματολογικού και ιστορικοπολιτισμικού όρου «πρόσληψη», εξακολουθεί να διερμηνεύει με τον παραστατικότερο τρόπο το κεντρικό πολιτιστικό πρόβλημα της Νέας Ελλάδας, δηλαδή τον προσανατολισμό της προς την «Ευρώπη» (με τον γεωγραφικό αυτό όρο οι Έλληνες εννοούσαν πάντα τη «Δυτική Ευρώπη») και την πολιτισμική της εξομοίωση με αυτήν.

Για την ορθή κατανόηση των σκέψεων του Κοραΐ θα πρέπει να σημειωθεί εξ αρχής ότι με τον όρο «επιστήμες» ο Κοραΐς εννοεί, όπως και οι άλλοι «διαφωτισμένοι» σύγχρονοί του, όλες τις θεωρητικές και πολιτισμικές δραστηριότητες του ανθρώπου, ανάμεσα στις οποίες η «λογοτεχνία» καταλαμβάνει ακόμα μίαν υποδεέστερη θέση, και ότι, και πάλι ως γνήσιος «διαφωτιστής», την αρχή της δικής του εποχής την τοποθετεί στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση.

Οπωσδήποτε, η «μετακένωση» του ευρωπαϊκού πολιτισμικού κρασιού στα ελ-

ληνικά βαρέλια είχε ήδη αρχίσει πεντακόσια ολόκληρα χρόνια πριν από τον Κοραΐ και πολύ πριν από τα πρώτα σημάδια της ευρωπαϊκής Αναγέννησης – έστω και στάλα στάλα: Το αργότερο από την Δ΄ Σταυροφορία η ελληνική Ανατολή είχε αντιμετωπίσει, όπως αναγνωρίζουμε σήμερα, την ευρωπαϊκή Δύση, και στην ακολουθία της κατ' αρχήν στρατιωτικής και οικονομικής σύγκρουσης επρόκειτο να συναφθεί και ένα πλέγμα πολιτισμικών επαφών ανάμεσα στους δύο αυτούς «κόσμους».

Μολοντούτο, έπρεπε να περάσει ένας τουλάχιστον ολόκληρος αιώνας ακόμα, ώσπου να μπορέσει η πολιτισμική αυτή μετάγχιση ν' αφήσει τα ίχνη της και στη λογοτεχνία. Τα λαϊκότερα υστεροβυζαντινά έμμετρα μυθιστορήματα του 14ου και του 15ου αιώνα είναι οι πρώτοι μάρτυρες και ταυτόχρονα η χοάνη για την πολιτισμική και λογοτεχνική αυτή σύντηξη: Ενώ το παλαιότερο απ' αυτά τα μυθιστορήματα, το *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*, παρέμενε, επέμενε θα έλεγα, ακόμα πέρα για πέρα στην παράδοση του λόγιου, «σοφιστικού» μυθιστορήματος της βυζαντινής ακμής (Θεόδωρος Πρόδρομος, Ευστάθιος Μακρεβολίτης, Νικήτας Ευγενιανός) και του ιθαγενούς λαϊκού παραμυθιού, ήδη το αμέσως επόμενο, το *Βέλθανδρος και Χρισάντζα*, εμφανίζει τα πρώτα ίχνη της επαφής με τον δυτικό ιπποτικό κόσμο, έστω και αν τα ίχνη αυτά μπορούν να εντοπιστούν ακόμα μόνο σε μερικά ονόματα προσώπων (Βέλθανδρος < Bertrand, Ροδόφυλος < Rodolphe, Φίλαρμος < Guillaume) και σε μερικά ιπποτικά-φειουδαρχικά realia (λίτζιος < lige = φόρος υποτελής).

Το ίδιο ισχύει και για το τρίτο απ' αυτά τα μυθιστορήματα, το *Λίβιστρος και Ροδάμνη* (από τη στροφή ανάμεσα στον 14ο και το 15ο αιώνα) – και τούτο ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το μυθιστόρημα αυτό προσγράφεται σ' ένα βλαστό της αυτοκρατορικής οικογένειας, και για την υστεροβυζαντινή *Αχιλλίδα*, που επικυρώνει τον πολιτισμικό της συγκρητισμό με τη Δύση μέσω της παραλαβής απ' αυτήν περισσότερων πολιτισμικών στοιχείων, όπως η φράγκικη ενδυμασία και τα ιπποτικά αγωνίσματα.

Πολύ πειστικότερα μπορεί να τεκμηριωθεί η πολιτισμική αυτή μετάγχιση με τα υπόλοιπα μυθιστορήματα της ίδιας εποχής, το *Απολλώνιος ο Τύριος*, το *Ο*

* Το άρθρο αυτό είναι το κείμενο διάλεξης που δόθηκε στις 30 Μαΐου 1991 στο «Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν», και αποτελεί μια πρώτη μεταγραφή ενός σχεδιάσματος για μια πολύ μεγαλύτερη και συστηματικότερη εργασία πάνω στις επαφές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κουλτούρας με τις λογοτεχνίες της Ευρώπης, από το 13ο αιώνα ως τις μέρες μας.

Το κείμενο αυτό παραδόθηκε για δημοσίευση χωρίς την παραμικρή επέμβαση ή συμπλήρωση, επειδή ακόμα και μια στοιχειώδης βιβλιογραφική τεκμηρίωση θα ξεπερνούσε, πιθανότατα, το χώρο του ίδιου του κειμένου.

σης της Ανατολής με τη Δύση.

Αλλά και το *Χρονικόν των Τόκων*, που γράφτηκε περίπου ογδόντα χρόνια αργότερα στην Ήπειρο, μαρτυρεί την κοσμοθεωρία και την κουλτούρα των Φλωρεντινών εκείνων αρχόντων της Κεφαλληνίας, της Ζακύνθου, της Λευκάδας και

πρέσβυς ιππότης, το *Φλώριος και Πλατζιαφλώρα* και το *Ιμπέριος και Μαργαρώνα*, για καθένα από τα οποία έχει υποδειχθεί ένα δυτικό πρότυπο – ένα ιταλικό θά 'λεγα, σχεδόν αυτόνοτο, παρόλο που οι πηγές του τελευταίου μπορούν να παρακολουθηθούν έως το γαλλικό τους «αρχέτυπο», το γαλλικό μυθιστόρημα *Pierre de Provence et la belle Magüéline*.

Αλλά ήδη με το αποτυχημένο σιχούρημα της ιστορίας του Τρωικού Πολέμου από τον Κωνσταντίνο Ερμονιακό το 14ο αιώνα, για το οποίο εικάζεται επίσης ένα γαλλικό πρότυπο με τη μεσολάβηση και πάλι μιας ιταλικής μετάφρασης, μετακινούμαστε μακριά από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, στη γειτονική με τη Δύση Ήπειρο, τη νέα εστία αυτών των διαπολιτισμικών επαφών: την τέως βυζαντινή επαρχία. Και είναι ακριβώς η τέως βυζαντινή επαρχία, που είχε προ πολλού πάψει να είναι βυζαντινή επαρχία, ο χώρος στον οποίο μπορεί να σκιαγραφηθεί με τη μεγαλύτερη σαφήνεια η πολιτισμική αυτή μετάγγιση από τη Δύση στην Ανατολή:

Το *Χρονικόν του Μορέως*, που καταγράφει, γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα, τις τύχες της Πελοποννήσου, που βρισκόταν ήδη πάνω από έναν αιώνα κάτω από «φράγκικη» κυριαρχία, δεν είναι παρά η ελληνική «παραλλαγή» ενός γαλλικού προτύπου και ο ίδιος ο συγγραφέας του, αν μπορούμε να συμπεράνουμε από τους πολυάριθμους σολοικισμούς του, ένας «γασμούλος», δηλαδή το βιολογικό προϊόν της ιστορικής εκείνης διασταύρω-

σης της Ηπείρου, των οποίων τις πράξεις και μάλιστα τα πολεμικά κατορθώματα στη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο ξέρει να ημνεί ο υποτακτικός τους «αυλικός» ποιητής.

Στην άλλη άκρη του ελληνόγλωσσου χώρου, στην υποταγμένη από τους Ιππότες της Μάλτας Ρόδο, γεννήθηκε, την ίδια περίπου εποχή, μια σειρά χαριτωμένων ερωτικών τραγουδιών, που φανερώνουν την αρμονική σύζευξη του εγχώριου δημοτικού τραγουδιού με την ιπποτική ερωτική ποιητική παράδοση της Δύσης.

Πολύ εντονότερα αποπνέουν, στη μορφή και στο περιεχόμενο, το άρωμα της δυτικής-ιταλικής, δηλαδή της πετραρχικής, ποίησης της εποχής τους τα περίτεχνα εκείνα ερωτικά ποιήματα που βλάστησαν στο έδαφος της γειτονικής Κύπρου, που βρισκόταν κάτω από την κυριαρχία των Lusignans και των Βενετών, λίγο πριν από την κατάκτησή της από τους Τούρκους στα 1571.

Αλλά πολύ περισσότερο απ' όλους τους ελληνικούς τόπους μπορεί η Κρήτη να περηφανεύεται ότι έπαιξε το ρόλο της γέφυρας για την πολιτισμική αυτή συναλλαγή ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή: Παρόλο που τα αυτόχθονα, βυζαντινοελληνικά πολιτισμικά στοιχεία κατόρθωσαν ν' αντισταθούν στη βενετική εξουσία από τον 13ο αιώνα ως την τουρκική κατάκτηση, η πολιτισμική διείσδυση των νέων κυρίαρχων κάνει αισθητή την παρουσία της κι εδώ – προπαντός εδώ:

Ήδη στα αθυρόστομα στιχουργήματα

του Στέφανου Σαχλίχη (β' μισό του 14ου αιώνα) εντοπίστηκαν τα ίχνη της *Θησηδάς* του Βοκάκιου. Την ίδια εποχή και στον ίδιο τόπο πρέπει να μεταφυτεύτηκε, σύμφωνα με τις σημερινές μας εκτιμήσεις, από τη Δύση η άγνωστη πριν στην ελληνική ποίηση ομοιοκαταληξία.

Και η ονειρική-ερωτική ποίηση του Μαρίνου Φαλιέρου (15ος αι.) ή του Μπεργαδή (αρχές του 16ου αι.) δε θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς την αντίστοιχη ιταλική λογοτεχνία, ενώ για μερικά άλλα έργα που είδαν το φως στην Κρήτη, όπως το *Συναξάριον των ευγενικών γυναικών* και ο *Έπαινος των γυναικών* (α' μισό του 16ου αιώνα) ή το έμμετρο χρονικό της πολιορκίας της Μάλτας του Αντώνιου Αχέλη (λίγο μετά τα 1566), μπόρεσαν να υποδειχθούν και συγκεκριμένα ιταλικά πρότυπα.

Η περίπτωση του Ανδρέα Σκλέντζα, ενός καθολικού, πιθανότατα φραγκισκανού, που έγραψε στα ελληνικά στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα ύμνους και προσευχές κατά μίμηση του Θωμά του Ακινάτη, φανερώνει ότι ο πολιτισμικός-λογοτεχνικός συνοδεύεται συχνά από τον κοσμοθερητικό-θρησκευτικό συγκρητισμό.

Ως ο εντυπωσιακότερος και συνάμα γονιμότερος επρόκειτο, εντούτοις, ν' αποδειχθεί ο συγκρητισμός αυτός στη λογοτεχνία της λεγόμενης «Κρητικής Αναγέννησης», από τα 1590 περίπου ως την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους, στα 1699:

Εδώ, η άμεση επαφή και μάλιστα η πολιτισμική, πολιτική και οικονομική εξάρτηση από τη βενετική μητρόπολη επρόκειτο να οδηγήσει ως τη δημιουργία νέων, στη νεοελληνική λογοτεχνία ως τότε άγνωστων, λογοτεχνικών ειδών: του ειδυλλίου, που εκπροσωπείται από την *Ωραία Βοσκοπούλα*, και, προπαντός, του θεάτρου που εκπροσωπείται από όλες σχεδόν τις δραματικές μορφές της ιταλικής Αναγέννησης και του ιταλικού Μπαρόκ: την τραγωδία (*Ερωφίλη*, *Βασιλιάς Ροδόλιμος*), το ποιμενικό δράμα (*Πανώρια*), το μυστήριο (*Η θυσία του Αβραάμ*) και, πριν απ' όλα, την κωμωδία (*Κατζούρμπος*, *Στάθης*, *Φορτουνάτος*). Το τελευταίο αυτό είδος, που ενσωματώνει συντηγμένες την «*commedia erudita*» και την «*commedia dell' arte*», γίνεται ταυτόχρονα μάρτυρας και φορέας αυτού του ευτυχημένου συγκρητισμού ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή και ανάμεσα στη λόγια και τη λαϊκή λογοτεχνία, που είναι χαρακτηριστικός προπαντός γι' αυτόν το γλωσσικό και πολιτισμικό χώρο.

Είναι αυτόνοτο ότι τη δημιουργία όλων σχεδόν αυτών των έργων την εκμαίευσε ένα ιταλικό πρότυπο, αλλά ακόμα και το επικο-ερωτικό μυθιστόρημα *Ερωτόκριτος*, που σημαδεύει την κορύφωση αυ-

της της λογοτεχνικής άνθησης και που μπορεί ν' ακολουθηθεί μέχρι το απώτερο γαλλικό του πρότυπο, το *Paris et Vienne* του Pierre de la Cypède (15ος αι.), μπόρεσε ν' αράξει στο κρητικό του ακρογιάλι μόνο πάνω στη σχεδία μιας ιταλικής μετάφρασης.

Πριν ακόμα από την πτώση της Κρήτης είχε ριζώσει και στα Ιόνια Νησιά η ιταλική πολιτιστική παρουσία, που θα οδηγήσει, ελεύθερη από την τουρκική κυριαρχία στο α' μισό του 19ου αιώνα, στη δεύτερη, μετά την κρητική, ακμή της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Στα νησιά αυτά γράφτηκαν οι τραγωδίες *Ευγένια* (1646) και *Ζήνων* (1682) στο ύφος του ιησουιτικού θεάτρου της εποχής του Μπαρόκ. Εδώ δημιουργήθηκαν η πρώτη ελληνική μετάφραση του *Pastor fido* του G. B. Guarini από τον Μιχαήλ Σουμάκη (1658), η ελληνική διασκευή μιας νουβέλας του *Δεκαήμερον* του Βοκάκιου από τον Ιάκωβο Τριβώλη (γύρω στα 1500), καθώς και οι τραγωδίες *Ιφιγένεια και Θυέστης* του Πέτρου Κατσαίτη (αρχές του 18ου αιώνα) – πάνω στο πρότυπο των ομότιτλων έργων του Lodovico Dolce (1508-1568).

Και μια συλλογή αριστουργηματικών σονέτων με τον τίτλο *Άνθη ευλαβείας*, που γράφτηκαν και δημοσιεύτηκαν στα 1708 από τους απόφοιτους του Ελληνικού Κολλεγίου της Βενετίας, και το σχολικό δράμα *Δαβίδ*, που βγήκε από την πένα ενός ελληνοκαθολικού Χιώτη την ίδια εποχή, τεκμηριώνουν την ευρύτητα και την εμμονή της ιταλικής πολιτιστικής επιβολής, ακόμα και μετά την κατάκτηση των βενετσιάνικων περιοχών από τους νέους Τούρκους κυρίαρχους.

Ο ανταγωνισμός αυτός ανάμεσα στις δυνάμεις της Ανατολής και στις δυνάμεις της Δύσης θα μεταφερθεί και στις ελληνικές περιοχές της αδιαμφισβήτητης τουρκικής κυριαρχίας – σ' αυτές όμως οι «λατίνοι» δεν κατόρθωσαν να καταγάγουν τις ίδιες πολιτιστικές επιτυχίες. Η στάση των ραγιαδών είχε προκαθοριστεί εδώ κατά κάποιον τρόπο από την παροιμιώδη εκείνη ρήση ενός Βυζαντινού άρχοντα μπροστά στα τείχη της πολιορκούμενης από τους Τούρκους Πόλης: «κρειττότερόν έστιν ειδέναι έν μέση τή πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν».

Αλλά και σ' αυτές τις περιοχές μερικά έργα, όπως η *Ιεροκοσμική ιστορία* (1677) του πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκταρίου, η *Χρονογραφία (Βιβλίον Ιστορικών)* (1631) του Ψευδο-Δωροθέου και, προπαντός, η εκκλησιαστική ρητορική του Φραγκίσκου Σκούφου (1644-1697) και του Ηλία Μηνιάτη (1669-1714), για την οποία μπορούν να υποδειχθούν συγκεκριμένες ιταλικές, ιστορικές, θεολογικές και εκκλησιαστικές-ρητορικές πηγές, μαρτυ-

ρούν την ασίγαστη πολιτιστική ακτινοβολία της υλικά, πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά καταβεβλημένης Βενετίας.

Παρ' όλ' αυτά, μόνο στον ελληνικό Διαφωτισμό (1750-1830) επιφυλασσόταν να ολοκληρώσει, συνειδητά και με συνέπεια, τη στροφή των Ελλήνων προς τη

Δύση. Έτσι, μέσα στο πνεύμα του ελληνικού και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, είναι απόλυτα κατανοητή η στάση του Κοραή απέναντι στην προηγηθείσα «μετακένωση» από τη Δύση στην Ανατολή: Η 350χρονη καθυστέρηση, για την οποία έκανε λόγο ο Κοραής, ενσάρκωνε στα μάτια του την «εμβαρβάρωση» της Ελλάδας κάτω από την τουρκική κυριαρχία. Η όψιμη λαϊκή λογοτεχνία ανήκε γι' αυτόν ακόμα στο μισητό του Μεσαίωνα, μια γνήσια Αναγέννηση δεν είχε υπάρξει πραγματικά πάνω σ' ελληνικό έδαφος, αφού οι Έλληνες λόγιοι είχαν καταφύγει στη Δύση μετά την Άλωση της Πόλης, για να τεθούν στην υπηρεσία του ευρωπαϊκού Ουμανισμού, και η κρητική λογοτεχνία, η αισθητική έκφραση ενός σπερματικά υπαρκτού πρωτοαστικού μικρόκοσμου, είχε στο μεταξύ «ξεπέσει» στο επίπεδο του λαϊκού αναγνώσματος. Έτσι, ενώ στην υστεροβυζαντινή και την πρωτονεοελληνική εποχή η ευρωπαϊκή Δύση πορευόταν προς την Ανατολή, είτε ως σταυροφόρος, είτε ως έμπορος, κατακτητής, οικιστής ή ιεραπόστολος, τώρα η ελληνική Ανατολή επρόκειτο να πορευτεί με τη θέλησή της προς την ευρωπαϊκή Δύση.

Η συνταγή για την επιτυχία αυτής της δυτικοανατολικής πολιτισμικής «μετακένωσης» ήταν απλή, τουλάχιστον όπως την είχε συλλάβει ήδη στα 1783 ένας από τους σημαντικότερους προδρόμους του Κοραή, ο εγκατεστημένος στο Βουκουρέστι νομικός και ανώτερος κρατικός αξιωματούχος Δημήτριος Καταρτζής: Αρκούσε

tes, La Rochefoucauld και Montesquieux και πάνω απ' όλα η διαφωτιστική λογοτεχνία ενός Restif de la Bretonne, ενός Marmontel ή ενός Bernardin de Saint Pierre βρήκαν ανάμεσα στους Έλληνες τους πρόθυμους μεταφραστές, μιμητές κι εκλαϊκευτές τους, ενώ το αναγεννώμενο

τορίο Alfieri, στις σχολικές σκηνές της ελληνικής διασποράς.

Από την Αγγλία ο νεοελληνικός Διαφωτισμός εισήγαγε το φυσικομαθηματικό πνεύμα του Newton, τον γνωσεολογικό και παιδαγωγικό υλισμό ή εμπειρισμό του Locke και του Hobbes καθώς και το νέο παιδαγωγικό σύστημα της λεγόμενης «αλληλοδιδασκτικής μεθόδου» των Lancaster και Bell.

Από τον προρομαντικό ενθουσιασμό, που είχαν εξαπολύσει σ' ολόκληρη την Ευρώπη οι *Night-thoughts* του Edwards Young, ο *Ossian* του James Macpherson, οι *Seasons* του James Thomson και, προπαντός, το θέατρο του Shakespeare, μπόρεσαν να διεισδύσουν στον ελληνόγλωσσο κόσμο, που διακατεχόταν ακόμα ολοκληρωτικά από πρακτικά-παιδαγωγικά ενδιαφέροντα και ανάγκες, μόνο μερικά ίχνη, κι αυτά, λ.χ. από τον τελευταίο, μέσω μιας γερμανικής εκλαϊκευτικής επεξεργασίας.

Η εποχή του νεοελληνικού Ρομαντισμού και Νεοκλασικισμού (1830-1880) συνεπιφέρει έναν αναπροσανατολισμό της ελληνικής κουλτούρας και λογοτεχνίας στις σχέσεις της με τους τέσσερις κύριους Ευρωπαίους πιστωτές της: Η αθηναϊκή λογοτεχνική σκηνή κυριαρχείται τώρα, σχεδόν αποκλειστικά, από γαλλικά πρότυπα: Η -ρητορική ή πατριωτική-ποίηση του γαλλικού Ρομαντισμού, όπως εκπροσωπούνταν από τον Chateaubriand, τον Lamartine, τον Béranger, τον Hugo, τον A. de Musset και τον Th. Gautier, βρήκε στους Αθηναίους ρομαντικούς τους πιο ένθερμους οπαδούς και μιμητές της και μπόρεσε να συνεκφράσει με τον καλύτερο τρόπο το ρητορικό-πατριωτικό πάθος των Αθηναίων ρομαντικών. Τα αισθαντικά μυθιστορήματα της Mme de Staël και της George Sand άφησαν τα ίχνη τους στις πρώτες ελληνικές απόπειρες για τη συγγραφή ενός μοντέρνου μυθιστορήματος (Π. Σούτσος), ενώ τα λαϊκά περιπετειώδη μυθιστορήματα του E. Sue, του O. Feuillet, του Ponson du Terrail και, προπαντός, του A. Dumas (πατρός) έθεσαν, στο νέο γλωσσικό τους ένδυμα, τις βάσεις για τη δημιουργία μιας νεότερης μαζικής λογοτεχνίας και ενέπνευσαν στους πρώτους Έλληνες μυθιστοριογράφους (Ι. Σκυλίτσης) παρόμοιες επιχειρήσεις στο πεδίο του μοντέρνου λαϊκού μυθιστορήματος. Στο θέατρο, οι πρώτοι Αθηναίοι δραματουργοί καθοδηγούνται ακόμα από τα κλασικιστικά υποδείγματα του Racine και του Corneille, ενώ το νέο αθηναϊκό θεατρικό κοινό αναζητούσε την αναψυχή του στο θέατρο του Molière και, προπαντός, στο γαλλικό boulevard ενός Labiche, ενός Scribe ή ενός Sardou, που βρήκαν μάλιστα και τους πρώτους Αθηναίους μιμητές τους (Α. Βλάχος).

Οι πρώτες ρομαντικές αντιδράσεις κα-

να μεταφράσει κανείς στα ελληνικά τα πιο αναγκαία για τους Έλληνες βιβλία από τις σπουδαιότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα ιταλικά και τα γερμανικά - όπως είχε πει ο ίδιος τέσσερα χρόνια πριν. Με τον τρόπο όμως αυτό, ο Καταρτζής υποδείκνυε, αυτόματα, τους τέσσερις κυριότερους πιστωτές, που επρόκειτο να καθορίσουν μέχρι σήμερα στην «Ευρώπη» τον ελληνικό πολιτισμικό δανεισμό.

Το αίτημα του Καταρτζή το είχαν ενστερνιστεί, αυθόρμητα θα λέγαμε, οι προκάτοχοί του, έτσι ώστε να μην υπάρχει στο μεταξύ ανάμεσα στους Έλληνες λόγιους κανένας που να θεωρούσε το μεταφραστικό έργο κατώτερό του: Κάτω από την περιεκτικότερη έννοια της «φιλοσοφίας» προσλήφθηκε τώρα καθετί που θεωρήθηκε χρήσιμο για τους δεδηλωμένους στόχους του νεοελληνικού Διαφωτισμού - εννοείται όχι πάντα χωρίς να συναντήσει την αντίθεση και μάλιστα την απελπισμένη αντίδραση των πατριαρχικών κύκλων και της εγχώριας «ορθοδοξίας», που θεωρούσαν ύποπτο ό,τι ερχόταν από τη Δύση ως αθεϊστικό, αιρετικό ή ανατρεπτικό.

Τη μερίδα του λέοντος είχαν στην πολιτιστική αυτή συναλλαγή η φιλοσοφία και η λογοτεχνία του γαλλικού Διαφωτισμού - η Γαλλική Επανάσταση δεν ήταν παρά μια περαιτέρω ώθηση προς την ίδια κατεύθυνση. Προπαντός ο Voltaire, η Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια, ο Rousseau και ο Condillac, αλλά και οι πρόδρομοι Descar-

νεοελληνικό θέατρο έβλεπε στο πρόσωπο των Γάλλων κλασικών Racine και Molière και του διαφωτιστή Voltaire τους πρώτους δασκάλους του.

Από τη Γερμανία ήρθαν οι φυσικές επιστήμες - με εξαίρεση τη χημεία, στην οποία κυριαρχούσαν οι Γάλλοι -, ενώ οι «λαϊκοί φιλόσοφοι» Christian Wolff και Friedrich Christian Baumeister έμψαξαν τις ιδέες του Leibniz και στα ελληνικά σχολεία, ιδίως της διασποράς. Εννοείται ότι ο Kant εξακολούθησε να είναι ακόμα ένα πολύ σκληρό καρύδι για τα τρυφερά ελληνικά δόντια, και γι' αυτό μπόρεσε να τον χωνέψει μόνο το στομάχι μερικών λογίων, όπως του Κωνσταντίνου Κούμα, και αυτουνού πάλι με τη διαμεσολάβηση, την αναμάσηση θα έλεγα, των Γερμανών εκλαϊκευτών - του Wilhelm Traugott Krug και Wilhelm Gottlieb Tennemann.

Ανάμεσα στους Γερμανούς λογοτέχνες ο ειδυλλιακός Salomon Gessner, ο ουμανιστικά ειρωνικός Christoph Martin Wieland, ο διδακτικός Joachim Heinrich Campe και ο τετριμμένα κριτικός August von Kotzebue έπαιξαν έναν αξιοσημείωτο ρόλο στην ελληνική λογοτεχνία και στο σχολικό-ερασιτεχνικό θέατρο της εποχής αυτής.

Η Ιταλία ήταν ήδη παρούσα στην Ελλάδα με τον πρώιμο διαφωτιστή Cesare Beccaria, αλλά ο κύριος ρόλος της στον νεοελληνικό Διαφωτισμό συνίστατο στο πατριωτικό-κλασικιστικό θέατρο του ιταλικού Διαφωτισμού και του Risorgimento, του Pietro Metastasio και του Vit-

τά του πατροπαράδοτου Νεοκλασικισμού στο θέατρο αρθρώθηκαν από τον ιδρυτή του νεότερου ελληνικού θεάτρου Δ. Βερναρδάκη με τη βοήθεια ενός σαιξπηρισμού, που τον έφερνε στις βαλίτσες του από τη Γερμανία.

Οι Ιταλοί ρομαντικοί Foscolo και Manzoni μπόρεσαν ν' ανταποκριθούν, όπως και οι Γάλλοι ομότεχνοί τους, στις ανάγκες των Ελλήνων ρομαντικών για μια πατριωτική-ρομαντική και ίσως και ονειροπολούσα πεζογραφία (Π. Σούτσος), ο κλασικορομαντικός-αλιτρωτικός Alfieri εξακολούθησε να εφοδιάζει το νεοελληνικό θέατρο με τους ίδιους ακριβώς πατριωτικούς πόθους (Ι. Ζαμπέλιος), ενώ ο G.B. Vico, με τη συνοδεία του Herder, έδειχνε στους πρώτους Έλληνες ιστορικούς το δρόμο για την ανακάλυψη της δικής τους «εθνικής» μεσαιωνικής ιστορίας.

Η γερμανική επίδραση στο ελληνικό, κρατικοποιημένο σχολικό και δικανικό σύστημα, στις φυσικομαθηματικές και τις ιστορικοκοινωνικές επιστήμες, την ιστοριογραφία και τις εικαστικές τέχνες και, πριν απ' όλα, στη φιλοσοφία την εποχή αυτή έχει ένα σχεδόν μονοπωλιακό χαρακτήρα, γεγονός που μπορεί, βέβαια, να εξηγηθεί από την παρουσία ενός Βαυαρού πρίγκιπα στον ελληνικό θρόνο, ενώ η γερμανική επίδραση στη λογοτεχνία του ελληνικού Ρομαντισμού είναι εντελώς δευτερεύουσας σημασίας – πράγμα που μπορεί επίσης να ερμηνευτεί σε συνάρτηση με τις απόλυτα κλασικιστικές προτιμήσεις και επιλογές της οθωνικής Αυλής: στην ίδια συνάφεια ιδωμένες, οι ρομαντικές τάσεις που υποστηρίζονταν από την πολύ εντονότερη λογοτεχνική παρουσία της Γαλλίας και της Αγγλίας στη μικροελλαδική πρωτεύουσα, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως μια πολιτισμική-αισθητική, αλλά όχι λιγότερο πραγματική, αντιπολίτευση απέναντι στον Κλασικισμό της Αυλής και, υπονοούμενα, απέναντι στην Αυλή την ίδια.

Μια αξιοπρόσεχτη εξαίρεση στο γερμανικό λογοτεχνικό κενό αποτελούσε ίσως το θέατρο του νέου Schiller, που συμπαραστάθηκε στις προσπάθειες του Α. Μάτση και του Δ. Βερναρδάκη για τη θεμελίωση ενός μοντέρνου «εθνικού» ελληνικού θεάτρου, και, εν μέρει, ο Heine, που επρόκειτο να συγκαθορίσει, από τη δεκαετία του 1860 κιόλας, την υπέρβαση του στόμφου του όψιμου αθηναϊκού Ρομαντισμού και τη μετάβαση, και στη νεοελληνική λογοτεχνία, σε μια νέα, νατουραλιστική-ρεαλιστική εποχή.

Η νέα αυτή εποχή, η εποχή του νεοελληνικού Νατουραλισμού και Συμβολισμού (1880-1918), σήμαινε για τη νεοελληνική λογοτεχνία ένα νέο αναπροσανατολισμό στις σχέσεις της με τα ευρωπαϊκά της πρότυπα: Η εισβολή του ευρωπαϊκού «Βορρά» (με τον περιληπτικό αυτό όρο

εννοούσαν την Αγγλία, τη Ρωσία, τις σκανδιναβικές χώρες και, κυρίως, τη Γερμανία), η εισβολή, λοιπόν, του ευρωπαϊκού «Βορρά» στην Ελλάδα ήταν η πολιτισμική συνέκφραση της πολιτικής ανόδου των Φιλελευθέρων με τον Χ. Τρικούπη στη δεκαετία του 1870, της αρχόμενης

πρωταρχικής εκβιομηχάνισης και του συνακόλουθου ανοίγματος της Ελλάδας προς την «Ευρώπη».

Όπως στην εποχή του Διαφωτισμού από τον Κοραή, έτσι και τώρα το αίτημα για την πολιτιστική στροφή της Ελλάδας προς την αναπτυσσόμενη Ευρώπη, ιδιαίτερα τον ευρωπαϊκό «Βορρά», διατυπώθηκε από τον αναγνωρισμένο πνευματικό ηγέτη της νέας ελίτ και της νέας λογοτεχνίας, τον οικουμενικό ποιητή Κ. Παλαμά (1895).

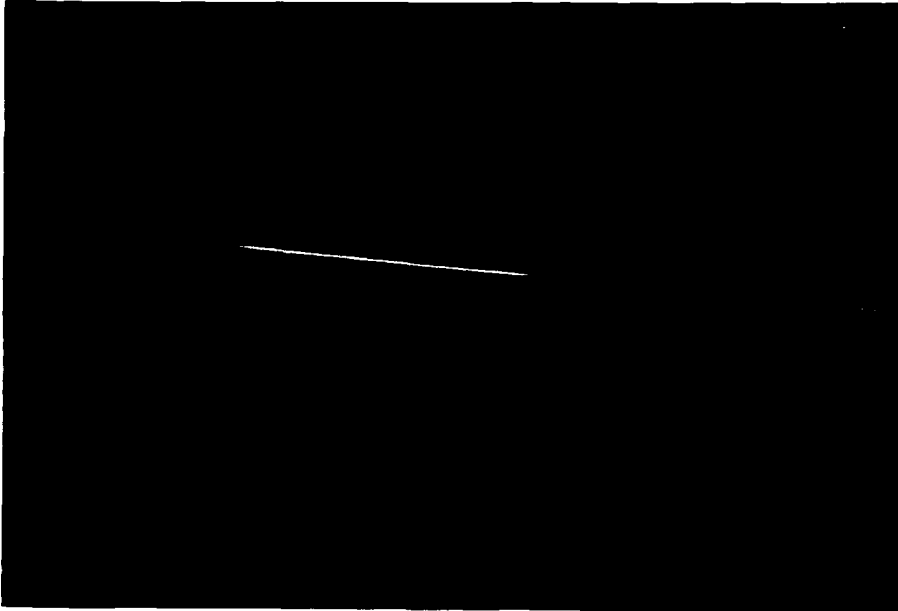
Η νεοελληνική λογοτεχνία της τρικομικής εποχής βρήκε τα πρότυπά της προπάντων στην ανερχόμενη, νικηφόρα Γερμανία του Bismarck: Η συμβολή του Heine για τη δημιουργία μιας νέας, ειρωνικής-ρεαλιστικής λυρικής ποίησης, ιδιαίτερα του τραγουδιού και της μπαλάντας, είναι εντυπωσιακή – κανένα από τους ποιητές της νέας γενιάς δεν μπόρεσε ν' αποφύγει το θέλητρό του: ο Berthold Auerbach παραστάθηκε στη γένεση της νέας, «ηθογραφικής» πεζογραφίας: ο G. Hauptmann και, περισσότερο, ο δημοφιλής H. Sudermann ανέβηκαν στη σκηνή των αθηναϊκών θεάτρων και κέρδισαν μερικούς Έλληνες θιασώτες ή μαθητές, ενώ το boulevard, μεταφερόμενο αυτή τη φορά όχι από το Παρίσι αλλά από τη Βιέννη, προσπόριζε την, επιπόλαιη έστω, ψυχαγωγία του Έλληνα μικροαστού. Τέλος, ο γερμανικός θεικισμός και ο εκλαϊκευμένος υλισμός (Haeckel, Büchner, Nordau, Wundt), η γερμανική σοσιαλδημοκρατία και ο μαρξισμός, και, πάνω απ' όλα, ο ει-

δωλοκλαστικός ντισείσμος προμήθευαν τα ιδεολογικά τους όπλα στην ελληνική κουλτούρα και λογοτεχνία της αθηναϊκής belle époque.

Εννοείται ότι η γαλλική επιρροή πάνω στη νεοελληνική λογοτεχνία της ίδιας εποχής δεν ήταν λιγότερο σημαντική: Στο σχολείο του γαλλικού Παρνασσισμού και Συμβολισμού μαθήτεψαν όλοι σχεδόν οι εκπρόσωποι της νέας ποιητικής γενιάς, από τον Παλαμά, το Δροσίνη και τον Καμπά ως το Χατζόπουλο, το Γρυπάρη και το Μαλακάση – αλλά και ο μεγάλος Αλεξανδρινός, ο Καβάφης. Ο Zola, που η μεταφρασμένη του *Νανά* είχε σκανδαλίσει αρκετά νωρίς (1880) τα πνεύματα των Ελλήνων κατά φαντασίαν «εραστών» της, βρήκε σύντομα και ανάμεσα στους Έλληνες μερικούς πρόθυμους θαυμαστές και μιμητές (Μ. Μητσάκης, Ι. Κονδυλάκης). Τέλος, το εύπεπτο γαλλικό «vaudeville» εκμαίευσε ένα βραχύβιο μεν αλλά εξαιρετικά δημοφιλές ελληνικό θεατρικό είδος, το «κωμειδύλλιο», ένα «ηθογραφικά», θα λέγαμε, χρωματισμένο, χωριάτικο «musical».

Η αγγλική επίδραση στη νεοελληνική λογοτεχνία της εποχής αυτής ήταν δυσανάλογα μικρή, αν συγκριθεί με τη συμπαγή οικονομική και πολιτική παρουσία της Αγγλίας στην Ελλάδα: ενσαρκωνόταν κυρίως στην αφηγηματική τέχνη του Dickens, που καθοδήγησε πιθανότατα τον «εορταστικό», τουλάχιστον τον «χριστουγεννιάτικο» Παπαδιαμάντη, και στη δυσπρόσιτη ποίηση του Browning, του ο-

προελαύνουσες Ευρωπαϊές ανταγωνίστριές της. Η μόνη, ίσως, αξιοσημείωτη εξαίρεση, η παρουσία του αισθητικισμού του D'Annunzio στο πρωιμότερο έργο του Καζαντζάκη, μπορεί πιθανότατα να εξηγηθεί με τον ντισεισμό τόσο του D'Annunzio όσο και του Καζαντζάκη.

ποίου ο «δραματικός μονόλογος» αποτέλεσε ένα από τα πιο γόνιμα ερεθίσματα για την ποιητική δημιουργία του δραματικού και φιλοσοφικού Καβάφη. Ο αισθητικισμός του πολυμεταφρασμένου στην Ελλάδα Wilde βρήκε την ίδια εποχή τους πρώτους Έλληνες θιασώτες του, ενώ ο μεγάλος βικτωριανός Shakespeare άρχισε, τώρα για πρώτη φορά, να μεταφράζεται συστηματικότερα στα ελληνικά, αλλά δεν μπόρεσε, σχεδόν αυτονόητα, να παίξει το ρόλο προτύπου στο νεοελληνικό θέατρο, που δυναστευόταν ακόμα από τις ηθογραφικές και νατουραλιστικές του επιλογές.

Τα ερεθίσματα που έφτασαν την εποχή αυτή στην Ελλάδα από τον μακρινό σκανδιναβικό και ρωσικό «Βορρά» ήταν αξιολογικά, στην πραγματικότητα όμως επιβεβαίωναν, στην πλειοψηφία τους, την εξάρτηση της Ελλάδας από τους τέσσερις κύριους πολιτισμικούς «πιστωτές» της, που ανάφερα παραπάνω: Ο Ibsen, ο Hamsun, ο Björnson και ο Geijerstam λ.χ. ή ο Dostojevskij, ο Turgenev και ο Gorkij βρήκαν και στην Ελλάδα τους αναγνώστες, τους οπαδούς κι εν μέρει τους μαθητές τους (Ξενοπούλος, Καμπύσης, Χορν, Μελάς, Παπαδιαμάντης κ.ά.), αλλά δεν μπόρεσαν να περάσουν τα ελληνικά γλωσσικά σύνορα παρά μόνο μ' ένα γαλλικό, αγγλικό ή γερμανικό διαβατήριο.

Η ιταλική επίδραση στην ελληνική λογοτεχνία και κουλτούρα ήταν αναγκασμένη την εποχή αυτή να υποχωρεί όλο και περισσότερο μπροστά στις άλλες,

κhs, Ξεφλούδας, Γιαννόπουλος, Δέλιος) με τις μοντέρνες αφηγηματικές τεχνικές.

Και αυτή την εποχή συνεχίστηκε η εξασθένηση της ιταλικής πολιτισμικής και λογοτεχνικής επιρροής στην Ελλάδα, που είχε αρχίσει να σημειώνεται την προηγούμενη περίοδο. Εκτός από μια πρώιμη αλλ' ανίσχυρη απήχηση του ιταλικού τουρισμού σε μερικούς «outsiders» του δεύτερου, μεσοπολεμικού μοντερνισμού (Θ. Ντόρρος, Ν. Ράντος), μερικά ίχνη του D'Annunzio στον Σικελιανό και του Ungaretti στον έτοι κι αλλιώς ιταλοθρεμμένο Σαραντάρη, δε θα μπορούσαμε να σημειώσουμε καμιά άλλη αξιόλογη λογοτεχνική ώθηση από τη γειτονική μας Ιταλία.

Όχι πολύ διαφορετική ήταν η πολιτιστική παρουσία της Γερμανίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, αφού επιβαρυνόταν, όπως και στην Ιταλία, από την πολιτική κατάσταση και στις δύο αυτές χώρες στις δεκαετίες του '20 και του '30.

Η γερμανική επίδραση στη νεοελληνική λογοτεχνία του Μεσοπολέμου ήταν γενικά, πολύ πίσω σε σύγκριση με τη γαλλική, παρόλο που δύο παλαιότεροι Γερμανοί ποιητές, ο Hölderlin και ο Rilke, που ανακαλύφθηκαν τώρα για πρώτη φορά από μερικούς αξιόλογους Έλληνες ποιητές, επρόκειτο να παίξουν ένα δυσανάλογο προς την πραγματική τους πρόσληψη ρόλο στην αισθητική και ιδεολογική διαμόρφωση του δικού τους έργου. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για τους σύγχρονους Th. Mann, E.M. Remarque και Fr. Kafka, που γονιμοποίησαν, μαζί με πολλούς άλλους, ένα μικρό έστω μέρος της νεοελληνικής πεζογραφίας την εποχή αυτή.

Όπωσδήποτε, η γερμανική φιλοσοφία, ο καθυστερημένα αλλά εντυπωσιακά ριζωμένος στην Ελλάδα νεοκαντιανισμός, η γερμανική υπαρξιακή φιλοσοφία (Heidegger, Jaspers), ο αναζωπυρωμένος ντισεισμός και, πάνω απ' όλα, ο εκχυδαϊσμένος στους Έλληνες δέκτες και φορείς του φροϋδισμός, όχι μόνο δέσποζε, όπως πάντα, σχεδόν αυταρχικά και αποκλειστικά στην ακαδημαϊκή και την ερασιτεχνική φιλοσοφία και ιδεολογία, αλλά συγκαθόριζε, σ' έναν εκπληκτικό βαθμό, και τις ιδεολογικές τάσεις και τα «περιεχόμενα» της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας.

Τέλος, οι πρώτοι Έλληνες μαθητές του M. Reinhardt (Φ. Πολίτης, Δ. Ροντήρης, Τ. Μουζενίδης) μεταφύτευαν το δικό του πρότυπο του «μεγάλου θεάτρου» μ' εξπρεσιονιστικές τάσεις στο ελληνικό, κρατικό κυρίως, θέατρο της μεσοπολεμικής και πρώιμης μεταπολεμικής εποχής.

Θα ήταν άστοχο να πιστέψει κανείς ότι η μετακένωση αυτή ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στην Ελλάδα επί επτά αιώνες, που οικιαγράφσα σε ρυθμό *acceleré*, πραγματοποιήθηκε εντελώς απρόσκοπτα – κάθε άλλο:

Η εποχή του Μεσοπολέμου (1919-1940) συνεπέφερε μια νέα μετακίνηση στον προσανατολισμό της ελληνικής κουλτούρας και λογοτεχνίας προς την Ευρώπη, χωρίς εντούτοις να μεταβάλλει στο σύνολό της την πολιτισμική εξάρτηση της Ελλάδας από τους τέσσερις κύριους Ευρωπαίους «προμηθευτές» της:

Από τη Γαλλία ήρθαν και πάλι οι νέοι καλλιτεχνικοί -ισμοί, η «*poésie pure*», ο νεοσυμβολισμός και ο υπερρεαλισμός, που επρόκειτο ν' αποδειχθούν ως οι πιο γόνιμοι εκκολαπτήρες και ζωοδότες της νεοελληνικής ποίησης ως και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ακόμα. Στο σχολείο των Γάλλων συμβολιστών και υπερρεαλιστών φοίτησαν οι κυριότεροι εκπρόσωποι της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ποίησης: Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος, Παπατσώνης, Εμπειρίκος, Εγγονόπουλος – και πολλοί άλλοι – ο γαλλικός ρεαλισμός του 19ου αιώνα εφοδίασε το αφηγηματικό οπλοστάσιο λ.χ. του Θεοτοκά ή του Πετσάλη η αντιπολεμική στρατεύση του Barbusse υπομόχλευσε λ.χ. τις ανάλογες αφηγηματικές προοπτικές του Μυριβήλη και του Βενέζη.

Από τους Αγγλοαμερικανούς, ο T.S. Eliot και ο E. Pound υποστήριξαν τον Σεφέρη στην ανεύρεση της δικής του – και δικής τους – έκφρασης του κενού, της απογοήτευσης και της ερήμωσης της πρώτης μεταπολεμικής εποχής, ενώ ο J. Joyce και η θηλυκή δορυφόρος του V. Woolf εξοικείωσαν τους εκπροσώπους της λεγόμενης «Σχολής της Θεσσαλονίκης» (Πεντζί-

Οι αντιδράσεις των ιθαγενών οπαδών της «παράδοσης» προήλθαν από δύο κυρίως ιδεολογικές κατευθύνσεις: από το στρατόπεδο της ορθοδοξίας και από το στρατόπεδο του λαϊκισμού· με τις δύο αυτές στάσεις ήταν συζευγμένο το ιδεολόγημα της «ελληνικότητας»: Η «Αντιφώνησης προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων», που δημοσίεψε στα 1802 ο Αθανάσιος Πάριος, είναι μόνο η γνωστότερη, ίσως μάλιστα και η αντιπροσωπευτικότερη πολεμική σε μια μεγάλη σειρά πολεμικών φυλλαδίων, που πάνω στο αποκορύφωμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού ως την έκρηξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας – και κατά κανόνα γραμμένα από τους πατριαρχικούς κύκλους της Πόλης – προσπαθούσαν να εξορκίσουν τον κίνδυνο που σήμαιναν για την ορθοδοξία, την εκκλησία και το – τουρκικό, εννοείται – κράτος οι ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, που μεταλαμπαδεύονταν από την «Ευρώπη». Η νοθεσία του Αθανάσιου Πάριου στους Έλληνες να μην αφήνουν τους γιους τους να πάνε στη – Δυτική, βέβαια – Ευρώπη, για να σπουδάσουν ή για ν' ασχοληθούν με το εμπόριο, φανερώνει από πού προερχόταν αυτός ο «κίνδυνος»: από τους Έλληνες του εξωτερικού και από τους Έλληνες που είχαν σπουδάσει ή σπούδαζαν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Ένα δεύτερο κύμα αντίδρασης ογκώθηκε στη νέα φάση της πορείας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κουλτούρας προς την Ευρώπη κατά την εποχή της ανόδου των Ελλήνων Φιλελευθέρων υπό τον Τρικούπη: Η θεατρική σάτιρα του Μπάμπη Άννινου κατά της σύγχρονης του «γερμανομανίας» στην Ελλάδα («Η νίκη του Λεωνίδα», 1895) και η υπεράσπιση της ορθοδοξίας από τη δυτικοευρωπαϊκή «διάβρωση» από τον Α. Παπαδιαμάντη στη δεκαετία του 1890 θα εξογκωθούν μετά από λίγο καιρό με τον Περικλή Γιαννόπουλο σ' ένα κύμα τυφλού μίσους ενάντια σε κάθε «ξένο», που ερχόταν από την «Ευρώπη», και μετά τη στροφή του αιώνα ως τους βαλκανικούς πολέμους θα κορυφωθούν στο «μαθητή» του Γιαννόπουλου Ίωνα Δραγούμη σ' έναν αχαλίνωτο εθνικισμό και σοβινισμό.

Αλλά και το κύμα του εγχώριου λαϊκισμού, η εξύμνηση μιας γηγενούς «ελληνικότητας» και η αντίδραση του αυταρχικού μεταξικού καθεστώτος στη δεκαετία του 1930 κατά του συγχρόνου τους ελληνικού μοντερνισμού και κατά των ξένων επιδράσεων στη νεοελληνική κουλτούρα και λογοτεχνία δεν μπορούσαν πια ν' αναχαιτίσουν την ήδη ολοκληρωμένη στροφή των Ελλήνων λογοτεχνών, καλλιτεχνών και διανοουμένων προς την «Ευρώπη». Για την απόδειξη του αναπότρεπτου ριζώματος, του οριστικού πια προσανατο-

λισμού προς την «Ευρώπη», είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμα και οι φανατικότεροι πολέμιοί του στην Ελλάδα ήταν αναγκασμένοι να διεξαγάγουν τον κλεφτοπόλεμό τους εναντίον αυτής της ακατάσχετης ευρωπαϊκής «εισβολής» στην Ελλάδα, όπως λ.χ. στις δύο φορές δεκαετιές του αιώνα μας ο ονειροπαρμένος Ίων Δραγούμης, σε μεγάλο μέρος με ιδεολογικά όπλα φερμένα, και αυτά, από την «Ευρώπη» (F. Nietzsche, M. Barres).

Έτσι, δεν είναι παράδοξο ότι η 350χρονη πολιτισμική καθυστέρηση της Ελλάδας σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, την οποία επισήμαινε ο Κοραΐς στις αρχές του 19ου αιώνα, συρρικνώθηκε ήδη κατά τα τέλη του ίδιου αιώνα στα 20-30 χρόνια καθυστέρησης, για να γεφυρωθεί και να εξαλειφθεί, πιθανότατα ολοκληρωτικά, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από την εποχή αυτή, δηλαδή την εποχή μας, η προσαρμογή της Ελλάδας στην Ευρώπη – και όχι μόνο η πολιτισμική – μπορεί να θεωρηθεί ως ολοκληρωμένη και μάλιστα ως οριστική και αμετάκλητη· από τη «στιγμή» αυτή είναι σωστότερο να γίνεται λόγος για μια παράλληλη και συγχρονική κίνηση και εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας προς τις λογοτεχνίες της Ευρώπης. Η πολιτισμική «μετακένωση» από τη Δυτική Ευρώπη, που είχε ευαγγελιστεί ο Κοραΐς και είχαν προωθήσει, συνειδητά, οι διαφωτισμένοι διάδοχοί του, έδωσε στο μεταξύ τους ωριμότερους καρπούς της προπαντός στη νεοελληνική λογοτεχνία.

Εννοείται ότι η πολιτισμική αυτή επαφή με την Ευρώπη επρόκειτο ν' αποπλανήσει μερικούς από τους μαθητευόμενους μάγους της στην Ελλάδα σε μια μηχανική μίμηση των ευρωπαϊκών προτύπων τους. Υπήρξαν όμως από την άλλη πλευρά Έλληνες συγγραφείς και διανοούμενοι που αντιστάθηκαν σ' αυτή την άκριτη «μετακένωση», όπως λ.χ. ο Γ. Σεφέρης, που απέτρεπε στα 1938 τους Έλληνες ομοτέχνους του από τη μηχανική παραλαβή αρχαιοελληνικών μορφών και μοτίβων από τον ευρωπαϊκό κλασικισμό και τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό χωρίς την προηγούμενη, απαραίτητη επεξεργασία και αφομοίωση των μοντέρνων «περιεχομένων» τους.

Και ήταν ακριβώς οι ίδιοι Έλληνες καλλιτέχνες και διανοούμενοι με ευρωπαϊκή παιδεία και ευρωπαϊκό προσανατολισμό, όπως λ.χ. ο Καζαντζάκης, ο Σεφέρης ή ο Ελύτης, που επιδίωξαν και πέτυχαν έναν δημιουργικό πολιτισμικό-λογοτεχνικό συγχρητισμό, γεφυρώνοντας με τον τρόπο αυτό το χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες «ευρωπαϊστές» και τους ελληνορθόδοξους «παραδοσιακούς» ή «λαϊκιστές». Το μπόλιασμα του γηγενούς λαϊκού πολιτισμικού κορμού με τα ευρωπαϊκά

πρότυπα και ερεθίσματα οδήγησε τους παραπάνω και μερικούς άλλους Έλληνες λογοτέχνες (Ρίτσος...) σε λογοτεχνικά δημιουργήματα που ήταν ταυτόχρονα ελληνικά και ευρωπαϊκά, εθνικά και οικουμενικά.

Το παράδειγμα λ.χ. του Καβάφη και του Καζαντζάκη, το έργο των οποίων επρόκειτο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όχι μόνο να μεταφραστεί και να διαβαστεί σε όλον τον κόσμο αλλά και να γίνει η πηγή από την οποία άντλησαν την έμπνευσή τους μερικοί Ευρωπαίοι και Αμερικανοί συγγραφείς, αποδεικνύει ότι τα από αιώνες συσσωρευμένα ελληνικά δάνεια από τις ευρωπαϊκές πολιτισμικές-λογοτεχνικές τράπεζες άρχισαν στον αιώνα μας να εξοφλούνται – και μάλιστα με τους τόκους τους. Η επίσημη αναγνώριση των ελληνικών επιδόσεων και επιτευξεων με την απονομή του βραβείου Νόμπελ για τη λογοτεχνία σε δύο Έλληνες ποιητές, που ανάφερα επανειλημμένα παραπάνω, ίσως ν' αποτελεί την απόδειξη της εξόφλησης του προαιώνιου ελληνικού εξωτερικού χρέους, δηλαδή την αναγνώριση της διαπιστωμένης συνεισφοράς της Ελλάδας στο κοινό πολιτισμικό και λογοτεχνικό Ταμείο της Ευρώπης. ■

<p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ μια νέα πρόταση για το βιβλίο</p>
<p><small>H ΒΙΒΛΙΟΦΩΝΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ</small></p>
<p>TORSTEN HUSÉN</p>
<p>H ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ</p>
<p><small>Μια συγκριτική μελέτη για το Σχολείο και το μέλλον του στις δυτικές κοινωνίες</small></p>
<p>πρoτaσeιc</p>
<p><small>ΑΘΗΝΑ 1991</small></p>
<p>Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 100, 106 80 Αθήνα, τηλ. 3646125</p>

Θεσμικός εκσυγχρονισμός και κοινωνική δυναμική (η θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα)

ΜΑΤΟΥΛΑ ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ

ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ του '60 η ελληνική κοινωνία εισέρχεται σε φάση εκσυγχρονισμού. Η διαδικασία αυτή προωθείται είτε από εμπρόθετες ενέργειες είτε από τη δύναμη των πραγμάτων, και προφανώς συμπεριλαμβάνει και θεσμούς μακραίωνης διάρκειας, όπως κατ' εξοχήν είναι ο θεσμός του γάμου.

Ο θεσμός αυτός αποτελεί ευαίσθητο δείκτη της όλης πορείας εκσυγχρονισμού, μια και σ' αυτόν συναντώνται και αλληλεπιδρούν κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία, νοοτροπίες, θεσμικές ρυθμίσεις, η ρητή βούληση αλλά και η λανθάνουσα λογική του νομοθέτη και, τέλος, οι άτυπες κοινωνικές και προσωπικές διεργασίες που οδηγούν στην υποκειμενική εμπλοκή και στην ατομική απόφαση και επιλογή των ενδιαφερομένων.

Το έναυσμα της διαδικασίας δόθηκε, μετά αρκετές ζυμώσεις και συζητήσεις, με τη θέσπιση του πολιτικού γάμου.

Με τον ν. 1250/1982¹ καθιερώθηκε στην Ελλάδα ο πολιτικός γάμος, ενώ με το π.δ. 391 του ίδιου έτους ρυθμίστηκαν όλες οι λεπτομέρειες σχετικά με τη χορήγηση άδειας στους μελλόνυμφους και με τα προαπαιτούμενα για την πραγματοποίηση της γαμήλιας τελετής.

Με τη συνταγματική καθιέρωση του πολιτικού γάμου δίνεται η δυνατότητα εναλλακτικής επιλογής στον τύπο γάμου. Έτσι λύνονται αυτομάτως τα αδιέξοδα που μέχρι τότε δημιουργούσε η αποκλειστικότητα του θρησκευτικού γάμου. Κομβικό σημείο της πολιτειακής ρύθμισης αποτελεί το γεγονός ότι η τέλεση πολιτικού γάμου δεν εμποδίζει την ιερολογία του ίδιου γάμου κατά τη θρησκεία ή το δόγμα των συζύγων.

Η εκσυγχρονιστική αυτή προσπάθεια εγγράφεται και στο πνεύμα ευρύτερης εναρμόνισης με τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Σε όλες τις χώρες της Ευρώπης (και της Αμερικής) ισχύει σήμερα ο πολιτικός γάμος.

Στη Γαλλία, για παράδειγμα, το σύνταγμα του 1791 διακήρυξε ότι το κρατικό δίκαιο δεν αναγνωρίζει παρά μόνο τον πολιτικό γάμο, ο οποίος το 1792 καθιερώνεται ως υποχρεωτικός. Προβλέπονται μάλιστα και ποινές για όσους είχαν συνάψει θρησκευτικό γάμο.

Στην Ιταλία έως το 1975 ίσχυσε ο μικτός τύπος γάμου. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό αυτό σύστημα, το κράτος αναγνώριζε το θρησκευτικό γάμο, η τέλεση του οποίου

μπορούσε να γίνει είτε ενώπιον ιερέως είτε ενώπιον κρατικού λειτουργού. Οι μεταρρυθμίσεις του συντάγματος του 1975 επέβαλαν την υποχρεωτική τέλεση πολιτικού γάμου.

Σύμφωνα με το αγγλικό δίκαιο αναγνωρίζεται η δυνατότητα σύναψης θρησκευτικού ή πολιτικού γάμου. Στις ΗΠΑ ισχύει επίσης το ίδιο σύστημα ισόκυρης αναγνώρισης θρησκευτικού/πολιτικού γάμου, εντάσσοντάς τον όμως στους κανόνες του πολιτειακού δικαίου.²

Στο γαλλικό όμως παράδειγμα –όπως και σε αυτό άλλων χωρών– η ουσιαστική και αφηρητική διαφορά βρίσκεται στην ίδια την πολιτειακή συγκρότηση. Στην περίπτωση αυτή η πολιτεία, το κράτος, είναι σαφώς διαχωρισμένη από την εκκλησιαστική οντότητα. Ο γάμος ως κατ' εξοχήν νόμω διεπόμενος αστικός θεσμός αφορά και εγγράφεται στις πολιτειακές αρμοδιότητες. Υποχρεούνται λοιπόν οι ενδιαφερόμενοι να τελέσουν πολιτικό γάμο και εάν ορισμένοι εξ αυτών επιθυμούν και την εκκλησιαστική τελετή, έχουν τη δυνατότητα να την τελέσουν συμπληρωματικά. Με τον τρόπο αυτό προβάλλονται δεσμεύσεις αλλά την ίδια στιγμή παρέχονται και δυνατότητες, τόσο στο παιχνίδισμα της κοινωνικής συμπεριφοράς όσο και στην άσκηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων.³

Σε ολόκληρο λοιπόν τον ευρωπαϊκό χώρο υπερέχει το πρότυπο του υποχρεωτικού πολιτικού γάμου. Εξαιρέση αποτελούν η Αγγλία, οι ΗΠΑ και η Ελλάδα, στις οποίες ισχύει το σύστημα της εναλλακτικής επιλογής.

Στην Ελλάδα η θέσπιση του πολιτικού γάμου εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο αλλαγής του οικογενειακού δικαίου. Στην ίδια πολιτειακή νομοθεσία επιτίπουν τα ζητήματα της διατήρησης του οικογενειακού επωνύμου των συζύγων καθώς και της εκ των προτέρων δήλωσης για το επώνυμο που θα λάβει το αναμενόμενο τέκνο τους. Υπό τις συνθήκες αυτές ο βαθμός της ανθρώπινης ανταπόκρισης αποτελεί ουσιαστική ενδείκτη της επιτυχίας του νέου θεσμού.

Το ερώτημα που διερευνάται λοιπόν εδώ, για την Ελλάδα, είναι: Παρατηρείται κάποια τάση ενίσχυσης της πολιτειακής ρύθμισης, με έμπρακτη έκφραση την εξέλιξη του αριθμού πολιτικών γάμων, ή μήπως εντοπίζεται ένα χαλαρό ενδιαφέρον γι' αυτόν;

Η ευρεία και συστηματική επιλογή πολιτικού γάμου θα μπορούσε να του προσδώσει το χαρακτήρα του κοινωνικού αιτήματος (τουλάχιστον για ορισμένες κοινωνικές ομάδες). Σε ενάντια περίπτωση, η μειωμένη ανθρώπινη συμμετοχή θα υποδήλωνε είτε νοοτροπικές προσηλώσεις σε παραδοσιακά πρότυπα είτε έντονες οικογενειακές δεσμεύσεις σε αναφορά και στο θρησκευτικό στοιχείο.

Τα στατιστικά στοιχεία που διαθέτουμε (πίνακας I) δείχνουν ότι για τα έτη 1984, 1985 και 1987 οι πολιτικοί γάμοι συμβάλλουν κατά το 1/10 στο συνολικό αριθμό γάμων, με ελαφρά τάση ανόδου του ποσοστού τους.

Τα στοιχεία αυτά ωστόσο, χωρίς να στερούνται ερμηνευτικής αξίας, δεν είναι παρά ενδεικτικά. Διότι το συγκεκριμένο σύνολο περιλαμβάνει και τους πολιτικούς γάμους μεταξύ αλλοδαπών αλλά και τους τελεσθέντες «διπλούς» γάμους (πολιτικοί και θρησκευτικοί).

Για την καλύτερη διερεύνηση του θέματος καταγράψαμε δειγματοληπτικά το σύνολο γάμων από ληξιαρχεία και τοπικά κοινοτικά καταστήματα διάσπαρτων δήμων και κοινοτήτων στην Ελλάδα. Οι πίνακες II και III που ακολουθούν δίνουν τα στοιχεία αυτά διαχρονικά για δεκαεπτά δήμους και έναν αριθμό κοινοτήτων των αντίστοιχων νομών. Ως αδρό μέτρο εκτίμησης και σύγκρισης υιοθετούμε τον αριθμό των κατοίκων (απογραφή 1981) που αντιστοιχούν σε έναν τελεσθέντα πολιτικό γάμο.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση των αριθμητικών δεδομένων εικονογραφεί τις δυσχέρειες και ανισομετρίες που χαρακτηρίζουν την καθιέρωση του πολιτικού γάμου και την αποδοχή του νέου εκσυγχρονιστικού θεσμού. Το δείγμα μας, βέβαια, δεν είναι στατιστικά αντι-

ΠΙΝΑΚΑΣ I*
Σύνολο γάμων πανελλαδικά

	Θρησκευτικοί	(%)	Πολιτικοί	(%)	Σύνολο	(%)
1982					67.784	
1983					71.580	
1984	52.684	(91.4)	4.987	(8.6)	57.671	(100.0)
1985	56.831	(90.9)	5.716	(9.1)	62.547	(100.0)
1986					58.933	
1987	57.078	(90.7)	5.821	(9.3)	62.899	(100.0)
1988					52.414	

* Τα στοιχεία του πίνακα προέρχονται από την ΕΣΥΕ.

προσωπευτικό και το μέτρο αξιολόγησης είναι ίσως συμπεριληπτικό και με μικρές αποχρώσεις. Και με αυτά τα δεδομένα και κριτήρια όμως σαφώς αποδεσμεύεται μια ορισμένη λογική και δυναμική του φαινομένου.

1. Διαχρονικά, μετά μια πρώτη φάση αύξουσας ανταπόκρισης, που αρχίζει στην πρωτεύουσα και, μέσω των πολυαυθροπότερων δήμων, αγγίζει και την υπόλοιπη (αστική και ημιαστική, κυρίως) Ελ-

ΠΙΝΑΚΑΣ II
Σύνολο πολιτικών γάμων κατά δήμο 1982-1990 (οι νεόνυμφοι Έλληνες υπήκοοι)

Δήμοι	I										II ΣΥΝΟΛΟ	I÷II
	Πληθυσμός (απογρ. 1981)	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990		
ΑΘΗΝΑΙΩΝ	885.737	501	967	793	815	608	531	475	371	381	5.442	163
ΑΜΦΙΣΣΗΣ	7.156	-	3	2	3	6	-	3	3	1	21	341
ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ*	42.075	-	-	-	26	19	26	34	17	22	144	292
ΑΝΔΡΟΥΣΗΣ	859	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	859
ΜΕΛΙΓΑΛΛΑ	1.431	-	-	-	-	1	2	2	-	-	5	286
ΜΕΣΣΗΝΗΣ	6.854	-	2	2	-	2	-	3	2	1	12	571
ΠΥΛΟΥ	2.594	-	-	-	-	-	2	2	2	-	6	432
ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΩΝ	5.430	-	-	-	-	1	2	-	1	-	4	1.357
ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑΣ	4.636	-	-	1	-	2	1	1	2	-	7	662
ΦΙΛΙΑΤΡΩΝ	5.139	-	1	2	2	1	1	2	1	2	12	428
ΛΕΥΚΑΔΟΣ	6.694	-	2	3	8	2	6	7	6	4	38	176
ΣΕΡΡΩΝ	45.213										228	198
ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ	6.157										23	770
ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ	4.188										8	524
ΝΙΓΡΙΤΑΣ	6.531										26	251
Ν. ΖΙΧΝΗΣ	2.726										4	682
ΛΕΡΟΥ	8.136	-	-	1	4	2	-	2	1	-	10	814
ΣΥΝΟΛΟ	1.041.556	501	975	804	858	644	572	531	406	411	5.991	174

* Για τις χρονιές 1982, 1983, 1984 τα στοιχεία έχουν καταστραφεί από τον τελευταίο σεισμό.

λάδα, ο ρυθμός των πολιτικών γάμων σταθεροποιείται γενικά, ενώ ειδικά στην Αθήνα μειώνεται. Αυτό υποδηλώνει δύο πράγματα: *Πρώτο*, ότι ο νέος θεσμός δίνει δυνατότητα έκφρασης και ικανοποίησης κυρίως σε ήδη υπάρχοντα, ρητά ή λανθάνοντα, νοοτροπικά και κοινωνικά αιτήματα. *Δεύτερο*, όμως, δεν κατορθώνει να διαμορφώσει μια εκτατική δυναμική, που θα συνέβαλλε στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών ευαισθησιών.

2. Ο δήμος Αθηναίων (με την υψηλότερη συχνότητα πολιτικών γάμων) συγκεντρώνει ανθρώπινο δυναμικό στα χαρακτηριστικά του οποίου συμπεριλαμβάνονται το υψηλό ποσοστό εγγράμματων καθώς και η ποικιλομορφία στις δραστηριότητές τους. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά αποτελούν συστατικά ενός πλαισίου που έχει τη δυνατότητα να εγγράψει ένα καινούργιο πρότυπο διαμόρφωσης και εξέλιξης των κοινωνικών νοοτροπιών υιοθετώντας τον εκσυγχρονιστικό θεσμό σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι η λοιπή (κυρίως εκτός αστικών συγκροτημάτων) χώρα. Η ταχεία όμως εξάντληση της εκτατικής ανταπόκρισης και η πτωτική τάση μετά το 1985 σαφέστερα από οπουδήποτε αλλού εικονογραφεί τη γενικότερη λογική που προαναφέρθηκε (ικανοποίηση ήδη υπαρχόντων περισσότερων, παρά διαμόρφωση νέων κοινωνικών ευαισθησιών και αιτημάτων).

3. Στους υπόλοιπους δήμους εντοπίζεται μια σαφής συσχέτιση μεταξύ του πληθυσμιακού μεγέθους και του ρυθμού των πολιτικών γάμων (στους εννιά δήμους άνω των 6.000 κατοίκων, οι έξι ανήκουν στους πλέον δεκτικούς ως προς τον πολιτικό γάμο).

4. Αξιοσημείωτη είναι η υψηλή αποδοχή του νέου θεσμού (συγκρίσιμη με την Αθήνα) στους δήμους Λευκάδας και Σεργίων. Χαρακτηριστικά, στο νομό Σεργίων ακόμη και σε ολιγοπληθείς κοινότητες έχουμε συχνούς πολιτικούς γάμους.

Η στάση αυτή θα μπορούσε να συσχετισθεί με τις παραδοσιακές πολιτικές τοποθετήσεις των περιοχών αυτών (και στις δύο οι δήμαρχοι ανήκουν στο χώρο ΠΑΣΟΚ-Αριστεράς), καθώς και με την έκδηλη γεωγραφική κινητικότητα των κατοίκων. Σ' αυτή την περίπτωση, η παρουσία μεγάλου αριθμού μεταναστών διευκολύνει τη θετική στάση απέναντι στο νέο θεσμό, γνωστό σ' αυτούς απ' την παραμονή τους σε χώρα του εξωτερικού, αλλά και από την ευρύτερη προσαρμοστικότητα, στην οποία υποχρεώνεται κάθε εκπατριζόμενος.

Τα στοιχεία του πίνακα IV, που παρουσιάζουν τον αριθμό πολιτικών γάμων μεταξύ Έλληνα και αλλοδαπού, οδηγούν σε κάποιες πρόσθετες παρατηρήσεις σχετικά με τις νοοτροπικές ευαισθησίες αλλά και δεσμεύσεις του κοινωνικού σώματος:

ΠΙΝΑΚΑΣ III
Σύνολο πολιτικών γάμων κατά κοινότητα 1982-1990
(οι νεόνυμφοι Έλληνες υπήκοοι)

Κοινότητες	I Πληθυσμός (1981)	II Σύνολο πολι- τικών γάμων	I ÷ II
ΔΑΡΑ	479	1	479
ΚΟΡΩΝΗ	1.376	2	683
ΛΑΧΑΝΑΔΑ	129	3	43
ΜΕΘΩΝΗ	1.251	3	417
ΠΕΤΑΛΙΔΙ	1.247	1	1.247
ΧΡΥΣΟΚΕΛΛΑΡΙΑ	695	1	695
ΑΡΜΕΝΙΩΝ	499	1	499
ΔΩΡΙΟ	1.659	2	830
Κ. ΜΕΛΠΕΙΑ	404	1	404
ΧΩΡΑ	3.121	6	520
ΑΓ. ΕΛΕΝΗ	671	2	335
ΑΔΕΛΦΙΚΟ	581	1	581
ΒΑΜΒΑΚΙΑ	905	9	100
ΕΠΤΑΜΥΛΟΙ	314	4	78
Κ. ΚΑΜΗΛΑ	1.562	1	1.562
ΚΟΥΒΟΥΚΛΙΟ	309	1	309
ΛΕΥΚΩΝΑΣ	1.568	2	784
ΜΕΛΕΝΙΚΙΤΣΙ	654	5	131
ΜΕΤΑΛΛΑ	120	1	120
ΜΗΤΡΟΥΣΙ	1.695	1	1.695
Ν. ΣΚΟΠΟΣ	2.620	2	1.310
ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟ	612	2	306
ΠΕΝΤΑΠΟΛΗ	1.845	4	461
ΣΚΟΤΟΥΣΣΑ	1.534	4	389
ΣΚΟΥΤΑΡΙ	2.337	31	75
ΣΤΡΥΜΟΝΙΚΟ	1.304	8	163
ΧΡΥΣΟ	1.923	3	641
ΠΛΑΤΑΝΑΚΙΑ	833	1	833
ΜΑΚΡΥΝΙΤΣΑ	224	2	112
Α. ΠΟΡΟΪΑ	1.402	1	1.402
ΡΟΔΟΠΟΛΗ	1.090	2	545
ΚΕΡΚΙΝΗ	1.246	4	311
ΒΥΡΩΝΕΙΑ	1.081	1	1.081
ΜΕΓΑΛΟΧΩΡΙ	1.011	1	1.011
ΓΟΝΙΜΟ	725	1	725
ΑΧΛΑΔΟΧΩΡΙ	960	1	960
Ν. ΠΕΤΡΙΤΣΙ	2.773	5	555
ΧΟΡΤΕΡΟ	782	19	41
ΑΓΓΙΣΤΡΟ	356	1	356
Ν. ΚΕΡΔΥΛΙΑ	743	1	743
ΜΑΥΡΟΘΑΛΑΣΣΑ	1.925	1	1.925
ΛΕΥΚΟΤΟΠΟΣ	360	1	360
ΧΟΥΜΝΙΚΟ	315	1	315
ΑΓΙΟΧΩΡΙ	486	1	486
ΑΛΙΣΤΡΑΤΗ	2.662	6	444
ΑΓΓΙΣΤΗΣ	319	1	319
ΣΦΕΛΙΝΟΣ	464	2	232
ΓΑΖΩΡΟ	1.918	1	1.918
ΘΟΛΟ	958	1	958
ΔΑΦΝΟΥΔΙ	727	1	727
ΣΥΝΟΛΟ	54.774	158	347
ΛΟΙΠΕΣ (15)	6.906	0	-
ΣΥΝΟΛΟ	61.680	158	390

ΠΙΝΑΚΑΣ V
Συχνότητα πολιτικών γάμων
(Δείκτης: Αριθμός κατοίκων / πολιτικοί γάμοι)

	ΥΨΗΛΗ	ΜΟ	ΧΑΜΗΛΗ	ΣΥΝΟΛΟ
ΠΟΛΛΟΙ (≥25%)	(Δ) —	(Δ) ΠΥΛΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑ	(Δ) ΛΕΡΟΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ ΑΝΔΡΟΥΣΑ ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΟΙ	(Δ) 6
	(Κ) 1	(Κ) 2	(Κ) 3	(Κ) 6
ΜΟ	(Δ) ΑΘΗΝΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑ ΜΕΛΙΓΑΛΑ	(Δ) ΜΕΣΣΗΝΗ	(Δ) ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ	(Δ) 5
	(Κ) 1	(Κ) 3	(Κ) —	(Κ) 4
ΛΙΓΟΙ (≤10%)	(Δ) ΣΕΡΡΕΣ ΝΙΓΡΙΤΑ ΛΕΥΚΑΔΑ ΑΜΦΙΣΣΑ	(Δ) ΦΙΛΙΑΤΡΑ	(Δ) Ν. ΖΙΧΝΗ	(Δ) 6
	(Κ) 15	(Κ) 9	(Κ) 31	(Κ) 55
ΣΥΝΟΛΟ	(Δ) 7 (Κ) 17	(Δ) 4 (Κ) 14	(Δ) 6 (Κ) 34	(Δ) 17 (Κ) 65

Σημ.: Κάθε κατηγορία (Υψηλή, ΜΟ, Χαμηλή – Πολλοί, ΜΟ, Λίγοι) αντιστοιχεί στο τριτημόριο της πιθανότητας κανονικής κατανομής.

ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΙΚΤΩΝ ΓΑΜΩΝ (Δείκτης: Μικτοί πολιτικοί γάμοι / σύνολο πολιτικών γάμων)

1. Η αναλογία τέτοιων «μικτών» επί του συνόλου των πολιτικών γάμων είναι συνολικά 15,6%, στους δήμους 15,8% και στις κοινότητες 7,0%. Η επίδραση του πληθυσμιακού παράγοντα και της συνακόλουθης αστικοποίησης (ή, αντίστοιχα, μεγαλύτερης εγγύτητας προς τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές) εκδηλώνεται λοιπόν και σ' αυτή τη διχοτομία.

2. Ο δήμος Αθηναίων επιδεικνύει υψηλότερο σχετικά με το μέσο όρο ποσοστό «μικτών» πολιτικών γάμων (890 στους 5.442 ή 16,4% του συνόλου). Το γεγονός συσχετίζεται και με τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού αλλοδαπών στην πρωτεύουσα, αλλά και με τον επηρεασμό που ασκεί στις νοοτροπίες η αλληλεπίδραση διαφορετικών πολιτισμικών στάσεων και ευαισθησιών.

3. Από τη συνεκτίμηση συχνότητας πολιτικών γάμων, από τη μια, ποσοστού μικτών επί του συνόλου αυτών των γάμων, από την άλλη (βλ. πίνακα V) διαγράφονται τρία βασικά μοντέλα ένταξης του θεσμού αυτού στην κοινωνική διαδικασία:

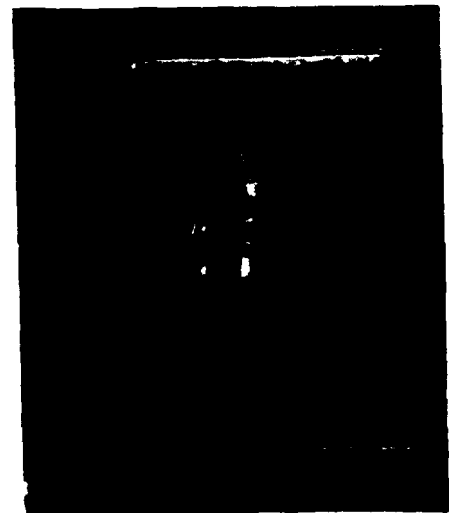
(α) Το «*παραδοσιακό*» μοντέλο αντανακλά την παραδοσιακή κατάσταση πνευμάτων (προσήλωση στο θρησκευτικό γάμο), στην οποία ενσωματώνει, χωρίς να την αμφισβητεί, και συνεπώς υποτάσσει κάποιες «*διευκολύνσεις*» του νέου θεσμού.

Το μοντέλο αυτό ανευρίσκεται τυπικά, στην «*αυστηρή*» εκδοχή του, στις κοινότητες: Σε δεκαπέντε απ' αυτές ο πολιτικός γάμος αγνοείται πλήρως, ενώ σε άλλες δεκαεννέα εμφανίζεται με συχνότητα κάτω του μέσου όρου. Σε τέσσερις κοινότητες εμφανίζεται αποκλειστικά σε περίπτωση μικτού γάμου («*εξ ανάγκης*», κατά πάσα πιθανότητα). Χαρακτηριστικά, ωστόσο, το ποσοστό μικτών γάμων είναι κατά κανόνα μικρό – στοιχείο που μάλλον αντανακλά εδώ, στη συγκεκριμένη παραδοσιακή λογική και συνάφεια, την αποφυγή τέτοιων πρακτικών «*εξωγαμίας*», δηλαδή τάση «*κλεισίματος*» της κοινότητας στον εαυτό της. Κατά συνέπεια, οι λίγοι σχετικά πολιτικοί γάμοι εδώ, κατά κανόνα περιπτώσεις για τις οποίες ο νέος θεσμός προσφέρει στην παραδοσιακή νοοτροπία «*διαφυγές*» και «*διευκολύνσεις*» για τη ρύθμιση «*εκκρεμοτήτων*», που ίσως προκαλούν δυσφορία στο κοινωνικό σώμα και/ή στο θρησκευτικό γάμο. Ως τυπικά παραδείγματα τέτοιων «*οριακών ρυθμίσεων*», που προσφεύγουν στην «*αιδήμονα διακριτικότητα*» του πολιτικού γάμου για να αποφύγουν κάποια «*αμήχανη δημοσιότητα*» στο πλαίσιο της θρησκευτικής τελετής, καταγράψαμε περιπτώσεις επαναληπτικών κυρίως γάμων προσώπων σε χηρεία και/ή μεγάλων στην ηλικία.

Στο πλαίσιο του «*παραδοσιακού*» αυτού μοντέλου, δηλαδή, ο πολιτικός γάμος

δεν έχει υιοθετηθεί και εσωτερικευθεί, αλλά παραμένει λίγο-πολύ «*αναφομοιωτή δυνατότητα*» στην «*αυστηρή*» εκδοχή του μοντέλου, εξωτερική ως προς την κύρια ροή, ή, οριακά όσο και παράδοξα, στην «*προσαρμοστική*» εκδοχή, λειτουργεί ως δικλίδα προστασίας του θρησκευτικού γάμου από περιπτώσεις που θα προκαλούσαν δυσφορία στην παραδοσιακή νοοτροπία. Οι οριακές αυτές προσεγγίσεις του νέου θεσμού είναι πιο έκδηλες στους «*παραδοσιακού μοντέλου*» δήμους (π.χ. Λέρος, Κυπαρισσία...). Και είναι πιθανό αυτή η αμφίθυμη και διφορούμενη προσφυγή στο νέο θεσμό, εξοικειώνοντας τις παραδοσιακές ευαισθησίες με αυτόν, να αποτελεί μια άτυπη και ίσως παράδοξη πύλη εισόδου του πολιτικού γάμου στην ευρύτερη λογική της τοπικής κοινωνίας.

(β) Το «*αστικό*» μοντέλο, σαν αυτό του δήμου Αθηναίων, αντανακλά ίσως τις τάσεις ομοιοστατικής ενσωμάτωσης του νέου θεσμού, με τρόπο που να μην απειλεί άμεσα τις κατεστημένες ισορροπίες. Η συχνότητα των πολιτικών γάμων είναι μεγαλύτερη από τον μέσο όρο και σαφώς διακρίνεται από το «*παραδοσιακό*» μοντέλο,

ενώ το ποσοστό μικτών γάμων δεν εμφανίζει ακραίες τιμές, αλλά αντανακλά μια λίγο-πολύ αναμενόμενη συνιστώσα της αστικής γαμήλιας συμπεριφοράς. Το μοντέλο αυτό σαφώς ακολουθεί και ο (πολυπληθής) δήμος Καλαμάτας, ενώ οι κοινότητες φαίνονται να το αγνοούν τελείως.

(γ) Τέλος, ένα «αφομοιωτικό» μοντέλο φαίνεται να έχει ήδη ουσιαστικά εμπεδωθεί σε μια σειρά περιπτώσεις, με πιο τυπικά παραδείγματα τους δήμους Σερρών και Λευκάδας: *Υψηλή συχνότητα πολιτικών γάμων*, που αφορούν κύρια ή και αποκλειστικά (π.χ. δήμος Σερρών, Νιγρίτας) γάμους μεταξύ Ελλήνων. Στην περίπτωση αυτή έχουμε προφανώς να κάνουμε με οργανική πλέον αφομοίωση και ένταξη του νέου θεσμού σε μια ανοιχτή λογική υπέρβασης των παραδοσιακών νοοτροπικών περιορισμών. Αξιοσημείωτη είναι η συσχέτιση αυτών των εκσυγχρονιστικών τάσεων με την επικρατούσα πολιτική τοποθέτηση των κατοίκων (βλ. παραπάνω για δήμους Σερρών και Λευκάδας) και με την παράδοση γεωγραφικής κινητικότητας των ενδιαφερομένων, που εμπλουτίζει (ενίοτε και με τη συμβολή των

ξένων επισκεπτών, π.χ. Λευκάδα) τις εμπειρίες των ενδιαφερομένων.

Αξιοσημείωτη είναι και η ισχυρή παρουσία, στο πλαίσιο ή στη γειτονία αυτού του «αφομοιωτικού» μοντέλου, σεβαστού αριθμού κοινότητων – στοιχείο που δείχνει ίσως κάποιες βαθύτερες τάσεις εξέλιξης του νέου θεσμού.

Συγκεκριαλιώνοντας, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τη μέχρι τώρα πορεία του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα ως εξής:

- Ξεκινώντας από την πρωτεύουσα, ο νέος θεσμός εξακτινούται σταδιακά προς την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία.
- Η λειτουργία του μάλλον ικανοποιεί ήδη υπάρχοντα κοινωνικά αιτήματα, συμβάλλοντας λιγότερο στην επεξεργασία νέων ευαισθησιών.
- Η παραδοσιακή νοοτροπία διατηρεί ακόμη σθεναρά ερείσματα στην ύπαιθρο. Όμως η πρωτεύουσα έχει ήδη προχωρήσει σε μια ήρεμη αποδοχή του νέου θεσμού, ενώ σαφώς διαμορφώνονται και θύλακοι πιο προχωρημένης νοοτροπίας και στάσης απέναντι στον πολιτικό γάμο.

- Ευνοϊκοί παράγοντες για την εμπέδωση του νέου θεσμού φαίνονται να είναι: ο βαθμός αστικοποίησης, η παράδοση γεωγραφικής κινητικότητας και επαφής του πληθυσμού με άλλες πολιτισμικές ευαισθησίες, καθώς και η παράδοση προτίμησης των «προοδευτικών» περισσότερο παρά των «συντηρητικών» πολιτικών δυνάμεων και ιδεολογιών.
- Οι δυσκολίες εμπέδωσης του νέου θεσμού πιθανόν συνδέονται και με την επιλογή της εναλλακτικότητας (ή πολιτικός ή θρησκευτικός γάμος) εκ μέρους του νομοθέτη. Όμως αυτή η επιλογή αναπαράγει, έστω και με λανθάνοντα τρόπο, την εντοπιζόμενη και εδώ διχοτομία μεταξύ παραδοσιακών νοοτροπιών και εκσυγχρονιστικών θεσμών – και μάλιστα την αναπαράγει με όρους *συγκρουσιακούς*. (Αυτός είναι πιθανότατα κι ένας από τους βασικούς λόγους της συσχέτισης μεταξύ επιλογής τύπου γάμου και πολιτικών προτιμήσεων.) Όμως αυτή η συγκρουσιακή μεταγραφή οξύνει την αντιπαραθετική λογική χωρίς να διευκολύνει (ιδιαίτερα στο μέτρο που δεν υφίσταται διαχωρι-

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Σύνολο πολιτικών γάμων 1982-1990 κατά δήμους και κοινότητες
(Ο ένας εκ των νεονύμφων με ξένη υπηκοότητα)

Δήμοι	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΘΗΝΑΙΩΝ	99	102	119	132	161	75	58	68	76	890
ΑΜΦΙΣΣΗΣ				1			1			2
ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	-	-	-	8	2	3	9	6	-	28
ΜΕΛΙΓΑΛΛΑ	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
ΜΕΣΣΗΝΗΣ	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
ΠΥΛΟΥ	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΩΝ							1			1
ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑΣ	-	2	1	-	3	-	-	1	-	7
ΦΙΛΙΑΤΡΩΝ	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
ΛΕΥΚΑΔΟΣ						1	1		1	3
ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ					1		2	1		4
ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ					1			1		2
ΛΕΡΟΥ			1			2				3
ΣΥΝΟΛΟ	99	105	121	141	169	82	73	78	78	946
<i>Κοινότητες</i>										
ΛΑΧΑΝΑΔΑΣ			1							1
ΜΕΘΩΝΗΣ							1			1
ΧΩΡΑΣ						1				1
ΕΠΤΑΜΥΛΩΝ										1
Κ. ΚΑΜΗΛΑΣ										1
ΛΕΥΚΩΝΑ										1
ΣΚΟΥΤΑΡΙΟΥ										1
Ν. ΠΕΤΡΙΤΣΙ										1
ΑΧΛΑΔΟΧΩΡΙΟΥ										1
ΑΓΙΟΧΩΡΙΟΥ										1
ΑΛΙΣΤΡΑΤΗΣ										1
ΣΥΝΟΛΟ										11

σμός πολιτείας και εκκλησίας) την ανάπτυξη γόνιμης διαλεκτικής μεταξύ κοινωνικών ευαισθησιών και παραδόσεων από τη μια, καινοτομικών θεσμών και νοοτροπικού ανοίγματος από την άλλη.

Αυτό το τελευταίο σημείο, όπου διασταυρώνονται κοινωνία, νοοτροπίες, θεσμοί και βουλήσεις, πολιτικές και προσωπικές, αξίζει ίσως έναν παραπέρα σχολιασμό, από την άποψη της πολιτικής επιστήμης.

Για την εκκλησία ο γάμος ταυτίζεται με την παραχώρηση πνευματικής βοήθειας στους νεόνυμφους. Το μυστηριακό του νόημα δεν είναι η οικογένεια αλλά η αγάπη.⁴

Για το αστικό δίκαιο, από την άλλη, ο γάμος στοιχειοθετεί ένα είδος σύναψης τυπικών αλληλεγγυωτήτων μεταξύ κοινωνικών όντων. Από την άποψη αυτή εγράφεται στις προσωπικές υποθέσεις των ατόμων που τον τελούν, δίχως να κρίνεται απαραίτητη και η επικύρωσή του από ένα υπερβατικό (εκκλησιαστικό) κύρος. Πρόκειται για μια υπόθεση που αφορά το ιδιωτικό αστικό δίκαιο. Η γαμήλια τελετή δεν προσκυρώνει παρά το πρακτικό μέρος μιας ηθελημένης διαδικασίας. Οι ιδέες που εξυπνοεί στηρίζουν τη γοητεία της πράξης. Έχει λοιπόν άμεση σχέση τόσο με την ανθρωπινή συμπεριφορά όσο και με το πολιτισμικό επίπεδο των κοινωνικών όντων. Το πολιτισμικό πεδίο των νοοτροπικών ρυθμίσεων (η κοιλτούρα) λειτουργεί και στην περίπτωση των γάμων ως δέκτης μηνυμάτων που εκπέμπει η πολιτική ιδεολογία. Με τον τρόπο αυτό κατορθώνεται να επηρεάζει τις αντιλήψεις των ανθρώπων, να επιδρά στους ιδιωτικούς τους σκοπούς και, τελικά, είτε να τους καθιλώνει στα «παλαιά» είτε να τους ωθεί στην προσαρμογή τους σε «νέα» πρότυπα.

Στην περίπτωση της καθιέρωσης του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα, ο πολιτικός λόγος έγινε αντιληπτός σε δύο θεμελιακά επίπεδα. Από τη μια εντάσσεται στις εμπρόθετες ενέργειες προώθησης του θεσμικού εκσυγχρονισμού. Από την άλλη όμως θεσμοθετείται με τρόπο τέτοιο, που λανθάνοντως εξυπνοεί την αντιπαραβολή και αντιπαράθεσή του με τον θρησκευτικό γάμο (και, ευρύτερα, θεσμό).

Έτσι όμως οδηγούμεθα στη λογική της σύγκρουσης. Η ορθόδοξη εκκλησία, αναπτυσσόμενη μέσα στο ίδιο πολιτειακό περιβάλλον, ερμηνεύει την εμπέδωση του θεσμού ως υφαρπαγή των δικών της αρμοδιοτήτων και προνομίων και τον μάχεται. Αλλά και οι πολιτικές τοποθετήσεις, από την πλευρά τους, εγκυμονούν αντιπαραθέσεις με την εκκλησία, οι οποίες προφανώς πυροδοτούνται από τα διαφορούμενα ενός θεσμού όπως η εναλλακτική-συγκρουσιακή θέσπιση του πολιτικού γάμου.

«Δεν υπάρχει πράμα δυσκολότερο μήτε πιο αμφίβολης επιτυχίας μήτε πιο επικίνδυνο στην εφαρμογή του παρά να εισάγεις νέους θεσμούς». Γι' αυτό και ο πολιτικός λόγος, ιδιαίτερα αυτός που εκφράζει βούληση, πρέπει να χαρακτηρίζεται από σαφείς, μονοσήμαντες και υποχρεωτικές προτάσεις θεσμικού εκσυγχρονισμού. Προτάσεις που δεν θα επιφορτίζουν την ήδη ανεταρκώς εξοπλισμένη ελληνική κοινωνία με την επίλυση διαφορομένων και συγκρούσεων με αντικείμενο τους θεσμούς. Η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου πρέπει να επαναδιατυπωθεί με σαφέστερες προδιαγραφές. Η εναλλακτική-συγκρουσιακή διατύπωση πρέπει να αποσαφηνιστεί. Ο υποχρεωτικός πολιτικός και ο προαιρετικός θρησκευτικός γάμος εμφανίζονται ως υποχρεωτικές ρυθμίσεις. Τότε και το νομοθέτημα θα είναι εκσυγχρονιστικό, αλλά και οι πολίτες, τοποθετούμενοι σε σχέση με το νέο θεσμό, θα γίνουν δημιουργοί μιας νέας πολιτισμικής κατάστασης, που θα σέβεται παραδόσεις και πεποιθήσεις χωρίς να εμποδίζεται να καινοτομεί. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. D. Salachas: *Mariage civil et mariage religieux en Grèce*. Apollinaris Roma, ΙΤΑ 1985, vol. 58, no 3-4, pp. 701-718.
2. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις αρχές ρύθμισης του γάμου στις ευρωπαϊκές χώρες, βλέπε: Ισμ. Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη, *Κατευθυντήριες αρχές του σύγχρονου γάμου*. Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1989.
3. Βλ. και G. Raymond, *Le consentement des époux au mariage en droit civil Français*. Année Canonique, FRA. 1987-1988, vol. 30, pp. 297-306.
4. Βλ. Αλ. Σμέμαν, *Για να ζήσει ο κόσμος*. Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1987, σελ. 121. Επίσης, Π. Ευδοκίμοφ, *Η ορθόδοξη*. Εκδόσεις Β. Ρηγάτου, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 394-402.
5. Βλ. Ν. Μακιαβέλλι, *Ο ηγεμόνας*. Εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1967, σελ. 31-33.

Μόλις κυκλοφόρησε:

E. Nagel - J.R. Newman

Το Θεώρημα του Gödel

«Το Θεώρημα του Gödel είναι μία από τις σημαντικότερες κατακτήσεις του ανθρώπινου νοε. Μαζί με τη Θεωρία της Σχετικότητας και την Αρχή της Απροσδιοριστίας αποτελούν τις πιο δημιουργικές θεωρητικές σκευοφορές του 20ου αιώνα. Πολλοί έχουν ακούσει κάτι τι γι' αυτό το θεώρημα που χαρτεπόθηκε από τους ποιητές («Homage to Gödel», του Hans Magnus Enzensberger), τους μουσικούς («Δεύτερο κοντοίριο για βιολί» του Hans Werner Henje) και τους συγγραφείς («The Emperor's New Mind» Roger Penrose), λίγοι όμως το έχουν διαβάσει λόγω των τεχνικών δυσκολιών που παρουσιάζει η απόδειξή του... η καλύτερη εκλαίκευση που απαιτεί γνώσεις Δημοτικού είναι το έργο του Nagel & Newman».

Ray Moak Times Higher
Education Supplement
6 Σεπτεμβρίου 1991

«Λάτρεψα το βιβλίο των Nagel & Newman *Το Θεώρημα του Gödel*, το οποίο αποτέλεσε την εμπνευσή μου στη συγγραφή του βιβλίου μου».

Douglas Hofstadter
συγγραφέας του βιβλίου
Gödel, Escher, Bach

«Ο Gödel άλλαξε ολοκληρωτικά την κατεύθυνση των θετικών επιστημών».

Stan Ulam

Κεντρική διάθεση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ τρογαλία Βιβλιοπωλείο

Γριβαίων 5 (πάρδος Σκουφά 64)

106 80 Αθήνα, Τηλ.: 3646426,

Fax: 3621932

Θεατρική αποκέντρωση: η γαλλική εμπειρία

ΔΑΦΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

ΜΕΤΑ τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναπτύσσεται στη Γαλλία, με την ώθηση του κράτους, ένα κίνημα θεατρικής αποκέντρωσης. Εκφράζεται κυρίως με την εγκαθίδρυση στην επαρχία και στα παρισινά προάστια ενός δικτύου θεατρικών οργανισμών, των Εθνικών Δραματικών Κέντρων (Centres Dramatiques Nationaux). Αποτελεί ιστορικά την πρώτη και σήμερα ακόμα μια βασική μορφή της «δημοκρατικοποίησης του πολιτισμού και της πολιτιστικής αποκέντρωσης».

Η εξέταση της προσπάθειας αυτής φωτίζει τις αρετές και τις δυσχέρειες της παραπάνω πολιτιστικής πολιτικής και αναδεικνύει την ιδιόμορφη σχέση αλληλεξάρτησης πολιτείας, δημιουργού και κοινού στο χώρο του θεάτρου. Το γαλλικό παράδειγμα είναι ιδιαίτερα χρήσιμο και για τη χώρα μας, εν όψει μάλιστα του νέου θεσμού των Δημοτικών Περιφερειακών Θεάτρων και δεδομένης της μακράς παράδοσης συγκεντρωτισμού που χαρακτηρίζει την Ελλάδα, όπως και τη Γαλλία.

Α. Έννοια και στόχοι

Σύμφωνα με έναν συχνά αναφερόμενο ορισμό, η θεατρική αποκέντρωση «σημαίνει, κατά πρώτο λόγο, την προοδευτική αναβίωση του θεάτρου στην επαρχία, με την υλική βοήθεια του κράτους και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, μέσω θιάσων εμφυτευμένων στις σημαντικές πόλεις και συστηματικών περιφερειακών περιοδειών στους μικρότερους οικισμούς και χωριά, για τη σταδιακή προσέγγιση του συνόλου του πληθυσμού μιας χώρας, χωρίς καμιά διάκριση τάξης ή μορφωτικού επιπέδου. Συγχρόνως σημαίνει την προτροπή ταλέντων και δημιουργιών ώστε η γαλλική επαρχία να ανακτήσει τη λάμψη της και να ξαναρχίσει την ισότιμη συναλλαγή της με την πρωτεύουσα».¹

Από την πλευρά του, ο σημερινός υπουργός Πολιτισμού της Γαλλίας Ζακ Λανγκ όριζε τη θεατρική αποκέντρωση ως «εγκατάσταση σε όλη την επικράτεια ανεξάρτητων πυρήνων δημιουργίας».² Η φιλοσοφία της θεατρικής αποκέντρωσης εστιάζεται επομένως στους εξής δύο στόχους:

1. Ευρεία και ίση πρόσβαση στο θέατρο

Μεταπολεμικά επικρατεί, τόσο στη Γαλλία όσο και στις περισσότερες χώρες-μέλη της Ουνέσκο και του Συμβουλίου της Ευρώπης, η αντίληψη ότι ο πολιτισμός δεν πρέπει πλέον να αποτελεί προνόμιο μιας μειοψηφίας αλλά να γίνει προσίτος στο σύνολο του πληθυσμού,³ ενώ το δικαίωμα στον πολιτισμό αναγνωρίζεται ως ανθρώπινο δικαίωμα.⁴

Στον τομέα του θεάτρου, η ιδεολογία αυτή της «δημοκρατικοποίησης του πολιτισμού» εκφράζεται μέσα από την πολιτική του «λαϊκού θεάτρου», που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την προσωπικότητα του Ζαν Βιλάρ, ιδρυτή του Φεστιβάλ της Αβινιόν και διευθυντή του Εθνικού Λαϊκού Θεάτρου (TNP) την περίοδο 1951-1963.

Για τον Βιλάρ,⁵ «κάνω θέατρο σημαίνει θέτω στην υπηρεσία του μεγαλύτερου αριθμού, και πρώτα των πιο στερημένων, το ψωμί και το αλάτι της γνώσης». Το θέατρο χαρακτηρίζεται ως «δημόσια υπηρεσία, όπως το γάλα, το νερό και το ηλεκτρικό», και επιδιώκεται η προσέγγιση «του μικρέμπορου της Συρέν και του ανώτατου δικαστή, του εργάτη του Πυτώ και του τραπεζοϋπαλλήλου, του ταχυδρόμου και του καθηγητή».

Οι προσπάθειες στηρίζονται σε ένα ρεπερτόριο υψηλής έμπνευσης, φωτισμένο με ένα νέο τρόπο που σέβεται «τους καθαρούς και σπαρτιάτικους νόμους της σκηνης», καθώς και σε μια πολιτική συνδρομών, χαμηλών τιμών και προσιτών ωραρίων.

Στο κίνημα αυτό συμμετέχουν και οι διευθυντές των Εθνικών Δραματικών Κέντρων, τα οποία προορίζονταν να αποτελέσουν τα εθνικά λαϊκά θέατρα της περιφέρειας, καταργώντας τα γεωγραφικά προνόμια της πρωτεύουσας και τα κοινωνικά προνόμια μιας μειοψηφίας θεατών της επαρχίας.

2. Αποκέντρωση των δραστηριοτήτων και των αποφάσεων

Προέκταση του παραπάνω δημοκρατικού πνεύματος, η πολιτιστική αποκέντρωση νοείται ως αποκέντρωση τόσο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων όσο και των αποφάσεων που τις αφορούν.⁶

Αντίθετα απ' αυτό που συνέβαινε σε

γειτονικές χώρες όπως στη Γερμανία, στη Γαλλία του 1945 οι μισές θεατρικές αίθουσες ήταν συγκεντρωμένες στην πρωτεύουσα. Στην επαρχία λειτουργούσε μόνο ένας ιδιωτικός θίασος, ενώ τα υπάρχοντα δημοτικά θέατρα χρησιμοποιούνταν κατά βάση για τη φιλοξενία περιοδεύοντων παρισινών θιάσων.⁷ Αλλά οι επεισοδιακές περιόδους των θιάσων του κέντρου συντείνουν στον «πολιτιστικό εποικισμό της επαρχίας», σύμφωνα με την έκφραση του Αντουάν Βιτέζ,⁸ και δεν ανταποκρίνονται στο πνεύμα της αποκέντρωσης που αφορά όχι μόνο τη διάδοση του πολιτισμού αλλά και την καλλιτεχνική δημιουργία.

Μπροστά λοιπόν στην αδυναμία του ιδιωτικού τομέα και της τοπικής αυτοδιοίκησης, το κράτος ανέλαβε να προκαλέσει ή να ενισχύσει την ίδρυση επαγγελματικών θιάσων μονίμως εγκατεστημένων στις μεγαλύτερες πόλεις της επαρχίας,⁹ δεμένων με τις ανάγκες του τοπικού κοινού.

Ο καθοριστικός αυτός κινητήριος ρόλος της κεντρικής εξουσίας φαίνεται αντίθετος με την έννοια της αποκέντρωσης ως αποκέντρωσης και των αποφάσεων, οι οποίες απαιτείται να λαμβάνονται σε επίπεδο πλησιέστερο στον πληθυσμό.¹⁰ Όμως, στα κράτη με μακροχρόνια παράδοση συγκεντρωτικού συστήματος διοικητικής οργάνωσης, όπως στη Γαλλία, οι τοπικές αρχές δεν έχουν κατά κανόνα την πείρα, τις γνώσεις και τα μέσα που απαιτούνται για να ασκήσουν από μόνες τους μια δυναμική και συγκροτημένη πολιτιστική πολιτική. Υφίστανται άμεσα τις πιέσεις του εκλογικού τους σώματος και η πολιτιστική τους δράση επικρίνεται, ή τουλάχιστον επικρινόταν μέχρι πρόσφατα, για τον «επαρχιωτισμό» και τη συμβατικότητα της.

Σ' αυτές τις συνθήκες, όπως παρατηρούσε ο Ζακ Λαγκ, το κράτος δεν θα 'πρεπε να αποσυρθεί, «δίνοντας αυτονομία μέσα στη φτώχεια» και «αυξάνοντας το χάσμα ανάμεσα στην επαρχία και την πρωτεύουσα», αλλά να δώσει στην τοπική αυτοδιοίκηση τη «βούληση» και τη «δυνατότητα» δράσης στον πολιτιστικό τομέα.¹¹ Απαραίτητος, επομένως, στα πρώτα στάδια της πολιτιστικής αποκέντρωσης ο ισχυρός ρόλος της κεντρικής εξουσίας θα 'πρεπε ωστόσο να μειωθεί προοδευτικά, σε συνδυασμό με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων, εξουσιών και οικονομικών πόρων στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης.

Η αυθεντική εξάλλου θεατρική ή γενικότερα πολιτιστική αποκέντρωση απαιτεί αυτοδιοίκηση όχι μόνο τοπική αλλά και ειδική ή καθ' ύλη,¹² απαιτεί δηλαδή τη σχετική ανεξαρτησία των θεατρικών ή άλλων πολιτιστικών οργανισμών από την κεντρική και την τοπική εξουσία.¹³

Β. Θεσμικό πλαίσιο: Τα Εθνικά Δραματικά Κέντρα, πυρήνας της θεατρικής αποκέντρωσης

1. Ιστορική επισκόπηση

Αν και οι πρώτες προσπάθειες θεατρικής

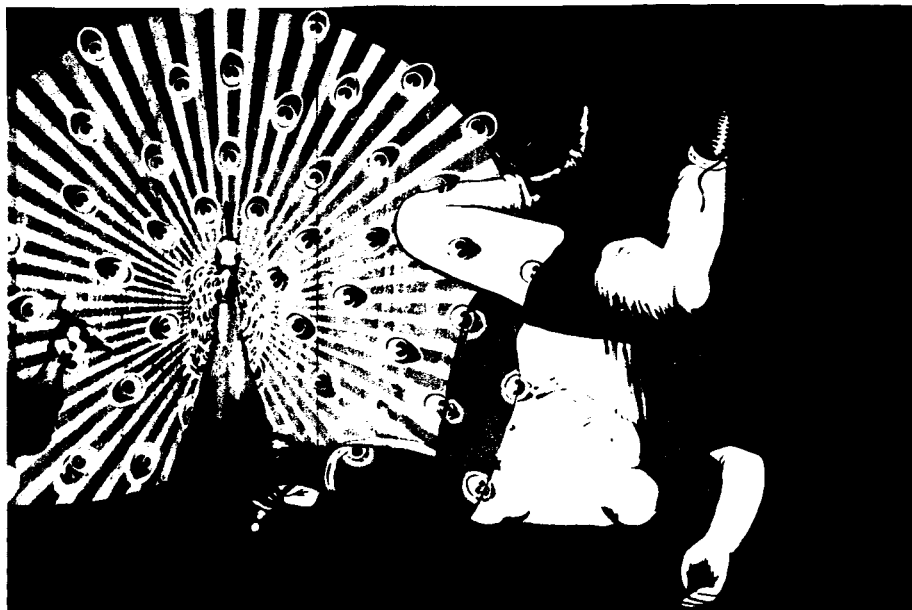

αποκέντρωσης τοποθετούνται στη δεκαετία του 1920,¹⁴ το πρώτο Εθνικό Δραματικό Κέντρο (στο εξής CDN), το Centre Dramatique de l'Est, ιδρύεται το 1946 στην Αλσατία, με παρέμβαση του κράτους. Η πρωτοβουλία ανήκει στη Ζαν Λωράν, υποδιευθύντρια Θεαμάτων στη Διεύθυνση Τεχνών και Γραμμάτων του υπουργείου Παιδείας.¹⁵ Μέχρι την απομάκρυνσή της, το 1952, αναγνωρίζονται άλλα τέσσερα CDN.¹⁶

Το κίνημα παίρνει νέα ώθηση με την ίδρυση του υπουργείου Πολιτισμού και την ανάθεσή του στον Αντρέ Μαλρώ (1959-1968). Το 1959 δημιουργείται μια νέα διοικητική κατηγορία αποκεντρωμένων οργανισμών μικρότερης σημασίας, οι «μόνιμοι θίασοι» (troupes permanentes).¹⁷ Το 1968 τα CDN ανέρχονται σε εννέα και οι μόνιμοι θίασοι σε δέκα. Το 1979 οι τελευταίοι μετατρέπονται και αυτοί σε CDN, ενώ συγχρόνως αναγνωρίζονται ορισμένοι θίασοι που απευθύνονται ειδικά σε νέους ως Εθνικά Δραματικά Κέντρα για τη Νεότητα (Centres Dramatiques Nationaux pour la Jeunesse, CDN).

Η θεατρική αποκέντρωση αναπτύσσεται περαιτέρω με την άνοδο των σοσιαλιστών στην κυβέρνηση (1981). Αυξάνονται θεαματικά οι κρατικές επιχορηγήσεις στα CDN και επιχειρείται η βελτίωση της λειτουργίας τους καθώς και ο πολλαπλασιασμός και η διαφοροποίησή τους. Υπάρχουν στις μέρες μας 25 CDN –εκ των οποίων τα έξι είναι εγκατεστημένα στην περιφέρεια του Παρισιού¹⁸– και έξι CDNJ.

αντικαταστάθηκαν το 1972 από συμβάσεις τριετούς διάρκειας, ανανεώσιμες, που συνάπτονται με βάση μια σύμβαση-πλαίσιο που εξεδόθη από τον υπουργό Πολιτισμού.²¹ Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι η σύμβαση συνάπτεται μεταξύ του κράτους και του διευθυντή του CDN, ο ο-

Στα σημαντικότερα δραματικά κέντρα αναγνωρίζονται αρμοδιότητες εθνικές, έτσι ώστε εμφανίζονται ως «εθνικά θέατρα της περιφέρειας».¹⁹ Παράλληλα το κράτος, αναζητώντας πιο ευλύγιστες μορφές θεατρικής αποκέντρωσης, χρηματοδοτεί από κοινού με την τοπική αυτοδιοίκηση έντεκα Περιφερειακά Δραματικά Κέντρα (Centres Dramatiques Regionaux, CDR), εγκατεστημένα σε μικρές και μεσαίες πόλεις, έτσι ώστε τα CDN και οι εξομοιούμενοι οργανισμοί φτάνουν συνολικά τους 42.

2. Νομικό καθεστώς

Τα Εθνικά Δραματικά Κέντρα είναι ιδιωτικοί οργανισμοί με διάφορες εταιρικές και συνεταιριστικές νομικές μορφές. Η νομική μορφή ιδιωτικού δικαίου τους εξασφαλίζει μεγαλύτερη ευλυγισία και αποδοτικότητα, ενώ η ποικιλία της αντικατοπτρίζει τις ιδιαιτερότητες του κάθε Κέντρου.

Συνδέονται με το κράτος με σύμβαση σύμφωνα με την οποία, έναντι κρατικής επιχορήγησης, αναλαμβάνουν ορισμένες υποχρεώσεις για την εκπλήρωση της αποστολής τους που είναι δημοσίου συμφέροντος. Γίνεται δεκτό ότι αποτελούν δημόσια υπηρεσία με την ουσιαστική ή λειτουργική έννοια του όρου²⁰ και εντάσσονται, μαζί με τα Εθνικά Θέατρα, στο δημόσιο τομέα του θεάτρου.

Οι άτυπες ετήσιες συμφωνίες που συνάπτουν με το κράτος

ποίος είναι προσωπικά υπεύθυνος για την εκτέλεσή της. Ο διευθυντής διορίζεται από τον υπουργό Πολιτισμού και είναι συνήθως σκηνοθέτης. Πρόσφατα ορίστηκε η συνυπογραφή της σύμβασης από την εταιρία που στηρίζει το Κέντρο, ενώ οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης, που χρηματοδοτούν επίσης τα CDN, δεν συμμετέχουν σ' αυτή.

Όπως έχει κρίνει το Συμβούλιο της Επικρατείας, ο θεατρικός οργανισμός που έχει αναγνωρισθεί από το υπουργείο Πολιτισμού ως CDN δεν αποκτά δικαίωμα για τη διατήρηση του τίτλου αυτού και των συνακόλουθων οικονομικών πλεονεκτημάτων, η οποία εξαρτάται από την εκτίμηση των δραστηριοτήτων του οργανισμού από τη διοίκηση.²²

3. Υποχρεώσεις των διευθυντών

Σύμφωνα με την ισχύουσα σύμβαση-πλαίσιο δραματικής αποκέντρωσης, η οποία τέθηκε σε εφαρμογή το 1985, ο διευθυντής του CDN αναλαμβάνει την αποστολή να καταστήσει το Κέντρο του «πόλο θεατρικής δημιουργίας και διάδοσης υψηλού επιπέδου με περιφερειακή και εθνική ακτινοβολία, αναζητώντας κυρίως την προσέλευση ευρέος κοινού και την κατάκτηση καινούργιων θεατών». Στο πλαίσιο αυτό κάθε διευθυντής δεσμεύεται να υλοποιήσει ένα ιδιαίτερο καλλιτεχνικό πρόγραμμα που μνημονεύεται στη σύμβαση και αναλαμβάνει ορισμένες συγκεκριμένες υποχρεώσεις.

Η σύμβαση προσδιορίζει τον ελάχιστο αριθμό των νέων θεατρικών παραγωγών που πρέπει να παρουσιάζονται κάθε χρόνο (δύο) και, ανάμεσά τους, τον ελάχιστο αριθμό των νέων έργων σύγχρονων γαλλόφωνων συγγραφέων (δύο την τριετία). Προβλέπει ακόμα την οπτικοακουστική μεταφορά μιας τουλάχιστον θεατρικής παραγωγής.

Για την καλύτερη σύνδεση των CDN με την περιφέρειά τους, στη νέα σύμβαση-πλαίσιο καθορίζεται ο ελάχιστος αριθμός των παραστάσεων που πρέπει να δίνονται στη ζώνη δραστηριότητας του συγκεκριμένου Κέντρου (240 την τριετία). Οι περιοδίες εκτός αυτής υπόκεινται πλέον στην έγκριση του υπουργείου Πολιτισμού και προβλέπεται παράλληλα η υποχρέωση υποστήριξης των βασικών θιάσων της περιοχής.

Προβλέπεται επίσης η πρόσληψη του καλλιτεχνικού προσωπικού τουλάχιστον για τη διάρκεια της θεατρικής περιόδου και η διάθεση για τη μισθοδοσία του 1/3 τουλάχιστον της συνολικής μισθοδοτικής δαπάνης του Κέντρου. Ορίζεται εξάλλου ότι οι διοικητικές και τεχνικές δαπάνες του τελευταίου δεν πρέπει κατ' αρχήν να υπερβαίνουν το 50% του συνολικού του προϋπολογισμού, έτσι ώστε να δίνεται η προτεραιότητα στο καλλιτεχνικό του έργο.

Μια τελευταία καινοτομία, που σκοπεύει στη βελτίωση της αποδοτικότητας του CDN και της απήχησης του στο κοινό, συνίσταται στην υποχρέωσή του να αντλεί τουλάχιστον το 20% των πόρων του από τις δικές του εισπράξεις. Αν και πρόκειται για χαμηλό ποσοστό «αυτοχρηματοδότησης», η υποχρέωση αυτή εκτιμάται από ορισμένους ότι στρέφει τα CDN προς ένα κλασικό και συμβατικό ρεπερτόριο.²³

4. Δημόσιες επιχορηγήσεις

Στη σύμβαση δραματικής αποκέντρωσης ορίζεται το ποσό της ετήσιας επιχορήγησης του Εθνικού Δραματικού Κέντρου από το υπουργείο Πολιτισμού, που αναπροσαρμόζεται τιμαριθμικά εφόσον ο προϋπολογισμός του τελευταίου το επιτρέπει. Η κρατική επιχορήγηση των CDNJ και των CDR είναι μικρότερη. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι το ύψος της επιχορήγησης δεν είναι ενιαίο για όλα τα CDN, αλλά διαφοροποιείται αισθητά ανάλογα με την ιστορία του καθενός, την επιτυχία της δράσης του και τη φήμη του διευθυντή του.

Η κρατική επιχορήγηση στο σύνολο των CDN²⁴ ακολούθησε, με διακυμάνσεις βεβαίως, ανοδική πορεία. Από το 1960 ως το 1984 αυξήθηκε 55 φορές (δύο φορές περίπου περισσότερο από την επιχορήγηση στα Εθνικά Θέατρα), ενώ από το 1981 ως το 1991 αυξήθηκε 3,5 φορές. Η μεγαλύτε-

ρη άνοδος, κατά 88%, σημειώθηκε το 1982, έτος στο οποίο διπλασιάστηκε σχεδόν ο τακτικός προϋπολογισμός του υπουργείου. Αντιστοιχεί περίπου στο 1/4 των δαπανών της Διεύθυνσης Θεάτρου²⁵ και καλύπτει κατά μέσο όρο το 80% των δημοσίων επιχορηγήσεων στα CDN.

Επιπλέον, τα CDN επιχορηγούνται από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης της περιοχής τους, οι οποίοι τους εξασφαλίζουν συχνά και τη στέγη. Το ύψος της χρηματοδότησης αυτής διαφέρει κατά περίπτωση, αλλά παρουσιάζει συνολικά μια σαφή ανοδική πορεία.²⁶ Μεγαλύτερη είναι η ποσοστιαία συμμετοχή της τοπικής αυτοδιοίκησης στη χρηματοδότηση των λιγότερο σημαντικών αποκεντρωμένων οργανισμών, όπως των μόνιμων θιάσων στο παρελθόν και των CDR στις μέρες μας, τους οποίους χρηματοδοτεί κατά το ήμισυ.

Το διαρθρωτικό και διαρκώς αυξανόμενο έλλειμμα που χαρακτηρίζει το ζωντανό θέαμα λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας,²⁷ αυξάνει συνεχώς την ανάγκη δημόσιας επιχορήγησης των δραματικών κέντρων. Αλλά και η αύξηση της επιχορήγησης παρακινεί στην υλοποίηση ακριβότερων παραγωγών χωρίς δυνατότητα ανάλογης αύξησης των εισπραξέων, αυξάνει δηλαδή παραδόξως το διαχειριστικό τους έλλειμμα.²⁸ Τα δραματικά κέντρα, όπως και τα άλλα επιχορηγούμενα θέατρα, βρίσκονται κατά συνέπεια σε εύθραυστη οικονομική ισορροπία, όποιο και αν είναι το ύψος της επιχορήγησής τους.

5. Συμπληρωματικοί θεσμοί

Εκτός από τα CDN, δημόσια επιχορήγηση απολαμβάνει και ένας μεγάλος αριθμός «ανεξάρτητων» θεατρικών ομάδων, τόσο παρισινών όσο και επαρχιακών. Οι πιο φημισμένες επιχορηγούνται άμεσα από το υπουργείο Πολιτισμού, ενώ η πλειονότητα επιχορηγείται κάθε χρόνο ύστερα από γνώμη συμβουλευτικής επιτροπής.²⁹ Το 1985 καθιερώθηκε η αποκέντρωση των ενισχύσεων της δεύτερης κατηγορίας, όσον αφορά τις αρμοδιότητες για την απόφαση χορήγησης και για τη διαχείριση των σχετικών πόρων που μεταφέρθηκαν στις περιφερειακές υπηρεσίες του υπουργείου Πολιτισμού (DRAC), οι οποίες, ως σημειωθεί, ιδρύθηκαν το 1977.

Το θέατρο κατέχει σημαντική θέση (αρχικά μάλιστα προνομιακή που προοδευτικά όμως περιορίστηκε) και στη δράση των οργανισμών πολλαπλών πολιτιστικών δραστηριοτήτων,³⁰ που ιδρύθηκαν τη δεκαετία του '60 ως πρόέκταση της θεατρικής αποκέντρωσης και στο ίδιο πνεύμα της «δημοκρατικοποίησης του πολιτισμού». Πρόκειται για τα Σπίτια Πολιτισμού (Maisons de la Culture) που ο Μαλ-

ρώ οραματιζόταν ως «καθεδρικούς ναούς του 20ού αιώνα», και για τα Κέντρα Πολιτιστικής Δράσης (Centres d'Action Culturelle), πιο περιορισμένων διαστάσεων και κόστους, καθώς επίσης και για τα μεταγενέστερα και λιγότερο σημαντικά Κέντρα Πολιτιστικής Ανάπτυξης (Centres de Dé-

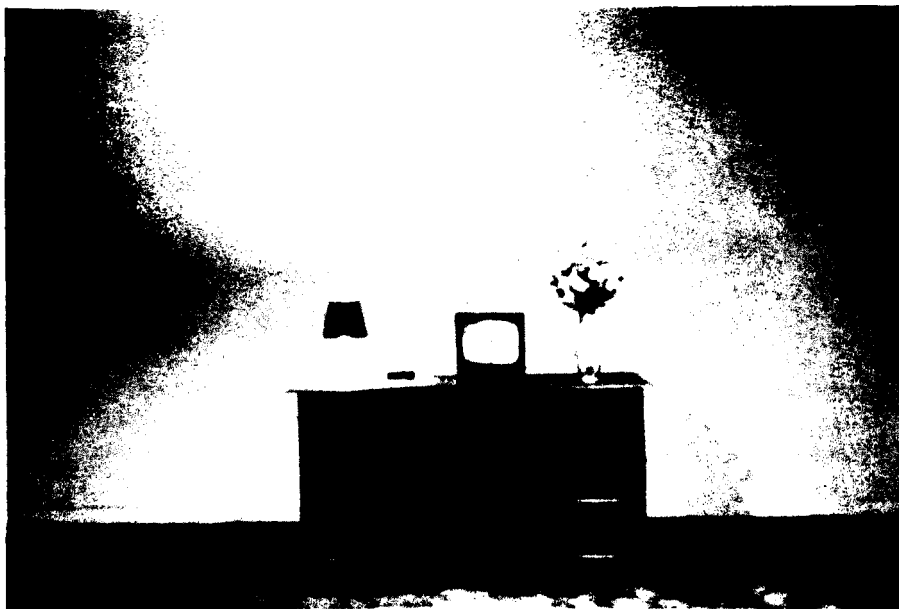
veloppement Culturel).³¹ Αποτελούν (ιδιωτικούς μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς που χρηματοδοτούνται από κοινού από το κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση,³² οι οποίοι και εκπροσωπούνται στα διοικητικά τους όργανα.

Οι θεατρικές παραστάσεις καλύπτουν σημαντικό μέρος της δράσης και του Εθνικού Γραφείου Καλλιτεχνικής Διάδοσης (ONDA), ιδιωτικού οργανισμού επιχορηγούμενου από το κράτος, ο οποίος ιδρύθηκε το 1975 για τη διάδοση των ποιητικών καλλιτεχνικών παραγωγών.³³

Γ. Όρια της προσπάθειας

Το κίνημα θεατρικής αποκέντρωσης άλλαξε ριζικά το θεατρικό τοπίο της Γαλλίας. Οδήγησε στην αναζωογόνηση του θεάτρου στην επαρχία και στη μείωση των πολιτιστικών ανισοτήτων κέντρου-περιφέρειας. Οι αποκεντρωμένοι οργανισμοί πολλαπλασιάστηκαν και επικεφαλής τους διορίστηκαν προσωπικότητες ανάμεσα στις επιφανέστερες της θεατρικής ζωής της χώρας. Οι ετήσιες παραγωγές τους αυξήθηκαν σε αριθμό και η ποιότητά τους είναι σαφώς ανώτερη από αυτή των παραστάσεων των περιοδενόντων παρισινών θιάσων βουλευβάρτον με τις οποίες τροφοδοτούνταν σχεδόν αποκλειστικά η επαρχία κατά το παρελθόν. Ενώ το 1946 αντιστοιχούσε ένας επαρχιώτης θεατής σε πενήντα Παρισινούς, την περίοδο 1989/90 τα CDN έδωσαν 5.407 παραστάσεις και

ποτελέσματα εμφανίζουν και τα Σπίτια Πολιτισμού και οι υπεύθυνοί τους, μαζί με αυτούς των CDN, συγκεντρωμένοι στη Βιλερμπάν το 1968, προβληματίζονται γύρω από την ύπαρξη του «μη κοινού», που αδιαφορεί για τα προσφερόμενα θεάματα.³⁸

προσέλκυσαν 1.556.747 θεατές.

Μια προσεκτικότερη εξέταση της εξέλιξης της θεατρικής αποκέντρωσης δείχνει ωστόσο, πέρα από τους αναμφίβολα σημαντικούς καρπούς, τις ουτοπίες, τις αντιφάσεις και τα προβλήματα των μέχρι τώρα προσπαθειών και την απόσταση που τις χωρίζει από την υλοποίηση των αρχικών τους στόχων.

1. Η αμφισβήτηση της «δημοκρατικοποίησης του πολιτισμού» και του λαϊκού θεάτρου

Οι υπάρχουσες έρευνες³⁴ δείχνουν ότι το κοινό του θεάτρου παραμένει περιορισμένο και μειώνεται προοδευτικά. Το 1987 μόνο το 7% των Γάλλων πήγαινε στο θέατρο τουλάχιστον μία φορά το χρόνο, έναντι 10,3% το 1981, 12,1% το 1973 και 22% το 1964.³⁵ Παραμένουν επίσης οι κοινωνικές και μορφωτικές ανισότητες στην πρόσβαση στο θέατρο.³⁶

Το κίνημα του «λαϊκού θεάτρου» κατόρθωσε ασφαλώς να κερδίσει ένα καινούργιο κοινό, όπως μαρτυρεί η αύξηση των θεατών του TNP επί Βιλάρ και η ανοδική πορεία της προσέλευσης στα CDN (ως τα τέλη της δεκαετίας του '60 και κατά την τελευταία δεκαετία). Όμως, παρά τις αξιολογικές προσπάθειες, το θέατρο δεν έγινε λαϊκό, όχι τόσο διότι δεν συχνάζουν οι πλατιές μάζες, όσο διότι δεν έγινε δυνατή η προσέλκυση ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, όπως των εργατών, οι οποίοι στην καλύτερη περίπτωση δεν ξεπερνούν το 6% του κοινού.³⁷ Ανάλογα α-

Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν στην αμφισβήτηση όχι μόνο της αποτελεσματικότητας αλλά και της νομιμοποίησης μιας πολιτικής που καταλήγει, εν ονόματι της δημοκρατίας και της ισότητας και με τα χρήματα όλων των φορολογουμένων, να ευνοεί τους ήδη προνομιούχους.³⁹ Η ρήξη του Μάη του '68 φέρνει στο φως τις ουτοπικές διαστάσεις του οράματος του Βιλάρ και του Μαλωύ.

Η «δημοκρατικοποίηση του πολιτισμού» στηριζόταν στην πεποίθηση ότι ο καθένας μπορεί να αναγνωρίσει την αξία και την ομορφιά της τέχνης αρκεί να συναντηθεί με αυτή. Όμως από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ο κοινωνιολόγος Πιέρ Μπουρντιέ και η ομάδα του έδειξαν πως «η αγάπη της τέχνης δεν είναι κεραυνοβόλος έρωτας ούτε φυσικό δώρο», αλλά γεννιέται με τη μακροχρόνια οικειοποίηση και τη μεθοδική μύηση, που μόνο το σχολείο μπορεί να εξασφαλίσει στις μη προνομιούχες τάξεις.⁴⁰

Η «δημοκρατικοποίηση του πολιτισμού» βασιζόταν επίσης στο μύθο της ύπαρξης ενός και μοναδικού πολιτισμού με καθολική αξία και κατακρίνεται ως πατερναλιστική διαδικασία επιβολής της υψηλής κουλτούρας. Αντικαθίσταται, ή τουλάχιστον συμπληρώνεται, από τη «δημοκρατία του πολιτισμού», που παραδέχεται την πολλαπλότητα των πολιτισμών, νοουμένων ευρέως ως τρόπων ζωής, και προσβλέπει στην ενεργοποίηση των ομάδων του πληθυσμού που δεν αναγνωρίζονται στην κυρίαρχη κουλτούρα.⁴¹

Οι παραπάνω αντιλήψεις οδηγούν στην ανάπτυξη ενός νέου, «διαφορετικού» θεάτρου, συνήθως πολιτικοποιημένου και συχνά ερασιτεχνικού, που παρεμβαίνει στην καθημερινότητα, στους δρόμους, στα καφενεία ή στα εργοστάσια, και δίνει έμφαση στη συλλογική δημιουργία και στη συμμετοχή του κοινού.⁴² Το κίνημα αυτό αρχίζει ωστόσο να αναδιπλώνεται στα μέσα της δεκαετίας του '70, ορισμένοι πρωτεργάτες του διορίζονται επικεφαλής CDN, οι ανεξάρτητες θεατρικές ομάδες θεσμοποιούνται και χρηματοδοτούνται από το κράτος.

Την ίδια εποχή σημειώνεται μια μετάπτωση των προτεραιοτήτων των CDN και των άλλων επιχορηγούμενων θεάτρων από την αναζήτηση του κοινού στην καλλιτεχνική δημιουργία και στην αισθητική της. Όπως παρατηρούσε ο Ζιλντάς Μπουρντέ (διευθυντής του Θεάτρου της Σαλαμάνδρας στη Λίλη, CDN του Βορρά): «Έχει κανείς την εντύπωση πως υπάρχει ένα είδος σιωπηρής συμφωνίας που είναι αυτή του ταλέντου, της παγκόσμιας αναγνώρισης της δουλειάς μας, και πως αν δεν περάσουμε από εκεί θα τεθεί σε κίνδυνο ο θεσμός».⁴³

Οι παραγωγές γίνονται πολυτελέστερες, οι περιοδείες στην περιφέρεια μειώνονται και οι μόνιμοι θίασοι εγκαταλείπονται. Η εμπυχώτρια του θεσμού Ζαν Λωράν διαπίστωνε πως τα CDN «δεν αποτελούν πλέον μόνιμους θιάσους ηθοποιών αλλά έγιναν επιχειρήσεις στις οποίες υπερτερεί ένα διοικητικό και τεχνικό προσωπικό».⁴⁴ Τα μέτρα ανασυγκρότησης που έλαβε η σοσιαλιστική κυβέρνηση, παρά τα θετικά τους αποτελέσματα, δεν ανατρέπουν ουσιαστικά τις παραπάνω τάσεις.⁴⁵

Η αμφισβήτηση της «δημοκρατικοποίησης του πολιτισμού» οδήγησε συνεπώς βαθμιαία στην απομάκρυνση της αποκέντρωσης από τους αρχικούς της στόχους. Οι προηγούμενες πρακτικές δεν εγκαταλείπονται τελείως, αλλά δεν υπάρχει πλέον ένα ενιαίο πνεύμα θεατρικής αποκέντρωσης όπως στα ηρωικά της χρόνια. Όπως επισήμανε το 1989 ο τότε διευθυντής Θεάτρου του υπουργείου Πολιτισμού, ο Μπερνάρ Ντορτ: «Ανάμεσα στα CDN, όπως αυτό του Λιμουζέν, που μάχονται ακόμα για την κατάκτηση ενός νέου κοινού... και στα θέατρα τέχνης και έρευνας, όπως το Théâtre des Amandiers στη Ναντέρ, η απόσταση είναι μεγάλη».⁴⁶

2. Η παραμονή της κυριαρχίας του κέντρου

Παρά την πρόοδο της θεατρικής αποκέντρωσης, το Παρίσι παραμένει ο μαγνητικός πόλος του θεάτρου στη Γαλλία. Κέντρο των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της κινηματογραφικής βιομηχανίας, διεθνές πολιτιστικό σταυροδρόμι, αποτελεί

τον τόπο συγκέντρωσης των σημαντικότερων θεατρικών δραστηριοτήτων καθώς και το κέντρο λήψης των αποφάσεων που τις αφορούν.⁴⁷

Ο ρόλος των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης (κοινοτήτων, νομών, περιφερειών) στη θεατρική αποκέντρωση παραμένει δευτερεύων. Ασφαλώς η συμμετοχή τους στη χρηματοδότηση των θεάτρων της περιφέρειάς τους αυξήθηκε σημαντικά και στις πρωτοβουλίες τους οφείλεται η ίδρυση ορισμένων CDN. Εξακολουθούν ωστόσο να μη λαμβάνουν μέρος ούτε στην ανάδειξη των διευθυντών τους ούτε στη σύμβαση δραματικής αποκέντρωσης.

Η διοικητική μεταρρύθμιση του καθεστώτος της τοπικής αυτοδιοίκησης έγινε μόλις την περίοδο 1982-1986 και συνοδεύτηκε από την ευαισθητοποίηση των τοπικών αρχών στα πολιτιστικά ζητήματα. Όμως η κεντρική εξουσία δεν φαίνεται να παραιτήθηκε από την καθοδήγηση της πολιτιστικής ζωής στο σύνολο της επικράτειας και μάλιστα ενισχύει την επιρροή της μέσω των πολιτιστικών συμβάσεων.⁴⁸ Από την πλευρά τους οι διευθυντές των CDN και των άλλων τοπικών πολιτιστικών οργανισμών, που προέρχονται άλλωστε συχνά από το Παρίσι, αισθάνονται κοντύτερα στο υπουργείο Πολιτισμού παρά στις τοπικές αρχές, αν και οι τελευταίες ενδιαφέρονται επίσης για την εθνική, βλέπε παρισινή, απήχηση των θεαμάτων που υποστηρίζουν.

Ο ρόλος της κεντρικής εξουσίας παραμένει καθοριστικός, με όλους τους συνακόλουθους κινδύνους ομοιογενοποίησης και εξάρτησης που αντισηματοποιούνται την ουσία της αποκέντρωσης. Το υπουργείο Πολιτισμού είναι αυτό που κατευθύνει και ελέγχει τις δραστηριότητες των CDN, επιλέγει την ηγεσία τους, αποφασίζει για την παροχή της επιχορήγησης και για το ύψος της.

Η εξουσία του μάλιστα ισχυροποιείται ακόμα λόγω της αυξανόμενης ανάγκης για επιχορήγηση και της στροφής από τις κοινωνικές στις αισθητικές αναζητήσεις, που αναφέραμε παραπάνω. Μαχόμενοι κυρίως για την αναγνώριση, οι δημιουργοί εξαρτώνται όλο και περισσότερο από το υπουργείο, καθώς επίσης και από τους κριτικούς θεάτρου και τα λοιπά καλλιτεχνικά κυκλώματα που εδρεύουν στο Παρίσι και διαθέτουν την εξουσία «καθιέρωσης», με κριτήρια μάλιστα ποιοτικά, άρα υποκειμενικά και ενίοτε αυθαίρετα.⁴⁹

Αν η τάση αυτή συνεχισθεί, δεν απειλείται μόνο η ελευθερία αλλά και η ίδια η επιβίωση των CDN και των άλλων επιχορηγούμενων θιάσων. Η επαφή με το κοινό αποτελεί τόσο το αντίβαρο που μπορούν να αντιτάξουν οι δημιουργοί στην ενδεχόμενη αυθαιρεσία του κράτους, όσο και τη νομιμοποίηση της ενίσχυσής τους από το τελευταίο.⁵⁰ Αν το κράτος, με τις επιχο-

ρηγήσεις του, δίνει προσωρινά στο δημιουργό τη δυνατότητα να μην ακολουθεί κατά βήμα τις προτιμήσεις του κοινού, αλλά να προπορεύεται, να πειραματίζεται και ακόμα και να αποτυγχάνει, δεν θα μπορούσε να του προσφέρει για καιρό την πολυτέλεια να δίνει παραστάσεις προ-

στώσε άδεια καθίσματα.

Το θεμελιώδες πρόβλημα της θεατρικής αποκέντρωσης, όπως και κάθε θεατρικής πολιτικής, ανάγεται τελικά στο συνδυασμό των συμπληρωματικών αλλά και αντιφατικών στόχων της ποιοτικής δημιουργίας και της κοινωνικής απήχησης, έτσι ώστε να αποφεύγεται από τη μια μεριά ο ελιτισμός και η περιθωριοποίηση και από την άλλη ο λαϊκισμός και η συμβατικότητα. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. D. Gontard: *La décentralisation théâtrale en France*, Société d'éd. d'enseignement supérieur, Paris 1973.
 2. Στη διδακτορική διατριβή του: *L'état et le théâtre*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris 1968, σ. 235.
 3. Βλ. και ιδρυτικό διάταγμα του γαλλικού υπουργείου Πολιτισμού (Αρ. 59-889 της 24ης Ιουλίου 1959) που ορίζει ως βασική αποστολή του τελευταίου «να κάνει προσιτά τα κεφαλαιώδη έργα της ανθρωπότητας και πρώτα της Γαλλίας στο μεγαλύτερο αριθμό των Γάλλων».
 4. Άρθρα 22 και 27 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΟΗΕ, 1948).
 5. Βλ. συλλογή άρθρων του στο βιβλίο: *Le théâtre service public*, Gallimard, Paris 1976. Βλ. επίσης αφιέρωμα του *Εκκλησιασματος* (αριθ. 27, χειμ. 1990) στη γαλλική σκηνοθεσία την περίοδο 1945-1990, ιδίως άρθρο Α. Μουζενίδου, σ. 46 επ.
 6. Βλ. και Διακήρυξη της Παγκόσμιας Διά-
- σκεψής για τις πολιτιστικές πολιτικές που διοργανώθηκε από την Ουνέσκο στο Μεξικό το 1982, σημεία 17-22.
7. R. Temkine: *L'entreprise théâtre*, Cujas, Paris 1967, σ. 11 επ.
 8. Στο: *Cité Panorama*, Oct.-Dec. 1964 No 3, σ. 6.
 9. Γίνεται δεκτό ότι το θέατρο μπορεί να ευδοκμήσει μόνο αν εδρεύει σε πόλεις με σχετικά σημαντικό πληθυσμό. Βλ. A. van Imppe: «Le théâtre et le pouvoir», *Développement culturel, Dossier Documentaire 7-8*, Unesco, Paris 1976, σ. 47 επ.
 10. Βλ. μεταξύ άλλων Cl. Fabrizio: «Le développement culturel en Europe» στο: *Le développement culturel, expériences régionales*, Unesco, Paris 1980, σ. 397 και ειδικά για το θέατρο: «Subventionner le théâtre?», Conseil de l'Europe, Strasbourg 1982, σ. 14.
 11. J. Lang: *L'état et le théâtre*, όπ.π., σ. 16 επ. και παρέμβαση του στο γαλλοιταλικό συνέδριο με τίτλο: «Le théâtre et la démocratie» (24 Sept. 1982), Ministère de la Culture, Service de Presse et d'Information.
 12. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο γαλλικός όρος *décentralisation* αποδίδεται στα ελληνικά άλλοτε ως αποκέντρωση και άλλοτε ως αυτοδιοίκηση. Ο όρος αυτοδιοίκηση αποτελεί μετάφραση του γερμανικού όρου *Selbstverwaltung*, ενώ ο γαλλικός όρος *déconcentration* που αντιστοιχεί στην έννοια της αποκέντρωσης δεν έχει μεταφερθεί στην ελληνική ορολογία. Βλ. ιδίως Σ. Φλογαίτη: *Θεμελιώδεις έννοιες διοικητικής οργάνωσης*, Σάκκουλας 1981.
 13. J. Lang: *L'état et le théâtre*, όπ.π., σ. 235 και 238 επ.
 14. Όπως η δημιουργία, το 1924, θιάσου στη Βουργουνδία από τον Κοζώ σε συνεργασία με τον Νταστέ. Βλ. μεταξύ άλλων P.L.

- Mignon: *Le théâtre au XXe siècle*. Gallimard, Paris 1986, σ. 86 επ.
15. J. Laurent: *La République et les Beaux-Arts*. Juillard, Paris 1955.
 16. Στις πόλεις Σαιντ Ετιέν, Τουλούζη, Ρεν και Αιξ αν Προβάνς.
 17. Πρώτος μόνιμος θίασος αναγνωρίζεται το Théâtre de la Cité στη Βιλερμπάν με διευθυντή τον Ροζέ Πλανσόν, που προάγεται σε CDN το 1963.
 18. Στα προάστια Aubervilliers, Châtenay-Malabry, Nanterre, Saint-Denis και Gennevilliers καθώς και στο Παρίσι (Théâtre Oubert).
 19. Πρόκειται για το TNP της Βιλερμπάν, το Εθνικό Θέατρο της Μασσαλίας και το Εθνικό Θέατρο της Σαλαμάνδρας στη Λίλη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη το 1972 δύο CDN, το Θέατρο του Στρασβούργου και το Θέατρο του Ανατολικού Παρισιού (TEP), μετετράπησαν σε Εθνικά Θέατρα.
 20. Ειδικότερα γίνεται δεκτό ότι ανήκουν στην κατηγορία των δημοσίων υπηρεσιών βιομηχανικής ή εμπορικής δραστηριότητας (services publics industriels ou commerciaux). Βλ. J.P. Hue: *Le théâtre et son droit*. Librairie Théâtrale, Paris 1986, σ. 65 επ.
 21. Décret No 72-904, 2 Oct. 1972 και αργότερα το 8 Dec. 1984 relatif au contrat-type de décentralisation dramatique που αντικαθιστά την υπουργική απόφαση της 2 Οκτ. 1972 για το ίδιο θέμα.
 22. Conseil d'Etat 16 Avril 1975, Secrét. d'Etat à la Culture c. Association dite *La Comédie de Bourges*, Lebon σ. 231.
 23. *La politique culturelle de la France*, programme européen d'évaluation, Conseil de l'Europe, La Documentation Française, Paris 1988, σ. 155, 245.
 24. Τα παρατιθέμενα οικονομικά στοιχεία προέρχονται από ενημερωτικά έντυπα του γαλλικού υπουργείου Πολιτισμού καθώς και από το βιβλίο του A. Busson: *Le théâtre en France*, La Documentation Française, Paris 1986.
 25. Το 1991 ο προϋπολογισμός της Διεύθυνσης Θεάτρου και Θεαμάτων του υπουργείου Πολιτισμού ανέρχεται σε 1.167.000.000 γαλλικά φράγκα, που κατανέμονται ως εξής: CDN 290.500.000, Εθνικά Θέατρα 303.500.000, Οργανισμοί πολλαπλών πολιτιστικών δραστηριοτήτων (Σπίτια Πολιτισμού κ.λπ.) 231.700.000, Θεατρικές δραστηριότητες (θεατρικές ομάδες, φεστιβάλ κ.λπ.) 243.900.000, Ίδιωτικό θέατρο και τσίρκο 41.100.000 και Εκπαίδευση 39.500.000.
 26. Η επιχορήγηση της τοπικής αυτοδιοίκησης στα CDN αυξήθηκε από 469.000 φράγκα το 1960 σε 43.563.000 το 1983, έτος κατά το οποίο η κρατική επιχορήγηση σ' αυτά ανερχόταν σε 191.766.118 φράγκα.
 27. W.J. Baumol - W. Bowen: *Performing arts: the economic dilemma*, Twentieth Century Fund, New York, 1966.
 28. A. Girard: «La maladie chronique du théâtre», *Le Monde* 28 Juin '84, A. Busson, όπ.π., σ. 122 επ.
 29. Υπάρχουν σήμερα 163 θεατρικές ομάδες «εκτός επιτροπής» και 260 «εντός».
 30. Το 1985 οι θεατρικές παραστάσεις αντιπροσώπευαν λιγότερο από το 10% του συνόλου των παραστάσεων τους και συγκέν-
- τρωναν περίπου το 19% του συνόλου των θεατών τους. Βλ. Activités des Maisons de la Culture et des Centres d'Action Culturelle, Note du Service des Etudes et de la Recherche, Min. de la Culture, Oct. 1985.
 31. J.J. Queyranne: *Les Maisons de la Culture*, thèse de doctorat, Université Lyon 2, 1975, P. Puaux: *Les établissements culturels*, Rapport au Min. de la Culture, La Docum. Française, Paris 1982. Το σύνολο των οργανισμών αυτών φτάνει σήμερα τους 63.
 32. Η τοπική αυτοδιοίκηση καλύπτει το ήμισυ της επιχορήγησης των Σπιτιών Πολιτισμού και τα δύο τρίτα αυτής των CAC, ενώ η ποσοστιαία συμμετοχή της στη χρηματοδότηση των CDC δεν είναι σταθερή.
 33. J.P. Hue, όπ.π., σ. 108 επ.
 34. *Le théâtre et son public*, Min. des Affaires Culturelles, 1966, *Pratiques culturelles des Français 1973-1981*, Min. de la Culture, Dalloz 1982, *Les publics du théâtre en 1987*, Développement culturel, Bulletin du Département des Etudes et de la Prospective No 70, Juillet 1987.
 35. Η πτώση αυτή σχετίζεται με τον ανταγωνισμό της τηλεόρασης και αφορά ειδικά τη θεατρική έξοδο. Το 1987, ενώ το 61% των Γάλλων ομολογούσε ότι δεν είχε παραστεί ποτέ σε επαγγελματική θεατρική παράσταση, το 62% δήλωνε ότι είχε παρακολουθήσει θέατρο στην τηλεόραση.
 36. Την περίοδο 1983-1987 πήγε στο θέατρο ένα ανώτερο στέλεχος στα δύο, αλλά μόνο ένας εργάτης ή αγρότης στους δέκα.
 37. Βλ. A. Busson, όπ.π., σ. 40 επ., 76 επ., J.M. Piemme: «L'action culturelle dans tous ses états» in: *Théâtre Public* No 42, Nov.-Dec. 1981, σ. 20.
 38. F. Jeanson: «Sur la notion du non-public» in: *L'action culturelle dans la cité*, Seuil, Paris 1973, ο οποίος και εισήγαγε τον παραπάνω όρο.
 39. Βλ. και A. Girard: *Développement culturel, expériences et politiques*, Dalloz-Unesco, Paris 1982, σ. 52.
 40. P. Bourdieu - A. Darbel: *L'amour de l'art. Les musées d'art européens et leur public*, Ed. de Minuit, Paris 1969.
 41. Βλ. μεταξύ άλλων M. de Certeau: *La culture au pluriel*, ed. 10/18, Paris 1974, J.A. Simson: *Vers la démocratie culturelle*, Conseil de l'Europe, Strasbourg 1976.
42. E. Copfermann: *Vers un théâtre différent*, Maspero, Paris 1976, C. Godard: *Le théâtre depuis 1968*, Ed. J.C. Lattes, Paris 1980, J. Coenen-Huther: *Le théâtre, agent d'innovation culturelle*, Conseil de l'Europe, Strasbourg 1977.
 43. *La Nouvelle Critique* No 90, Janvier 1976, σ. 85.
 44. «1946-1976» in *ATAC-Informations* No 75, Mars 1976 και «Lettre ouverte au Ministre de la Culture», 13/8/81 που παρατίθεται από την D. Sagot-Duvalroux: *Le rôle de la subvention au théâtre*, Mémoire DEA d'économie des ressources humaines, Université Paris I, 1981, σ. 66. Βλ. επίσης M. Simonet: «Produits artistiques et pratiques sociales», *Théâtre/Public* No 33, Juin 1980.
 45. Σε συνέντευξή του τον Ιούνιο 1989 στο ισπανικό περιοδικό *El Publico*, ο διευθυντής Θεάτρου του υπουργείου Πολιτισμού, θεωρώντας δύσκολη την επανίδρυση των μόνιμων θιάσων για οικονομικούς λόγους, επανερχόταν στην ιδέα των «πυρήνων σχετικά μόνιμων ηθοποιών» (*Théâtre/Public* No 93-94, 1990, σ. 39).
 46. Όπ.π.
 47. Βλ. και Chr. Friedel: «Fluctuat nec mergitur», *Théâtre/Public* No 93-94, σ. 8 επ.
 48. E. Friedberg - Ph. Urfalino: «La décentralisation culturelle au service de la culture nationale», in: *Sociologie de l'art*, La Docum. Française, 1986, σ. 11 επ. και «Le jeu du catalogue. Les contraintes de l'action culturelle dans les villes», La Docum. Française 1984. Βλ. επίσης *La politique culturelle de la France*, όπ.π., σ. 99 επ. και R. Caron: «L'état et la culture», *Economica*, Paris 1989, σ. 99 επ.
 49. Βλ. *La politique culturelle de la France*, σ. 130 επ., A. Busson, όπ.π., σ. 81 επ., 101 επ.
 50. Έτσι, στο ενημερωτικό έντυπο της Διεύθυνσης Θεάτρου και Θεαμάτων του γαλλικού υπουργείου Πολιτισμού σχετικά με τις κύριες κατευθύνσεις της πολιτικής της για το 1990, δίνεται το βάρος στην κατάκτηση ενός ευρέως κοινού, η οποία υπογραμμίζεται ότι αποτελεί σε τελευταία ανάλυση τη νομιμοποίηση της κρατικής ενίσχυσης στο θέατρο.

Γραφείτε συνδρομητές στο ANTI

Είναι

χρήσιμο

για σας

και

βοηθά

το

περιοδικό

Η συνδρομή στο ANTI σας εξασφαλίζει την τακτική παραλαβή του τευχους στο σπίτι ή στη δουλειά σας.

Αλλά βοηθά και μας και εξασφαλίζει μια καλύτερη διακίνηση του περιοδικού και οικονομία στην έκδοσή του.

Όταν το περιοδικό διακινείται μόνον μέσω του Πρακτορείου απαιτείται η εκτύπωση ενός μεγαλύτερου αριθμού τευχους για την ικανοποίηση της ζήτησής του. Όσο αυξάνονται οι συνδρομητές, τόσο περιορίζεται η εκτύπωση περιττών τευχους και η οικονομία στο χαρτί — που αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο στη διαμόρφωση του κόστους του περιοδικού.

Γραφείτε σήμερα συνδρομητές στο ANTI. Έχετε μια τακτική επαφή με την έκδοσή του — τη συγχρονίζετε με τη βοήθεια του περιοδικού.

Οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές διαστάσεις της χρήσης νέων τεχνολογιών στο σχολείο*

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΟΥΛΩΡΙΔΗ

Η ΜΕΛΕΤΗ αυτή στόχο έχει να παρουσιάσει τις τάσεις που έχουν εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια στην ανάπτυξη της χρήσης των νέων τεχνολογιών, και του ηλεκτρονικού υπολογιστή ειδικότερα, στην εκπαίδευση. Το αρχικό ερέθισμα προήλθε από τον σχετικό προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί και στον τόπο μας, συνυφασμένο με τις εξελίξεις σ' αυτήν την περιοχή της γνώσης αλλά και με την αντιμετώπιση συναφών ζητημάτων στα Παιδαγωγικά Τμήματα.

Η ανάπτυξη της χρήσης των νέων τεχνολογιών και του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην εκπαίδευση εμφανίζει τρία κύρια ζητήματα αιχμής:

- το είδος της γνώσης για τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και τις νέες τεχνολογίες, καθώς και τον τρόπο χρήσης τους στα σχολεία·
- το περιεχόμενο της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών ώστε να υπάρξει σωστή γνώση και χρήση στα σχολεία·
- την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στα συναφή θέματα και, ιδιαίτερα, το είδος της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και της εξειδίκευσης που απαιτείται για τα μέλη ΔΕΠ που θα επιφορτιστούν με το έργο αυτό.

Τα παραπάνω ερωτήματα εκπαιδευτικής πολιτικής έχουν ιδιαίτερη σημασία – και δυσκολίες. Έχουν σημασία γιατί, μαζί με άλλους παράγοντες, καθορίζουν το κατά πόσο θα καταφέρει ο τόπος αυτός όχι τόσο να ανταποκριθεί σ' ένα καιυτό ζήτημα της εκπαίδευσης και της τεχνολογίας, αλλά κατά πόσο θα καταφέρει να κάνει ένα σωστό ξεκίνημα σε έναν τομέα τόσο κρίσιμο για το μέλλον του.¹ Έχουν δυσκολίες γιατί η εισαγωγή των ραγδαία αναπτυσσόμενων νέων τεχνολογιών στον πολλαπλά δοκιμαζόμενο χώρο της εκπαίδευσης απαιτεί όχι μόνο γνώση των εξελίξεων στον τομέα αυτό, αλλά επιπλέον συνειδητές και νηφάλιες παιδαγωγικές επιλογές και, το δυσκολότερο, εφαρμογή με επιστημονική συνέπεια και ακεραιότητα, χωρίς καιροσκοπισμό, με μόνο γνώμονα τη διασφάλιση της εκπαιδευτικής λειτουργίας από επικίνδυνους κοινωνικά και εκπαιδευτικά δρόμους.

1. Οι νέες τεχνολογίες, η κοινωνία και το σχολείο

Όταν αναλογιζόμαστε τις επιδράσεις που οι νέες τεχνολογίες και οι ηλεκτρονι-

κοί υπολογιστές θα έχουν στη ζωή μας χρειάζεται να αναφερόμαστε στις βαθιές και ευρέος φάσματος επιπτώσεις τους στην κοινωνία, στην προσωπικότητα και στη σκέψη (Perkins, 1985).

Η τεχνολογία των «συμβολικών μέσων» (π.χ. βιβλίο, ραδιόφωνο, τηλεόραση κ.λπ.) έχει αναλυθεί τα τελευταία χρόνια ως προς τις δευτερογενείς επιδράσεις που προκαλεί, και η ιστορία μας παρέχει τα αντίστοιχα δεδομένα. Επισημαίνεται, για παράδειγμα, ότι η τεχνολογία της τυπογραφίας άλλαξε την κοινωνία και την ανθρώπινη σκέψη πολύ περισσότερο απ' ό,τι αρχικά φάνηκε. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι η σκέψη δεν ενδυναμώνεται μόνο από το τυπωμένο κείμενο, αλλά αναπτύσσεται και με βάση τη διαδικασία της γραφής (Olson, 1976). Χρησιμοποιώντας, δηλαδή, ως υποκατάστατο της μνήμης μας διάφορα κείμενα και σημειώσεις, μπορούμε να σκεφθούμε πολύ πιο πολύτλοκα απ' ό,τι αν χρησιμοποιούσαμε μόνο τις νοητικές λειτουργίες.

Η εξέλιξη και εξάπλωση της τεχνολογίας για την επεξεργασία των πληροφοριών έχει αναθερμάνει τη συζήτηση των δευτερογενών επιπτώσεων περισσότερο από κάθε άλλη καινοτομία από την εποχή της εφεύρεσης της τυπογραφίας.

Για πρώτη φορά τα «συμβολικά μέσα», όπως λέξεις και εικόνες, εμφανίζονται σε πλαίσιο ιδιαίτερα αλληλεπιδραστικών συστημάτων, τα οποία θα μπορούσαν δύναμει να ανταποκρίνονται επαρκώς στις ανάγκες και σύμφωνα με την πρόοδο κάθε χρήστη (Perkins, 1985). Παράλληλα, ενώ οι μέχρι σήμερα πληροφορίες στην τυπωμένη τους μορφή, π.χ. στο βιβλίο, είναι αντικείμενο επεξεργασίας, κριτικής και συζήτησης, ένα διδακτικό πρόγραμμα στον υπολογιστή μπορεί να καθοδηγεί πιο άμεσα το μαθητή και να στερεί από το χρήστη τη δυνατότητα κριτικής τοποθέτησης ως προς το περιεχόμενό του.

Η αναθεώρηση του κειμένου είναι ευκολότερη με τον επεξεργαστή κειμένου και –όχι μόνο αυτό– ακολουθεί και πρότυπα τέτοια που οι δυνατότητες του εκάστοτε επεξεργαστή κειμένου επιτρέπουν. Οι νέες τεχνολογίες συμβολισμού είναι πιθανόν να μας δώσουν νέες δυνατότητες έκφρασης και ίσως να επιτρέψουν να φθάσουμε σε νέα γνωστικά επίπεδα. Είναι πιθανόν επίσης να μας δεσμεύσουν και να καθορίσουν την ανάπτυξη του γραπτού λόγου στο πλαίσιο των δικών τους δυνατοτήτων και κανόνων.

* Η εργασία αυτή προετοιμάστηκε ως εισήγηση στο Α' Συνέδριο Εκπαιδευτικής Πληροφορικής με διαφορετικό τίτλο.

ροφοριών θα μας δώσουν τη δυνατότητα για καλύτερη μάθηση και ανώτερο τρόπο του σκέπτεσθαι. Και ο πλέον γνωστός εκπρόσωπος της άποψης αυτής είναι ο Seymour Papert, ένας από τους εμπνευστές της γλώσσας προγραμματισμού Logo. Η Logo έχει σχεδιαστεί με βάση το

Την αισιοδοξία και τον προβληματισμό για τις νέες δυνατότητες συνοδεύει και εύλογος προβληματισμός κοινωνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα: Μήπως χάσουμε τον ανθρωπισμό μας; Μήπως χάσουμε την κοινωνική μας υπόσταση; Μήπως κοινωνικοποιηθούμε στη μοναξιά της διμερούς σχέσης με τις νέες τεχνολογίες και τον υπολογιστή; Μήπως ενταχθούμε σε παραγωγικές σχέσεις που καθορίζονται από τον υπολογιστή ως μέσο παραγωγής;

Η επεξεργασία των συμβόλων μπορεί να ισχυροποιήσει τη γραμμική λογική του τυπωμένου κειμένου, και τα βιντεοπαιχνίδια να πλανήσουν τα παιδιά μας σε ευτελείς φαντασιώσεις, έτσι ώστε μαζί με την τηλεόραση και τα «φαστφουντάδικα» να κάνουν τη μελλοντική κοινωνία μέτρια και ομοιόμορφη (Perkins, 1985), ή ομοιόμορφα μέτρια. Ο προβληματισμός προεκτείνεται και στη νέα κοινωνική στρωμάτωση που οι νέες τεχνολογίες, ως μέσα παραγωγής, θα μπορούσαν να φέρουν. Έτσι η γνώση η σχετική με τους υπολογιστές και τις νέες τεχνολογίες αποκτά σημασία για την κοινωνική δομή. Και δεν μπορούμε παρά να αντιμετωπίσουμε κριτικά τις τεχνολογίες επεξεργασίας της πληροφορίας, ιδιαίτερα στην εκπαίδευση. Μόνο έτσι μπορούμε να προβλέψουμε τις επιπτώσεις και να αντιμετωπίσουμε τους κινδύνους.

Η πιο γνωστή από τις θετικές προσεγγίσεις του θέματος είναι εκείνη που λέει ότι οι τεχνολογίες επεξεργασίας των πλη-

ρηγήριο της ευκολίας στη χρήση και επιτρέπει στα παιδιά να μαθαίνουν προγραμματίζοντας. Ενώ δηλαδή τα παιδιά προγραμματίζουν για να κατασκευάσουν λουλούδια, σχέδια κ.λπ., είναι πιθανό να αρχίσουν να κατανοούν μαθηματικές έννοιες όπως γωνίες, αποστάσεις, γραμμές και σχήματα, πράγματα που δεν ήταν εμφανείς στόχοι της αρχικής τους δουλειάς. Παράλληλα άλλες πιο συγκεκριμένες δραστηριότητες προγραμματισμού με τη Logo μπορούν να οργανώνονται με άμεσο στόχο την κατανόηση μαθηματικών εννοιών (Feurzeig, Papert et al, 1969).

Ο επεξεργαστής κειμένου θεωρείται ότι προσφέρει ανάλογες δυνατότητες στα παιδιά όσον αφορά το γραπτό λόγο. Τους επιτρέπει δηλαδή όχι μόνο να διορθώνουν γρήγορα, εύκολα και αποτελεσματικά το γραπτό τους κείμενο, αλλά, επιπλέον, τους επιτρέπει να παρέμβουν στη δομή του κειμένου: η προσθήκη εκτεταμένου κειμένου ή, ακόμα, η μετακίνηση παραγράφων είναι τώρα εφικτή απλά και γρήγορα, και συμβάλλει στην ουσιαστική βελτίωσή του.

Αντίστοιχα οι βάσεις δεδομένων επιτρέπουν την ουσιαστική βελτίωση και τον εμπλουτισμό των εργασιών και των γνώσεων των παιδιών σε όλα τα μαθήματα των κοινωνικών και των θετικών επιστημών (π.χ. ιστορία, γεωγραφία, βιολογία κ.λπ.). Είναι γνωστό και γενικά αποδεκτό ότι η ταξινόμηση πληροφοριών και δεδομένων και η διασταύρωση ταξινομημένων πληροφοριών είναι πράγματι ισχυρό ερ-

γαλείο μάθησης. Γιατί οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να διατυπώσουν ερωτήματα και να επεξεργαστούν πληροφορίες και δεδομένα για να τα απαντήσουν, αποκτώντας παράλληλα εξοικείωση με τις κατηγορίες και τις ταξινομήσεις, καθώς και με τη χρήση του υπολογιστή.

Όμως για να συμβούν αυτά χρειάζεται αφ' ενός μεν ο εκπαιδευτικός να ξέρει τις δυνατότητες χρήσης του υπολογιστή και των νέων τεχνολογιών, αλλά, και το σημαντικότερο, να μπορεί να ενσωματώσει τη χρήση αυτή έτσι ώστε να ολοκληρώσει το μάθημα προτρέποντας, προκαλώντας θα έλεγε κανείς, τους μαθητές να εργαστούν δημιουργικά και –γιατί όχι– ερευνητικά. Αυτό σημαίνει ότι ο εκπαιδευτικός πρέπει να μπορεί να δημιουργεί τις ευκαιρίες δημιουργικής χρήσης του υπολογιστή. Για να δημιουργήσει τις ευκαιρίες χρειάζεται βέβαια να έχει διορατικότητα, αλλά, πάνω απ' όλα, χρειάζεται να έχει τις απαιτούμενες επιστημονικές γνώσεις για τη διαδικασία διδασκαλίας-μάθησης. Πρέπει δηλαδή να μπορεί να οδηγήσει τους μαθητές να διαβλέπουν τις ευκαιρίες δημιουργικής χρήσης και συγχρόνως να τους παρέχει τα κίνητρα να αξιοποιήσουν αυτές τις ευκαιρίες. Είναι σαφές ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνεται στο πλαίσιο μαθήματος που εστιάζεται στον προγραμματισμό ως αυτοσκοπό, αλλά σε πλαίσιο ζωντανού προβληματισμού που μπορεί να καλλιεργηθεί μόνο κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας των γνωστικών αντικειμένων του σχολείου.

Με την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση διαγράφεται η δυνατότητα αλλά και η αναγκαιότητα αλλαγής του ρόλου του εκπαιδευτικού, ζήτημα πολύ σημαντικό στη σημερινή συγκυρία για τα εκπαιδευτικά πράγματα, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Ο εκπαιδευτικός παύει δύναμι να είναι μεταδότης και ελεγκτής γνώσεων και γίνεται παραγωγός-δημιουργός μιας διαφορετικής εμπειρίας και ενός δημιουργικού περιβάλλοντος μάθησης. Συντονίζει τη διαδικασία επίλυσης προβλημάτων στην τάξη (ευρύτερων πραγματολογικών και όχι μαθηματικών προβλημάτων) η επιλογή των οποίων χρειάζεται να φέρνει το μαθητή αντιμέτωπο με την πραγματικότητα όπως εγγράφεται στα εθνικά, τα κοινωνικά και τα πολιτισμικά πλαίσια του τόπου μας. Στα πλαίσια αυτά και με δεδομένη την κατάσταση σήμερα, γίνεται φανερό η ανάγκη για σοβαρό προβληματισμό και για αντίστοιχη αντιμετώπιση της κατάρτισης των εκπαιδευτικών προκειμένου να ανταποκριθούν σε όλες τις παραπάνω μαθησιακές διαδικασίες.

2. Τα πρότυπα

Τα υπάρχοντα σήμερα διεθνή πρότυπα

για τη χρήση των νέων τεχνολογιών κτ. των ηλεκτρονικών υπολογιστών ειδικότερα στην εκπαιδευτική διαδικασία διακρίνονται σε τρία:²

Πρότυπο 1: Αποδίδεται διεθνώς με τον όρο απομονωμένη τεχνική προσέγγιση. Αποτελείται από τη διδασκαλία του αλφαριθμητισμού στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και τη διδασκαλία του προγραμματισμού, ιδίως της BASIC, ως ανεξάρτητων γνωστικών αντικειμένων, με βάση μια αντίληψη που έχει σκοπό την αυτόνομη τεχνική γνώση. Η γνώση αυτή προσεγγίζεται απομονωμένη από τις αντιλήψεις για τη διδασκαλία-μάθηση, και από τα γνωστικά αντικείμενα του αναλυτικού προγράμματος του σχολείου. Το πρότυπο αυτό σήμερα φθίνει και τείνει να εκλείψει στις προηγμένες χώρες.

Πρότυπο 2: Αποδίδεται με τον όρο πραγματολογική προσέγγιση. Στην προσέγγιση αυτή δίνεται έμφαση στη διδασκαλία της χρήσης των νέων τεχνολογιών και των ηλεκτρονικών υπολογιστών σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα του αναλυτικού προγράμματος, από τη γλώσσα έως την τέχνη και τα μαθηματικά, με έμφαση στις γνωστικές και τις κοινωνικές διαστάσεις της χρήσης των νέων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η έμφαση και η σημασία του αλφαριθμητισμού στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και της διδασκαλίας του προγραμματισμού εμφανίζεται εξαιρετικά μειωμένη στο πρότυπο αυτό.

Πρότυπο 3: Είναι το πλέον πρόσφατο και αποδίδεται με τον όρο ολοκληρωμένη προσέγγιση. Αποτελείται από τη διδασκαλία της χρήσης των νέων τεχνολογιών και των ηλεκτρονικών υπολογιστών κατανεμημένης στα επιμέρους γνωστικά αντικείμενα του αναλυτικού προγράμματος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις χρήσεις των εφαρμογών απλών εκπαιδευτικών προγραμμάτων καθώς και στη συνειδητοποίηση της διαδικαστικής σκέψης, που η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών θεωρείται ότι προωθεί σε σχέση με θεωρητικά πλαίσια προερχόμενα από την ψυχολογία. Δίνεται επίσης έμφαση στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στην πλέον ολοκληρωμένη μορφή της η προσέγγιση αυτή προωθεί την αντίληψη ότι τα σχετικά με τις νέες τεχνολογίες και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές θέματα διδάσκονται μέσα από όλα τα γνωστικά αντικείμενα του σχολείου και δεν εκφράζονται ως ανεξάρτητο γνωστικό αντικείμενο. Η διδασκαλία του αλφαριθμητισμού στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και του προγραμματισμού γίνεται π.χ. στο πλαίσιο του μαθήματος των μαθηματικών. Παράλληλα δίνεται έμφαση στα hypermedia, όπου ο ηλεκτρονικός υπολογιστής α-

ποτελεί ένα μέρος μόνο του συνόλου.

3. Οι χώρες της Ευρώπης

Στις ευρωπαϊκές χώρες, και ιδιαίτερα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας,

προωθείται σήμερα το ολοκληρωμένο πρότυπο χρήσης των νέων τεχνολογιών και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα θα μπορούσε να πει κανείς ότι το απομονωμένο τεχνικό πρότυπο αποτέλεσε το κυρίαρχο μοντέλο στη δεκαετία του '70, το πραγματολογικό πρότυπο αποτέλεσε το κυρίαρχο μοντέλο στη δεκαετία του '80, ενώ το ολοκληρωμένο πρότυπο έχει κυριαρχήσει σήμερα στην προοπτική προς το 2000, με αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα για τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και το αναλυτικό πρόγραμμα.³

3.1. Οι μαθητές

Τα πλεονεκτήματα του ολοκληρωμένου και ενταγμένου στο αναλυτικό πρόγραμμα προτύπου βασίζονται στην απόλυτα παιδαγωγική αντίληψη που χαρακτηρίζει ακόμα και τη διδασκαλία του τεχνικού μέρους των ηλεκτρονικών υπολογιστών, τη στενή συνάφεια με τη γνωστική ψυχολογία και τις κοινωνικές διαστάσεις των χρήσεων των νέων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο στο πλαίσιο της ομάδας-τάξης, όσο και σε σχέση με το σύνολο της κοινωνίας.

Πιστεύεται επίσης ότι η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, όταν έχει καθαρά εκπαιδευτικούς και μαθησιακούς σκοπούς, ενθαρρύνει τους μαθητές να αντιμετωπίζουν εκπαιδευτικά και άλλα προβλήματα με δημιουργικό τρόπο. Οι μαθητές, δηλαδή, μπορούν να χρησιμοποιή-

σουν τις γνώσεις που έχουν αποκτήσει σε μια ποικιλία εκπαιδευτικών θεμάτων συμβάλλοντας οι ίδιοι δυναμικά στη διαδικασία μάθησης. Τέλος, πιστεύεται ότι η ισοτιμία αγοριών και κοριτσιών επιτυγχάνεται καλύτερα όταν η διδασκαλία των υπολογιστών αποκτά άμεση σχέση με την παιδαγωγική αντίληψη που κυριαρχεί στο σχολείο και την καθημερινή εκπαιδευτική πρακτική στο σύνολό της. Αντιθέτως, στην περίπτωση κατά την οποία το αντίστοιχο μάθημα είναι ανεξάρτητο και απομονωμένο με έμφαση στον προγραμματισμό και στις τεχνικές διαστάσεις του, έχει αποδειχθεί ότι τα κορίτσια και οι οικονομικά ασθενέστεροι μαθητές αποθαρρύνονται και απομονώνονται. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι ότι ένα τέτοιο μάθημα μπορεί να μετατραπεί σε προαιρετικό στο άμεσο μέλλον και να αποκλειστούν έτσι de facto τα κορίτσια και οι κοινωνικά μειονεκτούντες μαθητές (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη κ.ά., 1988).

3.2. Οι εκπαιδευτικοί

Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στις νέες τεχνολογίες και τον ηλεκτρονικό υπολογιστή κάτω από το πρίσμα αυτό χρειάζεται να συνδέει το τεχνικό μέρος των ηλεκτρονικών υπολογιστών και τη χρήση των υπολογιστών με τις θεωρίες γνωστικής ανάπτυξης, την κοινωνική διαμεσολάβηση ανάμεσα στο μαθητή και στο γνωστικό αντικείμενο, και να επεκτείνεται σε όλες τις ειδικότητες. Θεωρείται ότι

- και τη βασική χρήση του υπολογιστή, πράγμα που προϋποθέτει γνώσεις γνωστικής ψυχολογίας και παιδαγωγικές γνώσεις ευρύτερες, και
- τη γνώση και τη δυνατότητα σωστής ανάλυσης των κοινωνικών διαστάσεων της διδασκαλίας για τους υπολογιστές

με τον τρόπο αυτό όλοι οι εκπαιδευτικοί θα έχουν πρόσβαση στην ενασχόληση με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ισοτιμία ανάμεσα στις διαφορετικές ειδικότητες εκπαιδευτικών, χωρίς να προωθούνται μόνο οι εκπαιδευτικοί κάποιων ειδικοτήτων (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη κ.ά., 1988). Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω κριτήρια οι εκπαιδευτικοί δεν «μαθαίνουν» ηλεκτρονικούς υπολογιστές μόνο για δική τους χρήση, όπως κάποιοι άλλοι χρήστες, οπότε η τεχνική προσέγγιση πιθανόν να αρκούσε. Με το σκεπτικό αυτό η διδασκαλία αλφαριθμητικών στους υπολογιστές δεν αρκεί για τους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς. Χρειάζεται οι βασικές τους γνώσεις να περιλαμβάνουν τέσσερα κυρίως στοιχεία:

- 'Όλες τις δυνατότητες χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή στη διδασκαλία, για να μπορούν να τον χρησιμοποιήσουν δημιουργικά ως εποπτικό μέσο στο σχολείο, πράγμα που προϋποθέτει παιδαγωγικές γνώσεις·
- τη χρήση του ως διδακτικού εργαλείου για εκπαιδευτικά προγράμματα κυρίως, πράγμα που επίσης προϋποθέτει παιδαγωγικές γνώσεις·
- την «επικοινωνία/προγραμματισμό» με τη Logo σε περιβάλλον που προωθεί τη γνωστική ανάπτυξη και την αλληλεπίδραση, πράγμα που προϋποθέτει γνώσεις γνωστικής ψυχολογίας·
- τη σωστή μέθοδο διδασκαλίας των μικρών παιδιών για την εξοικείωσή τους

στις διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές ομάδες μαθητών και στα δύο φύλα, με δεδομένη την επίδραση των αντίστοιχων γνώσεων στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας (στο μέλλον αλλά και σήμερα).

3.3. Το αναλυτικό πρόγραμμα

Η διασπορά της διδασκαλίας και της χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών σε όλο το φάσμα του αναλυτικού προγράμματος και η αποφυγή απομόνωσής της σε ένα διδακτικό αντικείμενο θεωρείται ότι βοηθάει την ουσιαστική και την από κοινού δημιουργική συμμετοχή διδασκόντων και διδασκόμενων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι η διδασκαλία και η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών μπορεί να αποτελεί μέρος όχι μόνο όλων των μαθημάτων αλλά και όλων των δραστηριοτήτων της σχολικής ζωής (π.χ. καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, σχολική εφημερίδα, κ.ά.).

4. Οι τάσεις στην Ευρώπη και στον ευρύτερο διεθνή χώρο

Σύμφωνα με τις παραπάνω αντιλήψεις, οι ευρωπαϊκές χώρες, χωρίς να δίνουν έμφαση στον προγραμματισμό, δίνουν έμφαση στις εφαρμογές των νέων τεχνολογιών και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στη διδασκαλία της γλώσσας, της ιστορίας, της γεωγραφίας, της φυσικής, των μαθηματι-

κών, της ξένης γλώσσας κ.λπ. Η θέση ότι για το σχολείο και τις εκπαιδευτικές χρήσεις οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές δεν είναι τεχνικοί αλλά κοινωνικοπολιτιστικοί ζήτημα και ψυχοπαιδαγωγικό ζήτημα, αφ' ενός μεν προεκτείνεται και δίνει προτεραιότητα στη χρήση τους ως εργαλείου στη διαδικασία μάθησης και στις τρέχουσες κοινωνικές εφαρμογές, αφ' ετέρου δε εξετάζει σε βάθος τις κοινωνικές και ηθικοπολιτικές πλευρές τους. Έτσι η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών χρειάζεται να επικεντρωθεί σ' αυτή τη σύνθετη αντίληψη αποφεύγοντας τη μονόπλευρη τεχνική κατάρτιση.

Αν θέλουμε να εξετάσουμε το ζήτημα που αφορά τη διδασκαλία του προγραμματισμού του υπολογιστή για παιδιά, τότε χρειάζεται να το εξειδικεύσουμε στο παράδειγμα της Logo. Χωρίς να θέλουμε να υποστηρίξουμε ότι η Logo είναι η μόνη σωστή παιδαγωγική άποψη, σημειώνουμε τις παρακάτω επιλογές και δυνατότητες: με τη Logo το παιδί «μαθαίνει να προγραμματίζει». Αλλά πώς; το παιδί στην πραγματικότητα διδάσκει τη χελώνα, δηλαδή τον υπολογιστή. Λέει στη χελώνα τι πρέπει να κάνει ακριβώς για να επιτύχει το ίδιο το στόχο του. Με τη Logo το παιδί προβάλλει την αισθησιοκινητική του γνώση στη χελώνα και ταυτίζεται μ' αυτή, και έτσι μαθαίνει να επικοινωνεί και να διαλέγεται με τον υπολογιστή.

Αυτή η αντιμετώπιση της χρήσης των υπολογιστών για την εκπαιδευτική διαδικασία του σχολείου, και ιδιαίτερα εκείνη που αναφέρεται στα παιδιά του δημοτικού, προήλθε από το συγκερασμό της γνώσης των αρχών του προγραμματισμού και των αρχών της εξελικτικής ψυχολογίας. Ο Papert, δηλαδή, συνεργάστηκε και μελέτησε συστηματικά με την ομάδα του Piaget για να καταλήξει στο σχεδιασμό και την κατασκευή της Logo. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις τρεις από τις μεγαλύτερες χώρες του κόσμου - ΗΠΑ, Σοβιετική Ένωση και Κίνα - η διδασκαλία και η χρήση της Logo είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη.⁴ Στις μεν ΗΠΑ αυτό συμβαίνει στο πλαίσιο εντελώς ελεύθερων επιλογών των μεμονωμένων δασκάλων και σχολείων, στις δε άλλες δύο χώρες στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής πολιτικής που έχει μεν συγκεντρωτικό χαρακτήρα, αλλά ευαισθητοποιείται όλο και περισσότερο στους προβληματισμούς και τις ανησυχίες των προοδευτικών εκπαιδευτικών.

Η αντίληψη ότι η διδασκαλία και η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εκπαίδευση έχει κύριο στόχο να διευρυνθούν οι γνωστικές ικανότητες των παιδιών και να εμπλουτιστούν οι ευκαιρίες και οι τρόποι διδασκαλίας-μάθησης είναι το κύριο χαρακτηριστικό των πρόσφατων αλλαγών. Στη Σοβιετική Ένωση μάλιστα κάποιοι πρωτοπόροι εκπαιδευτι-

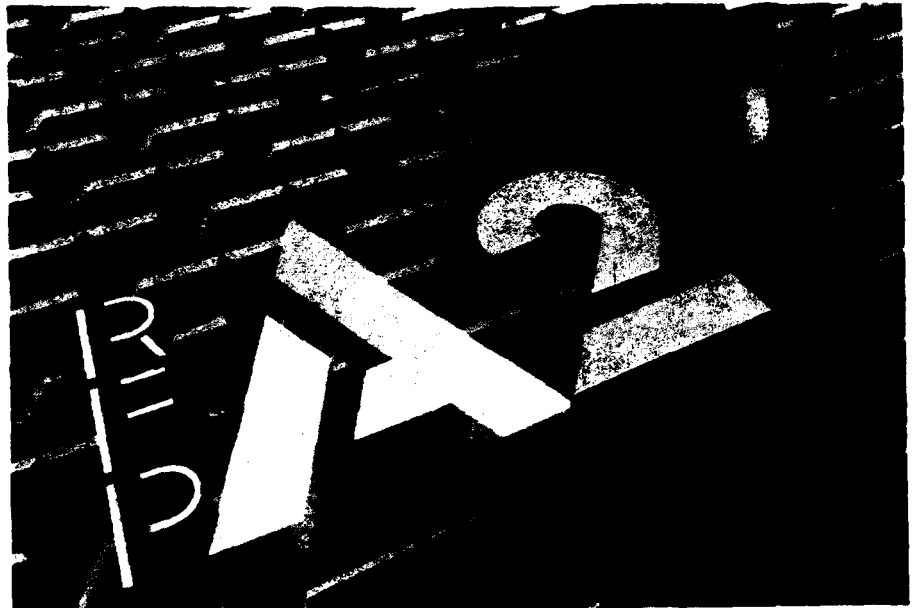
και προχωρούν σε πιο τολμηρές προτάσεις: στο περίφημο σχολείο 56 (δημοτικό σχολείο στη Μόσχα), όπου σήμερα διδάσκονται, παράλληλα με τις παραδοσιακές σχολικές γνώσεις, τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές χωρίς υπολογιστές, οι εκπαιδευτικοί σχεδίασαν λογικο-μαθηματικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε χαρτί, τέτοιες ώστε να υποκαθιστούν τις γνωστικές λειτουργίες που ο ηλεκτρονικός υπολογιστής θεωρείται ότι προωθεί. Οι δραστηριότητες αυτές καλαισθητά αλλά και απείριτα παρουσιασμένες με σχήματα και χρώματα προκάλεσαν θαυμασμό σε πρόσφατο διεθνές συνέδριο που έγινε στο Λένινγκραντ το Μάιο του 1990, με θέμα «Οι νέες τεχνολογίες στην Εκπαίδευση».⁵

5. Η απαραίτητη συμβολή των τμημάτων και των σχολών των επιστημών της αγωγής

Η Ομάδα Εργασίας της AACTE για τις νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση καταγράφει τα δεδομένα και τις δέκα προϋποθέσεις με βάση τις οποίες οι σχολές και τα τμήματα των επιστημών της αγωγής θα ανταποκριθούν στις σύγχρονες και μελλοντικές ανάγκες της χρήσης των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση.⁶ Οι προϋποθέσεις και τα δεδομένα είναι:

1. Η τεχνολογία της επεξεργασίας των πληροφοριών θα επεκταθεί στην εκπαίδευση με αύξηση των εκπαιδευτικών εφαρμογών και μείωση των απαιτήσεων για τεχνικές γνώσεις.
2. Οι νέες τεχνολογίες περιλαμβάνουν ποικιλία εξοπλισμού (υπολογιστές, τηλεπικοινωνίες, videodisc, interactive video, CD ROM κ.ά.).
3. Οι νέες τεχνολογίες αποτελούν σημαντικότατο μέσο για την αποτελεσματική διδασκαλία-μάθηση σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και της κατάρτισης.
4. Οι νέες τεχνολογίες είναι μέσο και όχι σκοπός της εκπαιδευτικής διαδικασίας, έτσι ώστε μαθήματα προγραμματισμού του υπολογιστή απομονωμένα από τις συγκεκριμένες εκπαιδευτικές εφαρμογές έχουν πολύ περιορισμένη αξία. Η διδασκαλία χρήσης των νέων τεχνολογιών θα πρέπει να ενσωματώνεται στα μαθήματα και να πληροφορεί απλά και λειτουργικά για τη χρήση στη διδασκαλία-μάθηση, και ιδιαίτερα για τη χρήση στη βελτίωση της εκπαιδευτικής πράξης.
5. Η χρήση των νέων τεχνολογιών είναι σημαντικό στοιχείο της εκπαίδευσης όλων των εκπαιδευτικών, καθώς και των ειδικών επιστημόνων στη συμβουλευτική, φυσική και ειδική αγωγή.
6. Τα σχολεία χρειάζεται να αποκτήσουν τους κατάλληλους ειδικούς επιστήμονες που πρέπει να κατανοούν τις νέες

τεχνολογίες και ταυτόχρονα να κατέχουν τις απαραίτητες γνώσεις για την ανάπτυξη και εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων ποιότητας. Έχει πλέον αναγνωρισθεί ότι η γνώση του hardware (υλικού) δεν επαρκεί για να οδηγήσει στην ανάπτυξη σωστών εκπαιδευτικών εφαρμο-

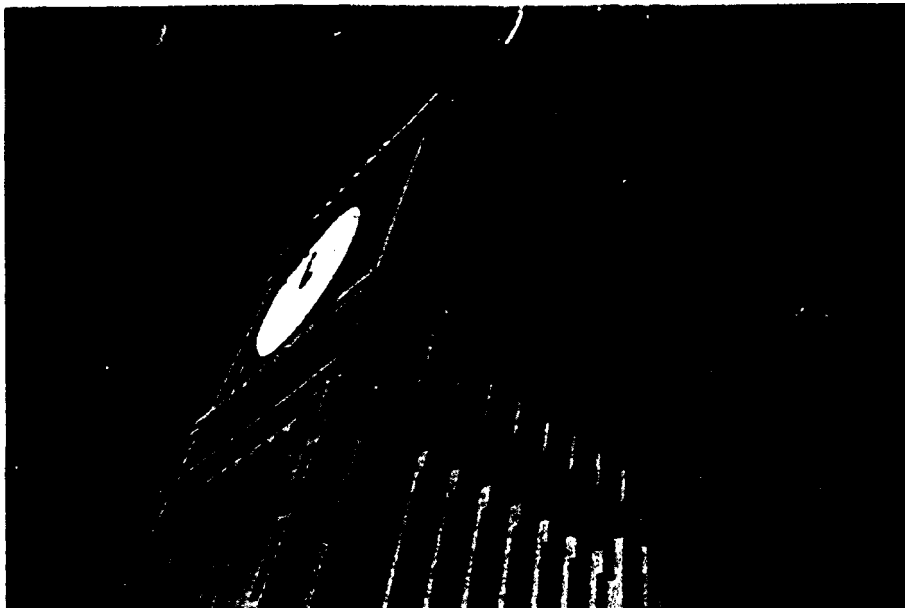
γών. Οι επιστήμονες που απαιτούνται για να εκπαιδεύσουν τους κατάλληλους ειδικούς επιστήμονες υπάγονται στην αρμοδιότητα των σχολών και των τμημάτων των επιστημών της αγωγής. Οι ειδικοί αυτοί θα εφαρμόσουν τις νέες τεχνολογίες στη δημιουργία, αρχειοθέτηση, επιλογή, μετασχηματισμό και διανομή των κατάλληλων πληροφοριών για εξατομικευμένη μάθηση. Οι πολυδιάστατες επιπτώσεις της συμβολής των ειδικών επιστημόνων όσον αφορά τις νέες τεχνολογίες δεν είναι δυνατόν να βελτιστοποιηθούν παρά μόνο αν αυτοί είναι εκπαιδευμένοι και εναισθητοποιημένοι στις επιστήμες της αγωγής.

7. Οι πρόεδροι των τμημάτων και οι κοσμήτορες των σχολών των επιστημών της αγωγής πρέπει να αναπτύξουν τις κρίσιμες δραστηριότητες για την επιτυχημένη εφαρμογή των νέων τεχνολογιών αποκτώντας γνώσεις και το κατάλληλο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό, και κυρίως αναπτύσσοντας τη σωστή προσέγγιση.

8. Οι σχολές και τα τμήματα των επιστημών της αγωγής πρέπει να αναπτύξουν ερευνητικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες. Το μέλλον των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση θα εξαρτηθεί από την παραγωγή νέας γνώσης για το σχεδιασμό και την εφαρμογή της χρήσης τους στην εκπαίδευση, όπως:

- Έρευνα των επιπτώσεων της τεχνολογικής αλλαγής στα συστήματα εκπαί-

δεν είναι δυνατόν να πάρει τις αμούζουσες σοβαρές αποφάσεις. Για το λόγο αυτό πρέπει να εναισθητοποιηθεί στα κρίσιμα ζητήματα που αφορούν τις νέες τεχνολογίες, αφού τώρα πλέον οι νέες τεχνολογίες έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη λειτουργία των σχολείων.

δευσης και κατάρτισης, στο διδακτικό προσωπικό και τους μαθητές.

- Ανάπτυξη αποτελεσματικών στρατηγικών μάθησης και σχεδιασμό διδακτικών προσεγγίσεων που συνδέουν την τεχνολογική εξέλιξη με τα πορίσματα των εκπαιδευτικών ερευνών.
- Ανάπτυξη προγραμμάτων που βοηθούν τους διδασκόμενους να κατανοήσουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της τεχνολογίας, για να μπορούν να την ελέγξουν και όχι να ελέγχονται από αυτήν.
- Αξιολόγηση της σύγκλισης των εκπαιδευτικών απαιτήσεων και της βιομηχανικής παραγωγής με έμφαση στην ισοτιμία, τις δυνατότητες πρόσβασης και τα ζητήματα ισοκατανομής.

9. Τα παιδαγωγικά τμήματα πρέπει να παίξουν πρωτεύοντα ρόλο στην προσπάθεια για εξασφάλιση ισοτιμίας όσον αφορά την πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες ανάμεσα στα φύλα, στις κοινωνικοοικονομικές ομάδες και για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Οι νέες τεχνολογίες παρέχουν τη δυνατότητα μεγαλύτερης πρόσβασης στην πληροφορία και ο κίνδυνος διαφοροποίησης στην πρόσβαση αυτή είναι ήδη ορατός και πρέπει να αντιμετωπιστεί.

10. Το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των παιδαγωγικών τμημάτων έχει την υποχρέωση να ενημερώνεται για τις εκπαιδευτικές επιπτώσεις της ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών, γιατί διαφορετικά

6. Η κατάσταση στην Ελλάδα

Σε σχέση με αυτές τις διεθνείς επιλογές, στη χώρα μας, ίσως επειδή ακόμα βρισκόμαστε σε προηγούμενη φάση ανάπτυξης της χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εκπαίδευση, αλλά κυρίως επειδή προς το παρόν η διδασκαλία η σχετική με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές υπάρχει κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, έχει επικρατήσει η απομονωμένη τεχνική προσέγγιση. Αυτό θεωρείται ότι συμβαίνει επειδή η απόφαση για την προώθηση των νέων τεχνολογιών στην ελληνική κοινωνία και το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ελήφθη κεντρικά, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στη δουλειά μικρών ομάδων εκπαιδευτικών και ερευνητών, αλλά και επειδή επικεντρώθηκε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και μάλιστα στις επαγγελματικές της διαστάσεις σε πρώτη φάση. Τα κύρια χαρακτηριστικά της εφαρμογής της διδασκαλίας των ηλεκτρονικών υπολογιστών με βάση το απομονωμένο τεχνικό πρότυπο είναι η ύπαρξη αυτόνομοι μαθημάτων βασικών γνώσεων και η έμφαση που δίνεται στις εφαρμογές και τον προγραμματισμό των υπολογιστών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι εκπαιδευτικοί στόχοι που είχε αρχικά διατυπώσει το ΥΠΕΠΘ για τη διδασκαλία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι:

- η εξοικείωση των μαθητών με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή
- ο εξοπλισμός των αποφοίτων των σχολείων με τις κατάλληλες γνώσεις ώστε

να ενταχθούν σε μια παραγωγική διαδικασία που μετεξελίσσεται με την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών

- η ενθάρρυνση της ειδίκευσης στην τεχνική χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών.⁷

Τα παραπάνω αποτελούν κυρίως επαγγελματικούς στόχους τους οποίους θα μπορούσε κανείς, κάτω από κάποιες προϋποθέσεις, να δεχθεί για μέρος μόνο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Είναι σίγουρο όμως ότι οι στόχοι αυτοί δεν μπορεί να ισχύουν για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όπου κατ' ανάγκη θα κυριαρχήσει η εκπαιδευτική αντίληψη για τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Και πράγματι, ακόμη και στη χώρα μας, όπου η επίδραση του τεχνικού προτύπου ήταν καθοριστική ως το 1988, στα λίγα ιδιωτικά και δημόσια δημοτικά σχολεία στα οποία τα παιδιά «διδάσκονται» υπολογιστές πειραματικά, έχει επικρατήσει η διδασκαλία με Logo και η εκπαιδευτική αντίληψη για τη χρήση του υπολογιστή.

Όμως από το 1988 φαίνεται ότι και οι εκπαιδευτικοί της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, που ασχολούνται με τη διδασκαλία των ηλεκτρονικών υπολογιστών στο γυμνάσιο, προχώρησαν στην εκπαιδευτική διάσταση και προώθησαν τη διδασκαλία της Logo στα σεμινάρια επιμόρφωσης καθηγητών που οργάνωσε το ΥΠΕΠΘ σε ολόκληρη τη χώρα.⁸ Είναι χαρακτηριστικές οι διαπιστώσεις σχετικής πανελλαδικής έρευνας: «Σημαντική, ποσοτικά και ποιοτικά, εκπαιδευτική λειτουργία που αφορά τη χρήση των υπολογιστών από τους εκπαιδευτικούς υλοποιείται και εκτός του επίσημου προγράμματος. Δραστηριότητες στις ομάδες εργασίας των επιστημονικών ενώσεων των εκπαιδευτικών, αλλά και οι μεμονωμένες δραστηριότητες μικρών ομάδων εκπαιδευτικών, συμβάλλουν στην εκπαιδευτική χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και εμπλουτίζουν τις χρήσεις στο σχολείο».⁹

Σε άλλη έρευνα στη χώρα μας, σχετική με τη δομή των παραστάσεων που έχουν οι εκπαιδευτικοί για τον υπολογιστή και τον τρόπο ανασυγκρότησης αυτών των παραστάσεων, φάνηκε ότι οι εκπαιδευτικοί είχαν αντιστάσεις και επιφυλάξεις ιδίως ως προς τις σχέσεις εκπαιδευτικού-μαθητών κατά τη διδασκαλία του υπολογιστή στην τάξη. Είχαν επίσης επιφυλάξεις για τη δημιουργικότητα των μαθητών, και ισχυρίστηκαν ότι ο ηλεκτρονικός υπολογιστής την καταστρέφει. Στη συνέχεια οι εκπαιδευτικοί παρακολούθησαν σεμινάριο για ηλεκτρονικούς υπολογιστές στις εισηγήσεις του οποίου, παράλληλα με την τεχνική γνώση, υπογραμμίστηκαν ως λογικές όλες οι πιθανές αντιρρήσεις στη μυθοποίηση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και των τεχνικών δυνατοτήτων του (που φαινομενικά «ενίσχυσαν» τις αντι-

στάσεις). Το σεμινάριο επικεντρώθηκε (α) στη Logo και (β) στις χρήσεις του υπολογιστή ως μαθησιακού εργαλείου. Μετά το σεμινάριο οι αντιστάσεις μειώθηκαν. Η στάση των εκπαιδευτικών άλλαξε σημαντικά όταν ενισχύθηκε ο διάλογος των συμμετεχόντων και για το ίδιο το θέμα και για τις αντιστάσεις τους. Ιδίως φάνηκε μια πολύ σημαντική άρση των επιφυλάξεων που είχαν οι εκπαιδευτικοί για τις επιπτώσεις του ηλεκτρονικού υπολογιστή στις σχέσεις μέσα στην τάξη και στη δημιουργικότητα των μαθητών (Παταμιχαήλ, 1989).

7. Δυνατότητα για το μετασχηματισμό του κυρίαρχου προτύπου στη χώρα μας

Έχουμε ήδη αναφέρει και αναπτύξει γιατί θεωρούμε ότι η «ολοκληρωμένη» και η «πραγματολογική» προσέγγιση έχουν ουσιαστικά μεγαλύτερες δυνατότητες για την επιτυχία των στόχων της εκπαίδευσης στους υπολογιστές. Από το άλλο μέρος το ελληνικό πρότυπο προσέγγισης χαρακτηρίζεται ως «απομονωμένο» και όχι «ολοκληρωμένο», «τεχνικό» και όχι «πραγματολογικό». Στη συνέχεια θα εξετάσουμε κατά πόσο οι εκπαιδευτικές και άλλες δυνατότητες και οι υπάρχουσες τάσεις στη χώρα επιτρέπουν τη μετεξέλιξη του σημερινού προτύπου σε ένα πρότυπο που να τείνει στο «ολοκληρωμένο» και στο «πραγματολογικό». Προηγούμενως θεωρούμε απαραίτητο να αναφέρουμε τα θετικά στοιχεία του ολοκληρωμένου προτύπου και τους λόγους για τους οποίους θεωρείται ότι αυτό λειτουργεί καλύτερα από το τεχνικό πρότυπο.

- Διατήρηση της χρήσης των νέων τεχνολογιών

Πιστεύεται ότι η ένταξη της χρήσης των νέων τεχνολογιών σε καθένα γνωστικό αντικείμενο του σχολείου επιτρέπει τη διατήρηση της χρήσης των υπολογιστών μελλοντικά, αφού πλέον η χρήση αυτή θα αποτελεί βασικό μέρος όλων των μαθημάτων και της σχολικής ζωής.

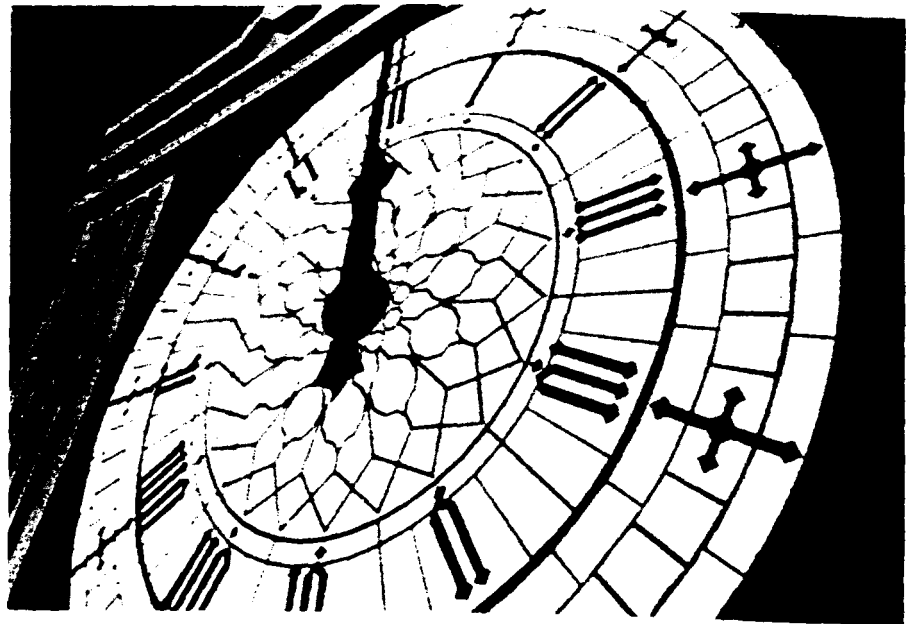
- Ισοτιμία

Πιστεύεται ότι η ισοτιμία μεταξύ των εκπαιδευτικών αφ' ενός και των μαθητών αφ' ετέρου επιτυγχάνεται καλύτερα όταν οι εφαρμογές των υπολογιστών είναι μέρος της καθημερινής εκπαιδευτικής διαδικασίας, σε αντίθεση με την περίπτωση κατά την οποία είναι ανεξάρτητο διδακτικό αντικείμενο που μπορεί να μετατραπεί σε προαιρετικό στο άμεσο μέλλον.

- Εκπαίδευση εκπαιδευτικών

Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών για τη χρήση των νέων τεχνολογιών στο σχολείο είναι πιθανότερο να επεκταθεί σε όλες τις ειδικότητες, αν και οι υπολογιστικές δρα-

στηριότητες είναι κατανεμημένες σε όλο το φάσμα του αναλυτικού προγράμματος. (Στην αντίθετη περίπτωση μόνο όσοι έχουν σπουδάσει υπολογιστές και οι μαθηματικοί θα κυριαρχήσουν στη διδασκαλία των υπολογιστών στα σχολεία, και αυτό θα σημαίνει μονομέρεια στη χρήση και

καθίλωση στο «τεχνικό» πρότυπο.)

- Εμπλουτισμός του αναλυτικού προγράμματος

Θεωρείται ότι η διασπορά της χρήσης των νέων τεχνολογιών σε όλο το αναλυτικό πρόγραμμα, ανεξάρτητα από το διδακτικό αντικείμενο στο οποίο εντάσσονται, θα βοηθήσει να υπάρξει πιο ουσιαστική συμμετοχή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία και να αναβαθμιστεί η ποιότητά της.

- Ενεργητική εκμάθηση της χρήσης των υπολογιστών σε μια ποικιλία εκπαιδευτικών καταστάσεων

Η χρήση των υπολογιστών καθημερινά για εκπαιδευτικούς και μαθησιακούς σκοπούς θα ενθαρρύνει τους μαθητές να αντιμετωπίζουν εκπαιδευτικά και άλλα προβλήματα και να χρησιμοποιούν τη γνώση που έχουν αποκτήσει με δημιουργικό τρόπο.

Αν τα παραπάνω ισχύουν – η διεθνής βιβλιογραφία στη φάση αυτή είναι παραπάνω από πειστική – τότε μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα θετική και απαραίτητη η μετεξέλιξη του σημερινού ελληνικού προτύπου από τεχνικό-απομονωμένο σε πραγματολογικό-ολοκληρωμένο. Για το λόγο αυτό στη συνέχεια ανιχνεύουμε τις δυνατότητες που υπάρχουν για τη μετατροπή αυτή, αναλύοντας τα χαρακτηριστικά της χρήσης των υπολογιστών και την παρουσία του στα τρία πρότυπα. Έτσι απεικονίζεται συστηματικά η μεταρρεψιμότητα των χαρακτηριστικών της

χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή στον τόπο μας.

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται τα διάφορα είδη λογισμικού και η συχνότητα χρήσης τους από τους εκπαιδευτικούς των γυμνασίων κατά τη διδασκαλία των υπολογιστών, καθώς και η σημασία-παρου-

σία των ειδών λογισμικού στα τρία πρότυπα διδασκαλίας.

Η συχνότητα χρήσης των διαφόρων ειδών λογισμικού δείχνει ότι σχεδόν το ένα τρίτο των εκπαιδευτικών που διδάσκουν υπολογιστές έχουν τη δυνατότητα χρήσης του λογισμικού που χρησιμοποιείται στα πρότυπα Μ2, Μ3, ενώ, επιπλέον, περίπου οι μισοί εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν τα μισά περίπου είδη λογισμικού των προτύπων αυτών.

Στον πίνακα 2 παρουσιάζονται οι πηγές από τις οποίες προέρχεται το λογισμικό που χρησιμοποιείται στα σχολεία και η σχέση του με τα τρία πρότυπα. Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από τον πίνακα είναι ότι η έλλειψη λογισμικού στην ελληνική γλώσσα οδηγεί στη χρήση λογισμικού που αναπτύσσεται από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς. Επίσης από τον πίνακα συμπεραίνεται ότι, παρόλο που η χρήση διαφόρων ειδών λογισμικού δεν ήταν μια αναγκαία δραστηριότητα στο απομονωμένο πρότυπο, οι Έλληνες εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν όλες τις πηγές, γεγονός που δείχνει μια ενδιαφέρουσα δυνατότητα μετασχηματισμού προς άλλα πρότυπα διδασκαλίας για υπολογι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τύπος του λογισμικού που χρησιμοποιείται από τους διδάσκοντες υπολογιστές

Είδος λογισμικού	Ελλάδα σχετική συχνότητα	Διεθνή πρότυπα διδασκαλίας		
		M1	M2	M3
Προγράμματα επεξεργασίας κειμένου (work processing) ή εκδοτικών δραστηριοτήτων (desk top publishing)	95	*	*	*
Basic	87	*	*	*
Προγράμματα βάσεων δεδομένων	75	*	*	*
Άλλες γλώσσες προγραμματισμού	69	*		*
Προγράμματα λογιστικών φύλλων (spreadsheet)	64		*	*
Logo	53	*	*	*
Προγράμματα εργαλεία (tools and utilities)	51		*	*
Προγράμματα μαθηματικών γραφικών	45		*	*
Προγράμματα ζωγραφικής ή σχεδίασης	38		*	*
Ψυχαγωγικά παιχνίδια	31	*	*	*
Εκπαιδευτικά παιχνίδια	29		*	*
Στατιστικά προγράμματα	24		*	*
Προγράμματα εξάσκησης και πρακτικής εφαρμογής (drill and practice)	20		*	*
Προγράμματα εκμάθησης	20	*	*	*
Προγράμματα προσομοίωσης (simulation)	20		*	*
Προγράμματα σύνθεσης μουσικής	11		*	*
Προγράμματα σχεδίασης και κατασκευής με τη βοήθεια υπολογιστή	7		*	*
Προγράμματα που ελέγχουν μηχανήματα και εξαρτήματα	2	*	*	*
Προγράμματα για ανταλλαγή πληροφοριών με άλλους υπολογιστές	2	*	*	*

N = 55: απαντήσεις εκπαιδευτικών που διδάσκουν το μάθημα στα σχολεία όπου χρησιμοποιείται ο υπολογιστής.

M1: απομονωμένο πρότυπο αλφαριθμητισμού στους υπολογιστές.

M2: πραγματολογικό πρότυπο, εκπαιδευτική χρήση σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα.

M3: ολοκληρωμένο πρότυπο, αλφαριθμητισμός στους υπολογιστές και εκπαιδευτική χρήση σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα.

Η ύπαρξη αντίστοιχου λογισμικού στα τρία πρότυπα ορίζεται με αστερίσκο.

Πηγή: Οι υπολογιστές στην εκπαίδευση (έρευνα σε εξέλιξη). Ομάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας, τομέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Πατρών. Η έρευνα γίνεται σε 22 χώρες στο πλαίσιο της IEA.

στές. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι οι εκπαιδευτικοί αυτοί είναι στην πλειονότητά τους μαθηματικοί για τους οποίους οι αντίστοιχες γνώσεις είναι περισσότερο οικείες (όπως θα δούμε στη συνέχεια).

Στους πίνακες 3 και 4 υπάρχει μια αντίστοιχη τάση σχετικά με τις κύριες δραστηριότητες τόσο κατά τη διδασκαλία όσο και κατά την εκτός διδασκαλίας χρήση των υπολογιστών, αλλά η δυνατότητα μετασχηματισμού προς τα πρότυπα M2 και M3 είναι σχετικά μικρότερη.

Οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι διδάσκουν τα μαθήματα υπολογιστών έχουν επιλεγεί με βάση την προϋπηρεσιακή τους κατάρτιση και τις γνώσεις που απέκτησαν κατά την ενδοϋπηρεσιακή τους επιμόρφωση. Για το λόγο αυτό η κατάρτιση των διδασκόντων είναι ικανοποιητική. Οι επιστημονικές ενώσεις των εκπαιδευτικών και ιδιαίτερα η Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία έχουν συνεισφέρει ουσιαστικά στο θέμα της κατάρτισης των εκπαιδευτικών επιτυγχάνοντας:

- Την αύξηση του ποσοστού των μαθηματικών με κατάρτιση στα θέματα υπολογιστών και, κατά συνέπεια, τη δημιουργία μιας ομάδας επιστημονικής πίεσης προς το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα για τα θέματα αυτά.
- Την υποστήριξη της εισαγωγής της Lo-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Προέλευση λογισμικού που χρησιμοποιείται από τους διδάσκοντες υπολογιστών στα σχολεία

Προέλευση	-Ελλάδα σχετική συχρότητα	Διεθνή πρότυπα διδασκαλίας		
		M1	M2	M3
Προγράμματα που έγραψα μόνος μου	77		*	*
Εμπορικά προγράμματα	54	*	*	*
Προγράμματα που αντιγράφηκαν από βιβλία/ περιοδικά	53	*		*
Προγράμματα που αντιγράφηκαν από διδακτικά βιβλία	45		*	*
Προγράμματα γραμμένα από άλλους που απασχολούνται στο εκπαιδευτικό σύστημα	42		*	*

N = 55: απαντήσεις εκπαιδευτικών που διδάσκουν το μάθημα στα σχολεία όπου χρησιμοποιείται ο υπολογιστής.

M1, M2, M3: όπως στον πίνακα 1.

Πηγή: όπως στον πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Δραστηριότητες στο μάθημα για τους υπολογιστές

Δραστηριότητα	Ελλάδα σχετική συχρότητα	Διεθνή πρότυπα διδασκαλίας		
		M1	M2	M3
Γράψιμο προγραμμάτων σε Basic	83	*		*
Εξάσκηση δεξιοτήτων	53	*	*	*
Γράψιμο προγραμμάτων σε Logo	30	*		*
Επίλυση προβλημάτων	21		*	*
Εργασία με γραφικές παραστάσεις εξισώσεων	15		*	*
Γράψιμο προγραμμάτων σε άλλη γλώσσα	2	*		*

N = 53: απαντήσεις εκπαιδευτικών που διδάσκουν το μάθημα στα σχολεία όπου χρησιμοποιείται ο υπολογιστής.

M1, M2, M3: όπως στον πίνακα 1.

Πηγή: όπως στον πίνακα 1.

της ενδοϋπηρεσιακής επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών περιστρέφεται γύρω από τον αλφαριθμητικό στους υπολογιστές και τον προγραμματισμό. Ο πίνακας 5 δείχνει ότι η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών που διδάσκουν υπολογιστές στην Ελλάδα δίνει έμφαση στην ανάλυση προβλημάτων

go στην εκπαίδευση (παράλληλα με την BASIC την οποία προώθησε το Υ-ΠΕΠΘ).

- Γη δημιουργία δικτύου ομάδων και ατόμων που ασχολούνται με θέματα χρήσης των υπολογιστών στην εκπαίδευση.

Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών που διδάσκουν υπολογιστές είναι, όπως ήδη αναφέραμε, μαθηματικοί και συνεπώς το επιστημολογικό υπόβαθρό τους επιτρέπει την ευκολότερη επιμόρφωσή τους και την ιδιαίτερα θετική από μέρους τους αντιμετώπιση των υπολογιστών. Το περιεχόμενο

και στον προγραμματισμό. Αυτή η έμφαση θα μπορούσε δυνάμει να υποστηρίξει το μετασχηματισμό στο ολοκληρωμένο πρότυπο, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις επαναπροσανατολισμού των βασικών αρχών της εκπαίδευσης στους υπολογιστές, αλλά δεν βοηθάει στην προσπάθεια προώθησης του πραγματολογικού προτύπου.

Στον πίνακα 5 φαίνεται καθαρά ότι η ενδοϋπηρεσιακή εκπαίδευση των εκπαιδευτικών που διδάσκουν υπολογιστές υστερεί σημαντικά ως προς τα παιδαγωγικά και τα διδακτικά θέματα, καθώς και

ως προς τις εφαρμογές (με εξαίρεση τις συνήθεις εφαρμογές επεξεργασίας κειμένου, διαχείρισης βάσεων δεδομένων και λογιστικών φύλλων). Τα θέματα αυτά αποτελούν τον πυρήνα των δραστηριοτήτων και στο πραγματολογικό και στο ενσωματωμένο πρότυπο. Έτσι είναι εύλογο κατ' αρχήν το συμπέρασμα ότι το περιεχόμενο της κατάρτισης των (μαθηματικών στην πλειονότητά τους) εκπαιδευτικών που διδάσκουν υπολογιστές σήμερα στα σχολεία μας δεν εγγυάται την προοπτική μετεξέλιξης του προτύπου που κυριαρχεί στη χώρα μας, ώστε να ακολουθήσει τις καθιερωμένες πλέον εξελίξεις στις χώρες της Ευρώπης.

Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αρκετοί από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος της έρευνας διδάσκουν μαθήματα τεχνικών εφαρμογών για επαγγελματική χρήση στα Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια και Σχολές. Όμως η εκπαιδευτική χρήση του υπολογιστή είναι ζητούμενο και στα λοιπά μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος των σχολείων αυτών, όσο είναι και στα μαθήματα των σχολείων γενικής κατεύθυνσης.

Είναι φανερό από τα δεδομένα του πίνακα 5 ότι η κατάρτιση των εκπαιδευτικών μας ανταποκρίνεται πλήρως στα χαρακτηριστικά του απομονωμένου τεχνικού προτύπου με ιδιαίτερη έμφαση στον προγραμματισμό και στα στοιχεία δομής του υλικού και του λογισμικού. Αυτό που κατ' αρχήν φαίνεται ότι επίσης περιλαμβάνει η κατάρτιση αυτή είναι γνώσεις για το ρόλο των υπολογιστών στην κοινωνία. Όμως τείνουμε να πιστεύουμε ότι η θετική απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν αντιπροσωπεύει το εύρος του σχετικού προβληματισμού που εμπεριέχεται στα τέσσερα επιμέρους θέματα, αλλά μόνο κάποια γενική εισαγωγική αναφορά με έμφαση στο ιστορικό της τεχνολογικής εξέλιξης του υπολογιστή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Τρόποι χρήσης των υπολογιστών εκτός των μαθημάτων, από τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν για υπολογιστές

Χρήση	Ελλάδα σχετική συχρότητα	Διεθνή πρότυπα διδασκαλίας		
		M1	M2	M3
Γράψιμο προγραμμάτων υπολογιστή	55	*		*
Εξοικείωση με άλλου τύπου λογισμικό	47	*	*	*
Διερεύνηση νέου εκπαιδευτικού λογισμικού	39		*	*
Εξοικείωση με το νέο λογισμικό	19	*	*	*
Ενασχόληση με διοικητικές εργασίες	16	*	*	*
Επεξεργασία μαθητικών δεδομένων	9	*	*	*

N = 66: απαντήσεις εκπαιδευτικών που διδάσκουν το μάθημα στα σχολεία όπου χρησιμοποιείται ο υπολογιστής.

M1, M2, M3: όπως στον πίνακα 1.

Πηγή: όπως στον πίνακα 1.

8. Στάση διδασκόντων, διευθυντών και μαθητών

Όπως και στις περισσότερες διεθνείς μελέτες για τη στάση ως προς τους υπολογιστές, έτσι και στην Ελλάδα αυτή σχετίζεται με το επίπεδο γνώσης του ατόμου για τους υπολογιστές. Ο πίνακας 6 δείχνει καθαρά ότι οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν υπολογιστές έχουν τη θετικότερη στάση ως προς τους υπολογιστές, ενώ οι φιλόλογοι έχουν τη λιγότερο θετική στάση

ως προς τη χρήση τους στην εκπαίδευση και την επίδρασή τους στην κοινωνική ζωή. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η στάση όλων των εκπαιδευτικών παρουσιάζεται θετικότερη όταν στο σχολείο όπου εργάζονται χρησιμοποιούνται υπολογιστές (Ομάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας «Οι υπολογιστές στην εκπαίδευση», 1990).

Στον πίνακα 7 παρουσιάζεται η στάση των διευθυντών των σχολείων όσον αφορά τους υπολογιστές. Σημειώνεται ότι ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Περιεχόμενο ενδοϋπηρεσιακής εκπαίδευσης για τη διδασκαλία υπολογιστών

Αντικείμενο εκπαίδευσης	Ελλάδα σχετική συχνότητα	Διεθνή πρότυπα διδασκαλίας		
		M1	M2	M3
Υπολογιστές και κοινωνία				
Ιστορία / εξέλιξη	88	*	*	*
Σπουδαιότητα (π.χ. για τους πολίτες, για τη βιομηχανία, για την εκπαίδευση)	79	*	*	*
Επιδράσεις των εφαρμογών των υπολογιστών (π.χ. κοινωνικές, οικονομικές)	74	*	*	*
Ηθικά θέματα	52	*	*	*
Εφαρμογές				
Συγγραφή / επεξεργασία κειμένου / εκδοτικές δραστηριότητες	75	*	*	*
Διαχείριση βάσεων δεδομένων	75	*	*	*
Λογιστικά φύλλα (Spreadsheets)	61		*	*
Γλώσσες συγγραφής εκπαιδευτικών προγραμμάτων	29			*
Εκπαιδευτικά / ψυχαγωγικά προγράμματα	27		*	*
Σχεδίαση / Ζωγραφική / Εικονογράφηση	23		*	*
Παραγωγή μουσικής	12			*
Προγράμματα στατιστικών εφαρμογών	12		*	*
Τεχνητή νοημοσύνη / συστήματα, εμπειρογνώμονες	4		*	*
Μοντέλα και προσομοιώσεις	3		*	*
Σάρωση εικόνας (Scanning) / επεξεργασία εικόνας	3		*	*
Τηλεπικοινωνίες (π.χ. ηλεκτρονικό ταχυδρομείο) / δίκτυα	3	*	*	*
Εργαστηριακή χρήση επιστημονικών οργάνων	2		*	*
Σχεδίαση και κατασκευή με υπολογιστή (CAD, CAM) / έλεγχος λειτουργιών μηχανών / ρομποτική	2		*	*
Προβλήματα ανάλυσης και προγραμματισμού				
Γλώσσα προγραμματισμού (π.χ. Basic, Assembler, Pascal, Fortran)	95	*		* 6
Ανάλυση προβλήματος	90	*		*
Γενικές έννοιες (π.χ. αρχείο, μεταβλητή, πίνακας, βρόχος κ.λπ.)	90	*	*	*
Γενικές διαδικασίες (π.χ. διόρθωση λαθών)	74	*	*	*
Δομή προγραμμάτων (π.χ. εισαγωγή, εξαγωγή, αποθήκευση δεδομένων ελεγχόμενης ροής)	72	*		*
Στοιχεία της δομής υλικού και λογισμικού				
Βασικές έννοιες για υπολογιστές και συστήματα υπολογιστών	88	*	*	*
Υλικό (μηχανικό μέρος υπολογιστή, π.χ. αρχιτεκτονική υπολογιστή CPU)	77	*		*
Λογισμικό (προγράμματα υπολογιστή, π.χ. αρχιτεκτονική προγραμμάτων)	69	*	*	*
Παιδαγωγικά / διδακτικά θέματα				
Εφαρμογές πρακτικών ασκήσεων / εξάσκησης / προγραμμάτων εκμάθησης	37		*	*
Οργάνωση της χρήσης του υπολογιστή κατά τη διάρκεια των μαθημάτων	19	*	*	*
Αξιολόγηση λογισμικού	14		*	*
Επισήμανση άρθρων σχολιασμού για υπάρχον λογισμικό	12		*	*
Ενσωμάτωση λογισμικού στα υπάρχοντα μαθήματα	10		*	*

N = 155: απαντήσεις εκπαιδευτικών που διδάσκουν το μάθημα στα σχολεία όπου χρησιμοποιείται ο υπολογιστής.

M1, M2, M3: όπως στον πίνακα 1.

(Οι σχετικές συχνότητες δείχνουν τα ποσοστά των εκπαιδευτικών που έχουν διδαχθεί το αντίστοιχο αντικείμενο και σημειώνεται η παρουσία του αντίστοιχου αντικειμένου σε κάθε πρότυπο).

Πηγή: όπως στον πίνακα 1.

κτός από τη θετική επίδραση που έχει στη στάση των διευθυντών η χρήση υπολογιστών στο σχολείο τους, και η διδασκαλία για υπολογιστές, ακόμη και χωρίς παράλληλη χρήση, επηρεάζει θετικά τη στάση τους.

Να τονίσουμε επίσης ότι όταν το θέμα στο οποίο αναφέρονται οι εκπαιδευτικοί εξετάζει τις κοινωνικές επιπτώσεις και τις ανθρώπινες σχέσεις, τότε η στάση ανάμεσα σε διευθυντές σχολείων που δεν χρησιμοποιούν υπολογιστές παρουσιάζει τη μι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Στάση των εκπαιδευτικών που διδάσκουν υπολογιστές, μαθηματικά, φυσικές επιστήμες και γλωσσικά μαθήματα ως προς τη χρήση των υπολογιστών στα σχολεία

Θέμα	%			
	H/Y	ΜΑΘ.	Φ.Ε.	ΦΙΛ.
Ο χειρισμός του αναπτυγμένου τεχνολογικού εξοπλισμού έχει αποδειχθεί κάτι πολύ δύσκολο για μένα	17,6	21,0	28,5	52,5
Προσπαθώ να είμαι ενημερωμένος για τις τεχνολογικές αλλαγές	94,8	83,7	84,8	87,2
Η χρήση των υπολογιστών στην τάξη συντελεί στο να αυξηθεί η παραγωγικότητα των μαθητών	81,1	78,7	73,7	65,1
Οι μαθητές είναι πιο προσεκτικοί στην τάξη όταν χρησιμοποιούν υπολογιστές	78,6	61,9	54,5	52,5
Οι υπολογιστές κάνουν τη διδασκαλία πιο αποτελεσματική	87,5	71,5	66,2	60,2
Η διδασκαλία μου επηρεάζεται θετικά όταν χρησιμοποιώ υπολογιστές	78,3	43,3	42,1	33,6
Θα ήθελα να παρακολουθήσω ένα σεμινάριο ώστε να μάθω περισσότερα για τους υπολογιστές	96,8	92,2	92,4	75,2
Θα ήθελα να μάθω περισσότερα για τους υπολογιστές ως εκπαιδευτικά βοηθήματα	98,7	93,8	97,0	84,8
Οι υπολογιστές στο σχολείο αυξάνουν τη δημιουργικότητα των μαθητών	78,4	74,6	66,2	59,5
Όταν οι υπολογιστές χρησιμοποιούνται στη διδασκαλία, αυξάνεται η απόδοση των μαθητών	71,9	63,1	54,7	50,5
Δεν έχω αντίρρηση να μάθω για τους υπολογιστές	98,0	91,6	95,5	81,8
Οι υπολογιστές είναι ακατάλληλοι για διδακτικούς σκοπούς	7,2	11,4	4,6	12,6
Η χρήση υπολογιστή στην τάξη κάνει το μάθημα πιο ενδιαφέρον	86,8	78,9	70,4	63,6
Στο μέλλον θα χάσουμε τον έλεγχο πάνω στους υπολογιστές	19,2	22,4	15,4	25,2

H/Y: Διδάσκοντες υπολογιστών, N = 155.

ΜΑΘ.: Μαθηματικοί, N = 146.

Φ.Ε.: Εκπαιδευτικοί φυσικών επιστημών, N = 139.

ΦΙΛ.: Εκπαιδευτικοί γλωσσικών μαθημάτων, N = 136.

Πηγή: όπως στον πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Στάση των διευθυντών των σχολείων προς τους υπολογιστές

Θέμα	σχετικές συχνότητες		
	ΣΜΧ	ΣΧΔ	ΣΧ
Οι υπολογιστές είναι πολύτιμα εργαλεία για τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης του παιδιού	29,3	71,2	95,9
Προσπαθώ να είμαι διαρκώς ενημερωμένος για τις τεχνολογικές καινοτομίες	27,6	53,6	82,6
Η χρήση υπολογιστών στην τάξη αυξάνει την αποδοτικότητα των μαθητών	21,8	45,6	77,8
Οι υπολογιστές επηρεάζουν αρνητικά τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων	45,5	38,6	60,6
Οι μαθητές είναι περισσότερο επιμελείς όταν χρησιμοποιούνται οι υπολογιστές στην τάξη	18,7	35,3	69,4
Οι υπολογιστές κάνουν τη διδασκαλία πιο αποτελεσματική	24,2	52,5	72,6
Θα μου άρεσε να παρακολουθήσω μαθήματα υπολογιστών για να μάθω περισσότερα γι' αυτούς	27,6	66,6	88,0
Η χρήση των υπολογιστών έχει αρνητική επίδραση στις κοινωνικές επαφές	45,5	41,6	40,9
Θα ήθελα να μάθω περισσότερα για τους υπολογιστές ως διδακτικά βοηθήματα	30,8	68,0	90,5
Οι υπολογιστές στο σχολείο αυξάνουν τη δημιουργικότητα των μαθητών	24,3	49,5	77,7
Η επίδοση των μαθητών μπορεί να βελτιωθεί όταν χρησιμοποιούνται υπολογιστές στη διδασκαλία	25,8	59,2	80,7
Δεν έχω αντίρρηση να μάθω για τους υπολογιστές	30,7	68,0	96,7

ΣΜΧ: Σχολεία μη χρήστες, N = 261.

ΣΧΔ: Σχολεία χρήστες (διδάσκουν για υπολογιστές χωρίς χρήση υπολογιστών), N = 108.

ΣΧ: Σχολεία χρήστες (διδάσκουν για υπολογιστές με χρήση υπολογιστών), N = 64.

Πηγή: όπως στον πίνακα 1.

κρότερη διαφοροποίηση.

Προηγούμενη διεθνής έρευνα δείχνει ότι μαθητές που διδάχθηκαν με χρήση υπολογιστών ανέπτυξαν θετική στάση ως προς τη χρήση των υπολογιστών στη διδασκαλία.¹⁰ Παράλληλα οι μαθητές που χρησιμοποιούσαν υπολογιστή έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, και αυτό βοήθησε στη θετική αλλαγή της στάσης τους ως προς τις θετικές επιστήμες. Τα αποτελέσματα έχουν επιβεβαιωθεί από την έρευνα COMPED (Ομάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας «Οι υπολογιστές στην εκπαίδευση», 1990).

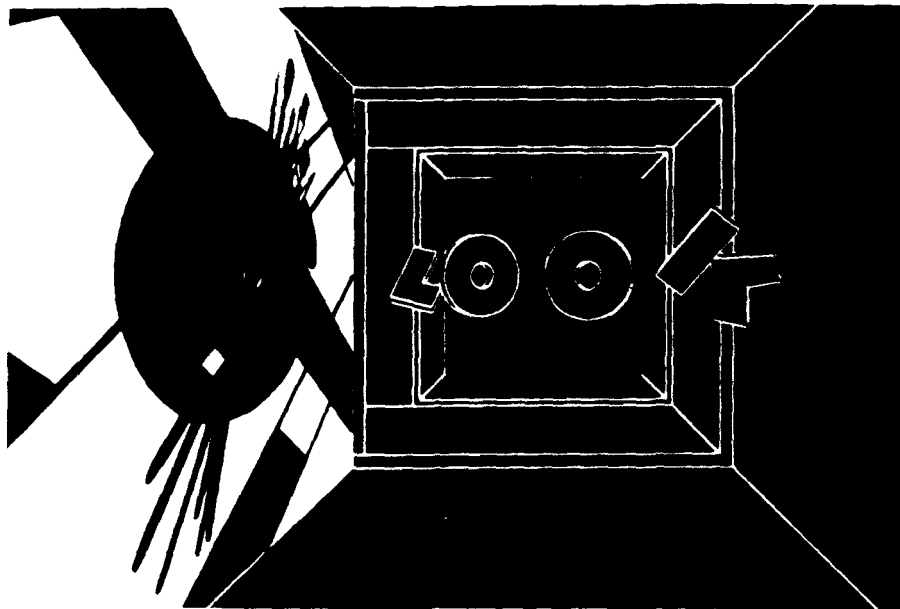
9. Παράδειγμα εφαρμογής του ολοκληρωμένου προτύπου στην εκπαίδευση: το πρόγραμμα «Πλούτων»

Ο «Πλούτων» είναι ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που οργανώνει αναλυτικά προγράμματα και διδακτικό υλικό για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και για τα σχολεία, με τη χρήση των νέων τεχνολογιών και τις δυνατότητες ηλεκτρονικής επικοινωνίας που αυτές παρέχουν. Στο πρόγραμμα συμμετέχουν εκπαιδευτικά ιδρύματα που περιλαμβάνουν στις δραστηριότητές τους την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών.¹¹ Τα ιδρύματα αυτά αποτελούν τους κόμβους του δικτύου «Πλούτων» για τις αντίστοιχες χώρες και συνεργάζονται με άλλα ιδρύματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών και σχολεία στην αντίστοιχη χώρα. Κάθε κόμβος-εκπαιδευτικό ίδρυμα του δικτύου αναπτύσσει το δικό του πρόγραμμα και καλεί τους άλλους κόμβους να συμμετέχουν. Παράλληλα κάθε κόμβος συμμετέχει στα προγράμματα των άλλων ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις δυνατότητές του.

Οι δραστηριότητες που σήμερα αναπτύσσονται στα παιδαγωγικά τμήματα και στα σχολεία που συνεργάζονται με ηλεκτρονική επικοινωνία στο πλαίσιο του δικτύου περιλαμβάνουν:

- Γεωγραφική, κοινωνική και πολιτιστική περιγραφή της Ευρώπης.
- Κοινωνικές σπουδές: η εγκληματικότητα στην πόλη μας (μαθητές και φοιτητές στη Μ. Βρετανία).
- Σπουδή περιβάλλοντος - δεδομένα του άμεσου περιβάλλοντος (μαθητές και φοιτητές της Δανίας και της Μ. Βρετανίας).
- Εφημερίδα (μαθητές, φοιτητές και εκπαιδευτικοί της Δανίας και της Μ. Βρετανίας).
- Κοινωνικό προφίλ της τάξης μας (μαθητές και φοιτητές της Σουηδίας και του Βελγίου).
- Διδασκαλία της αγγλικής γλώσσας (φοιτητές της Δανίας και της Μ. Βρετανίας).

- Ευρωπαϊκές σπουδές (μαθητές και φοιτητές της Δανίας και της Μ. Βρετανίας).
- Το εκπαιδευτικό και το κοινωνικό «κλίμα» στο σχολείο μας και η πόλη μας (Σουηδία, μαθητές 11-13 ετών και εκπαιδευτικοί).

- Διδασκαλία της ανάγνωσης (Γαλλία, μαθητές δημοτικού και φοιτητές).
- Σπουδή περιβάλλοντος (Μ. Βρετανία, μαθητές, εκπαιδευτικοί και φοιτητές).
- Δίαιτα και υγιεινή (μαθητές, φοιτητές και εκπαιδευτικοί της Δανίας και της Μ. Βρετανίας).
- Κατοικία και μετακινήσεις (μαθητές, φοιτητές της Δανίας και της Μ. Βρετανίας).

Από το φθινόπωρο του 1990 επτά από τις χώρες του «Πλούτων» συμμετέχουν σε πρόγραμμα COMETT με στόχο το σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή μαθημάτων εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, καθώς και την ανάπτυξη του αντίστοιχου διδακτικού υλικού στο πλαίσιο του δικτύου «Πλούτων» και σύμφωνα με την αντίληψη του ολοκληρωμένου προτύπου χρήσης των νέων τεχνολογιών και της ηλεκτρονικής επικοινωνίας. Στα πλαίσια του προγράμματος αυτού επιδιώκεται ο σχεδιασμός και η εφαρμογή μαθημάτων σε τμήματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, με τη χρήση των νέων τεχνολογιών κατά τη διεξαγωγή του μαθήματος και κατά την επικοινωνία διδασκόντων και διδασκόμενων ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες.

Ο σχεδιασμός κάθε μαθήματος περιλαμβάνει:

- συγκεκριμένους εκπαιδευτικούς στόχους και το αντίστοιχο πρόγραμμα·
- εγχειρίδιο για τους διδάσκοντες και τους διδασκόμενους με έμφαση σε παραδείγματα·
- κατάρτιση των διδασκόμενων (φοιτη-

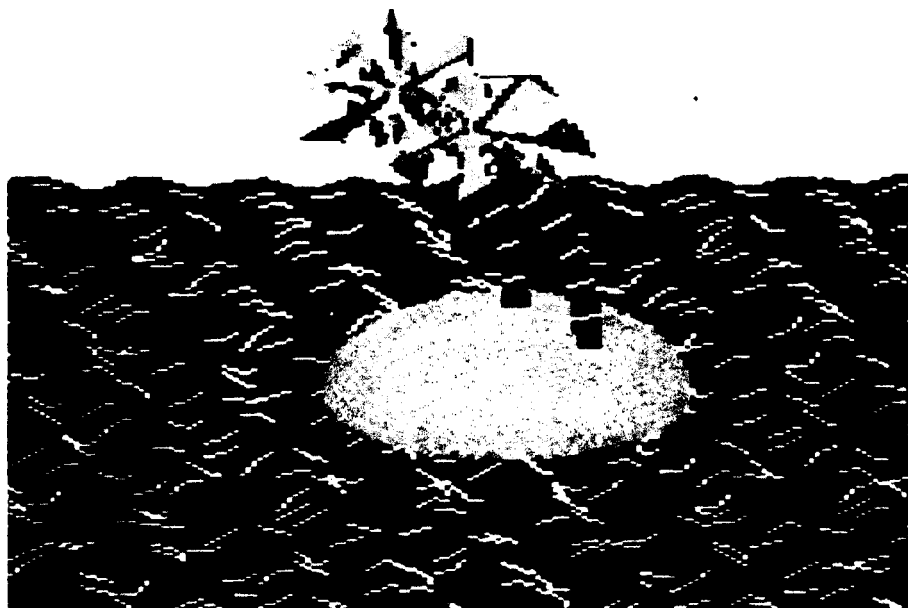
στης θα μπορεί να χρησιμοποιεί όχι μόνο με βάση μια προδιαγεγραμμένη αλληλουχία «κεφαλαίων», αλλά με βάση ένα πολυδιάστατο σύστημα συσχετισμού εννοιών και πληροφοριών. Στην ολοκληρωμένη του μορφή θα μπορεί να συμπεριλαμβάνει όχι μόνο κείμενα, πίνακες, δια-

στον τόπο μας η υιοθέτηση των εκπαιδευτικά σωστών και διεθνών αποδεκτών προσεγγίσεων. Είναι σκόπιμο τα πανεπιστήμια και τα παιδαγωγικά τμήματα να στηρίξουν τις προσπάθειες των εκπαιδευτικών της πράξης που βρήκαν το σωστό δρόμο στο πλαίσιο των διεθνών εξελίξεων, μέσα από γόνιμους προβληματισμούς και συνεργασίες.

Ίσως ακόμα, τα παιδαγωγικά τμήματα θα μπορούσαν να δείξουν το δρόμο όχι μόνο προβάλλοντας τη σύγχρονη προσέγγιση για τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και στηρίζοντας τους εκπαιδευτικούς της πράξης, αλλά ταυτόχρονα θα μπορούσαν να ανοίξουν νέους δρόμους προς τις ίδιες κατευθύνσεις με την αντίστοιχη προετοιμασία των φοιτητών και αυριανών εκπαιδευτικών, και την έρευνα στους αντίστοιχους τομείς.

Για να γίνει αυτό εφικτό θεωρούμε απαραίτητο τα σχετικά με το αντικείμενο μέλη του ΔΕΠ των παιδαγωγικών τμημάτων να έχουν (εκτός από την τεχνική) και τη συγκεκριμένη παιδαγωγική γνώση και τη γνώση του σχετικού προβληματισμού, και αντίστοιχο έργο τέτοιο που θα εγγυάται ότι θα διδάξουν στους φοιτητές μας και μελλοντικούς εκπαιδευτικούς για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και για τη χρήση τους στην εκπαιδευτική διαδικασία σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις. Πρέπει ακόμα ο διδάσκων το αντικείμενο να μπορεί να εξηγήει στους σημερινούς φοιτητές και αυριανούς εκπαιδευτικούς πώς τα παιδιά «επικοινωνούν» με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και στην καθαρά τεχνική και στην καθαρά εκπαιδευτική χρήση. Όπως είναι φανερό όμως, χρειάζεται η διατύπωση μιας συγκεκριμένης πολιτικής που θα καθορίζει το πλαίσιο με βάση το ολοκληρωμένο πρότυπο διδασκαλίας ώστε να αποφευχθούν καθυστερήσεις, παλινωδίες και, βέβαια, το πλέον επικίνδυνο, οι λανθασμένοι δρόμοι. Γιατί γεγονός παραμένει ότι η ελκυστικότητα και η βολική ευκολία της επεξεργασίας της πληροφορίας με την τεχνολογία μπορεί να καταλήξει σε ατυχή σχέση εξάρτησης και ίσως υπερπαραγωγής η οποία δεν έχει καμία χρησιμότητα.

Ο υπολογιστής μπορεί να γίνει υποκατάστατο του φίλου, «εναλλακτική σκέψη» ή ένα σύμβολο ένταξης στη σύγχρονη κοινωνία. Η μηχανοποίηση και η μετριοπία είναι ήδη ορατές και στο λογισμικό και στα παιχνίδια και τις περισσότερες φορές προωθούν την αντίληψη του απλοϊκού, του ανούσιου και του αυτοματοποιημένου. Η μηχανοποίηση και η μετριοπία θα είναι καταστροφικές αν επικρατήσουν στο χώρο της εκπαίδευσης. Και αυτό μπορεί να συμβεί αν οι ασχολούμενοι με τα σχετικά θέματα δεν είναι βαθείς γνώστες των ψυχοπαιδαγωγικών και των κοινωνικοπολιτισμικών ζητημάτων που αποτε-

των ή/και μετεκπαιδευμένων εκπαιδευτικών) στη χρήση του προγράμματος και του εγχειριδίου.

Η εφαρμογή/διδασκαλία κάθε μαθήματος περιλαμβάνει:

- πειραματική διδασκαλία και χρήση του προγράμματος με βάση το εγχειρίδιο, σε μικρές ομάδες από διαφορετικά εκπαιδευτικά ιδρύματα
- ηλεκτρονική επικοινωνία διδασκόντων και διδασκομένων κατά τη χρήση του προγράμματος
- ανταλλαγή των αποτελεσμάτων της εργασίας των διδασκομένων με ηλεκτρονική επικοινωνία
- αξιολόγηση και αναθεώρηση του σχεδιασμού.

Η ελληνική ομάδα¹² έχει αναλάβει να αναπτύξει πρόγραμμα διδασκαλίας της ερευνητικής μεθοδολογίας για φοιτητές και εκπαιδευτικούς, χρησιμοποιώντας Hypertext. Ο κύριος στόχος είναι μέσω του προγράμματος να δίνεται η δυνατότητα βασικής θεωρητικής εκπαίδευσης στην ερευνητική μεθοδολογία, επιλογής από το φάσμα των ήδη αναπτυγμένων μεθοδολογιών και εφαρμογής τους σε συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα-πρόβλημα. Στη συνέχεια θα δίνεται η δυνατότητα χρήσης τεχνικών ανάλυσης των συγκεκριμένων δεδομένων του προβλήματος. Και μάλιστα η εμπάθνηση και η έμφαση μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με το επίπεδο των γνώσεων του χρήστη. Στην πλήρη ανάπτυξη του το πρόγραμμα θα αποτελεί ένα «πολυδιάστατο βιβλίο» το οποίο ο χρή-

γράμματα και εικόνες, αλλά θα έχει δυνατότητα προσθήκης ταινιών μικρού μήκους που θα εκφράζουν ζωντανά κρίσιμα ζητήματα της εφαρμογής και της διεξαγωγής μας έρευνας.

Είναι φανερό ότι η χρήση των νέων τεχνολογιών στην περίπτωση αυτή έχει καθαρά εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Ο υπολογιστής και οι νέες τεχνολογίες αποτελούν μέσο και εργαλείο για να αναπτύξουν και να εμπλουτίσουν τη διαδικασία διδασκαλίας-μάθησης και δεν αποτελούν αυτοσκοπό.

10. Προοπτικές

Συμπερασματικά, σημειώνεται ότι είναι δυνατόν να αναπτυχθούν οι δυνατότητες για τη μετεξέλιξη της διδασκαλίας υπολογιστών προς το ολοκληρωμένο πρότυπο και στη χώρα μας. Μια πλευρά που θα βοηθούσε σημαντικά προς την κατεύθυνση αυτή είναι η αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος ως προς την ανάπτυξη εκπαιδευτικού λογισμικού, την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και, βέβαιως, τη βασική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Στην κατεύθυνση αυτή θα βοηθούσε η παραγωγή λογισμικού και η οργάνωση της ενδοϋπηρεσιακής επιμόρφωσης σε περιφερειακό επίπεδο και από όλους τους σχετικούς φορείς με ουσιαστική συμμετοχή των πανεπιστημίων.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι είναι καθ'αρχήν εφικτή και οπωσδήποτε αναγκαία

λούν το πλαίσιο και το υπόβαθρο της χρήσης του υπολογιστή στην εκπαιδευτική πράξη.

Αντίθετα η πλαισίωση της χρήσης των νέων τεχνολογιών και του υπολογιστή με σωστά καταρτισμένους εκπαιδευτικούς και ερευνητές μπορεί να συντελέσει στο να μην καταντήσει ο υπολογιστής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ένα δύσκαμπτο εργαλείο που έχει περιορισμένο φάσμα εφαρμογών και, μάλιστα, καθαρά υπολογιστικών, που κάθε άλλο παρά ενδιαφέρουν τους εκπαιδευτικούς και την εκπαιδευτική πράξη.

Η δυνατότητα παραγωγής όχι μόνο κειμένων, πινάκων και διαγραμμάτων, αλλά και εικόνων στατικών ή και κινούμενων είναι πλέον εφικτή με τη χρήση του videodisc και των ηλεκτρονικών κινούμενων σχεδίων. Παράλληλα ο ήχος, η μουσική, η ομιλία και, τέλος, η αναγνώριση της ομιλίας διευρύνουν ακόμα περισσότερο τις δυνατότητες. Η ευελιξία της χρήσης των νέων τεχνολογιών δίνει δυνατότητες εφαρμογής στην τέχνη και στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, όσο και στις θετικές επιστήμες.

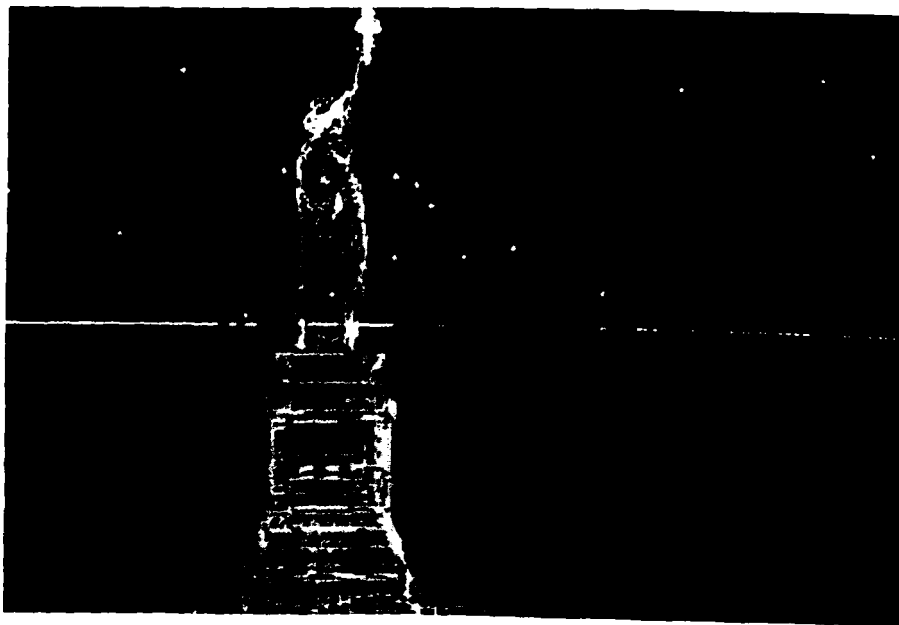
Ο φόβος της «τεχνοκρατικής αντίληψης» και της «ομοιογενοποίησης» από τη χρήση των νέων τεχνολογιών μπορεί να αντιμετωπιστεί, γιατί το χαρακτηριστικό του «πολυδιάστατου» στη χρήση τους δίνει ουσιαστικές δυνατότητες στην κοινωνία και στους επιστήμονες της αγωγής.

Ήδη μελετητές των δευτερογενών επιπτώσεων των νέων τεχνολογιών εξετάζουν την αναλογία της δυνατότητας εκτύπωσης βιβλίων με την ανάπτυξη και τη σωστή χρήση των νέων τεχνολογιών και του υπολογιστή. Θεωρείται ότι η δυνατότητα δημιουργικής «χρήσης της πληροφορίας σε ποικιλία καταστάσεων και για μεγάλο χρονικό διάστημα» δίνει σημαντικές δυνατότητες μάθησης (Perkins, 1985). Το έντυπο, ως βιβλίο, είχε τέτοια επίδραση στην ανθρωπότητα κάνοντας τους ανθρώπους «κάπως περισσότερο έξυπνους» (Perkins, 1985).

Υπάρχει ο ισχυρισμός ότι κατά τον ίδιο τρόπο και μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες μάθησης η τεχνολογία της διαχείρισης πληροφοριών «θα κάνει τους ανθρώπους κάπως περισσότερο έξυπνους» (Perkins, 1985).

Αν οι εκπαιδευτικοί μας αποκτήσουν τα μέσα και τις γνώσεις για τη σωστή χρήση των νέων τεχνολογιών ίσως αυτός ο ισχυρισμός να μας φανεί περισσότερο ρεαλιστικός. Ένα είναι βέβαιο: η δυνατότητα αυτή αποτελεί πρόκληση για το εκπαιδευτικό μας σύστημα και η μη κατάλληλη αξιοποίησή της θα προσθέσει ένα ακόμα σοβαρό πρόβλημα ανάμεσα στα πολλά και κρίσιμα που βαραίνουν το δοκιμαζόμενο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η δυνατότητα υπάρχει, είναι πραγματική,

γιατί απλούστατα βρισκόμαστε στο ξεκίνημα της εισαγωγής του υπολογιστή και των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση. Το ερώτημα που παραμένει είναι αν θα υπάρξει κρίσιμη μάζα μελών ΔΕΠ, εκπαιδευτικών και φοιτητών που θα προσανατολιστεί στη σωστή εκπαιδευτική τους

χρήση. Και, το ίδιο σημαντικό, αν τα παιδαγωγικά τμήματα του τόπου είναι προετοιμασμένα να κάνουν τις σωστές επιλογές όσον αφορά τη δομή του προγράμματος Σπουδών και τον καθορισμό των κατάλληλων γνωστικών αντικειμένων στις αντίστοιχες θέσεις μελών ΔΕΠ, ώστε να δημιουργηθεί η απαραίτητη κρίσιμη μάζα επιστημόνων. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δεν θα επαναλάβω εδώ τα επιχειρήματα για τη σημασία που έχει η σωστή εισαγωγή της χρήσης των νέων τεχνολογιών και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στο εκπαιδευτικό μας σύστημα. Θεωρώ ότι το θέμα έχει καλυφθεί σε ικανοποιητικό βαθμό και τα επιχειρήματα είναι αρκετά γνωστά.
2. Τα πρότυπα αυτά χωρίζουν την άμεση ένταξή τους σε τρεις κατηγορίες έχουν εμφανιστεί (ως δύο στην αρχή και στη συνέχεια ως μετεξέλιξη στο τρίτο) στις εργασίες ερευνητών στην Ευρώπη. Οι Tzeerd Plomp και Hans Pelgrum του Πανεπιστημίου του Twente έχουν αναλύσει τα πρότυπα χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην εκπαίδευση σε σχέση με την ευρύτερη ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών.
3. Ο Γ. Μακράκης (Institute of International Education της Στοκχόλμης) έχει κάνει συγκριτική μελέτη για την ανάπτυξη της χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή στη Σουηδία και την Ελλάδα, στην οποία αναφέρονται τα δύο πρώτα πρότυπα και το τρίτο ως μετεξέλιξή τους. Για την πολιτική

της Ευρωπαϊκής Κοινότητας βλέπε *Journal Officiel*, No 256, 24 Sept. 1983.

4. Αυτό διαπιστώθηκε από τη συγγραφέα κατά τη διάρκεια εκπαιδευτικών συναντήσεων στη Σοβιετική Ένωση το Μάιο του 1990, και την Κίνα τον Αύγουστο του 1990.
5. Η συνάντηση είχε τον τίτλο «East/West Invitational Seminar on New Technologies in Education». Πραγματοποιήθηκε στο Leningrad και το Petrozavodsk (17-23 Μαΐου), οργανώθηκε από τα Institute of New Technologies (USSR). International Society for Technology in Education (ISTE), School Project (Soviet Academy of Sciences), Soviet Peace Fund και το University of Hartford (USA) και συμμετείχαν επιστήμονες από είκοσι χώρες.
6. AACTE Task Force on Technology (1987). The Challenge of Electronic Technologies for Colleges of Education. *Journal of Teacher Education* (38) 6, σελ. 25-29.
7. Π.Δ. 108/87, ΦΕΚ 63/1987, Τμήμα Α. Το περιεχόμενο της διδασκαλίας για τους υπολογιστές στα δημόσια γυμνάσια δίνει κυρίως έμφαση στον προγραμματισμό με BASIC, καθώς και στην επεξεργασία κειμένου με χρήση υπολογιστή. Συγχρόνως στα Ενιαία Πολυκλαδικά και στα Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια καθώς και στις Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές η πληροφορική διδάσκεται ως ανεξάρτητο γνωστικό αντικείμενο με στόχο την κατάρτιση τεχνικών μέσω επιπέδου, που θα στελεχώσουν τους διάφορους τομείς της αγοράς εργασίας.
8. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η πρόταση προς το ΥΠΕΠΘ έγινε από εκπαιδευτικούς της Πάτρας, ενώ αργότερα από αυτούς συνεργάστηκαν με τον Τομέα Παιδαγωγικής, Φιλοσοφίας και Ιστορίας των Μαθηματικών στο Πειραματικό Σεμινάριο που είχε αρχίσει να οργανώνει ο τομέας από την άνοιξη του ίδιου έτους. Η Logo είχε εξεχουσα σημασία και θέση στο σεμινάριο του τομέα, αποτέλεσε δε αντικείμενο ιδιαίτερης προετοιμασίας των εκπαιδευτών που δίδαξαν στο σεμινάριο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Η προετοιμασία των εκπαιδευτών επικεντρώθηκε σε Εργαστήριο Logo που οργάνωσε ο τομέας και στο οποίο δίδαξε η Μ. Schaffer, καθηγήτρια, συνεργάτις του S. Papert.
9. Τα δεδομένα και οι αναλύσεις περιλαμβάνονται στο *Οι υπολογιστές στην Εκπαίδευση*, έκθεση προόδου της εθνικής ομάδας που συμμετέχει στην ομώνυμη διεθνή έρευνα που γίνεται σε 22 χώρες. Η έρευνα διεξάγεται στο πλαίσιο της International Association for the Evaluation of Educational Achievement και επιστημονική υπεύθυνη στην Ελλάδα είναι η Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη.
10. Για τις ευρωπαϊκές χώρες ενδεικτικά είναι τα αποτελέσματα της έρευνας *Computers in Education* (σε εξέλιξη) που γίνεται σε 22 χώρες στο πλαίσιο της International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
11. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που συμμετέχουν εκπροσωπούν τις χώρες: Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελλάδα, Ισλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Μ. Βρετανία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πορτογαλία

και Σουηδία. Το συντονιστικό ρόλο έχει το Manchester Polytechnic.

12. Η ελληνική ομάδα αναπτύσσει την αντίστοιχη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Ανάλυσης και Σχεδιασμού Εκπαιδευτικής Πολιτικής του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Πατρών, με συντονίστρια τη Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη. Η πειραματική εφαρμογή περιλαμβάνει σε πρώτη φάση φοιτητές διάφορων παιδαγωγικών τμημάτων της χώρας και εκπαιδευτικούς της περιοχής της Πάτρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Feurzeig W., Papert S., et al. (1969). Programming Languages as a conceptual framework for teaching mathematics. *BBN Report No 1889*. Cambridge MA: Bolt, Beranet και Newman.

Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ., κ.ά. (1988). *Διεπιστημονικό Σεμινάριο για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*. Εγχειρίδιο για τους επιμορφωνόμενους εκπαιδευτικούς. Πανεπιστήμιο Πατρών, τομέας Παιδαγωγικής, Φιλοσοφίας και Ιστορίας των Μαθηματικών, τμήμα Μαθηματικών, κεφάλαιο 4.

Μακράκης G. (1988). *Computers in Education. Studies in International and Comparative Education*. Stockholm Institute of International Education.

Olson D.R. (1976). Culture, technology and intellect. στο L.b. Resnick (ed.). *The nature of intelligence*. Hillsdale, N.J. Erlbaum.

Ομάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας (1990). *Οι υπολογιστές στην εκπαίδευση*. Έκθεση προόδου - τομέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Παπαμιχαήλ Γ. (1989). «Δομή και ανασυγκρότηση των παραστάσεων των εκπαιδευτικών για τον ηλεκτρονικό υπολογιστή». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 74, σελ. 157-170.

Perkins D.N. (1985). «The fingertip effect». *Educational Researcher*, τόμ. 14, αρ. 7.

ΤΟΠΟΣ

Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών

ΤΟΠΟΣ
Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών

1/90

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΤΟΠΟΣ
Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών

2/91

Δ. Γράββαρης Πολιτικές απασχόλησης και ο ρόλος του κράτους στην αγορά εργασίας • **A. J. Fielding** Μετανάστευση και κοινωνική κινητικότητα: Η ΝΑ Αγγλία ως περιφέρεια «ανεκμιστήρας» • **Γ. Πετράκος, Σ. Ζήκος, Θ. Ζαχαρόπουλος** Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και η αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής σε τοπική κλίμακα: μια εμπειρική προσέγγιση στο Ν. Καρδίτσας • **A. Μουρίση** Ευέλικτες μορφές απασχόλησης: ευλογία ή ανάθεμα; • **Γ. Ποταμιάνος** Η προώθηση της τοπικής ανάπτυξης στην ευρωπαϊκή κοινότητα και τα κράτη μέλη. Στρατηγικές και μέσα ενεργοποίησης των τοπικών αγορών εργασίας

Βιβλιοκρισίες • Θέματα έρευνας • Μεταπτυχιακές εργασίες

3/91 **ΑΦΙΕΡΩΜΑ**
ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Από τον βυζαντινό κλασικισμό στον νεοελληνικό νεοκλασικισμό (μετασχηματισμοί του νεοελληνικού αρχιτεκτονικού λόγου)

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ

Τ Ο ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ αυτό κείμενο είναι εγγεγραμμένο σε μια ευρύτερη μελέτη για τη νεοελληνική αρχιτεκτονική σκέψη¹ της ίδιας περιόδου. Η βασική του μεθοδολογική κατεύθυνση είναι αποκλειστικά η επεξεργασία του γραπτού λόγου που αφορά τον κλασικισμό. Δεν έχει αφηγηρία τα στυλιστικά του χαρακτηριστικά και την τεκμηρίωσή τους από τον γραπτό λόγο.² Αντίστροφα, εξαντλώντας τον γραπτό νεοελληνικό λόγο, περιγράφει τις αρχές από τις οποίες αυτός σχηματίζεται, δηλώνοντας έτσι τη σχετική αυτονομία του γραπτού λόγου (κυρίως του θεωρητικού) από την πρακτική.

Θα ξεκινήσω από μια περίοδο που είναι μεταίχμιο πολιτισμικών αλλαγών – κυρίως στο επίπεδο του λόγου – σε τρεις πολιτισμούς που επικοινωνούν και που μέχρι ενός σημείου ο ένας καθορίζει τον άλλο. Ενώ το μεταίχμιο από τον XV στον XVI αιώνα. Είναι ο αιώνας όπου ο βυζαντινός πολιτισμός βρίσκεται σε πτώση, ο δυτικός σε σημαντικές αλλαγές μέσα σε αυτό που ονομάζεται Αναγέννηση, και ο νεοελληνικός αρχίζει να αποκτά τη σχετική του αυτονομία. Μέσα σε αυτό το μεταίχμιο ο βυζαντινός λόγος μεταφέρεται στη Δύση και συμμετέχει στο σχηματισμό του αρχιτεκτονικού της λόγου προσφέροντας το φιλοσοφικό και επιστημονικό υπόβαθρο της αρχαιότητας.³ Ένα υπόβαθρο που μέχρι ενός σημείου (εκτός των άλλων) κληρονομεί η νεοελληνική γραμματεία, και που έτσι της δίνεται η δυνατότητα επικοινωνίας με τον δυτικό πολιτισμό.

Τα ελληνικά λεξικά: Σουίδα (επανέκδ. από Δ. Χαλκοκονδύλη, 1499), Μέγα Ετυμολογικόν (επανέκδ. από Μ. Μούσουρο, Ν. Βλαστού, Ζ. Καλλιέργη, 1499), Ηουχίου (επανέκδ. από Α. Μανούτιο 1514), Θωμά Μάγιστρον *ἀριθμὸς διαλέκτου ε-κλογαί* 1517, Guarino 1523 και οι λατινικές τους αποδόσεις (G. Grastoni 1497, Θ. Γαζή 1512, G. Badae 1553, R. Constantinus 1553), όντας μέσα στη γνωστική περιοχή της φιλολογίας έχουν κοινό στόχο την προσέγγιση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, η οποία αντιμετωπίζεται βεβαίως με διαφορετική οπτική από τους δύο πολιτισμούς (δυτικό, βυζαντινό – αν και τα ελληνικά λεξικά χρονολογικά ανήκουν πια στη νεοελληνική γραμματεία μέσα στην οποία τοποθετούνται από τον E. Legrand). Έτσι αυτά τα λεξικά μπορούν

να χρησιμοποιηθούν σαν μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας, γιατί από τη μια μεριά παρουσιάζουν τα εννοιολογικά συστήματα (λέξεις, ορισμούς, έννοιες) της ελληνικής γραμματείας (βυζαντινής, νεοελληνικής), και από την άλλη μέσα από τις λατινικές τους αποδόσεις παρουσιάζουν τα αντίστοιχα δυτικά εννοιολογικά συστήματα μετασχηματισμένα, εξαιτίας ενός άλλου γνωστικού πλαισίου, εκείνου της δυτικής Αναγέννησης.

Το εννοιολογικό αισθητικό σύστημα (για να χρησιμοποιήσω σύγχρονη ορολογία), που συναντά κανείς σε αυτά τα λεξικά, συνίσταται από τις έννοιες της αρμονίας, του ρυθμού και της συμμετρίας. Θα παραθέσω μικρά αποσπάσματα από αυτές τις έννοιες όπως τις συναντά κανείς στο πιο «βυζαντινό» ελληνικό λεξικό, τη Σουίδα:⁴

α. «[...] ἄρμονία δέ ἐστὶ λόγος τῶν μυχθέντων ἢ σύνθεσις. Λέγεται δὲ διχῶς κατὰ πρῶτον μὲν λόγος ἢ σύνθεσις τῶν σωματῶν, ὅταν οὕτω παρατεθῆ ὡς μὴ δύνασθαι ἄλλον ἐμβληθῆναι μεταξύ λίθων ἢ τῶν συγγενῶν βαρέων σωματῶν. Ἐκ δὲ τούτων μεταφέρομεν τὸ τῆς ἄρμονίας ὄνομα καὶ ἐπὶ τὸν λόγον τῶν μεμειγμένων οἷον ἐν τοῖς κεκραμένοις, καὶ ἐν τοῖς κατὰ μουσικῆν [...]».

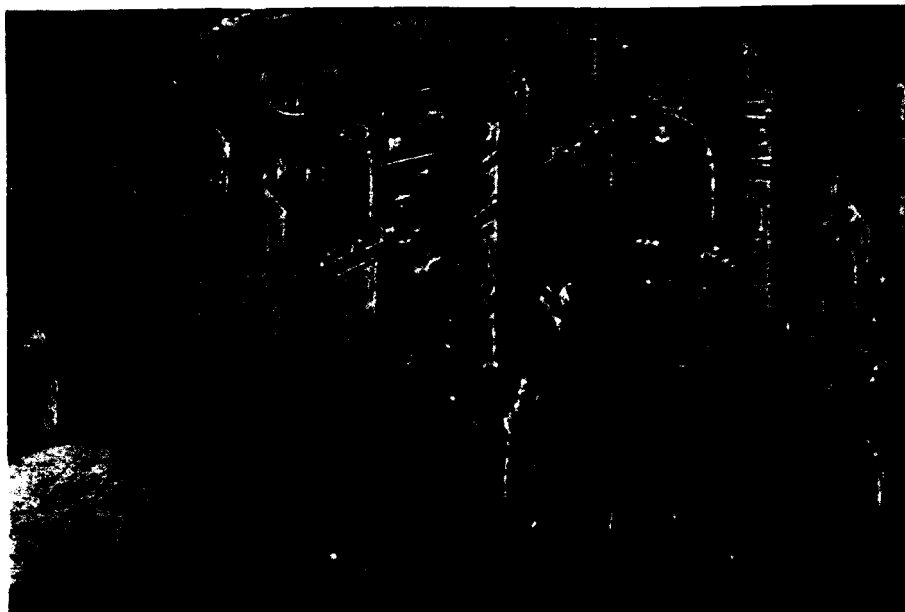
β. «[...] ῥυθμὸς τάξις ἔμμελος ἀκολουθου ἄρμονίας [...] διαφέρει ῥυθμὸς μέτρον, ὦν τὸν μὲν γενικώτερον εἶναι, τὸ δὲ μέτρον ὑπέχειν εἶδος ῥυθμοῦ [...]».

γ. «[...] σύμμετρα τὰ τῶν αὐτῶν μέτρων μετρούμενα, [...] ἢ κατὰ τὸ πλῆθος, ἢ κατὰ τὸ μέγεθος, ἢ κατὰ ποιότητα [...]».

Είναι φανερό η επαγωγική εξάρτηση των εννοιών αρμονία, ρυθμός, σύμμετρα, έτσι που να αποτελούν ένα λογικά συνεπές εννοιολογικό σύστημα. Όμως ένα σύστημα όπου ο καθορισμός της έννοιας της συμμετρίας αποτελεί μια από τις δυνατές εκδοχές έκφρασης της αρμονίας, γεγονός που δείχνει την ευρύτητα της αρχικής καθολικής έννοιας της αρμονίας. Έτσι αυτό το εννοιολογικό σύστημα που καθορίζει, στο επίπεδο του λόγου, αυτό που ονομάζουμε κλασικισμό, φαίνεται να είναι μια πολιτισμική επιλογή που προσδιορίζεται από το γνωστικό πλαίσιο του νεοπλατωνισμού τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση. Πράγματι, οι ορισμοί αυτοί που καθορίζουν στο επίπεδο του λόγου τον κλασικισμό στη μουσική, την ποίηση, τη ρητορική κ.ά., έχουν: ο μεν ορισμός της

στώνουμε ότι η αύξηση ή ελάττωση του αριθμού των μελών μέσα σε ένα σώμα καταστρέφει την ομορφιά. Η ποσότητα της αναλογίας μήκους, πλάτους, ύψους, και ως προς τη σύνθεση (η οποία είναι η ομορφιά που προέρχεται από καλή διευθέτηση των μερών), οφείλει να πραγματοποιείται

αρμονίας, το φιλοσοφικό του υπόβαθρο στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη, ενώ οι ορισμοί του ρυθμού και της συμμετρίας στην πλατωνική άποψη για την αρμονία όπως τη συναντάμε στον *Τίμαιο*.

Γνωρίζουμε ότι στο Βυζάντιο η αρμονία αποτελεί μια ξεχωριστή γνωστική ενότητα μέσα στην «τετρακτύδα», και σαν τέτοια την συναντάμε στις πραγματείες «περί αρμονίας» όπως αυτή του Παχυμέρη (θεωρητικό κείμενο που αποτελεί, σύμφωνα με τον Vincent,⁴ τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην αρχαιότητα και τη σύγχρονη εποχή). Όμως αυτό το εννοιολογικό σύστημα του κλασικισμού αναφέρεται αποκλειστικά στη μουσική, στην ποίηση, στο χορό, στη ρητορική, και όχι στην αρχιτεκτονική.

Στη Δύση οι λατινικές αποδόσεις των ελληνικών λεξικών περιέχουν την ίδια λογική όσον αφορά τους ορισμούς της αρμονίας και του ρυθμού, αλλά διαφέρουν ως προς τον ορισμό της συμμετρίας, την πιο πολυσυζητημένη έννοια της δυτικής Αναγέννησης, κυρίως σε ό,τι αφορά τον καθορισμό ενός αισθητικού λόγου για την αρχιτεκτονική. Παραθέτω τον ορισμό από το λεξικό του R. Constantinus (μετάφραση από τα λατινικά):

«[...] ο Vitruvius, όπως λέει (Lib. 3, cap. I), την έχει μετασηματίσει με τέτοιο τρόπο ώστε τα πιο τέλεια έργα να έχουν τα διάφορα μέλη τους με ακριβή συμμετρία [...]. Ονομάζουμε λοιπόν συμμετρία τις σχέσεις των μελών ανάμεσα τους και τις σχέσεις στο σύνολο του σώματος. Διαπι-

με τέτοιο τρόπο ώστε να μην υπάρχει δυσμορφία από ξένα στοιχεία. Γι' αυτό υπάρχει ένα άλλο όνομα, πιο ευρύ, που ονομάζεται συμμετρηση, και ένα άλλο που είναι αναλογία συμμετρησης [...].»

Στον ορισμό αυτό είναι φανερή η υπέρβαση που γίνεται, καθώς μεταφέρεται η έννοια της αρμονίας μέσω της συμμετρίας (μια δυνατή εκδοχή της) στο χώρο. Βασικοί συντελεστές αυτής της μεταφοράς είναι το εγχειρίδιο του Βιτρούβιου (σαν βιβλίο-«υπόδειγμα»), το ανθρώπινο σώμα (σαν «υπόδειγμα» αρμονίας), και οι τρεις διαστάσεις του χώρου (μήκος, πλάτος, ύψος) που η ποσότητα της αναλογίας τους εξασφαλίζει την ομορφιά του χώρου. Γενικεύοντας, θα μπορούσα να πω ότι πρόκειται για μια μεταφορά της έννοιας της αρμονίας στην αρχιτεκτονική. Τα αναλυτικά βήματα μιας τέτοιας μεταφοράς μπορεί να τα παρακολουθήσει κανείς στον τρόπο καθορισμού της έννοιας του ωραίου στο πιο αντιπροσωπευτικό θεωρητικό κείμενο της αρχιτεκτονικής, το *De re aedificatoria* (Ρώμη 1452) του Alberti, μέσα από μια εκπληκτική επαγωγική λογική που λειτουργεί στο γνωστικό πλαίσιο μιας νέας για τη Δύση κοσμοθεώρησης, εκείνης του νεοπλατωνισμού.

Αυτή είναι η διαφορά και ο τρόπος της υπέρβασης που πραγματοποιεί ο δυτικός λόγος όσον αφορά την έκφραση του κλασικισμού στην αρχιτεκτονική της δυτικής Αναγέννησης σε σχέση με τον αντίστοιχο βυζαντινό. Αυτού του είδους την έννοια του κλασικισμού, όπου το εννοιολογικό

σύστημα της αρμονίας εκφράζεται με τη συμμετρία και μεταφέρεται και στην αρχιτεκτονική, το ονομάζω δυτική εκδοχή του κλασικισμού, θεωρώντας την σαν μια από τις δυνατές εκδοχές και του βυζαντινού λόγου για τον κλασικισμό, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Δεν θα αναφερθώ εδώ στα επιστημολογικά εμπόδια που δεν επέτρεψαν τον γενικό βυζαντινό λόγο για τον κλασικισμό (όπως τον συναντάμε στους ορισμούς των λεξικών και στις πραγματείες «περί αρμονίας» των Βυζαντινών), παρ' ό,τι και αυτός διέθετε το ίδιο φιλοσοφικό υπόβαθρο και τα τεχνικά μέσα της κατασκευής,⁵ να πραγματοποιήσει μια τέτοιου είδους επιστημολογική μετάβαση προς τον αρχιτεκτονικό λόγο. Εξάλλου η συμμετοχή του στη δημιουργία του δυτικού αρχιτεκτονικού λόγου ήταν ουσιαστική όχι μόνο μέσα από τη συμβολή του στο σχηματισμό του γενικού γνωστικού πλαισίου του δυτικού ουμανισμού (μεταφορά χειρογράφων, διδασκαλία της ελληνικής, έκδοση αρχαίων κειμένων), αλλά και εξειδικευμένα με τη βιβλιογραφική του συμβολή στο πιο σημαντικό κείμενο, στο *De re aedificatoria* του Alberti.⁶ Θα πω απλώς ότι εδώ παίζεται όχι μόνο το γνωστικό παιχνίδι του σχηματισμού μιας θεωρίας για τον κλασικισμό στην αρχιτεκτονική και γενικότερα της αρχιτεκτονικής, αλλά και η έλλειψη ενός θεωρητικού λόγου αποκλειστικά αφιερωμένου στην αρχιτεκτονική τόσο στη βυζαντινή όσο και στη νεοελληνική αρχιτεκτονική σκέψη.

Όμως θα πρέπει να προσθέσω ότι ο γενικός θεωρητικός λόγος του βυζαντινού κλασικισμού, παρ' όλες τις ελλείψεις του, θα αποτελέσει την καλύτερη προϋπόθεση για μια ιστορική γνωστική πορεία που θα οδηγήσει στον νεοελληνικό κλασικισμό.

Ύστερα απ' αυτά θα μπορούσα να πω ότι ο νεοελληνικός λόγος κληρονομεί από τον βυζαντινό όχι μόνο το γενικό εννοιολογικό σύστημα του κλασικισμού, αλλά και την έλλειψη ενός λόγου που αφορά αποκλειστικά την αρχιτεκτονική. Βέβαια, θα πρέπει να αναφέρω ότι η ύπαρξη ενός πρακτικού λόγου, όπως αυτός του αρχιτέκτονα Ιούλιου Ασκαλωνίτη,⁷ μπορεί και κρατά την ισορροπία από την έλλειψη ενός βυζαντινού θεωρητικού αρχιτεκτονικού λόγου στο επίπεδο της πρακτικής. Αλλά για την παράλληλη πορεία ενός λόγου πρακτικού μέσα στη νεοελληνική αρχιτεκτονική σκέψη δεν θα μιλήσω εδώ. Θα σημειώσω μόνο ότι η έλλειψη ενός θεωρητικού νεοελληνικού αρχιτεκτονικού λόγου δεν εξισορροπείται μόνο στο επίπεδο της πρακτικής από έναν παράλληλο πρακτικό λόγο, αλλά αναπληρώνεται (βεβαίως με τεράστια κενά και κυρίως με την έλλειψη ενός σχετικά πρωτότυπου λόγου) μέσα από μια γνωστική αρχή, αυτή της μετακένωσης γνώσης από τη Δύση. Μια με-

τακένωση που ξεκινάει από τον XVI αιώνα και που μέσα στο χρόνο θα σχηματίσει στη νεοελληνική αρχιτεκτονική σκέψη αυτό που ονόμασα δυτική εκδοχή του κλασικισμού, γεγονός που σε ένα πιο γενικό επίπεδο θα αποτελέσει την αιταρχή ενός θεωρητικού νεοελληνικού αρχιτεκτονικού λόγου μέσα στον ευρωπαϊκό. Αυτός ο λόγος πραγματοποιείται χωρίς συστηματικό τρόπο, με αναχρονισμούς και ασυνέχειες που αφήνουν κενά στο γνωστικό puzzle του κλασικισμού, αλλά και των μετασχηματισμών του έως τον νεοελληνικό νεοκλασικισμό. Τα επιφαινόμενα μιας τέτοιας διαδικασίας φθάνουν ως τις μέρες μας, κυρίως σε ό,τι αφορά το σχηματισμό ενός σχετικά πρωτότυπου νεοελληνικού αρχιτεκτονικού λόγου (κυρίως με την έννοια της διατύπωσης μιας θεωρίας).

Ωστόσο η μετακένωση πραγματοποιείται σε ένα ευρύ γνωστικό πλαίσιο, που ευνοεί τον κλασικισμό και περιλαμβάνει τη γνώση, άμεση ή έμμεση, της αρχαιότητας. Μια αρχαιότητα, όμως, που η λογική της επιλογής της βρίσκεται μέσα στις ιστορικές διαδικασίες σχηματισμού της δυτικής σκέψης. Όμως για τους Έλληνες λόγιους το κριτήριο επιλογής μέσα σε αυτού του τύπου την αρχαιότητα καθορίζεται από μια ιδεολογικού περιεχομένου αρχή που μετατρέπεται σε γνωστική, καθώς αποτελεί κριτήριο για την επιλογή του είδους της γνώσης που μετακένωνεται από τη Δύση. Κι αυτή η αρχή είναι ο θαυμασμός τους για την αρχαιότητα που τη θεωρούν σαν τη μόνη δυνατότητα αναγέννησης του Έθνους από την οθωμανική κατοχή (παραφράζοντας τα λόγια του Ν. Σοφιανού, XVI αιώνας). Χώρος (αρχαιότητες) και γραπτός λόγος (αρχαία γραμματεία) υλοποιούν αυτή τη γνωστική αρχή, που αποτελεί βασικό κριτήριο επιλογής στη διαδικασία σχηματισμού της νεοελληνικής γνώσης. Μια επιλογή που το επιστημολογικό της επίπεδο έχει στόχο τη μίμηση, την αντιγραφή, τη συσσώρευση, σπάνια την επεξεργασία και το ξεπέρασμα, με αποτέλεσμα συχνά να καταλήγει σε μια γνώση στείρα, εθνοκεντρική, ικανή να περιφρονεί και να απωθεί τη σύγχρονη της δημιουργία, αυτό που σήμερα ονομάζεται ανάμεσα στα άλλα και παραδοσιακή αρχιτεκτονική.

Το γενικότερο περιεχόμενο του γνωστικού πλαισίου που μια τέτοια μετακένωση γνώσης περιλαμβάνει είναι οι γνωστικές περιοχές της γεωγραφίας, της χαρτογραφίας, της φιλολογίας, της ζωγραφικής, της αρχιτεκτονικής, αλλά και των ταξιδιωτικών κειμένων και των επιστολών.

Έτσι στην περίοδο από τον XVI στον XVII αιώνα παρατηρείται από τη μια μεριά το κενό ελληνικών λεξικών που αντίστοιχά τους παρουσιάστηκαν την προηγούμενη περίοδο, και από την άλλη μια μετακένωση γνώσης που αφορά την αρ-

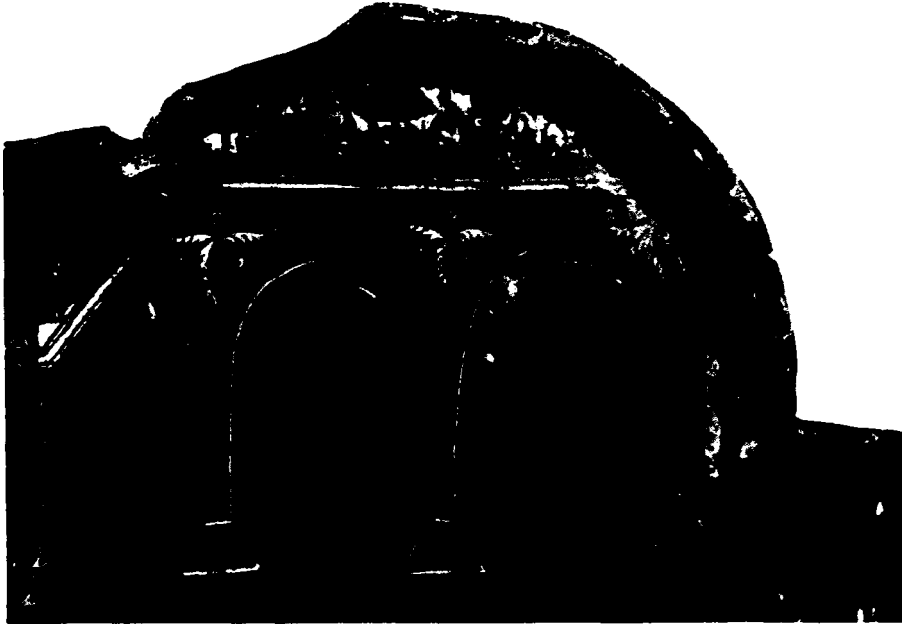
χαιότητα με τη μετάφραση από ανώνυμο (XVI αιώνας) του *Liber insularum Archipelagi* (1420;) του Buoltemondi, του πιο αντιπροσωπευτικού κειμένου της δυτικής ουμανιστικής αναγέννησης που εκφράζει την άμεση επαφή με τον ελληνικό χώρο και τις αρχαιότητές του, το κείμενο του Α.

Πικρού (XVI αιώνας) «Κατάστιχον τῶν ἑκατὸν τῆς Κρήτης πόλεων, ἃς ὁ τῶν ποιητῶν ἔξοχώτατος Ὅμηρος ἀπλῶ καὶ μόνῳ ἀριθμῷ παραδέδωκεν [...]», που είναι μεταφορά από αντίστοιχο κείμενο (1578;) ουμανιστή της Αναγέννησης, την κατασκευή του σχετικά πρωτότυπου χάρτη του Ν. Σοφιανού (1540) με βάση τη γεωγραφία του Πτολεμαίου, και με μια πινακίδα από ονομασίες πόλεων με το αρχαίο και το σύγχρονό τους όνομα. Επίσης στις βενετοκρατούμενες περιοχές παρουσιάζονται οι εφαρμογές σχεδίων από τις πραγματείες του S. Serlio (Βενετία 1537, 1540) και του A. Palladio (Βενετία 1570) και η χρήση για πρώτη φορά της προοπτικής στην κρητική ζωγραφική. Τέλος, μέσα στην *Επιτομή της Ιεροσολυμικής Ιστορίας* (1659-1660) ο Πατριάρχης Νεκτάριος εκφράζει τις πρώτες αισθητικές παρατηρήσεις για κτίριο (πρόκειται για το εσωτερικό του καθολικού της Μονής του Σινά) με βάση το εννοιολογικό σύστημα του κλασικισμού: «[...] Είναι δέ κι ἡ τέχνη κι σχήμασι κατὰ πολλὰ ὠραιότατος, διότι κατὰ ἀλήθεια μηδένα πρᾶγμα δέν εὐρίσκειται μέσα εἰς αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν, ὅπου νὰ εἶναι ἀνάλογος κι ἀρμόδιος στολισμός τοιοῦτου ὠραιότατου καὶ περικαλλεστάτου ναοῦ κι καθ' ἓνα ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται ὡς μέρος εὐρισκόμενον εἰς ὁλότητά του, τὸ ὅποιον ἂν λήψη δείχνει ἄσχημον τὸ ὅλον [...]».⁸

Όμως την περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού (από τον XVII αιώνα ως τις αρχές του XIX αιώνα) ενισχύεται ακόμη πε-

ρισσότερο η ιστορική παρουσία της αρχαιότητας. Επανεμφανίζονται τα λεξικά για την αρχαία ελληνική γραμματεία (τόρα πια η μεταφορά είναι αντίστροφη από τη Δύση στη νεοελληνική γραμματεία), όπου παρουσιάζεται το εννοιολογικό σύστημα του δυτικού κλασικισμού (αρμο-

νία, ρυθμός, συμμετρία) με αναφορές εκτός των άλλων και στην αρχιτεκτονική. Σε ένα από αυτά του Γ. Κωνσταντίνου (Βενετία 1757) συναντάμε την πρώτη απλή αναφορά στην αρχιτεκτονική.

Στα κείμενα των γεωγράφων [Μελέτιου (*Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, Βενετία 1728), Πύρρου (*Γεωγραφία Μεθοδική*, Βενετία 1818), Φιλιππίδη-Κωνσταντά (*Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791), Κούμα (*Σύνοψις της Παλαιάς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1813), Καπετανάκη (*Σχολαστική Γεωγραφία*, Βιέννη 1808) κ.ά.] συναντά κανείς τις πρώτες περιγραφές (μερικές φορές εκτεταμένες) αρχαίων χώρων και μνημείων. Παραθέτω από τη Γεωγραφία του Μελέτιου, την πιο συστηματική αυτής της περιόδου, ένα χαρακτηριστικό κομμάτι: «Ἐπί τῆς Ἀθῆναι, κοινῶς Ἀθήνα, [...], τό πάλαι ἐκλαμπροτάτη καί διάσημος, [...], ἔνδον (τῆς ἀκρόπολης) [...] ἦσαν ἑξαίρετα, ὁ Ναός τῆς Ἀθηνᾶς, μετονομασθεῖς ὕστερον Ναός τῆς Θεοτόκου, καί τελευταῖον ἀποκατασταθεῖς Ἱερὸν τῶν Τούρκων, ἤτοι Σμαγίδι ἔργον ἀξιοθαύμαστον, τό ὁποῖον τελευταῖον κατεδαφίσθη ὑπό πυροβόλου Κόνεως [...].⁹ Την ίδια περίοδο μεταφράζεται (ὅπως και σε ὅλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες) το περίφημο ἔργο για την αρχαιότητα του abbé Jacques Barthélemy *Voyage du jeune Anacharchis en Grèce* (1788), το οποίο περιλαμβάνει και σχέδια του Barbé de Bocage ἀπό πλάνα αρχαίων ελληνικῶν πόλεων (Ἀθήνα, Πλαταιές κ.ά.) και κατόψεις κτιρίων (αρχαῖο θέατρο, σπίτια, τὸν Παρθενῶνα

κ.ά.). Ὁ Ρήγας ὄχι μόνο μεταφράζει και ἐκδίδει ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ πολλά ἀπὸ τὰ σχέδιά του γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς περιφημῆς Χάρτας του (Βιέννη 1797), ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἀπεικόνιση τῆς πρότασής του γιὰ τὸ Νέο Ἑλληνικὸ Κράτος. Ἐπίσης ὁ νεοκλασικιστὴς ἀρχιτέκτονας Πιτζαμάνο σχεδιάζει (αρχές τοῦ ΧΙΧ αἰῶνα) ἀρχαιότητες και ἀνάμεσά τους τὸν Παρθενῶνα, ἐνῶ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντῖος Α΄ ποὺ γράφει τὴν *Κωνσταντινάδα* (Βενετία 1820-1824) μεταφέρει μιὰ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπου ἀναρωτιέται γιὰτί τὸ Βυζάντιο δὲν δημιούργησε μνημεῖα ἀντάξια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Τὸ πνεῦμα τοῦ κλασικισμοῦ διαπερνᾷ κείμενα και καθορίζει ἐπιλογές (μετάφραση ἀρχαίων κειμένων) τοῦ Κοραΐ. Στὴ ζωγραφικὴ ὁ Δοξάρης στὸ *Περὶ Ζωγραφίας* (Βενετία 1720) μεταφράζει κείμενα τοῦ Alberti, Da Vinci, Pozzo. Ἐτοῖ δὲν ἐγκαινιάζεται ἀπλῶς ὁ θεωρητικὸς λόγος γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, ἀλλὰ εἰσάγεται ἡ προοπτικὴ και ὁ κλασικισμὸς ποὺ συνδέεται με αὐτήν. Λίγο ἀργότερα στὸ λεξικὸ τοῦ Κούμα (Βιέννη 1827) συναντᾷ ορισμοὺς τοῦ τύπου: «ὀρθογραφία [...] εἰς τὸν Οὐτρουβ. 1.2, σχεδιάσις ὀρθοῦ οἰκοδομήματος ἐκ τῶν ἐμπροσθεν [...]», ἡ ἀκόμη «Σκιαγραφία ἢ λεγομένη ἀπὸ τοὺς Ἑὐρωπ. Perspectiva [...], δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς παλαιούς», ἐνῶ στὸ λεξικὸ Κιβωτὸς «Ἀρχιτεκτονέω-ώ: σχεδιάζω σκιαγραφίας οἰκοδομῶν [...]» και «Ἀρχιτέκτων [...] ὁ σχεδιάζων τὸ εἶδος τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπερ παραλαβόντες οἱ τέκτονες κατ' ἐκεῖνο οἰκοδομοῦσι. Ὁ Τουρκ. (Κάλφας)». Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου συναντᾷ τὰ πρῶτα σχέδια και κατασκευές νεοκλασικῶν κτιρίων στὰ Ἐπτάνησα, ἀπὸ ἀρχιτέκτονες ποὺ ἔχουν σπουδάσει στὴν Ἑυρώπη.

Ἀν ἡ μετακένωση γνώσης ἀπὸ τὸν δυτικὸ κλασικισμὸ (μεταφρασμένη γνώση, ἀλλὰ και ἐιδικῆς σπουδῆς σε σχολές ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Δύσης) σχηματίζει ἕνα γνωστικὸ πλαίσιο ποὺ τὸ εὐνοοῦν οἱ ἰδεολογικῆς ἐπιλογές γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, τότε ἡ δημιουργία ἐνός «Πανεπιστημίου» σαν τὴν Ἴονιο Ἀκαδημία (1824) ολοκληρώνει αὐτὴν τὴν πορεία τῆς δυτικῆς ἐκδοχῆς τοῦ κλασικισμοῦ, με τὴν παρουσία μιᾶς πραγματείας ἀποκλειστικῆς ἀφιερωμένης στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, και συγχρόνως ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς θεωρητικοποίησης ἐνός νεοελληνικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ λόγου. Πρόκειται γιὰ τὸ *Saggio d'Architettura civile* τοῦ Γ. Πιτζαμάνο (Κέρκυρα 1820), ποὺ γράφτηκε γιὰ νὰ διδαχθεῖ στὸ τμήμα Καλῶν Τεχνῶν. Πρόκειται γιὰ ἕνα τυπικὸ κείμενο τοῦ ευρωπαϊκοῦ νεοκλασικισμοῦ, ἀποτελεσμα μιᾶς ἱστορικῆς πορείας ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ κλασικισμὸ και μέσα ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ αὐτοῦ ποὺ ονομάσασα δυτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ, παρ' ὅλα τὰ κε-

νά και τις ασυνέχειες, έφθασε να εκφραστεί σε μια πραγματεία για τον νεοκλασικισμό. Έτσι η αίσθηση του νεοκλασικισμού σαν ξένου προς τη νεοελληνική αρχιτεκτονική (λόγο και πρακτική) μόνο σε μια ιδεολογική αντιπαράθεση με την «παραδοσιακή» αρχιτεκτονική μπορεί να εξηγηθεί. Πράγματι αυτή η ιστορική πορεία από την εσωτερική της λογική (απόρριψη του Μεσαίωνα) θα απωθήσει την πορεία του βυζαντινού και νεοελληνικού λόγου και πρακτικής της οθωμανικής περιόδου.

Το νέο Κράτος (εξουσία και λόγιοι) θα επισημοποιήσει αυτή την επιλογή της κλασικιστικής σκέψης. Μόνο από τις αρχές του αιώνα μας και πέρα θα αναδυθεί ο απωθημένος λόγος και η πρακτική της «παραδοσιακής» αρχιτεκτονικής (Ζάχος, Πικιώνης, Κωνσταντινίδης), χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η ανάδυσή του αυτή πραγματοποιείται –όπως συνήθως φαίνεται– έξω από τη σύγχρονη ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική σκέψη που ο κλασικισμός εγκαινίασε για τον νεοελληνικό αρχιτεκτονικό λόγο στο πλαίσιο μιας γενικότερης γνωστικής επικοινωνίας. Έτσι, η παρουσίαση τέτοιου τύπου αντιφάσεων το λιγότερο που μπορεί να κάνει είναι να φωτίζει –και επομένως να απελευθερώνει από αδικαιολόγητους φόβους ή αυταρέσκειες αυτάρκειας– τη «σκοτεινή» πλευρά εννοιών όπως: Δύση, Ανατολή, Ελληνικότητα, Κλασικισμός, Παράδοση, αλλά και των δυαδικών διπόλων τους, τόσο στο επίπεδο της έρευνας όσο και στο επίπεδο της καθημερινής αρχιτεκτονικής πρακτικής. ■

με: «Ἡρώνας Ἀλεξανδρείας περί αὐτοματοποιητικῆς [...] τοιάδε κατασκευάζονται ναοὶ ἢ βωμοὶ σύμμετροι [...]» (σελ. 168V).

6. A. V. Zoubov, «Leon Battista Alberti et les auteurs du Moyen Age», ό.π.
7. Στο «Επαρχικόν Βιβλίον» (X αιώνας) συναντάται ένα συνοπτικό θεωρητικό κείμενο

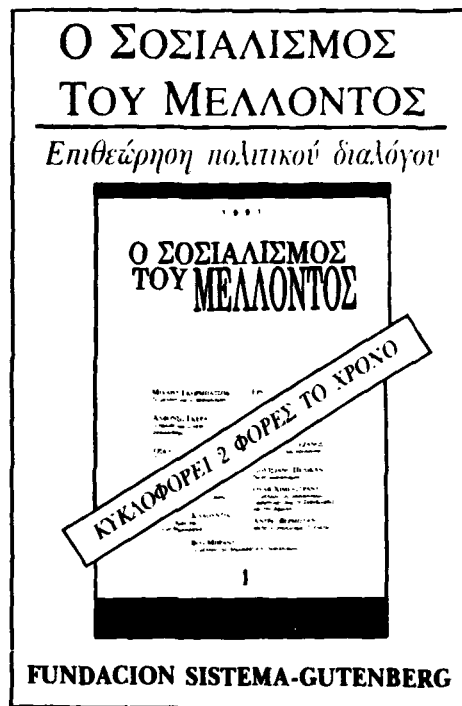

που βασίζεται στον Εμπεδοκλή και σε αυτό στηρίζεται η εσωτερική λογική ενός νομικού κειμένου που αφορά το χτισμένο περιβάλλον. Επίτιτλος αυτών των κειμένων είναι: «ἀπό τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἧτοι ἡθῶν τῶν ἐν Παλαισίνῃ».

8. Χφ. Par. grec. suppl. 265, σελ. 11R.
9. Μελετιίου, *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα* [...], Βενετία 1728, σελ. 350.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Philippos Oreopoulos, *Histoire de la pensée sur la ville et l'architecture en Grèce du XVe au XIXe siècle*. Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I - Sorbonne-, dirigée par S. Andrachas, τόμ. I - II, Février 1990.
2. Σε αυτή την κατεύθυνση η πιο πρόσφατη εργασία που αφορά τον δυτικό κλασικισμό είναι: A. Tzonis, L. Lefavre, et D. Bilodeau, *Le classicisme en architecture, la poétique de l'ordre*. Dunond, Paris, 1985. Όσον αφορά τη χρήση αρμονικών χαραξέων στους βυζαντινούς ναούς: Ν. Μουτσόπουλος, «Μορφολογικές παρατηρήσεις και αρμονικές χαραξείς στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς», *Annales d'Esthétique*, τόμ. II, Αθήνα 1963, σελ. 73-77.
3. Philippos Oreopoulos, *Histoire de la pensée sur la ville et l'architecture en Grèce du XVe au XIXe siècle*, ό.π. σελ. 61. και A. V. Zoubov, «Leon Battista Alberti et les auteurs du Moyen Age», *Medieval and Renaissance studies*, τόμ. IV, 1958.
4. Γ. Παχυμέρης, «Περί αρμονικής», εκδ. A. Vincent, *Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du Roi*, 16 (1847), σελ. 384.
5. Στο χφ. Par. gr. 2340 (XV αιώνα) διαβάζου-

ΗΛΙΑΣ ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ

1. Περιβαλλοντική και αναπτυξιακή κρίση

ΗΣΥΖΗΤΗΣΗ για το περιβάλλον, τουλάχιστον τις δύο τελευταίες δεκαετίες που βρίσκεται σε συνεχή έξαρση και αυξανόμενη επικαιρότητα, έχει προκαλέσει έντονους και σοβαρούς προβληματισμούς. Η αιτία της προβληματικής αυτής είναι ότι ζούμε σε μια εποχή *περιβαλλοντικής κρίσης*, που δεν είναι μόνο περιβαλλοντική.

Πολλοί θεωρούν ότι η προβληματική αυτή είναι ένας άλλος τρόπος να βλέπουμε τα ίδια πράγματα που απασχολούν διαχρονικά τον άνθρωπο. Ακόμα περισσότερο, ότι σήμερα δίνουμε ένα άλλο καινούργιο όνομα σε παλιά –υπάρχοντα ανέκαθεν– προβλήματα επιστημονικού ή πρακτικού χαρακτήρα. Παρά την –μερική έστω– ορθότητα των ισχυρισμών αυτών, το ζήτημα δεν είναι φυσικά μια απλή αλλαγή ορολογίας. Είναι προφανώς κάτι πολύ βαθύτερο, που δημιουργεί νέες αφορμές αλλά και ευκαιρίες για τη φιλοσοφική σκέψη στον ατέρμονα αγώνα της για την κατανόηση του κόσμου και του ανθρώπου.

Η περιβαλλοντική κρίση δεν είναι ένα πρόβλημα τεχνοκρατικό που μπορεί να λυθεί με έναν εξίσου τεχνοκρατικό και ταυτόχρονα θεαματικό τρόπο, όπως μας έχει συνηθίσει η σύγχρονη επιστήμη και τεχνική σε μεμονωμένες περιπτώσεις (π.χ. ιατρικά ή κατασκευαστικά επιτεύγματα του αιώνα μας). Το περιβαλλοντικό ζήτημα επαναφέρει σήμερα προς επανεξέταση σοβαρά θέματα επιστημολογικού χαρακτήρα αλλά και δεοντολογίας, είτε σε ατομικό επίπεδο (ηθική) είτε σε συλλογικό (πολιτική).

Οι προεκτάσεις αυτές, που θέτουν σφαιρικότερα το θέμα, βρίσκουν εξήγηση στο γεγονός ότι η περιβαλλοντική κρίση συνδέεται οργανικά με αυτό που ονομάζουμε *αναπτυξιακή κρίση*. Από μια άποψη η πρώτη είναι το σύμπτωμα ή η συνέπεια της δεύτερης (σχέση αιτίας και αποτελέσματος).¹ Πιο εύστοχα, καθεμία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ξεχωριστή όψη του ίδιου πράγματος, το οποίο δεν είναι τίποτε άλλο παρά η γενικότερη και ποικιλόμορφη *κρίση πολιτισμού* της σύγχρονης εποχής.

Αυτή η αναπτυξιακή και πολιτισμική κρίση έχει οδηγήσει τα τελευταία τριάντα

χρόνια σε μια νεότερη κριτική του μοντέλου της *βιομηχανικής κοινωνίας* και του *βιομηχανικού πολιτισμού*, που οικοδόμησε ο άνθρωπος στους δύο τελευταίους αιώνες. Έτσι, πλάι στις κλασικές αναλύσεις για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τις κοινωνικές ανισότητες και την αλλοτρίωση του ανθρώπου και της ανθρώπινης εγγασίας, προστίθενται οι αναλύσεις για τη «σύγχρονη» φτώχεια, τον φαύλο κύκλο των αναγκών, τον παραγωγισμό και τον καταναλωτισμό (κοινωνία της αφθονίας), τη διπλή σπατάλη της ανάπτυξης (πλούσιες και φτωχές χώρες), τη «βιομηχανία» αντιρρούπανσης (παραγωγή, ρύπανση, απορρόπηση).

Στο πλαίσιο του προβληματισμού αυτού η έννοια του περιβάλλοντος σε σχέση με την ανάπτυξη είναι καθοριστικής σημασίας, γιατί αποτελεί «κλειδί» για την κατανόηση και την οικοδόμηση ενός νέου «παραδείγματος», μιας νέας σύνθεσης που επιχειρεί να πραγματώσει η ανθρώπινη κοινότητα στις μέρες μας.²

2. Περιβάλλον και ανάπτυξη: Δύο έννοιες αλληλένδετες

Η έννοια του περιβάλλοντος είναι μια έννοια αρκετά ασαφής, σχετική και αμφιλεγόμενη, όπως ακριβώς και εκείνη της ανάπτυξης. Η πληθώρα των ορισμών³ που έχουν δοθεί κατά καιρούς και από διάφορες οπτικές (οικολογικές-οικονομικές-γεωγραφικές κ.λπ.) αποδεικνύει ακριβώς τις προαναφερθείσες ιδιότητες. Εδώ επιχειρούμε μια συνοπτική αλλά ενδεικτική αναφορά.

Μια πρώτη συμβατική άποψη έχουμε από τα διάφορα νομοθετικά κείμενα στα οποία το περιβάλλον ορίζεται, σε γενικές γραμμές, ως το σύνολο των παραγόντων και στοιχείων⁴ που, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους, επηρεάζουν τη ζωή και την ύπαρξη του ανθρώπου, της φύσης και της ιστορικής κληρονομιάς.

Ειδικά στο πρόγραμμα του ΟΗΕ για το περιβάλλον (UNEP), αυτό ορίζεται ως η *συνολική κατοικία του ανθρώπου* (Habitat total): Ένας ορισμός υπερβολικά γενικός, που χρειάζεται συγκεκριμενοποίηση. Από διάφορους έχει προταθεί η διάκριση σε τρεις βασικούς παράγοντες, που αλληλεπιδρούν:

● Το φυσικό πλαίσιο (φύση, φυσικοί πόροι κ.λπ.)

- το κοινωνικό πλαίσιο (θεσμοί, κοινωνική οργάνωση, σύστημα αξιών)
- οι «τεχνοδομές» που δημιουργεί ο άνθρωπος.

Υπάρχει επίσης και η «ουστημική» προσέγγιση που βασίζεται στα βιολογικά μοντέλα και τις αρχές της κυβερνητικής, όπου το περιβάλλον αποτελεί ένα σύστημα, δηλαδή σύνθετη οντότητα στοιχείων και σχέσεων. Σχετικός είναι και ο ορισμός του περιβάλλοντος ως συστήματος διαντιδράσεων φυσικών και κοινωνικών διαδικασιών, όπου ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο.

Από μια άλλη νομικοπολιτική οπτική το περιβάλλον αντιπροσωπεύει το χώρο και τα πράγματα. Ταυτίζεται δηλαδή με τον κόσμο και τη φύση, που θεωρούνται *αντικείμενα* σε σχέση με τον *άνθρωπο-υποκείμενο*. Εδώ ο χώρος και η φύση εννοούνται τόσο σε τοπικό επίπεδο, όσο και σφαιρικά σε ολόκληρο τον πλανήτη: ο άνθρωπος απέναντι στη γη (του) και τη Γη.

Από την άλλη πλευρά η έννοια της ανάπτυξης, μέσα από τις πολλές και διαφορετικές εκδοχές της, διαγράφεται ως η ιδιόμορφη εκείνη συνθήκη και διαδικασία που επιλέγει και χρησιμοποιεί μια κοινωνία σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, για να εφαρμόσει ένα σχέδιο και πρόγραμμα ζωής που ανταποκρίνεται στο δικό της *σύστημα αξιών*. Αποτελεί δηλαδή η ανάπτυξη ιδιαίτερη *στρατηγική* για κάθε χώρο-κοινωνικό σχηματισμό. Είναι μια σύνθετη διαδικασία *εξέλιξης* και *μετασχηματισμού* μιας κοινωνίας, όχι μόνο οικονομικού αλλά και κοινωνικού και τελικά ιστορικού χαρακτήρα, προς μια κατάσταση ανώτερης τάξης και ισορροπίας. Είναι, επομένως, έννοια *σχετική* γιατί κάθε φορά αναφέρεται σε διαφορετικούς παράγοντες – φυσικούς ή ανθρωπογενείς.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα στοιχεία που υπάρχουν στους ορισμούς της έννοιας του περιβάλλοντος (φυσικές και ανθρωπογενείς διαδικασίες) αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία και της έννοιας της ανάπτυξης. Και στις δύο έννοιες εμπλέκονται παράμετροι που σχετίζονται με κοινωνικές και πολιτιστικές (εθμικές) αντιλήψεις, και επίσης αντιλήψεις για την ηθική και το δίκαιο, πράγματα δηλαδή που αποτελούν ευρύτερες πολιτισμικές αξίες. Δεν αρκεί, επομένως, μόνον η επιστημονική γνώση για να αποσαφηνισθούν οι έννοιες του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης ακόμα και ως προς τον πιο στενό ορισμό ή περιεχόμενό τους. Γιατί είναι έννοιες αδιαχώριστες από ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές.

Χαρακτηριστική, από επιστημολογική και πολιτισμική σκοπιά, είναι η παρατήρηση του Αμερικανού γεωγράφου Carl Sauer που αποφαίνεται ότι «το περιβάλλον δεν είναι τίποτε άλλο παρά το σύνολο των γνώσεων που έχουν αυτοί που το κα-

τοικούν: Οι φυσικοί πόροι είναι οι εκτιμήσεις ενός πολιτισμού πάνω στο περιβάλλον του».⁵ (Αναφέρεται στο βιβλίο του Ρ. Γουγου *Pour une géographie humaine*, Paris 1973, σελ. 240).

3. Από την προστασία του περιβάλλοντος στην περιβαλλοντική διαχείριση και ανάπτυξη

Από τις παραπάνω θέσεις γίνεται σαφές ότι το περιβάλλον δεν αποτελεί ένα πρόθετο –διακοσμητικού χαρακτήρα– στοιχείο στην αναπτυξιακή διαδικασία, όπως συχνά παρουσιάζεται, αλλά μια ουσιαστική διάσταση (παράμετρο) της ανάπτυξης. Και αντίστροφα, ανάπτυξη με τη σωστή έννοια δεν νοείται χωρίς την περιβαλλοντική συνιστώσα. Άρα, αυτό που ονομάζουμε *προστασία του περιβάλλοντος* δεν είναι παρά η αποδοχή ενός μοντέλου ανάπτυξης το οποίο έχει στόχο την αναπαραγωγή του συνολικού ανθρώπινου οικοσυστήματος μέσα από μια νέα, κάθε φορά, κατάσταση ισορροπίας.

Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση που δεν έχει μόνο θεωρητική, αλλά και πρακτική χρησιμότητα. Η πολυχρησιμοποιημένη έννοια της «προστασίας» δεν είναι η ενδεδειγμένη για να δηλώσουμε τη στάση και τη δράση μας σε σχέση με το περιβάλλον. Γιατί διαιωνίζει την κυρίαρχη άποψη που διαχωρίζει την αναπτυξιακή και παραγωγική λειτουργία από το περιβάλλον.

Η σημερινή περιβαλλοντική κρίση που αναφέραμε στην αρχή είναι ακριβώς αυτός ο «παρά φύσιν» διαχωρισμός της διαδικασίας της προστασίας του περιβάλλοντος από τη διαδικασία της ανάπτυξης.

Για το λόγο αυτό, είναι ορθότερο να μιλάμε για *περιβαλλοντική διαχείριση* ή *ακόμα και περιβαλλοντική ανάπτυξη* που είναι όροι με θετικό νόημα, αντί για τον όρο *προστασία* ο οποίος πέρα από τη διχαστική άποψη περιβάλλον-ανάπτυξη εισάγει και μια αρνητική διάσταση: προστατεύουμε δηλαδή το περιβάλλον από κάτι «κακό», την ανάπτυξη, που πρέπει να σταθεί κανείς απέναντί του αμυνόμενος και αρνητικός. Συντηρείται έτσι ένας δυϊσμός –το «καλό» περιβάλλον και η «κακή» ανάπτυξη– που εκτός του ότι είναι, όπως είδαμε, εξωπραγματικός και χωρίς νόημα, είναι επίσης μεθοδολογικά ανεπαρκής και πρακτικά αναποτελεσματικός.

Εδώ πρέπει να ανοίξουμε παρένθεση για να υπενθυμίσουμε ότι αντίθετα με το σημερινό βιομηχανικό μοντέλο ανάπτυξης που δεν έχει οργανική σχέση με τη φύση, η παραδοσιακή προβιομηχανική κοινωνία είχε ως παραγωγική βάση την εκμετάλλευση των *τοπικών φυσικών πόρων* (δάση, θάλασσα, εδάφη κ.λπ.), και επομένως ήταν άμεσα συνδεδεμένη και εξαρτημένη από το περιβάλλον που η ίδια –για το λόγο αυτό– προστάτευε. Οι άνθρωποι, ως συντελεστές παραγωγής, έκαναν *περιβαλλοντική διαχείριση* χωρίς να το συνειδητοποιούν. Όπως χαρακτηρίστικά αναφέρει ο Ignacy Sachs στο βιβλίο του *Strategies de l'ecodéveloppement*, οι παραδοσιακές κοινωνίες έκαναν ανάπτυξη όπως ο κ. Jourdain του Μολιέρου έκανε πρόζα χωρίς να το ξέρει.

μιας περιβαλλοντικής ανάπτυξης προϋποθέτει κατ' αρχήν την άρση των δυσκολιών που προέρχονται από την αντίθεση της τοπικής με τη σφαιρική – πλανητική – κλίμακα του χώρου, και της βραχυπρόθεσμης με τη μακροπρόθεσμη κλίμακα του χρόνου. Πράγματι, κανένας ανθρώπινος

γικής του ανθρώπου.

Γίνεται έτσι δυνατή η «σύναψη» ενός άγραφου «συμβολαίου» ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση με στόχο τη *συμβίωση* και των δύο το οποίο ο M. Serres ονομάζει «Φυσικό Συμβόλαιο» κατ' αναλογία με το, επίσης άγραφο, Κοινωνικό Συμβόλαιο που δημιούργησε τις ανθρώπινες κοινωνίες και συμβιώσεις.

Από τη νέα αυτή σχέση του ανθρώπου, ως *ισότιμοι εταίροι* του κόσμου και της φύσης, προκύπτει και η νέα στάση και «συμπεριφορά» του απέναντί της: Έτσι κάθε θεσμός, κάθε επιλογή, κάθε πολιτική και κάθε δράση θα «ελέγχεται» και θα «εγκρίνεται» από τον άλλο «εταίρο», τον φυσικό κόσμο, το περιβάλλον. Αυτή και μόνο μπορεί να είναι στο εξής η νέα πορεία του ανθρώπου πλάι στη φύση.⁶

Σήμερα, η Γη και η Φύση απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από τον εξυπηρετικό προς τον άνθρωπο ρόλο της, δηλαδή το ρόλο του ενδιάμεσου παράγοντα-καταλύτη για τη στερεοποίηση των ανθρώπινων δεσμών και την ύπαρξη της ανθρώπινης κοινότητας (Δίκαιο, θεσμοί κ.λπ.), και αποκτά σχετική *ανεξαρτησία*.

Η νέα πραγματικότητα απαιτεί να μιλάμε για τη φύση ανεξάρτητα από τη δική μας ύπαρξη και παρουσία. Η Γη υπήρχε, μπορεί να υπάρχει και θα υπάρξει ασφαλώς στο μέλλον χωρίς εμάς ή τους απογόνους μας.

Η κατανόηση του γεγονότος αυτού από τον άνθρωπο ως άτομο και ως συλλογικότητα θα καταστήσει δυνατή την αρμονική *συμβίωσή* του με τη Γη, και άρα την *επιβίωσή* του πάνω σ' αυτή.

5. Προς ένα νέο σύστημα αξιών για την ανάπτυξη

Η ιδέα της συμβίωσης του ανθρώπου με τη φύση δεν είναι καινούργια. Δεκαπέντε χρόνια πριν ο Rene Dubos⁹ είχε επίσης διατυπώσει μια παρόμοια πρόταση, όπως και άλλοι διανοητές. Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι οι συνέπειες, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, της άποψης αυτής. Η φύση και η γη δεν θεωρείται ένα οικοσύστημα που πρέπει να παραμείνει άθικτο, ούτε όμως και να τύχει ληστρικής εκμετάλλευσης. Είναι ένας «χώρος» που πρέπει να «καλλιεργηθεί» αναπτύσσοντας τις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η φύση δεν «γνωρίζει» πάντοτε καλύτερα από τον άνθρωπο. Συμβαίνει μάλιστα να δημιουργεί μερικές φορές οικοσυστήματα που χαρακτηρίζονται από σπατάλη ενέργειας και έλλειψη βιωσιμότητας. Αντίθετα, η δημιουργία τεχνητών οικοσυστημάτων, περιβαλλοντικά πιο αποτελεσματικών από πολλά φυσικά, ήταν και είναι πάντα εφικτή από τον άνθρωπο. Παράδειγμα η

Η αμεσότητα της παραγωγικής εξάρτησης (και της επιβίωσης σε τελική ανάλυση) συνέβαλε «αυτόματα», μέσα από τη λειτουργία της ζωής και της παραγωγής, στη δημιουργία μιας οικολογικής αντίληψης και νοοτροπίας απέναντι στη φύση, που ταύτιζε οργανικά την ανάπτυξη με τη φροντίδα για το περιβάλλον.

Έτσι, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, η σωστή χρήση και εκμετάλλευση των φυσικών πόρων αποτελούσε την αποτελεσματικότερη προστασία τους, ενώ σήμερα που αυτοί έχουν κηρυχθεί «προστατευόμενα» ή «προστατευτέα» είδη κανένας δεν ενδιαφέρεται για την τύχη τους, γιατί θεωρούνται στοιχεία «μουσειακά» και «διακοσμητικά» που δεν έχουν, φανερά τουλάχιστον, λειτουργική σύνδεση με το παραγωγικό και κοινωνικό «γίγνεσθαι».

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αυτό του είδους την περιβαλλοντική ανάπτυξη ως μια *οικοανάπτυξη* ή *αυτοανάπτυξη* – όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί ήδη από πολλούς. Το πρόβλημα όμως δεν είναι η ονομασία, όσο η δυνατότητα πραγματοποίησης μιας τέτοιας προοπτικής στη σύγχρονη εποχή, που η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία *συνειδητή* και άρα προϋποθέτει σχεδιασμό και προγραμματισμό.

4. Οι νέες προϋποθέσεις της ανθρώπινης ανάπτυξης: Το Φυσικό Συμβόλαιο

Η σημερινή προοπτική της πραγμάτωσης

σχεδιασμός και προγραμματισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει την ανανεωσιμότητα των ανανεώσιμων πόρων ή τη διαχρονική αλληλεγγύη των γενεών – βασικές αρχές της οικοανάπτυξης – χωρίς να κινηθεί και σε άλλους μεγαλύτερους χωρικούς και χρονικούς ορίζοντες και χωρίς να λάβει υπόψη του τη νέα πραγματικότητα των σχέσεων ανθρώπου και περιβάλλοντος (με την έννοια της Γης, της φύσης και του κόσμου που αναφέραμε στους ορισμούς).

Σήμερα, η (επικίνδυνη) αντίδραση της φύσης απέναντι στην (επικίνδυνη) ανθρώπινη δράση – ή, καλύτερα, απέναντι στις πολλές τοπικές δράσεις – δεν είναι τοπικού χαρακτήρα αλλά σφαιρικού, δηλαδή πλανητικού: οι πολλές ανθρώπινες δράσεις έχουν προκαλέσει τη συνολική – σφαιρική – αντίδραση του πλανήτη.⁷ Η νέα αυτή πραγματικότητα διαμορφώνει μια νέα σφαιρική ισορροπία και «άρθρωση» ανάμεσα στις φυσικές και κοινωνικές οντότητες (ή διεργασίες), δηλαδή ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο, ή τον άνθρωπο και τα πράγματα. Μόνο που τώρα ο κόσμος και τα πράγματα «στέκονται» ως *υποκείμενα*, ιδίως με τον άνθρωπο, γεγονός που δεν ίσχυε μέχρι σήμερα λόγω της κυριαρχικής και κτητικής στάσης του ανθρώπου πάνω στα φυσικά «αντικείμενα».

Αυτό σημαίνει ότι αυτά είναι πλέον για πρώτη φορά υποκείμενα «δικαίου» (και άρα δικαιωμάτων), και όχι παθητικά αντικείμενα ιδιοκτησίας *έστω* και *συλλο-*

γεωργία στις ποικίλες μορφές της. Πρέπει, επομένως, να εγκαταλείψουμε τα ψεύτικα κριτήρια για τη «φυσικότητα» ή «τεχνητότητα» των οικοσυστημάτων και εφαρμόζοντας τη συμβιωτική αρχή ανθρώπου-φύσης, να βρούμε τρόπους οικολογικά εφικτούς για την αξιοποίηση και «καλλιέργεια» των φυσικών πόρων.

Η αντίληψη ότι το σταμάτημα της ανάπτυξης θα προσέφερε λύσεις δεν είναι μόνο ένα σόφισμα αλλά και σκέψη κοινωνικά απαράδεκτη. Η συλλογική ευθανασία δεν έχει ακόμα εφαρμοστεί πουθενά.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, η νέου τύπου ανάπτυξη, οικοανάπτυξη, αυτοανάπτυξη, ενδογενής ανάπτυξη ή όπως κι αν την ονομάσουμε, στέκεται εξίσου μακριά από τον στενό οικονομισμό και τον εξτρεμιστικό οικολογισμό. Αλλά γι' αυτού του είδους την ανάπτυξη μια νέα σύνθεση των κοινωνικών και φυσικών επιστημών είναι αναγκαία, προκειμένου να κατανοήσουμε τις διαντιδράσεις των φυσικών και κοινωνικών διαδικασιών. Κατανόηση απολύτως απαραίτητη για τη δημιουργία ενός νέου ολιστικού αξιωματικού που θα οδηγήσει στην επιλογή και εφαρμογή του κατάλληλου μοντέλου ανάπτυξης, συμβατού με τη νέα πραγματικότητα της αναγκαστικής, όπως από τώρα διαγράφεται, συμβιωτικής πορείας Ανθρώπου-Φύσης. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

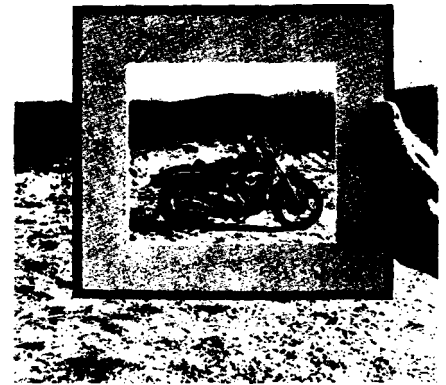
1. Ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με τη διπλοκή των προβλημάτων του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης μπορεί να βρει κανείς στην έκθεση της επιτροπής BRUNDT-LAND (*Our Common Future* p.p. 37-41, *New approaches to Development and Environment*). Είναι επίσης γεγονός ότι παρόμοιες αντιλήψεις είχαν υιοθετηθεί από την πρώτη παγκόσμια περιβαλλοντική διάσκεψη του ΟΗΕ, στη Στοκχόλμη το 1972.
2. Η νέα σύνθεση ή «παράδειγμα» επιχειρείται τόσο σε επίπεδο επιστημονικών ιδεών και ρευμάτων (θεωρίες της «Γαίας» κ.λπ.), όσο και σε επίπεδο πολιτικών διακηρύξεων και πολιτικής πρακτικής στον διεθνή χώρο από πλευράς ΟΗΕ και άλλων διεθνών οργανισμών.
3. Από τη μελέτη των ορισμών αυτών φαίνεται ότι υπάρχει μια μαξιμαλιστική τάση να διευρύνεται συνεχώς το περιεχόμενο της έννοιας του περιβάλλοντος, ώστε να περιλαμβάνει όλες τις διαστάσεις του υλικού κόσμου (φυσική, λειτουργική, συμβολική) και όλες τις όψεις της ανθρώπινης ζωής και δράσης (ιστορική, κοινωνική, πολιτιστική κ.λπ.). Έτσι όλοι τείνουν να ορίζουν ως περιβάλλον οτιδήποτε επηρεάζει τις ανθρώπινες δραστηριότητες αλλά και οτιδήποτε επηρεάζουν με τη σειρά τους οι δραστηριότητες αυτές.
4. Οι έννοιες «στοιχεία» και «παράγοντες» είναι γενικοί όροι που μπορεί να εκφράζουν αντικείμενα, πράγματα, μορφές ύλης ή ε-

νέργειας καθώς και είδη ή μορφές καταστάσεων, συστημάτων, δομών και παντός είδους σχέσεις όλων αυτών.

5. Ο Carl Ortwin Sauer (1889-1975) ήταν ένας γεωγράφος που ενώ αναγνώριζε την αξία του φυσικού περιβάλλοντος είχε δημιουργήσει ιδιαίτερη τάση στην αμερικανική σχολή για τη μεγάλη σημασία του πολιτισμού ως παράγοντα ανάπτυξης του χώρου (τοπίου), όπου ζει και κινείται ο άνθρωπος.
6. Η έννοια της προστασίας του περιβάλλοντος με τη σωστή της ερμηνεία είναι η ορθολογική διαχείριση, διατήρηση, συντήρηση, αποκατάσταση, αναβάθμιση και βελτίωση του περιβάλλοντος. Προτιμότερη απ' όλες είναι η χρήση της έννοιας «διαχείριση», που είναι πιο λειτουργική και περιεκτική και έχει χρησιμοποιηθεί από το 1970 στο συνέδριο της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη (ΟΕΕ) του ΟΗΕ. Θα μπορούσε επίσης να υιοθετηθεί η έννοια «οργάνωση του περιβάλλοντος», αντίστοιχη με την «οργάνωση του χώρου». Ο όρος αυτός έχει χρησιμοποιηθεί κατά τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Διπλώματος Επιστημών Περιβάλλοντος (DESE). Τέλος, παραπλήσια σημασία έχει και ο όρος «σχεδιασμός του περιβάλλοντος» ή «περιβαλλοντικός σχεδιασμός» (*environmental planning*) που έχει ήδη χρησιμοποιηθεί πολύ στην Βρετανία και στις ΗΠΑ.
7. Γύρω από το πρόβλημα των αντιδράσεων της φύσης απέναντι στην επέμβαση του ανθρώπου αναφέρονται πολλοί συγγραφείς στο πλαίσιο της θεωρίας της Γαίας, που εξετάζει τον πλανήτη μας ως ενιαίο ζώντα οργανισμό. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η τρύπα του όζοντος στην ατμόσφαιρα κ.λπ. θεωρούνται ως τέτοιου είδους «αντιδράσεις». Σχετικές ενδιαφέρουσες απόψεις εκφράζονται στο βιβλίο της E. Sahtouris (ιδιαίτερα στο κεφ. 4, σελ. 68-87) καθώς και στα βιβλία των J. Gribbin και J. Lovelock, που αναφέρονται στη βιβλιογραφία.
8. Στην ουσία εδώ πρόκειται για την ίδια αντίληψη -της μη κυριαρχικής θέσης του ανθρώπου απέναντι στη φύση- όπως αυτή παρουσιάζεται στις θεωρίες της Γαίας, αλλά στη νομοπολιτική της έκφραση.
9. Βλέπε το ενδιαφέρον άρθρο του R. Dubos «Symbiosis between the earth and human kind» στο περιοδικό *Science*, αρ. 219, Νοέμβριος 1977.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Capra Fritjof, *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture*, New York, Simon and Schuster, 1982.
- Dasmann R.F. *Planet in Peril*, UNESCO - Penguin Books 1972.
- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, *Η διεπιστημονική προσέγγιση της Ανάπτυξης* (Πρακτικά Συνεδρίου), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1990.
- Gorz André, *Ecologie et Politique*, Paris, Seuil, 1978.
- Gourou Pierre, *Pour une Géographie Humaine*, Paris, Flammarion, 1973.
- Gribbin John, *Hothouse Earth: The Greenhouse Effect and Gaia*, England, Black Swan, 1990.
- Illich Ivan, *Energie et Equité*, Paris, Seuil, 1975.

Lovelock James, *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford, Oxford University Press, 1982.

Lovelock James, *The Ages of Gaia: A Biography of our Living Earth*, New York, Norton, 1988.

Sachs Ignacy, *Strategies de l'Ecodéveloppement*, Paris, Editions Ouvrierres, 1980.

Sarre P. - Pryce R. - Hoogkiss A. κ.ά., *Man and Environment*, Ελληνική έκδοση, Αθήνα, Π. Κοντισουμπός ΑΕ, 1987.

Sahtouris Elisabet, *Γαία: Το ανθρώπινο ταξίδι από το χάος στον κόσμο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1990.

Serres Michel, *Le Contrat Naturel*, Paris, F. Bourin, 1990.

Simonet Dominique, *L'Ecologisme*, Paris, PUF, 1979.

World Commission on environment and development, *Our Common Future*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1987.

Προβλήματα ταυτότητας της Δημόσιας Επιχείρησης με ειδική αναφορά στον σιδηρόδρομο:

Πιθανά διδάγματα από τη διεθνή εμπειρία

ΙΟΥΔΑΝΗΣ Κ. ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πρόλογος

Η ΚΑΚΟΔΑΙΜΟΝΙΑ των περισσότερων ελληνικών δημοσίων επιχειρήσεων θεωρείται συνήθως συνάρτηση της περιορισμένης τεχνολογικής τους δυνατότητας. Στην ειδική περίπτωση των Ελληνικών Σιδηροδρόμων, τόσο ο ίδιος ο ΟΣΕ όσο και επιστημονικές δημοσιεύσεις, ημερίδες κ.λπ., έχουν, αν όχι επαρκώς, πάντως σε μεγάλο βαθμό ασχοληθεί με τα επιθυμητά τεχνολογικά χαρακτηριστικά ενός ανεπτυγμένου σιδηροδρόμου, κυρίως σε ό,τι αφορά τα επιμέρους λειτουργικά του υποσυστήματα (Εκμετάλλευση, Εξή/Τροχαίο Υλικό, Γραμμή/Μόνιμες Εγκαταστάσεις, Σηματοδότηση/Τηλεπικοινωνίες). Ο υπερτονισμός της πραγματικής ή υποτιθέμενης τεχνολογικής ανεπάρκειας έχει επιβάλει πλήρη συσκότιση σχεδόν άλλων προβλημάτων, αιτίων της αναποτελεσματικότητας της δημόσιας επιχείρησης, εξίσου, αν όχι περισσότερο, βασικών. Στο παρόν δημοσίευμα θα εξεταστούν τρεις κατηγορίες τέτοιων προβλημάτων: (1) προβλήματα που σχετίζονται με το χαρακτήρα της δημόσιας επιχείρησης και ειδικότερα του σιδηροδρόμου, (2) προβλήματα που σχετίζονται με τους σκοπούς ύπαρξης της δημόσιας επιχείρησης, και (3) προβλήματα που σχετίζονται με τον έλεγχο της δημόσιας επιχείρησης από την πλευρά του κράτους-ιδιοκτήτη. Το άρθρο ταξινομεί και παρουσιάζει απόψεις που συναντήθηκαν κατά την εξέταση της διεθνούς βιβλιογραφίας των σιδηροδρομικών και άλλων δημοσίων επιχειρήσεων και σχηματοποιεί, έτσι, ένα πιθανό πεδίο προβληματισμού και σύγκρουσης απόψεων, που θα μπορούσε να καταστήσει γονιμότερο το διάλογο για το μέλλον των ελληνικών δημοσίων επιχειρήσεων, και ειδικότερα αυτών του τομέα των μεταφορών.

2. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της δημόσιας επιχείρησης

Υπάρχουν δύο ειδών απαντήσεις στο ερώτημα γιατί θα έπρεπε να υπάρχουν δημόσιες επιχειρήσεις. Ο πρώτος τύπος απάντησης σχετίζεται με την ιδεολογία και

την πάλη των τάξεων. Ο δεύτερος με την οικονομία και/ή την κοινωνική αποτελεσματικότητα.¹ Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι πλήρης στο βαθμό που ο δεύτερος τύπος απάντησης περιλαμβάνεται (ή, τουλάχιστον, θα έπρεπε να περιλαμβάνεται) στον πρώτο. Ας εξετάσουμε λοιπόν εδώ μόνο τον δεύτερο τύπο απάντησης, με την ελπίδα ότι έτσι διευκολύνουμε και τη διάσπαση των πρακτικών συνεπειών του πρώτου. Ο περιορισμός αυτός δικαιολογείται επιπροσθέτως από το γεγονός ότι στις δυτικές κοινωνίες το μεγαλύτερο μέρος των εθνικοποιήσεων δεν πραγματοποιήθηκε υπό την επίδραση ιδεολογικών όρων, αλλά μάλλον από εκτιμήσεις οικονομικής και κοινωνικής αποτελεσματικότητας.²

2.1. Η ανάγκη για ένα ρυθμιζόμενο περιβάλλον

Η παρούσα ιστορική περίοδος χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια αναβίωσης του «φιλελεύθερου» μοντέλου ανάπτυξης τόσο σε οικονομικούς, όσο και σε ιδεολογικούς και πολιτικούς όρους. Οι επιπτώσεις της υιοθέτησης αυτού του μοντέλου στον τομέα των μεταφορών θα μπορούσαν σε γενικές γραμμές να περιγραφούν σαν μια κίνηση προς την κατεύθυνση της κατάργησης ελέγχων και περιορισμών (deregulation). Η κατεύθυνση αυτή, που συνεπάγεται αυξημένο ανταγωνισμό και δραστηριότητες μεταφορών καθοριζόμενες από τους νόμους της αγοράς, συνδέεται συνήθως με την ιδιωτικοποίηση μεγάλων δημοσίων επιχειρήσεων μεταφορών (π.χ. British Airways).

Παρά την ύπαρξη της σύγχρονης αυτής τάσης για υιοθέτηση του «φιλελεύθερου», σε αντίθεση με το «κεϋνσιανό», μοντέλου ανάπτυξης των δυτικών κοινωνιών, δεν έχει συζητηθεί πολύ η περίπτωση της κατάργησης της κρατικής παρέμβασης στον τομέα των σιδηροδρομικών μεταφορών. Η μοναδική σχεδόν εμπειρία στο θέμα αυτό προέρχεται από τις ΗΠΑ,³ αλλά αναφέρεται σε ένα εντελώς ειδικό περιβάλλον, που χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη πλήθους ανταγωνιζόμενων σιδηροδρομικών εταιρειών. Επιπλέον, σε αυτό το περιβάλλον, η κατάργηση των κρατικών παρεμβάσεων αναφέρεται μόνο στις εμπο-

ρευματικές μεταφορές (οι οποίες αποτελούν και το κύριο προϊόν των αμερικανικών σιδηροδρόμων) και φαίνεται ότι θα οδηγήσει: (1) σε παραπέρα συγχωνεύσεις σιδηροδρομικών επιχειρήσεων, που αντικειμενικά θα διευκολύνουν μελλοντικά μονοπωλιακές καταστάσεις, και (2) σε ορθολογικοποίηση του μεγέθους του σιδηροδρομικού δικτύου, με την κατάργηση πολλαπλών συνδέσεων ανάμεσα σε τεμαχικά σημεία.⁴

Υπάρχουν όμως και σοβαρά θέματα που δεν έχουν επιλυθεί από τη νομοθεσία για κατάργηση των περιορισμών (deregulation legislation), κυριότερα από τα οποία είναι: (1) πόσο μεγάλη αύξηση του σιδηροδρομικού κομίστρου θα επιτραπεί, (2) σε ποιο βαθμό θα επιτραπεί σε νέες, σιδηροδρομικές ή μη, επιχειρήσεις να εισέλθουν στην ελκυστική αγορά της μεταφοράς άνθρακα, (3) ποια θα είναι η φορολογική πολιτική και η πολιτική επιδοτήσεων προς τους σιδηροδρόμους και τα ανταγωνιστικά μέσα μεταφοράς, (4) πώς θα αντιμετωπιστούν θεσμικά προβλήματα όπως οι συγχωνεύσεις σιδηροδρομικών επιχειρήσεων, η συνδικαλιστική πρακτική κ.λπ., και (5) με ποιο τρόπο θα ληφθούν υπόψη εξωτερικοί παράγοντες, όπως η εξοικονόμηση ενέργειας, η προστασία του περιβάλλοντος και η εθνική άμυνα.⁵

Σε οικονομικούς όρους, ο κρατικός περιορισμός (regulation) ιδιωτικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, ακραία μορφή του οποίου είναι η κρατικοποίηση, δικαιολογείται στην περίπτωση που υπάρχει ένα φυσικό μονοπώλιο. Όταν η είσοδος σε (ή η έξοδος από) μια αγορά είναι εύκολη, ακόμα κι ένα φυσικό μονοπώλιο έχει τα χαρακτηριστικά ανταγωνιστικής αγοράς, ελαχιστοποιώντας έτσι την ανάγκη για κρατικό έλεγχο. Ένα τέτοιο μονοπώλιο έχει ονομαστεί «υπό αμφισβήτηση μονοπώλιο» (contestable monopoly).⁶ Αν ο σιδηρόδρομος ήταν ένα «υπό αμφισβήτηση μονοπώλιο», το καθήκον της ρύθμισης του (regulation) θα απλοστενούνταν, αφού η αγορά θα μπορούσε να αναλάβει το μεγαλύτερο μέρος, αν όχι ολόκληρο το στόχο για την επίτευξη αποτελεσματικής τιμολόγησης και επένδυσης κεφαλαίων. Όμως, η σιδηροδρομική βιομηχανία δεν είναι ένα υπό αμφισβήτηση μονοπώλιο. Η είσοδος στην αγορά προϋποθέτει μακρά και επίπονη διαδικασία αγοράς γης. Η μελέτη και η κατασκευή μιας σιδηροδρομικής γραμμής προϋποθέτει μεγάλο χρόνο και δαπάνες. Η έξοδος από την αγορά είναι επίσης δύσκολη, τόσο εξαιτίας στοιχείων της κυβερνητικής πολιτικής ελέγχου, όσο και γιατί εμπλέκονται μεγάλες επενδυτικές δαπάνες που χρηματοδοτήθηκαν συνήθως μέσω δανεισμού, και οι οποίες δεν μπορούν εύκολα να μεταβιβαστούν σε άλλες αγορές. «Αν και οι γέφυρες, το έρμα, οι σιδηροτροχιές και οι συν-

δεσμοί μπορούν να μεταφερθούν από μια θέση σε μια άλλη, αυτό μπορεί να γίνει μόνο με πολύ μεγάλη δαπάνη».⁷ Υπάρχει λοιπόν ανάγκη κυβερνητικού ελέγχου των σιδηροδρομικών δραστηριοτήτων. Εναλλακτικές εκδοχές αυτού του ελέγχου υφίστανται ή έχουν προταθεί, ανήκοντας σε γενικές γραμμές στις κατηγορίες που παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα.

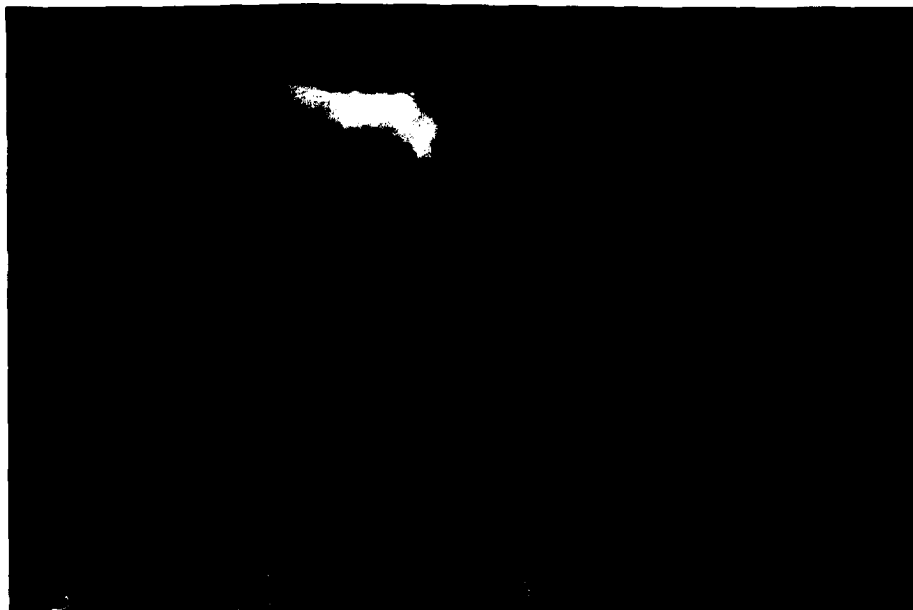
2.2. Μορφές κρατικής παρέμβασης στις σιδηροδρομικές δραστηριότητες

2.2.1. Κρατικός έλεγχος ιδιωτικών σιδηροδρομικών εταιρειών

Το καθεστώς αυτό χαρακτηρίζει την περίοδο από την εμφάνιση των σιδηροδρόμων έως περίπου τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μεταπολεμικά διατηρήθηκε σχεδόν μόνο στις ΗΠΑ, όπου στη δεκαετία του 1980 ξεκίνησε μια προσπάθεια για εξάλειψη των κυβερνητικών παρεμβάσεων και επιβολή ενός περισσότερο «φιλελεύθερου» πλαισίου λειτουργίας των σιδηροδρόμων. Το μεγαλύτερο μέρος των κρατικών περιορισμών στη λειτουργία των σιδηροδρόμων πηγάζει από τον μεσαιωνικό Βρετανικό Κοινό Νόμο (British Common Law), ο οποίος ίσχυε και για τους σιδηροδρόμους ως κοινούς μεταφορείς (common carriers).⁸ Εκείνη την εποχή, δόθηκαν στους ιδιοκτήτες μεταφορικών αμαξών και αργότερα στις εταιρείες καναλιών δικαιώματα λειτουργίας, ονομαζόμενα πιστοποιητικά κοινής διευκόλυνσης και α-

ναγκαιότητας. Τα δικαιώματα αυτά, χορηγούμενα από την κυβέρνηση, εξέφραζαν την ευρέως διαδεδομένη οικονομική έννοια καρτέλ, που λάμβανε χώρα μέσω του συστήματος των μεσαιωνικών συντεχνιών. Η έννοια όμως της κοινής μεταφοράς και των πιστοποιητικών για παροχή δικαιωμάτων κοινής μεταφοράς σε εταιρείες επέζησε ακόμα και μετά την εξαφάνιση των συντεχνιών. Αιτίες που εξηγούν τη συνέχιση των κυβερνητικών ελέγχων σε θέματα μεταφορών κατά τη διάρκεια του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα σχετίζονται με: (1) Το ταξίδι μέσα από επικίνδυνες περιοχές: η κυβέρνηση πίστευε ότι σε ανάλλαγμα των παρεχόμενων δικαιωμάτων μεταφοράς και των συνεπαγόμενων κερδών, οι μεταφορικές εταιρείες θα αναλάμβαναν τους αντίστοιχους κινδύνους και την ευθύνη για ζημιές ή καταστροφές. (2) Την ανάγκη συντήρησης τακτικής και αξιόπιστης υπηρεσίας μεταφοράς: η ανάγκη αυτή ήταν τόσο σημαντική, που απαιτούσε την προστασία μέσω νομοθετικής ρύθμισης, πάνω και πέρα από τις δυνατότητες και τις επιθυμίες της αγοράς, υπηρεσιών μεταφοράς, και (3) Τη δυνατότητα απόκτησης δικαιώματος διέλευσης: η μεταφορική εταιρεία χρειαζόταν κάποια εξουσία, η οποία δεν ήταν συνήθως απαραίτητη σε άλλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, ώστε να επιβάλει στους ιδιοκτήτες γης, με αντιστάθμισμα κάποια λογική αποζημίωση, την παραχώρηση της γης τους με στόχο την κατασκευή του συγκοινωνιακού άξονα.⁹

τόσο ο Βρετανικός Νόμος Καναλιών και Σιδηροδρόμων του 1854 όσο και ο Αμερικανικός Νόμος του Διαπολιτειακού Εμπορίου του 1887 προσπάθησαν να καταστήσουν σαφείς ορισμένες νομικές αρχές που περιλαμβάνονταν στον κοινό νόμο, και να διευκολύνουν την εφαρμογή τους.

Η λογική λοιπόν της έννοιας της κοινής μεταφοράς ήταν ότι η κυβέρνηση θα παραχωρούσε στις εταιρείες μεταφορών εξουσίες και προνόμια, και σε αντάλλαγμα οι εταιρείες θα αναλάμβαναν συγκεκριμένες υποχρεώσεις, όπως: (1) τη μη άρνηση προσφοράς υπηρεσιών, (2) την προσφορά υπηρεσιών σε λογικές τιμές, (3) την προσφορά ίσων υπηρεσιών σε όλους, και (4) την ευθύνη της ασφαλούς μεταφοράς επιβατών και εμπορευμάτων.

Ένα άλλο στοιχείο της κυβερνητικής πολιτικής απέναντι στους σιδηροδρόμους που έχει σχέση με την εκχώρηση προνομίων και την ανάληψη υποχρεώσεων, είναι η κρατική επιδότηση. Τέλος, η τιμολογιακή συμπεριφορά των σιδηροδρόμων από τα μέσα του 19ου αιώνα καθιστούσε τον έλεγχο των σιδηροδρομικών τιμολογίων πολιτικά όλο και περισσότερο αναγκαίο. Σε μονοπωλιακές διαδρομές τα κόμιστρα παρέμεναν πολύ υψηλά. Οι σιδηροδρομικές εταιρείες απέφευγαν τον πόλεμο κομίστρων και προσπαθούσαν να συγκροτούν καρτέλ και να συμφωνούν σε υπηρεσίες και κόμιστρα ώστε να αποφεύγουν αυτόν τον πόλεμο. Οι πελάτες των μονοπωλιακών γραμμών δυσανασχτούσαν με τη δομή των κομίστρων, γιατί αναγκάζονταν να πληρώνουν πολύ υψηλότερο κόμιστρο από αυτό που πλήρωναν σε μη μονοπωλιακές διαδρομές για τις ίδιες ακριβώς υπηρεσίες.

Οι καταστάσεις αυτές προκάλεσαν την ανάγκη κυβερνητικού ελέγχου στα σιδηροδρομικά κόμιστρα και υπηρεσίες. Έτσι,

Η νομοθεσία αυτή τροποποιήθηκε σε μεταγενέστερες περιόδους, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Μεγάλη Βρετανία. Παρ' όλα αυτά το βασικό χαρακτηριστικό της, ο κρατικός δηλαδή έλεγχος, διατηρήθηκε στον ένα ή τον άλλο βαθμό.

2.2.2. Κρατικές σιδηροδρομικές επιχειρήσεις

Την επόμενη φάση ανάπτυξης των σιδηροδρόμων χαρακτηρίζει η μετάβαση από το καθεστώς κρατικού ελέγχου ιδιωτικών εταιρειών στην ευρεία κρατικοποίηση των σιδηροδρόμων. Ας οικιαγραφήσουμε τη διαδρομή αυτή, όσων φυσικά σιδηροδρομικών εταιρειών δεν λειτούργησαν εξαρχής σαν κρατικές, παίρνοντας και πάλι ως βάση το παράδειγμα των παλαιότερων σιδηροδρόμων, δηλαδή των βρετανικών.¹⁰

Στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι ιδιωτικοί σιδηροδρομοί διοικήθηκαν κεντρικά από την Εκτελεστική Επιτροπή Σιδηροδρόμων, την οποία αποτελούσαν οι διοικητές των δέκα μεγαλύτερων εταιρειών. Με αυτόν τον τρόπο, τόσο οι σιδηροδρομικοί όσο και οι πολιτικοί πείσθηκαν για τις σοβαρές οικονομίες κλίμακας, που προέκυπταν από τις συγχωνεύσεις. Αμέσως μετά τον πόλεμο, και αφού απορρίφθηκε η ιδέα της κρατικοποίησης των σιδηροδρόμων, ο Σιδηροδρομικός Νόμος του 1921 δημιούργησε τέσσερις μεγάλους ομίλους στη θέση των 120 ανεξάρτητων εταιρειών. Όταν οι σιδηροδρομοί αντιμετώπισαν τον οδικό αν-

ταγωνισμό στη δεκαετία του 1920, η αντίδρασή τους ήταν σε μεγάλο βαθμό αμυντική. Υπήρχαν περιορισμένα κεφάλαια, αφού στη διάρκεια του μεσοπολέμου οι σιδηροδρομοί δεν κατάφεραν να κερδίσουν το εισόδημα στο οποίο απροσκόπωσε η νέα τιμολογιακή πολιτική – και συνακόλουθα δεν γίνονταν επενδύσεις. Η αντίδραση των σιδηροδρόμων στον οδικό ανταγωνισμό εκφράστηκε με: (1) την είσοδο στον τομέα των οδικών μεταφορών – πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι σιδηροδρομοί ήταν οι μεγαλύτεροι φορείς οδικών εμπορευματικών και λεωφορειακών μεταφορών –, και (2) την αίτηση των σιδηροδρόμων προς την κυβέρνηση για την επιβολή αντίστοιχων νομικών υποχρεώσεων και στους οδικούς ανταγωνιστές. Η αίτηση αυτή εξετάστηκε από τη Βασιλική Επιτροπή Μεταφορών (1928-1930) και είχε αποτέλεσμα αφενός το Νόμο Οδικών Μεταφορών του 1930, που δημιούργησε ένα σύστημα χορήγησης αδειών για λεωφορειακές γραμμές, και αφ' ετέρου το Νόμο των Οδικών και Σιδηροδρομικών Μεταφορών του 1933, που δημιούργησε ένα σύστημα χορήγησης αδειών για οδικές εμπορευματικές μεταφορές. Η νομοθεσία όμως αυτή δεν κατάρθωσε να βελτιώσει τη θέση των σιδηροδρόμων.

Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι σιδηροδρομοί, πάσχοντας ήδη από αποεπένδυση στη μεσοπολεμική περίοδο, αποστραγγίστηκαν εντελώς από την πολεμική προσπάθεια. Αν και είχαν πολύ καλή απόδοση, τόσο σε οικονομικούς όρους όσο και σε σχέση με το μεταφορικό τους έργο, η φυσική τους κατάσταση ήταν πολύ κακή το 1945, και ήταν προφανές ότι απαιτούνταν πολύ μεγάλες δαπάνες για τον εκσυγχρονισμό τους. Η μόνη προφανής πηγή χρηματοδότησης ήταν το ίδιο το κράτος. Έτσι, η κρατικοποίηση, που θα ήταν απαραίτητη οποιαδήποτε κι αν ήταν η μεταπολεμική κυβέρνηση, έγινε αναπόφευκτη με την ανάληψη της εξουσίας από το Εργατικό Κόμμα.

Κάτω από αντίστοιχες συνθήκες χρεοκοπίας των ιδιωτικών σιδηροδρόμων, οι περισσότερες χώρες στον κόσμο κατέληξαν στο μοντέλο της μιας κρατικής σιδηροδρομικής επιχείρησης, με το οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, αφού προηγουμένως εξετάσουμε τον διαφορετικό δρόμο που ακολουθήθηκε στις ΗΠΑ, σε ό,τι αφορά την κρατική παρέμβαση στη σιδηροδρομική λειτουργία.

2.2.3. Ελαχιστοποίηση των κρατικών παρεμβάσεων

Στις ΗΠΑ, στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η ομοσπονδιακή κυβέρνηση ανέλαβε τη λειτουργία των σιδηροδρόμων. Μετά το τέλος του πολέμου, το Κογκρέσο επεξεργάστηκε τη νομοθεσία ε-

πιστροφής των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Εκτός από αυτό, ο Νόμος για τις Μεταφορές του 1920 τροποποίησε τον Διαπολιτειακό Εμπορικό Νόμο του 1887, αυξάνοντας σημαντικά τις εξουσίες της Διαπολιτειακής Επιτροπής Εμπορίου (Interstate Trade Commission - ICC) να καθορίζει το ελάχιστο κόμιστρο, να εγκρίνει ή να απορρίπτει αιτήσεις για συγχώνευση σιδηροδρομικών εταιρειών, να επιδοτεί τις ασθενέστερες εταιρείες κ.λπ.¹¹ Στη διάρκεια των δεκαετιών του 1920 και του 1930, καθώς μεγάλωνε ο οδικός ανταγωνισμός με την κατασκευή του εθνικού οδικού δικτύου, οι σιδηρόδρομοι ζήτησαν να τεθούν και οι οδικές μεταφορές στον αντίστοιχο με αυτούς κρατικό έλεγχο. Αυτό έγινε με το Νόμο για τις Οδικές Μεταφορές του 1940, που επεξέτεινε τη δικαιοδοσία της ICC και επί των οδικών μεταφορών.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα των οδικών εμπορευματικών μεταφορών απέναντι στους σιδηροδρόμους συντέλεσε στη βαθμιαία μείωση του μεταφορικού τους έργου. Οι προσπάθειες των σιδηροδρόμων να αντιδράσουν μειώνοντας τα τιμολόγια τους συνάντησαν την άρνηση της ICC, που χαρακτήρισε τις μειώσεις αδικαιολόγητες. Η συνεχιζόμενη πίεση των σιδηροδρόμων οδήγησε στο Νόμο για τις Μεταφορές του 1958, ο οποίος σε γενικές γραμμές έκανε τον έλεγχο της ICC περισσότερο ενισχυτικό του συναγωνισμού και υποβοηθητικό των σιδηροδρόμων. Στο τέλος της δεκαετίας του 1960 και στην αρχή της δεκαετίας του 1970 οι σιδηρόδρομοι απαλλάχθηκαν τόσο από την υποχρέωση για παροχή υπηρεσιών μεταφοράς επιβατών, όσο και από τον έλεγχο του ελάχιστου κομίστρου. Το μεγαλύτερο μέρος των επιβατικών υπηρεσιών το ανέλαβε η Amtrak. Αν και οι σιδηρόδρομοι πλήρωσαν σημαντικές αποζημιώσεις προκειμένου να μεταβιβάσουν το επιβατικό τους έργο στην Amtrak, και μολονότι η Amtrak πιθανόν δεν αποζημιώνει επαρκώς τις σιδηροδρομικές εταιρείες για τις υπηρεσίες που της παρέχουν (σιδηροδρομικό δίκτυο και τροχαίο υλικό), οι σιδηροδρομικές εταιρείες ανακουφίστηκαν από τον «μπελά» των επιβατικών μεταφορών. Η ανακούφιση από τους περιορισμούς στο ελάχιστο κόμιστρο ήρθε από τον πληθωρισμό. Δεδομένου ότι ο δείκτης τιμών καταναλωτή αυξήθηκε στην περίοδο 1967-1974 κατά 50% και τα καύσιμα ακόμα περισσότερο, οι σιδηρόδρομοι μπόρεσαν να πετύχουν αποτελεσματική τιμολόγηση εύκολα, με το να μην αναπροσαρμόζονταν τα κόμιστρα. Έτσι, στη δεκαετία του 1970, το βασικό εμπόδιο στην εμπορική πολιτική των σιδηροδρόμων δεν ήταν πια το ελάχιστο κόμιστρο, αλλά οι περιο-

ρισμοί της ICC όσον αφορά το μέγιστο κόμιστρο.

Την ίδια περίοδο του 1970 η οικονομική κατάσταση των σιδηροδρομικών εταιρειών χειροτέρευε. Γινόταν όλο και περισσότερο φανερό ότι χρειαζόταν καινούργια νομοθεσία, η οποία ξεκίνησε με

τη δημιουργία της Amtrak το 1971 και συνεχίστηκε με το Νόμο Περιφερειακής Αναδιοργάνωσης των Σιδηροδρόμων του 1973, το Νόμο Σιδηροδρομικής Αναζωογόνησης και Νομοθετικής Μεταρρύθμισης του 1976 και τον Σιδηροδρομικό Νόμο του Staggers του 1980. Ο Νόμος Περιφερειακής Αναδιοργάνωσης των Σιδηροδρόμων του 1973 (δρυσε μία υπηρεσία, τη Σιδηροδρομική Ένωση, με στόχο τη μελέτη της αναδιοργάνωσης και της κρατικοποίησης των σιδηροδρόμων στις βορειοανατολικές πολιτείες. Με βάση οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια η Ένωση θα προσδιόριζε ποια τμήματα του βορειοανατολικού σιδηροδρομικού δικτύου ήταν βιώσιμα και θα έκανε επενδυτικές προτάσεις, τόσο για τη βραχυπρόθεσμη βελτίωση του δικτύου, όσο και για τη μελλοντική του ανάκαμψη. Συγκροτήθηκε έτσι η κρατική σιδηροδρομική εταιρεία Conrail μέσα από τη συγχώνευση (consolidation) της Penn Central και άλλων μικρότερων εταιρειών στη βορειοανατολική περιοχή. Περί το 1976 ήταν προφανές ότι το σιδηροδρομικό πρόβλημα δεν αφορούσε μόνο τη βορειοανατολική περιοχή. Έτσι ψηφίστηκε ο Νόμος Σιδηροδρομικής Αναζωογόνησης και Νομοθετικής Μεταρρύθμισης του 1976 με σκοπό: (1) την παροχή κυβερνητικών επιχορηγήσεων στις ζημιωμένες γραμμές, επενδύσεων για τον εκσυγχρονισμό των κύριων γραμμών των αδύνατων εταιρειών, και εγγυημένων δανείων, και (2) την αναμόρφωση της νομοθεσίας για τον κυβερνητικό έλεγχο προς

την κατεύθυνση της εξάλειψης των περισσότερων κυβερνητικών παρεμβάσεων. Ο Νόμος Staggers του 1980 επιβεβαιώνει αυτή την κατεύθυνση για ελαχιστοποίηση των κυβερνητικών παρεμβάσεων σε ό,τι αφορά τις εμπορευματικές μεταφορές, εισάγοντας τις αρχές μιας «φιλελεύθερης» οικονομικής πολιτικής στον ιστορικά συσχετισμένο με την κρατική παρεμβατικότητα τομέα των σιδηροδρομικών μεταφορών.

2.2.4. Κρατικό σιδηροδρομικό δίκτυο - Ιδιωτικές εταιρείες

Στο πλαίσιο της μελέτης του σιδηροδρομικού προβλήματος των ΗΠΑ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 διατυπώθηκε μια εναλλακτική πρόταση, που υποδείκνυε την αγορά, από πλευράς της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, μεγάλων τμημάτων του σιδηροδρομικού δικτύου και των δικαιωμάτων κυκλοφορίας σε αυτό, με στόχο την ανάπτυξη ενός σύγχρονου σιδηροδρομικού δικτύου υψηλών ταχυτήτων για κοινή χρήση.¹² Οι ιδιωτικές σιδηροδρομικές εταιρείες θα συνέχιζαν να κατέχουν και να λειτουργούν τις δικές τους ιδιωτικές γραμμές. Θα είχαν επίσης την ευθύνη για την κατασκευή των σταθμών διαλογής, καθώς και των γραμμών που θα συνέδεαν το δικό τους ιδιωτικό δίκτυο με το ομοσπονδιακό σιδηροδρομικό δίκτυο. Οι σιδηροδρομικές λειτουργίες στο δημόσιο σιδηροδρομικό δίκτυο θα έπρεπε να ακολουθούν τους ομοσπονδιακούς κανονι-

αύξηση του κόστους των παγίων εγκαταστάσεων, εξαιτίας της παρεμβολής στις διευθυντικές δραστηριότητες μικροπολιτικών και γραφειοκρατικών προβλημάτων (5) πολιτικοποιούσε εν γένει αποφάσεις σχετικές με τη συντήρηση και βελτίωση των μονίμων εγκαταστάσεων, το

σμούς λειτουργίας. Η ρύθμιση της κυκλοφορίας μέσω συστημάτων σηματοδότησης θα παρείχετο από ομοσπονδιακούς ρυθμιστές κυκλοφορίας, με ρόλο αντίστοιχο προς αυτόν των ελεγκτών εναερίου κυκλοφορίας. Η τιμολόγηση των χρηστών του δημόσιου σιδηροδρομικού δικτύου θα γινόταν με βάση τη χρήση του δικτύου από κάθε εταιρεία, μετατρέποντας τις σταθερές δαπάνες της σιδηροδρομικής εκμετάλλευσης σε μεταβλητές δαπάνες, με τρόπο αντίστοιχο προς αυτόν της δομής κόστους των ιδιωτικών οδικών μεταφορέων.¹³

Οι κυριότερες αντιθέσεις σ' αυτή την πρόταση προήλθαν από τις ίδιες τις σιδηροδρομικές εταιρείες. Η Ένωση Αμερικανικών Σιδηροδρόμων¹⁴ ισχυρίστηκε ότι η κρατική ιδιοκτησία της υποδομής: (1) περιέπλεκε το πρόβλημα της βελτιστοποίησης της κατασκευής σιδηροδρομικών γραμμών και των προτύπων συντήρησης, συντελώντας σε αύξηση του συνολικού κόστους των σιδηροδρομικών μεταφορών (2) δημιουργούσε προβλήματα ελέγχου της κυκλοφορίας, που κατ' ανάγκη θα οδηγούσαν σε αύξηση των δαπανών για την εγκατάσταση και τη λειτουργία συστημάτων ελέγχου κυκλοφορίας και την κατασκευή νέων συνδετηρίων γραμμών (3) παρουσίαζε ειδικές δυσκολίες στο σχεδιασμό των τερματικών εγκαταστάσεων και των λειτουργιών, που επίσης θα οδηγούσαν σε αύξηση τόσο του λειτουργικού κόστους, όσο και του κόστους κεφαλαίου (4) εξασφάλιζε σε γενικές γραμμές

κλείσιμο αντιοικονομικών γραμμών, κ.λπ., και (6) άνοιγε το δρόμο για τη χρήση του σιδηροδρομικού δικτύου από ιδιωτικούς μεταφορείς ή μεταφορείς ενός ειδικού εμπορεύματος, οι οποίοι, εισερχόμενοι στην αγορά σιδηροδρομικών μεταφορών με το πρόσημα της παροχής αυξημένου ανταγωνισμού, θα καρπώνονταν το καλύτερο κομμάτι του εμπορευματικού μεταφορικού έργου (μεγάλου όγκου, μεγάλης διαδρομής και ενός τύπου φορτίου μεταφορικό έργο), προς αποκλειστικό όφελος των μεγάλων βιομηχανικών συγροημάτων.¹⁵

2.3. Εμφυτα μειονεκτήματα της δημόσιας επιχείρησης

Η κρατική ιδιοκτησία των σιδηροδρόμων αποτελεί την ακραία μορφή κυβερνητικού ελέγχου. Θεωρώντας ότι ο κύριος λόγος (ή ένας από τους κύριους λόγους) της κρατικής ιδιοκτησίας επιχειρήσεων είναι ότι με αυτό τον τρόπο λειτουργούν αποτελεσματικότερα σε σχέση με ό,τι συνήθως αποκαλείται «κοινωνικό όφελος υπό καθορισμένη κρατικοποίησης»,¹⁶ προφανώς δεν υπάρχει σοβαρός λόγος κρατικής ιδιοκτησίας των σιδηροδρόμων, εκτός αν πραγματικά ο όρος «κοινωνικό όφελος» έχει κάποιο πρακτικά αντιληπτό νόημα. Το νόημα αυτό, αν υπάρχει, σχετίζεται προφανώς με κάποια πιθανή σύγκρουση ανάμεσα στην επιδίωξη κέρδους και κάποια προφανώς επιθυμητή δραστηριότητα ή παράλειψη, που η επιδίωξη αυτή συ-

νεπάγεται. Γιατί αν το ερώτημα αναφερόταν απλώς στην οικονομική αποδοτικότητα, οποιοσδήποτε ιδιώτης ή εταιρεία θα μπορούσε να προσφέρει σιδηροδρομικές υπηρεσίες, και ούτε πρόβλημα θα υπήρχε ούτε οικονομική αιτιολόγηση της κρατικής ιδιοκτησίας. Πρέπει λοιπόν να μελετηθεί η πιθανή ύπαρξη σημαντικών εξωτερικών οικονομικών ή κοινωνικών επιδράσεων που πηγάζουν από τις σιδηροδρομικές δραστηριότητες, και να αποδειχθεί ότι με βάση αυτές τις επιδράσεις η επιδίωξη ιδιωτικού κέρδους γίνεται αποπροσανατολιστικό κριτήριο. Μια τέτοια ανάλυση θα πρέπει να γίνει με μεγάλη προσοχή και ειλικρίνεια, ακριβώς γιατί η κρατική ιδιοκτησία δεν ενδείκνυται από την άποψη της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Μερικά από τα μειονεκτήματα της κρατικής ιδιοκτησίας, σε σχέση πάντοτε με την ιδιωτική, παρουσιάζονται στη συνέχεια.

2.3.1. Μονοπωλιακές επιπτώσεις στην αγορά

Αν ζητηθεί από ένα κρατικό μονοπώλιο να λειτουργήσει «εμπορικά», αυτό θα τείνει να συμπεριφερθεί ακριβώς όπως ένα ιδιωτικό μονοπώλιο. Στην πραγματικότητα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι θα είναι χειρότερο: Γιατί ένα ιδιωτικό μονοπώλιο επιβλέπεται κατά κανόνα από κάποιου είδους εποπτεύουσα αρχή, ώστε να παρεμποδίζεται η κατάχρηση της προνομιακής του θέσης. Σε μερικές περιπτώσεις υπάρχουν και επιβεβλημένες νομικές υποχρεώσεις. Όταν ένα μονοπώλιο βασιζέται σε νομική κάλυψη, θεωρείται φυσικό να υφίσταται συγκεκριμένους περιορισμούς. Από την άλλη πλευρά, ιδιωτικά μονοπώλια που δεν προστατεύονται από κάποια νομική προνομιακή σχέση, προσαθούν πάντοτε να προσφέρουν την ελάχιστη ικανοποίηση στον καταναλωτή, ώστε να αποφεύγουν την κατάληψη της «περιοχής» τους από ανταγωνιστές. Αντίθετα, ένα δημόσιο «εμπορικό» μονοπώλιο υπόκειται σε ελάχιστους περιορισμούς: του ζητείται να παρουσιάζει κέρδη (ή, τουλάχιστον, όχι ζημιές) και αποφεύγεται η παρέμβαση στις καθημερινές του δραστηριότητες. Πρέπει λοιπόν να αναμένεται ότι αυτό θα φερθεί όπως ακριβώς θα φερόταν ένα ανεξέλεγκτο ιδιωτικό μονοπώλιο, εάν επιπλέον προστατεύονταν και διά νόμου από τον ανταγωνισμό.¹⁷

2.3.2. Αδυναμία των στελεχών των ΔΕ να λειτουργήσουν «εμπορικά»

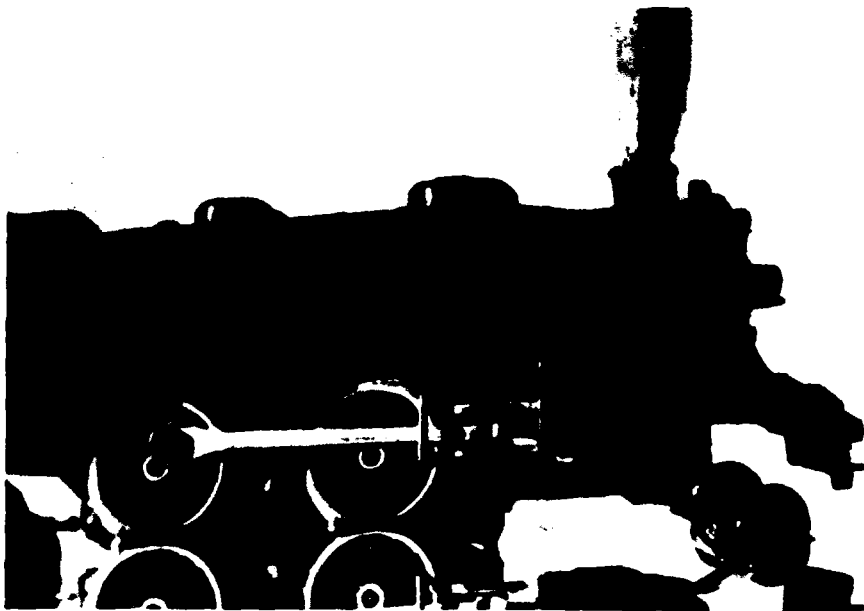
Ενώ οι περισσότερες αποφάσεις που λαμβάνονται στον ιδιωτικό τομέα θεωρείται θεμιτό να προϋποθέτουν εναλλακτικές λύσεις με επακριβώς προκαθορισμένα αποτελέσματα, συναρτώμενα με επακριβώς καθορισμένες ποσότητες, πολλές αποφά-

σεις που πρέπει να ληφθούν από τα στελέχη του δημόσιου τομέα, ακόμα κι από αυτά των χαμηλότερων βαθμίδων των δημοσίων επιχειρήσεων, θέτουν θέματα «αξιών» και έχουν συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις. Τα περισσότερα στελέχη του ιδιωτικού τομέα, εκτός από τα ευρισκόμενα στις υψηλότερες θέσεις της ιεραρχίας, προστατεύονται από τέτοιες καταστάσεις από την «ομπρέλα της βεβαιότητας» υπό την οποία λειτουργούν. Μπορούν λοιπόν να συμπεριφέρονται ωσάν το σύστημα των φαινομένων με το οποίο ασχολούνται να ήταν εντελώς ντετερμινιστικό. Αντίθετα, όλα σχεδόν τα προβλήματα που ανακύπτουν σε μια δημόσια επιχείρηση περιέχουν στοιχεία αβεβαιότητας, που σε μεγάλο βαθμό είναι άγνωστα στο μέσο στέλεχος του ιδιωτικού τομέα. Οι δημόσιες επιχειρήσεις πολύ συχνά ασχολούνται με θέματα που αναφέρονται στην κοινωνική ευημερία, το κοινό καλό, την αξιοπρέπεια των ανθρωπίνων όντων, και άλλες αντίστοιχες ασαφείς έννοιες. Το στέλεχος της δημόσιας επιχείρησης πρέπει λοιπόν να αντιμετωπίζει κάθε καταναλωτή του προϊόντος του σαν διακεκριμένο πελάτη, με όλη την ασάφεια και την ηθική υπευθυνότητα που μια τέτοια αντιμετώπιση συνεπάγεται. Από την άλλη πλευρά, το στέλεχος της ιδιωτικής επιχείρησης είναι σε μεγάλο βαθμό απελευθερωμένο από κάθε ευθύνη «πίστης» απέναντι στον καταναλωτή και, σε πολλές περιπτώσεις, ο σύνδεσμος ανάμεσα στον υπεύθυνο παραγωγής και τον καταναλωτή είναι επιμήκης και όχι άμεσος. Τελικά, ο ιδιότητα επιχειρηματίας θεωρείται θεμιτό να ενδιαφέρεται μόνο για την ευημερία της επιχείρησής του, ενώ το στέλεχος του δημόσιου τομέα, για συγκεκριμένους πολιτικούς και φιλοσοφικούς λόγους, πρέπει να έχει διπλό στόχο: την ευημερία τόσο του πελάτη όσο και της επιχείρησης.¹⁹

2.3.3. Αντίθεση μεταξύ γραφειοκρατίας και αξιολόγησης της απόδοσης

Ίσως το μεγαλύτερο εμπόδιο για την αξιολόγηση της απόδοσης των δημοσίων επιχειρήσεων είναι ότι τα προγράμματά τους διεκπεραιώνονται από γραφειοκρατικούς οργανισμούς. Στην πραγματικότητα η γραφειοκρατική οργάνωση και η αξιολόγηση είναι ενδοχόμενως έννοιες αντίθετες. Η γραφειοκρατική οργάνωση υπάρχει για τη σταθερότητα, το status quo. Η αξιολόγηση αναζητά την αλλαγή. Η γραφειοκρατική οργάνωση εκφράζει τη νομιμοφροσύνη και την αφοσίωση, η αξιολόγηση προϋποθέτει εξονυχιστική έρευνα και σκεπτικισμό. Η αξιολόγηση της απόδοσης κάποιου, εφόσον μάλιστα τα συμπεράσματα αυτής της αξιολόγησης πρόκειται να γίνουν γνωστά σε ευρύ ακροατήριο, είναι γι' αυτόν δυσάρεστη εμπειρία.¹⁹

Σκοπός της δημόσιας επιχείρησης είναι να ελέγξει το περιβάλλον της, επηρεάζοντάς το με τέτοιο τρόπο, ώστε να το κάνει να αντιστοιχίσει με το είδωλο που η ίδια η επιχείρηση έχει εσωτερικά κατασκευάσει για το περιβάλλον αυτό. Το να υπηρετείς την κοινωνία, λοιπόν, είναι

ένας από τους τρόπους για να την ελέγχεις, αφού οι υπηρεσίες δεν παρέχονται σε άμεση σχέση με τις επιθυμίες ή τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, αλλά σύμφωνα με σχέδια που γίνονται αντιληπτά από την επιχείρηση, που αντιστοιχούν δηλαδή στην εσωτερική της αναπαράσταση του περιβάλλοντος. Στο βαθμό που οι επιθυμίες και απαιτήσεις του περιβάλλοντος συμβαδίζουν με τα σχέδια της επιχείρησης, το προϊόν ικανοποιεί τις ανάγκες και δικαιολογεί την υπηρεσία. Στο βαθμό που δεν συμβαδίζουν, δεν είναι δεδομένο ότι οι ανάγκες θα ικανοποιηθούν. Συνήθεις εξηγήσεις για την άρνηση προσφοράς υπηρεσίας είναι ότι οι κανονισμοί δεν προβλέπουν κάτι τέτοιο, ή ότι τέτοια υπηρεσία δεν είναι σύμφωνη με τις λειτουργίες της δημόσιας επιχείρησης ή τέλος, ότι κάτι τέτοιο δεν είναι προς το συμφέρον της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η δημόσια επιχείρηση συμπεριφέρεται έτσι, ώστε να ικανοποιείται στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό η δική της άποψη για το περιβάλλον. Έχει δηλαδή τη δυνατότητα αυτοσταθεροποίησης.²⁰

2.3.4. Απουσία ξεκάθαρων στόχων για την αξιολόγηση της απόδοσης

Το στέλεχος του δημόσιου τομέα δεν αρκεί να διοικεί την επιχείρησή του με αποτελεσματικό και αποδοτικό τρόπο. Πρέπει να την διοικεί και με τρόπο πολιτικά ορθολογικό, παίρνοντας δηλαδή υπόψη του την πολιτική πραγματικότητα. Η βι-

βλιογραφία των δημοσίων επιχειρήσεων τονίζει τη σπουδαιότητα των ξεκάθαρων στόχων. Στην πραγματικότητα όμως, τα προγράμματα των δημοσίων επιχειρήσεων είναι προϊόντα ασταθών συνθηκών, και προέκυψαν ως αποτέλεσμα μιας πολιτικής συμφωνίας, που συνήθως επιτεύ-

χθηκε αφού οι στόχοι εκφράστηκαν σε τέτοιο επίπεδο αφαιρέσης, ώστε να μπορέσουν να συμφωνήσουν όλοι οι ενδιαφερόμενοι. Το τελικό αποτέλεσμα είναι στόχοι ασαφείς και ένα πρόγραμμα, που πιθανότατα δεν θα είχε συμφωνηθεί αν το στέλεχος της δημόσιας επιχείρησης προσπάθουσε να πείσει όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη να συμφωνήσουν σε συγκεκριμένους λειτουργικούς στόχους. Συνεπώς, τα στελέχη του δημόσιου τομέα πρέπει να είναι προετοιμασμένα να ζουν με ασαφείς στόχους και την προοπτική της μειωμένης αποτελεσματικότητας, που η ασάφεια αυτή συνεπάγεται.²¹ Εφόσον, λοιπόν, η συνολική κοινωνική ευημερία δεν αποτελεί απλώς το άθροισμα των χρησιμότητων που καταλογίζουν οι άνθρωποι στα διάφορα αγαθά και εφόσον, ατυχώς, η βέλτιστη διανομή του προϊόντος της κοινωνίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βάση τη θεωρία αλλά σύμφωνα με την ηθική, ο ορισμός του είδους της αντικειμενικής συνάρτησης, της κατάλληλης για μια κοινωνία ή μια δημόσια επιχείρηση, πρέπει να παραμένει πάντοτε σχετικά ασαφής.²²

2.3.5. Επίδραση μικροπολιτικών υπολογισμών

Η Οικονομική Σχολή του Σικάγου, που έχει παράσχει τη θεωρητική βάση του νεοφιλελευθερισμού, παρουσιάζει μια θεωρία ελέγχου (regulation), σύμφωνα με την οποία η οικονομική αποδοτικότητα δεν είναι ο κύριος σκοπός του ρυθμιστή (regulator). Κατά συνέπεια μια έγκυρη θεω-

ρία ελέγχου πρέπει να προχωρήσει πέρα από τη θεωρία του κοινωνικού οφέλους.²³ Κατά τον Stigler (1971), υπάρχει μια «αγορά» για έλεγχο μέσα στην πολιτική διαδικασία, και για όσους είναι έτοιμοι να πληρώσουν γι' αυτήν, το πολιτικό σύστημα είναι έτοιμο να την προσφέρει. Ο Stigler σημειώνει για παράδειγμα ότι οι παραγωγοί προϊόντων και υπηρεσιών έχουν κίνητρο να «αγοράζουν» έλεγχο, ακριβώς γιατί ο έλεγχος αυτός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την απαγόρευση εισόδου άλλων στη συγκεκριμένη αγορά και για την ανύψωση των τιμών – συνεπώς και των κερδών και των αμοιβών των συντελεστών παραγωγής. Με βάση αυτή τη λογική θεωρεί λοιπόν αυτονόητο το γεγονός, ότι οι ρυθμιστές σχεδόν κατά κανόνα αποτυγχάνουν να προωθήσουν στόχους κοινωνικού οφέλους, όπως η συνολική οικονομική αποδοτικότητα.²⁴ Επεκτείνοντας τις εργασίες των Stigler και Posner, ο Peltzman (1976) παρουσίασε μια γενική και τυποποιημένη θεωρία ελέγχου, σύμφωνα με την οποία ο ρυθμιστής μεγιστοποιεί τη συνάρτηση πολιτικής υποστήριξης, στην οποία οι τιμές και οι ποιότητες των υπηρεσιών για διάφορους χρήστες είναι απλώς μεταβλητές. Κατά τον Peltzman, επιδότηση ενός δολαρίου προς έναν χρήστη ή παραγωγό θα πρέπει να συνεπάγεται τουλάχιστον την αντίστοιχη πολιτική υποστήριξη.²⁵

3. Ο σκοπός ύπαρξης της δημόσιας επιχείρησης

Οι λόγοι που οδηγούν τις κυβερνήσεις στη συγκρότηση και διατήρηση δημοσίων επιχειρήσεων έχουν συνοψισθεί στον παρακάτω κατάλογο: (1) οικονομική σταθερότητα (έλεγχος πληθωρισμού, εξασφάλιση τροφίμων για τον πληθυσμό, απόσβεση οικονομικών κραδασμών με ειδική αναφορά σε εξάρσεις της ανεργίας)· (2) οικονομική ανάπτυξη (μεγέθυνση των απολύτων μεγεθών επενδύσεων, παραγωγής, εξαγωγών, εισοδήματος και απασχόλησης, επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης)· (3) αναδιανομή του εισοδήματος (προώθηση μικροπαραγωγών μέσω δανεισμού, άλλες μέθοδοι κάθετης αναδιανομής του εισοδήματος, γεωγραφική ανακατανομή και προώθηση της περιφερειακής ισότητας)· (4) εντοπιότητα (πηγών εφοδιασμού, ιδιοκτησίας και ελέγχου, απασχόλησης, λήψης αποφάσεων), και (5) διάφοροι άλλοι λόγοι.²⁶

Χωρίς να εξετάσουμε αν όλοι ή μερικοί από τους λόγους που αναφέρθηκαν διευκολύνονται πραγματικά από την ύπαρξη και τη λειτουργία δημοσίων επιχειρήσεων, μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι κάθε κυβέρνηση, στο βαθμό που δεν αποφασίζει την ιδιωτικοποίηση μιας δη-

μόσιας επιχείρησης, θα την χρησιμοποιήσει με στόχο την επίτευξη κάποιων από τους παραπάνω μη εμπορικούς σκοπούς. Είναι λογικό, λοιπόν, να αναζητήσουμε στους διατυπωμένους σκοπούς ύπαρξης μιας δημόσιας σιδηροδρομικής επιχείρησης κάποια αναφορά στα δύο παρακάτω κύρια χαρακτηριστικά, δηλαδή (1) στη φύση της ως δημόσιας επιχείρησης, ως εργαλείου δηλαδή στα χέρια της κυβέρνησης για την προώθηση ευρύτερων μη εμπορικών σκοπών, και (2) στη φύση της ως επιχείρησης κοινής ωφέλειας, η οποία στοχεύει στην παραγωγή σιδηροδρομικών υπηρεσιών και στην προσφορά τους στο ευρύτερο κοινό, υπό τον βέλτιστο συνδυασμό χαρακτηριστικών ποιότητας και τιμής.

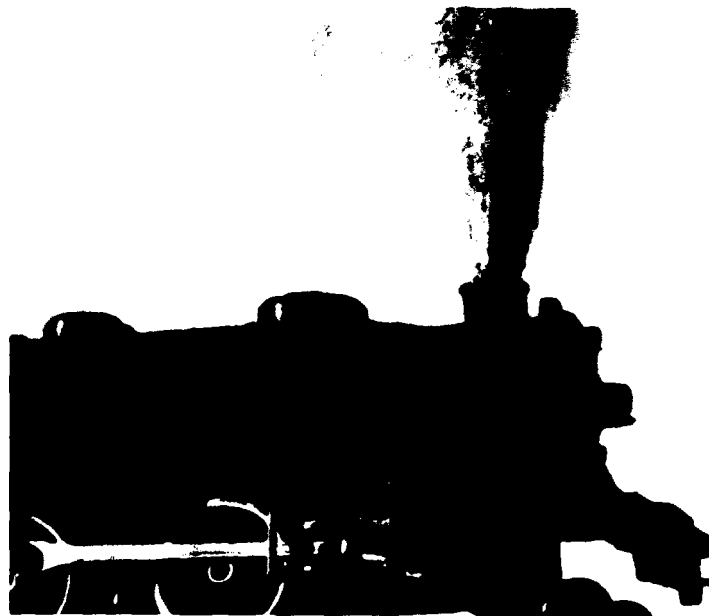
3.1. Κυβερνητική ασάφεια στη διατύπωση των σκοπών του σιδηροδρόμου

Η βιβλιογραφία για τις δημόσιες επιχειρήσεις αμφισβητεί έντονα τη δυνατότητα προσδιορισμού τέτοιων αντικειμενικών σκοπών μέσω μιας σαφούς κυβερνητικής διατύπωσης. Το κυβερνητικό ενδιαφέρον για τις δημόσιες επιχειρήσεις περιορίζεται συνήθως σε τρία θέματα: (1) τη διασφάλιση της πειθαρχίας των δημοσίων επιχειρήσεων στους στόχους της μακροοικονομικής πολιτικής, και ιδιαίτερα στην αποφυγή υπερβολικής κατανάλωσης της εθνικής αποταμίευσης και επένδυσης· (2) τη διασφάλιση της συνεισφοράς των δημοσίων επιχειρήσεων στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων, και ιδιαίτερα τη σωστή σύνδεση της τιμολογιακής τους πολιτικής με τις δαπάνες τους ώστε να παρουσιάζουν και επαρκή απόδοση των επενδυτικών κεφαλαίων, και (3) τη διασφάλιση της εσωτερικής αποτελεσματικότητας των δημοσίων επιχειρήσεων με την παροχή επαρκών υπηρεσιών, διατηρώντας χαμηλές τις δαπάνες τους.²⁷ Τα τρία παραπάνω θέματα προφανώς συνδέονται. Η «ορθή» κατανομή επενδυτικών πόρων στις δημόσιες επιχειρήσεις εξαρτάται από την επιτυγχάνομενη απόδοση, η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από τα τιμολόγια και τις δαπάνες. Είναι κατ' αρχήν δυνατό να υπάρχει ένα σύνολο εργαλείων για την προώθηση των θεμάτων αυτών με ενιαίο και λογικό τρόπο. Στην πράξη όμως, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους δίνεται διαφορετική έμφαση σε θέματα μακροοικονομικά, κατανομής επενδύσεων και εξασφάλισης της εσωτερικής αποδοτικότητας των επιχειρήσεων αντίστοιχα.

3.2. Η δημόσια σιδηροδρομική επιχείρηση κατασκευάζει πλαίσιο στόχων

Η κυβερνητική ασάφεια στη διατύπωση των αντικειμενικών σκοπών της δημόσιας

σιδηροδρομικής επιχείρησης αναγκάζει την επιχείρηση να συγκροτήσει μόνη της ένα σύνολο διεκδικούμενων στόχων. Ο Duval (1982) αναφέρει ότι οι δύο κύριοι στόχοι των Γαλλικών Σιδηροδρόμων (SNCF) είναι: «(1) Να προσφέρουν τις καλύτερες υπηρεσίες στις εθνικές, περιφε-

ρειακές και τοπικές κοινότητες, να βελτιώνουν τις συνθήκες εργασίας και να προωθούν την ανθρώπινη ποιότητα όπως αποτελούν τη σιδηροδρομική επιχείρηση, και (2) να έχουν ανστηρή και ανταγωνιστική διαχείριση σε εμπορική βάση».²⁸ Ο Hausler (1982) αναφερόμενος στους Γερμανικούς Ομοσπονδιακούς Σιδηροδρόμους (DB) σημειώνει ότι η κυβερνητική κατεύθυνση κατά την οποία «οι DB είναι υπεύθυνοι για τη διαχείριση των περιουσιακών τους στοιχείων με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, με σκοπό την προσφορά των καλύτερων δυνατών υπηρεσιών σύμφωνα με τις αρχές της επιχειρηματικής δραστηριότητας και με τρόπο ώστε τα έσοδα να υπερκαλύπτουν τις δαπάνες» οδήγησε στη διατύπωση του παρακάτω στόχου της επιχείρησης:

«Αποτελεσματική διασφάλιση του μέλλοντος των DB ως μεταφορικής εταιρείας, μέσα από: (1) τον περιορισμό της κυβερνητικής βοήθειας σε σημείο δικαιολογημένο από τη σκοπιά ολόκληρης της εθνικής οικονομίας, και (2) τη σταθεροποίηση και βελτίωση των οικονομικών αποτελεσμάτων».²⁹ Ο Lapsley (1983) επισημαίνει ότι η βάση του Νόμου για τις μεταφορές του 1962 ευρύτερη υποχρέωση των Βρετανικών Σιδηροδρόμων (BR) «να παρέχουν σιδηροδρομικές υπηρεσίες... δίνοντας προσοχή... στην αποδοτικότητα, την οικονομία και την ασφάλεια των σιδηροδρομικών δραστηριοτήτων» αποτελεί επί λέξει αντιγραφή της διατύπωσης του αντίστοιχου Νόμου του 1947. Πέρα από

τη διατύπωση αυτή, οι BR ουδέποτε είχαν σαφή κυβερνητική διατύπωση των μη οικονομικών τους σκοπών δυνάμει να εκφραστεί με τη μορφή μετρήσιμων μεταβλητών, που θα διευκόλυναν την αξιολόγηση της μη οικονομικής τους απόδοσης.³⁰ Τέλος ο Holtgreffe (1982), καταγράφοντας την εμπειρία των Ολλανδικών Σιδηροδρόμων (NS), σημειώνει ότι η διατύπωση των σκοπών της εταιρείας γίνεται σε γενικές γραμμές με ασαφείς όρους. Η προσπάθεια για διαχρονική επιβίωση, βέλτιστη χρήση των περιορισμένων κυβερνητικών επιδοτήσεων, προσφορά στους πελάτες ανθρώπινης εξυπηρέτησης και η διεκπεραίωση μιας επαρκούς κοινωνικής λειτουργίας δεν μπορούν να αξιολογηθούν με βάση τα ετήσια οικονομικά αποτελέσματα. Χρειάζονται ξεκάθαροι και μετρήσιμοι στόχοι.³¹

3.3. Ένας τρόπος για την υπέρβωση της αντίφασης σκοπών-στόχων

Τα πιο πάνω παραδείγματα, σύμφωνα με την άποψη περί απουσίας σαφώς διατυπωμένων σκοπών της δημόσιας επιχείρησης που αναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο, υποδεικνύουν πιθανή αντίφαση ανάμεσα στην πραγματικότητα της δημόσιας επιχείρησης και την ανάγκη για σαφή διατύπωση στόχων, όπως αυτή συναντάται στη βιβλιογραφία:

«...Αν θεωρήσουμε ότι κάποια κοινωνικά συστήματα δημιουργούνται από τον άνθρωπο για ειδικές αιτίες ή

ξη ενός στόχου. Διατυπώσεις που υποτίθεται ότι περιγράφουν την κατεύθυνση ενός συστήματος χωρίς να έχουν και τα τέσσερα παραπάνω χαρακτηριστικά θα πρέπει να θεωρούνται κατευθυντήριες οδηγίες περιορισμένης αξίας. Ένα σύστημα που λει-

καθορίζει τους σκοπούς της επιχείρησης. Η φύση μιας επιχείρησης ως συστήματος είναι το αποτέλεσμα διεκπεραίωσης ενός συνόλου στόχων. Τα όρια όμως της επιχείρησης είναι συνάρτηση των ειδικών σκοπών τους οποίους αποδίδουν σε αυτή οι άνθρωποι, θεωρώντας την από διαφορετικές απόψεις (π.χ. επιχείρηση μεταφορών, δημόσια επιχείρηση, οικολογικό μεταφορικό μέσον, πεδίο ταξικών συγκρούσεων, κ.λπ.). Μπορούμε λοιπόν να δεχθούμε ότι η λειτουργική άποψη όσον αφορά τους στόχους παραγωγής της σιδηροδρομικής επιχείρησης δεν έχει αλλάξει στη διάρκεια των 150 χρόνων ύπαρξής της, και ότι ακόμα και σήμερα μπορεί να περιγραφεί ως εξής:

«Η προσφορά υπηρεσιών μεταφοράς, μέσα στα όρια μιας ανταγωνιστικής τιμολόγησης, πρέπει να προσαρμόζεται προς τη ζήτηση με τέτοιο τρόπο, ώστε να παραμένουν ανικανοποίητες όσο το δυνατόν λιγότερες επιθυμίες της αγοράς».³⁴

Η συνεχής αλλαγή του περιβάλλοντος και της ιδίας της επιχείρησης σημαίνει ότι το πρόβλημα αυτό δεν μπορεί να λυθεί «μα κι έξω». Πρέπει να λύνεται κάθε φορά, συνεχώς. Η πραγματοποίηση λοιπόν του σκοπού ύπαρξης της σιδηροδρομικής επιχείρησης μετατρέπεται έτσι σ' ένα πρόβλημα συνεχούς προσαρμογής και επίτευξης λειτουργικών στόχων.

4. Ο «από τα έξω» έλεγχος της δημόσιας σιδηροδρομικής επιχείρησης

Στο βαθμό που η σχετική με τους κρατικούς σιδηροδρόμους βιβλιογραφία αμφισβητεί τη δυνατότητα ύπαρξης ξεκάθαρων και σαφώς διατυπωμένων σκοπών ή ακόμα και λειτουργικών στόχων της σιδηροδρομικής επιχείρησης, θα πρέπει να υπάρχει κάποιος άλλος τρόπος, που να καθορίζει τη διαπραγμάτευση πόρων ανάμεσα στο κράτος-ιδιοκτήτη και τον σιδηρόδρομο.

4.1. Οικονομικά κριτήρια

Ο οικονομικός έλεγχος είναι ο περισσότερο διαδεδομένος από αυτούς τους τρόπους. Κατά τον Heald (1980), έχει αναπτυχθεί πληθώρα συστημάτων οικονομικού ελέγχου επί των δημοσίων επιχειρήσεων, που δεν λαμβάνει υπόψη της την αλληλεξάρτηση μεταξύ των συστημάτων αυτών και των κανόνων τιμολόγησης και επενδύσεων. Εξετάζοντας πέντε από αυτές τις παραμέτρους-στοιχεία ενός κυβερνητικού συστήματος για τον έλεγχο των δημοσίων επιχειρήσεων, δηλαδή τους οικονομικούς στόχους, την αυτοχρηματοδότηση, τα ταμειακά όρια, τις μεθόδους

σκοπούς, αυτό σημαίνει ότι ο σχεδιασμός και η δημιουργία αυτών των συστημάτων προϋποθέτει και κάποιο μέτρο ελέγχου. Η αξιολόγηση και ο έλεγχος υφίστανται πάντοτε σε σχέσεις προϊσταμένου-υφισταμένου και διευκολύνονται από τους στόχους... Όταν απουσιάζουν οι στόχοι, τα κριτήρια αξιολόγησης, και κατά συνέπεια ο έλεγχος, εξαρτώνται από δομές αξιών, οι οποίες με τη σειρά τους είναι συχνά ιδιοσυγκρασιακές, υπόκεινται σε περιορισμούς και έχουν απροσδιόριστα δυναμική φύση... Οι στόχοι είναι σαφείς διατυπώσεις που περιγράφουν την ειδική κατάσταση στην οποία πρέπει να περιέλθει το προσλαμβανόμενο σύστημα σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Οι στόχοι διευκολύνουν δύο λειτουργίες των σύνθετων συστημάτων, όπως είναι οι κοινωνικοί οργανισμοί: την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων σε σχέση με τα προσλαμβανόμενα συστήματα, και τον έλεγχο της συμπεριφοράς των συστημάτων. Για να παράσχουν αυτή τη διευκόλυνση, οι στόχοι θα πρέπει να έχουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά: (1) να είναι σαφώς διατυπωμένοι, (2) να είναι αρκετά εξειδικευμένοι ώστε να μην επιτρέπουν υποκειμενική ερμηνεία, (3) να εστιάζονται στο προσλαμβανόμενο σύστημα, και (4) να προσδιορίζουν μία χρονική διάσταση. Καθένα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι απαραίτητο για την ύπαρ-

τουργεί βάσει τέτοιων οδηγιών θα πρέπει να θεωρείται σύστημα κινούμενο προς κάποιον στόχο. Η αξιολόγηση και ο έλεγχος κινουμένων-προς-στόχο συστημάτων θα πρέπει να θεωρείται ότι βασίζονται σε υπονοούμενες δομές αξιών, όχι σε σκοπούς».³²

Μια σύγκριση ανάμεσα στον παραπάνω ορισμό των στόχων ενός συστήματος και στην πραγματικότητα μιας σιδηροδρομικής επιχείρησης, όσον αφορά τις σχέσεις της με το κράτος, δείχνει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ούτε διατυπωμένοι σκοποί ύπαρξης αλλά ούτε και στόχοι του είδους αυτού υφίστανται. Εκφράζεται λοιπόν η επιφύλαξη μήπως η αναζητούμενη σαφήνεια στη διατύπωση των σκοπών ενός συστήματος, οσοδήποτε χρήσιμη κι αν είναι ως στοιχείο ενός θεωρητικού πλαισίου, αποτελεί περισσότερο ένα σημείο αναφοράς για θεωρητικούς σκοπούς, παρά την αναγκαία συνθήκη για τον προσδιορισμό του συστήματος. Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα ενός συστήματος, όπως η δημόσια σιδηροδρομική επιχείρηση, θα μπορούσε να είναι η αποκάλυψη των υπονοούμενων επιχειρησιακών στόχων. Η μελέτη σύνθετων κοινωνικών συστημάτων, όπως είναι η δημόσια σιδηροδρομική επιχείρηση, υποδεικνύει μια διάκριση ανάμεσα στους σκοπούς ύπαρξης και τους λειτουργικούς στόχους.³³ ενώ οι στόχοι αποτελούν τυπικά διατυπωμένα καθήκοντα που η επιχείρηση πρέπει να διεκπεραιώσει, η υποκειμενική κατανόηση των στόχων αυτών

λογιστικής και τη δομή του κεφαλαίου, σημειώνει.³⁵

1. Οι οικονομικοί στόχοι είναι λιγότερο αρεστοί στους οικονομολόγους απ' ό,τι στους πολιτικούς, τα στελέχη της δημόσιας διοίκησης ή τις ίδιες τις δημόσιες επιχειρήσεις, για τους παρακάτω λόγους: (1) Οι ίδιοι οι οικονομικοί στόχοι δεν παρέχουν καμιά εγγύηση αποτελεσματικότητας, την οποία μάλιστα είναι δυνατό να παρεμποδίζουν. (2) Οι οικονομικοί στόχοι ενδέχεται να παρεμποδίζουν αποφάσεις για επενδύσεις. (3) Οι δημόσιες επιχειρήσεις βλέπουν κυρίως τους οικονομικούς στόχους σαν κριτήρια τιμολογιακής πολιτικής. (4) Η συνηθισμένη αντίδραση των δημοσίων επιχειρήσεων στην αποτυχία τους να πετύχουν τους οικονομικούς στόχους είναι η αίτηση προς την κυβέρνηση για αυξήσεις τιμολογίων.

2. Όσον αφορά την αυτοχρηματοδότηση, ένας ποσοστιαίος στόχος αυτοχρηματοδότησης μπορεί να ενθαρρύνει την υιοθέτηση σχετικά μη αποδοτικών επενδύσεων, τη στιγμή που τα κέρδη θα μπορούσαν να επενδυθούν αποδοτικότερα κάπου αλλού. Από την άλλη πλευρά, ένα αυθαίρετα υψηλότερο ποσοστό αυτοχρηματοδότησης από αυτό που θα προέκυπτε από μια αποτελεσματική τιμολογιακή και επενδυτική πολιτική ισοδυναμεί με έμμεσο φόρο στους καταναλωτές του αγαθού. Όταν σκοπός είναι η χρηματοδότηση επενδύσεων, αυτό σημαίνει ότι οι σημερινοί καταναλωτές επιδοτούν τους μελλοντικούς. Κάτι τέτοιο θέτει προβλήματα ισότητας ανάμεσα στις γενεές.

3. Η αυστηρή εφαρμογή ενός συστήματος ταμειακών ορίων, κατά το οποίο κάθε υπέρβαση του ορίου προϋποθέτει υπουργική έγκριση, μικραίνει τον χρονικό ορίζοντα του οικονομικού ελέγχου επί των δημοσίων επιχειρήσεων και θέτει σε αυτές το πρόβλημα του πολιτικού κόστους της εξωτερικής χρηματοδότησης.

4. Πέρα από τον τρόπο με τον οποίο τα πάγια περιουσιακά στοιχεία μειώνονται με την υιοθέτηση συγκεκριμένων λογιστικών μεθόδων, οι οποίες δεν κεφαλαιοποιούν τόκους σε υπό κατασκευή εγκαταστάσεις ή υιοθετούν βραχείς χρόνους απόσβεσης, σημαντική είναι και η έννοια της συμπληρωματικής απόσβεσης. Μερικές φορές προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι η συμπληρωματική απόσβεση χρεώνεται για να καλυφθεί το άνοιγμα ανάμεσα στο ιστορικό κόστος και το κόστος αντικατάστασης αφ' ενός, και την πρόωγη αχρήστευση αφ' ετέρου. Παρ' όλ' αυτά, όταν μεγάλες αυξήσεις τιμολογίων παρουσιάζουν τις δημόσιες επιχειρήσεις κερδοφόρες, δύσκολα μπορεί να αντιμετωπιστεί ο ισχυρισμός ότι ο κύριος λόγος χρέωσης συμπληρωματικής απόσβεσης είναι η μείωση των δημοσιευόμενων κερδών, τόσο για να αποφευχθούν κριτικές για κερ-

δοσκοπία, όσο και για να δικαιολογηθούν αιτήσεις για αυξήσεις τιμολογίων.

5. Σε αντίθεση με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι δημόσιες χρηματοδοτούνται κατ' εξοχήν με βάση τα χρέη τους, πράγμα που έχει τις εξής συνέπειες: (1) Καθώς οι τόκοι δανειών αφαιρούνται από τα φορολο-

γητέα κέρδη, οι φορολογικές υποχρεώσεις των δημοσίων επιχειρήσεων είναι μη δαμινές. (2) Οι τόκοι πρέπει να πληρώνονται κάθε χρόνο, ανεξάρτητα από την οικονομική απόδοση της επιχείρησης, σε αντίθεση με την περίπτωση των ιδιωτικών εταιρειών, οι οποίες μπορούν να μειώσουν την απόδοση των μερισμάτων σε περιόδους χαμηλής αποδοτικότητας. Ειδικότερα, στην περίπτωση των δημοσίων επιχειρήσεων επηρεαζόμενων έντονα από τον οικονομικό κύκλο, η οικονομική δομή θα υπερτονίζει τις αυξομειώσεις των δημοσιευόμενων οικονομικών αποτελεσμάτων.

Η σημασία των οικονομικών κριτηρίων ως βασικών δεικτών που επηρεάζουν την κυβερνητική πολιτική για τους σιδηροδρόμους έχει εξεταστεί σε σχέση με χρονολογικά σημεία - σταθμούς της ιστορίας των Βρετανικών Σιδηροδρόμων.³⁶ με αφορμή την κριτική κατά τον πιο πρόσφατου κειμένου βρετανικής σιδηροδρομικής πολιτικής, της Αναφοράς Serpell.³⁷ Το κείμενο αυτό κατηγορήθηκε ότι βασιζόταν εξ ολοκλήρου σε οικονομικά κριτήρια, και κατά συνέπεια παρέιχε εντελώς ανεπαρκή βάση για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με το μέλλον των Βρετανικών Σιδηροδρόμων. Κατηγορήθηκε ότι αγνοούσε την ύπαρξη σοβαρών κοινωνικών ωφελημάτων προερχομένων από τη συνέχιση της λειτουργίας των Βρετανικών Σιδηροδρόμων με τη σημερινή τους μορφή. Πράγματι, υπάρχουν αποδείξεις ότι το κοινωνικό κόστος των σιδηροδρομικών

λειτουργιών (θόρυβος, τραυματισμοί και θάνατοι από ατυχήματα, υπερβολική κατανάλωση σπάνιων ενεργειακών πόρων) είναι μηδαμινό. Είναι ίσως επίσης σωστό (αν και όχι ακαταμάχητο) το επιχείρημα ότι η ύπαρξη ενός σιδηροδρομικού δικτύου συνιστά ένα μείζον κοινωνικό όφελος, που εκφράζεται με τη συντήρηση συγκοινωνιακών συνδέσμων με τις ακραίες περιφέρειες της εθνικής οικονομίας, με τη μείωση της κυκλοφοριακής συμφόρησης, την προσφορά δυνατοτήτων απασχόλησης και τη συντήρηση στρατηγικής επένδυσης, που επιτρέπει στην κοινωνία να διατηρεί τη δυνατότητα επιλογής μεταφορικών μέσων στην παρούσα και τις επερχόμενες γενεές.

Παρ' όλ' αυτά, μεγάλο μέρος από την αντίδραση ενάντια στην αναφορά Serpell θεωρήθηκε αποπροσανατολιστικό, για δύο κυρίως λόγους: (1) καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξης των Βρετανικών Σιδηροδρόμων κυβερνήσεις διαφορετικών πολιτικών προσανατολισμών, παρά τις διάφορες διακηρύξεις τους, στην πράξη όλες βασίστηκαν σε οικονομικές ή λογιστικές πληροφορίες προκειμένου να επεξεργαστούν και να εισηγηθούν μεταβολές της πολιτικής απέναντι στους σιδηροδρόμους, και (2) η αιτία αυτής της εμπιστοσύνης σε οικονομικά ή λογιστικά κριτήρια (ανεξάρτητα από το κυβερνητικό κόμμα) οφείλεται ουσιαστικά σε κυβερνητική παράλειψη ή αμέλεια. Οι οικονομικοί στόχοι και τα οικονομικά αποτελέσματα διατήρησαν τον κεντρικό τους ρόλο τόσο εξ αι-

στις μέρες μας, η τεχνική της ανάλυσης κόστους-ωφελειών περιορίζεται στην αξιολόγηση επενδυτικών προτάσεων. Η χρησιμοποίηση τέτοιων τεχνικών για τη μέτρηση των κοινωνικών ωφελημάτων μιας ολόκληρης βιομηχανίας, όπως ο σιδηρόδρομος, παρουσιάζει αζεπέραστες δυσκολίες. Με δεδομένες αυτές τις δυσκολίες και με δεδομένη την αναγκαιότητα κρατικής επιχορήγησης των σιδηροδρόμων, αναπτύσσονται πιέσεις για τη διαπραγμάτευση της επιδότησης με την υιοθέτηση μη οικονομικών δεικτών παραγωγικής αποδοτικότητας. Η παραγωγική αποδοτικότητα ορίζεται σε γενικές γραμμές ως η ελάχιστη απαιτούμενη εισροή πόρων για την παραγωγή ενός προϊόντος ή υπηρεσίας δεδομένης στάθμης. Συνε-

πώς, η έννοια αυτή έχει άμεση σχέση με το πρόβλημα τόσο της εξασφάλισης της αποτελεσματικότητας των επιδοτούμενων σιδηροδρομικών δραστηριοτήτων όσο και της παροχής κατευθυντηρίων προς τις διοικήσεις των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων.

Το ενδιαφέρον για την έννοια της παραγωγικής αποδοτικότητας πήγασε από τη σοβαρή αμφισβήτηση μιας βασικής παραδοχής της οικονομικής θεωρίας, κατά την οποία οι επιχειρήσεις αυτοοργανώνονται με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο, έτσι ώστε να ελαχιστοποιούνται οι δαπάνες τους. Ουσιαστικό ρόλο στην αμφισβήτηση αυτής της θέσης έπαιξε η άποψη ότι πολλές επιχειρήσεις δεν λειτουργούν ακριβώς ή κοντά στο όριο της

τίας της κυβερνητικής απραξίας, όσον αφορά την εκπόνηση μιας πρωτοποριακής συγκοινωνιακής πολιτικής, όσο και λόγω της ύπαρξης σύνθετων προβλημάτων μέτρησης, όσον αφορά τη διαχείριση πληροφορίας περισσότερο σχετικής με τη διατύπωση και την εφαρμογή σιδηροδρομικής πολιτικής. Ο τρόπος επαναπροσδιορισμού της ισορροπίας μεταξύ των μέσων με τα οποία εφαρμόζεται μια σιδηροδρομική πολιτική είναι, λοιπόν, προφανής. Αν οι κυβερνήσεις δείξουν για τους ευρύτερους σκοπούς μιας πολιτικής μεταφορών το ίδιο ενδιαφέρον που δείχνουν για τους οικονομικούς δείκτες, υπάρχουν σοβαρές ελπίδες ότι το πρόβλημα θα λυθεί ικανοποιητικά.

4.2. Μη οικονομικό κριτήριο

Υπάρχουν λοιπόν πρακτικοί λόγοι για τους οποίους είναι σκόπιμη η εξάρτηση από οικονομικά κριτήρια, τα οποία, αν και δεν αντανακλούν άμεσα τα κοινωνικά οφέλη της σιδηροδρομικής λειτουργίας, έχουν άλλα χαρακτηριστικά, που συντείνουν στη γενίκευση της υιοθέτησής τους, δηλαδή είναι άμεσα διαθέσιμα, εύκολα επαληθεύσιμα και ευρέως χρησιμοποιούμενα τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Ο προφανέστερος τρόπος βελτίωσης των οικονομικών κριτηρίων που αφορούν την απόδοση της σιδηροδρομικής επιχείρησης θα ήταν μια ανάλυση κόστους-ωφελειών των σιδηροδρομικών δραστηριοτήτων. Όμως,

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	Επιβατικές Μεταφορές	1 μέσο κόμιστρο ανά επιβατοχιλιόμετρο 2 επιδότηση "υπηρεσίας κοινής ωφέλειας" ανά επιβατοχιλιόμετρο 3 επιδότηση "υπηρεσίας κοινής ωφέλειας" σαν ποσοστό του ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών 4 άμεσες δαπάνες επιβατικών μεταφορών ανά φορτωμένο επιβατικό τρινοχιλιόμετρο 5 έσοδα ανά 1000 στερλίνες πληρωτέων λογαριασμών
	Εμπορευματικές Μεταφορές	6 έσοδα εμπορευματικών μεταφορών ανά φορτάμξο 7 δαπάνες τέρματικών και κυκλοφορίας ανα φορτωμένο εμπορευματικό τρινοχιλιόμετρο 8 έσοδα ανά 1000 στερλίνες πληρωτέων λογαριασμών
	Μόνιμες Εγκαταστάσεις	9 κόστος συντήρησης γραμμής ανά χιλιόμετρο γραμμής 10 κόστος συντήρησης σηματοδότησης ανά χιλιόμετρο γραμμής 11 συνολικές διοικητικές δαπάνες ανά φορτωμένο τρινοχιλιόμετρο
ΜΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	Επιβατικές Μεταφορές	12 χιλιμετρικοί επιβάτες ανά φορτωμένο επιβατικό τρινοχιλιόμετρο 13 επιβατικά τρέινα που φτάνουν στην ώρα τους ή με καθυστέρηση μικρότερη των 5' (% του συνόλου των επιβατικών τρέινων) 14 ακυρωμένα επιβατικά τρέινα σαν ποσοστό των αναγραφωμένων στους πίνακες δρομολογίων 15 φορτωμένα τρινοχιλιόμετρα ανά μέλος πληρώματος συρμών (εμπορευματικών και επιβατικών) 16 χιλιμετρικοί επιβάτες ανά μέλος του συνολικού προσωπικού της επιχείρησης
	Εμπορευματικές Μεταφορές	17 μέσο φορτίο φορτάμξος 18 καθαρά τρινοχιλιόμετρα ανά φορτωμένο εμπορευματικό τρινοχιλιόμετρο 19 φορτωμένα τρινοχιλιόμετρα ανά μέλος πληρώματος συρμών 20 καθαρά τρινοχιλιόμετρα ανά μέλος του συνολικού προσωπικού της επιχείρησης
	Μόνιμες Εγκαταστάσεις	21 φορτωμένα τρινοχιλιόμετρα ανά χιλιόμετρο γραμμής

Πίνακας 1: Δείκτες Απόδοσης Βρεταννικών Σιδηροδρόμων (BR)

παραγωγικής τους δυνατότητας, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο παραγωγής, εξαιτίας της απουσίας πιέσεων να γίνουν αποτελεσματικότερες. Η άποψη αυτή έδωσε κυρίως προσοχή στη χρήση (και όχι στις τιμές) των εισροών της παραγωγής και στις πιέσεις (εσωτερικές ή εξωτερικές) προς τη διοίκηση της επιχείρησης να οργανωθεί αποτελεσματικά. Η αποφυγή της σπατάλης των εισροών αυτών ονομάστηκε «x-αποδοτικότητα» (x-efficiency).³⁸

Παρόμοιες απόψεις έχουν υποστηριχθεί τόσο στη βιβλιογραφία, όσο και ως μέρος της κυβερνητικής πολιτικής απέναντι στις δημόσιες επιχειρήσεις. Είναι δυνατόν, όμως, να εκφραστούν επιφυλάξεις όσον αφορά: (1) τη δυνατότητα εφαρμογής τους στη σιδηροδρομική επιχείρηση, (2) την ποιότητα των εμπειρικών αποδείξεων οι οποίες στηρίζουν την «x-αποδοτικότητα», και (3) τη δυνατότητα κατασκευής ενός εφαρμόσιμου μέτρου της «x-αποδοτικότητας» των σιδηροδρομικών δραστηριοτήτων.³⁹ Η παραγωγική αποδοτικότητα μιας σιδηροδρομικής επιχείρησης, αν και πρακτικά είναι αδύνατο να υπολογισθεί μέσω ενός αλγορίθμου, μπορεί να εκτιμηθεί με τη βοήθεια μερικών δεικτών, αναφερόμενων είτε στις εισροές είτε στις εκροές των σιδηροδρομικών λειτουργιών.

Ο πίνακας 1 παρέχει τους δείκτες απόδοσης που δημοσιεύονται από τους Βρετανικούς Σιδηροδρόμους, με βάση τις κυβερνητικές οδηγίες. Οι δείκτες αυτοί αναφέρονται τόσο σε εισροές (εργασίας και κεφαλαίου) όσο και σε εκροές («ποιότητα προσφερόμενων υπηρεσιών»). Όσον αφορά την εισροή εργασίας, οι δείκτες (15), (16), (19) και (20) αποτελούν τόσο χονδρικά μέτρα της απαιτούμενης εισροής εργασίας για την παραγωγή υπηρεσίας δεδομένης στάθμης, ώστε η υιοθέτησή τους από μια επιβλέπουσα αρχή θα οδηγούσε πιθανώς στην εξαγωγή αυθαιρέτων συμπερασμάτων. Επιπλέον, επιχειρώντας να προσδιορίσει το περιεχόμενο της αποτελεσματικής εκμετάλλευσης της εργασίας, η επιβλέπουσα αρχή θα υπεισερχόταν στις λεπτομέρειες της διοίκησης των επιμέρους σιδηροδρομικών λειτουργιών, πράγμα που αναγκαστικά θα οδηγούσε σε ραγδαία μεταβολή των υφιστάμενων τυπικών σχέσεων ανάμεσα στους σιδηροδρόμους και τις κυβερνήσεις. Όμως, αν αυτή η μεταβολή επιδιωχθεί τελικά, ο αριθμός των οδηγιών και ο βαθμός της λεπτομέρειας που απαιτούνται για αποφάσεις επί της βέλτιστης αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού θα ήταν τέτοιος, που θα υπήρχε στην πράξη υπαγωγή της δραστηριότητας της διοίκησης του σιδηροδρόμου από την επιβλέπουσα αρχή. Το ίδιο θα ίσχυε και στην περίπτωση των εισροών κεφαλαίου.

Σχετικά με τις εισροές κεφαλαίου, οι

μη οικονομικοί δείκτες του πίνακα 1 δίνουν έμφαση στο συντελεστή πληρότητας (δείκτες 12 και 18) και στο βαθμό χρησιμοποίησης του σιδηροδρομικού δικτύου (21). Οι δείκτες αυτοί έχουν μεγάλη σημασία για τον προσδιορισμό της αποδοτικότητας μιας σιδηροδρομικής επιχείρησης.

Έχει όμως υποστηριχθεί ότι η βελτίωση του κυβερνητικού ελέγχου της σιδηροδρομικής επιχείρησης δεν μπορεί να επιτευχθεί με την απλή σύνδεση ενός οικονομικού στόχου με επιθυμητές τιμές συντελεστών πληρότητας και/ή βαθμού χρησιμοποίησης του σιδηροδρομικού δικτύου, με τρόπο δηλαδή που εξαφανίζει πιθανές επιμέρους ελλείψεις αποδοτικότητας των δραστηριοτήτων παραγωγής. Η μεγαλύτερη δυσκολία στην κατεύθυνση αυτή είναι ο προσδιορισμός της «επιθυμητής στάθμης» αποδοτικότητας των εισροών κεφαλαίου, όπως αυτή εκφράζεται από τους μη οικονομικούς δείκτες (12), (18) και (21). Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για τον προσδιορισμό της «επιθυμητής στάθμης» αποδοτικότητας, όπως: (1) η διατύπωση της άποψης της διοίκησης της σιδηροδρομικής επιχείρησης σε σχέση με τα επιθυμητά μεγέθη των δεικτών αυτών, (2) η σύγκριση με αντίστοιχα μεγέθη άλλων σιδηροδρομικών επιχειρήσεων, και (3) η συμπλήρωση των υφιστάμενων δεικτών με πληροφορίες σχετικές με τις σιδηροδρομικές λειτουργίες. Κανένας όμως από τους παραπάνω τρόπους δεν είναι χωρίς αρνητικά χαρακτηριστικά.⁴⁰

Ο πίνακας 2 παρουσιάζει δείκτες εκροών, όπως αυτοί προτάθηκαν για λογαριασμό της σιδηροδρομικής εταιρείας ελιβατικών μεταφορών Amtrak, στις ΗΠΑ.⁴¹ Εδώ η ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών έχει δύο συνιστώσες: την άνεση των επιβατών και την αξιοπιστία των δρομολογίων. Δύο δείκτες στον πίνα-

βλήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά για την «τήρηση των δρομολογίων». ⁴³ Η έρευνα αυτή έδειξε ότι οι σιδηροδρομικές εταιρείες τροποποίησαν τα δρομολόγια ώστε να τα καταστήσουν ευκολότερα επιβλέψιμα. Ετσι, καθώς η αξιοπιστία των δρομολογίων μετριόταν μόνο με βάση τον τελικό προορισμό, οι σιδηρόδρομοι εισήγαγαν μεγαλύτερους χρόνους διαδρομής για τους συρμούς που έφταναν σε αυτόν τον προορισμό, έτσι ώστε τα τρένα να φτάνουν στην ώρα τους. Στην πραγματικότητα, η μέση ωριαία ταχύτητα ταξιδιού της Amtrak έπεσε από 51,5 μίλια/ώρα το 1971 στα 45 μίλια/ώρα το 1977.

Ένα δεύτερο και ίσως σημαντικότερο πρόβλημα είναι κατά πόσον αυτοί οι δείκτες μπορούν να χρησιμοποιηθούν αξιό-

πιστα ως βάση για την πληρωμή επιδοτήσεων. Και αυτό, γιατί έτσι η πληρωμή επιδοτήσεων βασίζεται σε παράγοντες, που πολλές φορές είναι πέρα από τις δυνατότητες ελέγχου της διοίκησης της σιδηροδρομικής εταιρείας. Τέτοιοι παράγοντες ποικίλουν από πλήρως ελεγχόμενους, όπως η συχνότητα καθαρισμού των συρμών, έως εντελώς ανεξέλεγκτους, όπως οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Μια ακόμα άποψη του ίδιου προβλήματος έχει σχέση με το βαθμό επιρροής που η διοίκηση της εταιρείας μπορεί να ασκήσει στο είδος του εξοπλισμού που διαθέτει. Ο εξοπλισμός αυτός επηρεάζει αποφασιστικά τόσο την άνεση των επιβατών όσο και την αξιοπιστία των δρομολογίων. Κατά συνέπεια, μπορεί το μέγεθος της επιδότησης να είναι

κα αυτό χρειάζονται επιπλέον επεξήγηση: (1) Τα οριακά κίνητρα-πριμ αναφέρονται σε πληρωμή επιπλέον πριμ σε σταθερά ποσά για κάθε μοναδιαία ποσοστιαία υπέρβαση από μια σιδηροδρομική εταιρεία της «σταθερής βάσης» αξιοπιστίας που έχει συμφωνηθεί. Η σταθερή αυτή βάση ορίζεται ως το ποσοστό επιβατικών συρμών που φτάνουν στο τέρμα στην ώρα τους. (2) Η παράμετρος υπερβάλλουσας καθυστέρησης αναφέρεται στην ανοχή για καθυστερήσεις στους χρόνους διαδρομής. Ειδικότερα, ένας συρμός θεωρείται ότι έχει φτάσει στον τελικό του προορισμό στην ώρα του, αν δεν έχει καθυστέρηση μεγαλύτερη των 5' για κάθε 100 μίλια ταξιδιού, με όριο τα 30' ανεξάρτητα από την απόσταση που κάλυψε. ⁴²

Η χρησιμότητα των δεικτών «ποιότητας προσφερόμενων υπηρεσιών» της Amtrak μπορεί να αμφισβητηθεί από δύο πλευρές. Κατ' αρχήν οι ενδοιασμοί που εκφράστηκαν σε προηγούμενη παράγραφο όσον αφορά τα μερικότερα μέτρα παραγωγικής αποδοτικότητας ισχύουν και εδώ. Συγκεκριμένα, η θέση προδιαγραφών περικλείει πάντοτε τον κίνδυνο πρόκλησης οργανωτικής χαλαρότητας. Αναφέρεται ότι οι αμερικανικές σιδηροδρομικές εταιρείες που ελέγχονταν με βάση αυτά τα κριτήρια απόδοσης έχουν οδηγηθεί σε οργανωτική χαλαρότητα. Μια έρευνα αποκάλυψε ότι καμιά σιδηροδρομική εταιρεία δεν ανταποκρίθηκε στο κίνητρο της «βελτίωσης δρομολογίων» και ότι τα οικονομικά κίνητρα στις εταιρείες κατα-

Παράμετρος Ποιότητας	Δείκτης Ποιότητας	Βάση Αξιολόγησης Απόδοσης και Υπολογισμού Επιδότησης
Άνεση επιβατών	1. Καθαριότητα οχημάτων	Το κόστος καθαρισμού ενός οχήματος
	2. Λειτουργικότητα εξοπλισμού	Απαιτούμενα χαρακτηριστικά: 2.1. Ένα όχημα για το πλήρες ταξίδι χωρίς βλάβες 2.2. Θερμοκρασία (t) οχήματος εντός των ορίων: $62^{\circ} < t < 82^{\circ}$ (°F) 2.3. Επαρκής φωτισμός για διάβαση
Αξιοπιστία δρομολογίων	1. Τήρηση δρομολογίων	1.1. Σταθερή βάση ακρίβειας δρομολογίου 1.2. Οριακά επιδόματα κινήτρων
	2. Υπερβάλλουσα καθυστέρηση	(πραγματικός χρόνος ταξιδιού - δρομολογιακός χρόνος - συντελεστής ανοχής "υπερβάλλουσας καθυστέρησης")
	3. Βελτίωση δρομολογίου	$M = T \times \frac{R}{Sch.T}$, όπου: T = αριθ. ταξιδιών τριάντου με βελτιωμένο δρομολόγιο M = συντόμηση δρομολογίου σε πρώτα λεπτά Sch.T = δρομολογιακός χρόνος ταξιδιού σε πρώτα λεπτά R = κατηγορία συρμού (προσδιορισμένη κατά διαδρομή)
	4. Διαθεσιμότητα τροχ.υλικού	Ένας αριθμός/στόχος των απαιτούμενων ελκτικών μονάδων και οχημάτων για την διαξήγηση των προγραμματισμένων δρομολογίων

Πίνακας 2: Δείκτες Ποιότητας Σιδηροδρομικών Υπηρεσιών της Amtrak

συνάρτηση της ποιότητας των προσφερόμενων υπηρεσιών, αλλά και η ποιότητα των υπηρεσιών να είναι συνάρτηση του μεγέθους της επιδότησης. Κάτι τέτοιο είναι πολύ πιθανό να συμβεί στις περιπτώσεις όπου η κρατική επιδότηση για σιδηροδρομικές υπηρεσίες αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδότησής τους.⁴⁴

Ανακεφαλαιώνοντας, υπάρχει η δυνατότητα άσκησης ελέγχου με την υιοθέτηση μη οικονομικών δεικτών απόδοσης, που πηγάζουν από την έννοια της παραγωγικής δυνατότητας. Όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι μια πολιτική που εξαρτά τις επιδοτήσεις από συγκεκριμένες τιμές των μη οικονομικών δεικτών απόδοσης συνεπάγεται μια δραστική μεταβολή της σχέσης ανάμεσα στη σιδηροδρομική εταιρεία και την εποπτεύουσα αρχή. Για να είναι μια τέτοια πολιτική αποτελεσματική θα πρέπει η εποπτεύουσα αρχή να ασχοληθεί σε βάθος με τις λεπτομέρειες της διεύθυνσης των επιμέρους σιδηροδρομικών δραστηριοτήτων. Παραδόξως, τέτοια αντιμετώπιση θα ναρκοθετούσε ακόμα περισσότερο τα καθαρώς οικονομικά κριτήρια απόδοσης που αποτέλεσαν την πηγή των δυσκολιών, καθώς θα γινόταν ολοένα και δυσκολότερο να διαχωρισθούν στα δημοσιεύσιμα οικονομικά αποτελέσματα οι συνέπειες των πρωτοβουλιών της διοίκησης της επιχείρησης από τις αντίστοιχες της εποπτεύουσας αρχής.

4.3. Κατάργηση των κριτηρίων απόδοσης

Έχει επίσης εκφραστεί η άποψη ότι στο βαθμό που δεν υπάρχει κίνδυνος χρεοκοπίας ή εξαγοράς μιας δημόσιας επιχείρησης και καθώς πολλές από αυτές λειτουργούν υπό μονοπωλιακό ή σχεδόν μονοπωλιακό καθεστώς, πρέπει να αναπτυχθούν κάποιοι άλλοι μηχανισμοί, που θα ελέγξουν τις δραστηριότητες των δημοσίων επιχειρήσεων και θα τις καταστήσουν υπεύθυνες για την απόδοσή τους. Η άποψη αυτή, εξετάζοντας το ισχύον πλαίσιο ελέγχου, καταλήγει ότι το πλαίσιο αυτό δεν παρέχει ικανοποιητική βάση για την οικοδόμηση ενός αυστηρού συστήματος υπευθυνότητας. Για τις μονοπωλιακές ή σχεδόν μονοπωλιακές δημόσιες επιχειρήσεις προτείνεται η κατάργηση των οικονομικών στόχων και της μέτρησης των εσόδων. Για τη βελτίωση της υπευθυνότητας και του ελέγχου προτείνεται να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή σε πληροφορίες για την ταμειακή ροή και στην έκταση των δραστηριοτήτων λογιστικού ελέγχου (audit). Προφανώς, θα εξακολουθήσει να απαιτείται πληροφορία σχετική με τους οικονομικούς πόρους και τις υποχρεώσεις της επιχείρησης στο τέλος κάθε οικονομικού έτους, ώστε να παρέχεται ένδειξη της δυνατότητας της επιχείρησης να συνεχίζει να παρέχει υπηρεσίες. Συζητώντας την

περίπτωση των μη οικονομικών κριτηρίων η ίδια άποψη καταλήγει: «Φαίνεται ότι έχει δοθεί ελάχιστη προσοχή στην πιθανή σύγκρουση ανάμεσα στη μέτρηση της απόδοσης με βάση δείκτες ποιότητας υπηρεσιών και στην ευρύτερη αντίληψη περί κοινωνικού οφέλους. Για παράδειγ-

μα, ίσως είναι προτιμότερο να λειτουργεί μια σιδηροδρομική γραμμή με αναξιόπιστο τροχαίο υλικό που προξενεί καθυστερήσεις, παρά να κλείσει εντελώς, ακόμα κι αν αυτό οδηγεί στη χειροτέρευση της συνολικής απόδοσης, μετρούμενης με βάση τον αριθμό των συρμών που φτάνουν στην ώρα τους».⁴⁵

5. Επίλογος

Το άρθρο έθεσε προβλήματα τα οποία, στο πλαίσιο της ελληνικής σιδηροδρομικής επιχείρησης και των εμπλεκόμενων φορέων (κυβέρνηση, συνδικάτα, άλλα ενδιαφερόμενα μέρη), δεν έχουν συζητηθεί επαρκώς. Αποδείχθηκε ότι, αν και η κρατική ιδιοκτησία των σιδηροδρόμων αποτελεί την ακραία περίπτωση ελέγχου, κάποιου είδους κυβερνητικός έλεγχος είναι απαραίτητος, εξαιτίας των ιδίων των χαρακτηριστικών της σιδηροδρομικής βιομηχανίας. Ο ΟΣΕ λοιπόν μάλλον δεν αποτελεί εν δυνάμει πεδίο εφαρμογής νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων. Ταυτόχρονα όμως τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ελληνικού σιδηροδρόμου (απουσία δικτύου και υπηρεσιών προαστιακών μεταφορών, έλλειψη εγκαταστάσεων ανάληψης αξιόλογου εμπορευματολογικού έργου, κ.λπ.) θέτουν σε αμφισβήτηση το χαρακτήρα του ΟΣΕ ως δημόσιας επιχείρησης, με στόχο την προαγωγή του κοινωνικού οφέλους. Οι μοναδικές διαστάσεις του κοινωνικού οφέλους που θα μπορούσαν να

γίνουν αντιληπτές στο πλαίσιο της σημεινής λειτουργίας του ΟΣΕ σχετίζονται με την εξασφάλιση απασχόλησης στις 15.000 του προσωπικού του και με την παροχή δυνατοτήτων μεταφοράς στις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, λόγω των πολύ χαμηλών τιμολογίων του.

Διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις είτε θεώρησαν τα παραπάνω χαρακτηριστικά επαρκείς αιτιολογήσεις της κρατικής ιδιοκτησίας των σιδηροδρόμων, είτε αναζήτησαν την επίτευξη κάποιων πρωτευόντων στοιχείων του κοινωνικού οφέλους του εξυπηρετούμενου από την λειτουργία του ΟΣΕ. Ο εκσυγχρονισμός αυτός, πέρα από το ότι είναι μερικός αφού αναφέρεται αποκλειστικά στην τεχνολογική υποδομή, καθίσταται και κατά περιόδους έντονα προβληματικός, λόγω της έλλειψης των απαιτούμενων κεφαλαίων.

Όμως, ακόμα κι αν εξασφαλιστούν οι πιστώσεις (όπως έγινε πρόσφατα με την ένταξη μέρους των έργων στα Σχέδια Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας) και ολοκληρωθούν οι προγραμματισμένες εργασίες, η κρατική ιδιοκτησία, κάτω από τις κυρίαρχες σήμερα αντιλήψεις για τις σχέσεις κυβέρνησης και κοινωνίας, θα συντηρεί τα έμφυτα μειονεκτήματα που επιστημάνθηκαν στη βιβλιογραφία και τα οποία στην περίπτωση του ΟΣΕ θα σχετίζονται λιγότερο με τυχόν μονοπωλιακές επιπτώσεις στην αγορά, και κυρίως με: (1) την επίδραση μικροπολιτικών υπολογισμών σε βασικές ή δευτερεύ-

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A. Nove, 1973: *Efficiency Criteria for*

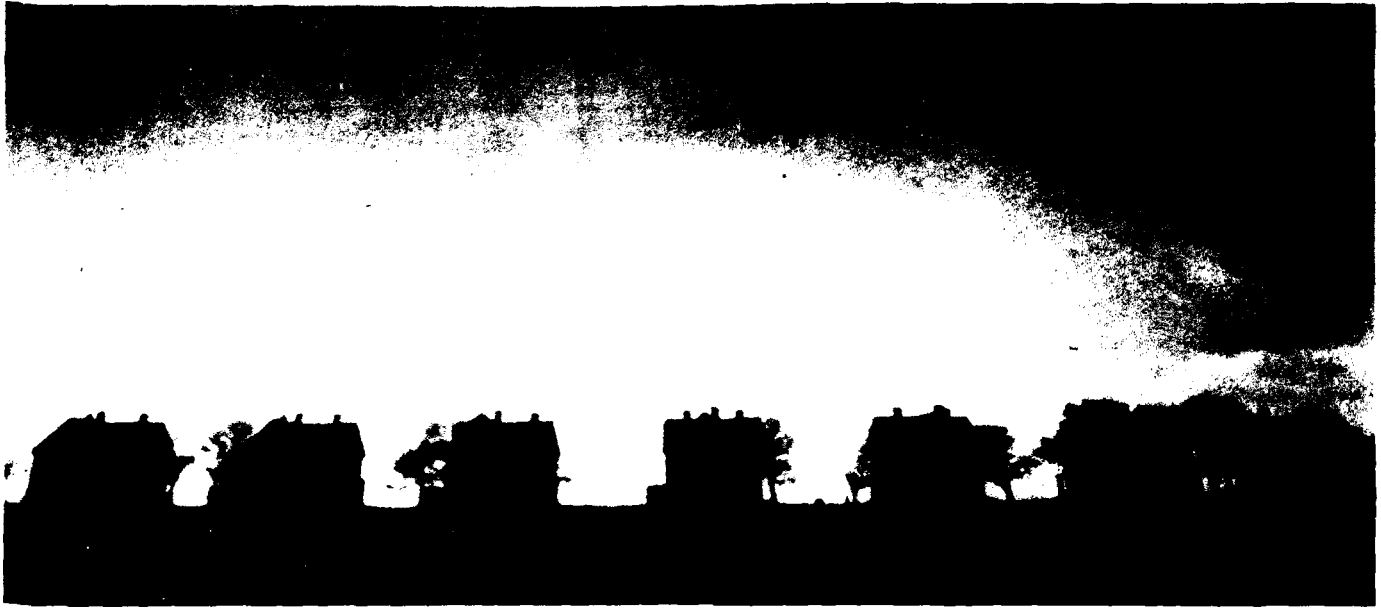

ουσες επιλογές (κριτήρια επιλογής των μετακλητών μελών της ανώτατης διοίκησης της επιχείρησης, προσλήψεις, προμήθειες, πολιτική αξιοποίησης του στελεχικού δυναμικού κ.λπ.): (2) την απουσία κυβερνητικών στόχων, βάσεων για την αξιολόγηση της απόδοσης της επιχείρησης, καθώς και συστημάτων παρακολούθησης αυτής της απόδοσης· (3) την αντίθεση ανάμεσα στη γραφειοκρατική οργάνωση και την ανάγκη για αξιολόγηση της απόδοσης, η οποία αντίθεση δεν φαίνεται να επιλύθηκε με τη μετατροπή των σιδηροδρόμων από κυβερνητική υπηρεσία (ΣΕΚ) σε αυτόνομη δημόσια επιχείρηση (ΟΣΕ), και (4) την αδυναμία των στελεχών της επιχείρησης να λειτουργήσουν με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, τόσο γιατί δίνεται πάντοτε μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη της τεχνολογικής υποδομής, όσο και γιατί ο εμπορικός προσανατολισμός και οι αντίστοιχες δραστηριότητες της επιχείρησης είναι ουσιαστικά μηδαμνές. Και τα τέσσερα παραπάνω χαρακτηριστικά παραπέμπουν ευθέως στο είδος των σχέσεων του ΟΣΕ με το κράτος και, συνεπώς, δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν επαρκώς από την ίδια την επιχείρηση. Η καθυστέρηση έναρξης διαλόγου και λήψης αποφάσεων σχετικών με τις διαστάσεις της δημόσιας σιδηροδρομικής επιχείρησης, που συζητήθηκαν εδώ, μειώνει σημαντικά τις πιθανότητες πρακτικών ωφελειών από τον επιχειρούμενο τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τα ίδια ακριβώς προβλήματα, σε μι-

- Nationalised Industries* (Allen and Unwin, London).
2. R.P. Short, 1984: «The Role of Public Enterprises: An International Statistical Comparison», στο R.H. Floyd, C.S. Gray and R.P. Short, 1984: *Public Enterprises in Mixed Economies: Some Macroeconomic Aspects* (International Monetary Fund, Washington D.C.), σελ. 110-196.
 3. Ο Νόμος Σιδηροδρομικής Αναζωογόνησης και Νομοθετικής Μεταρρύθμισης (Railway Revitalisation and Regulatory Reform Act - 4R) του 1976 και, κυρίως, ο Σιδηροδρομικός Νόμος Staggers (Staggers Rail Act) του 1980, παρέχουν τη βάση της «φιλέλευθεροποίησης» της αμερικανικής σιδηροδρομικής βιομηχανίας.
 4. Βλέπε R.G. Harris and C. Grimm, 1985: «Revitalisation of the US Freight Industry: an Organizational Perspective», στο K.J. Button and D.E. Pitfield (eds.): *International Railway Economics: Studies in Management and Efficiency* (Gower, Aldershot), σελ. 49-84.
 5. T.E. Keeler, 1983: *Railroad, Freight and Public Policy* (The Brookings Institution, Washington D.C.): Chapter Five: Regulatory Reform and its Consequences.
 6. W.J. Baumol and J.C. Panzar: *Contestable Markets and the Theory of Industry Structure* (Harcourt Brace Jovanovich, New York).
 7. T.E. Keeler, 1983: σελ. 48.
 8. T.E. Keeler, 1983: Chapter Two: A Capsule History of Railroad Regulation.
 9. T.E. Keeler, 1983.
 10. A.W.J. Thomson and L.C. Hunter, 1973: *The Nationalised Transport Industries* (Heinemann, London), σελ. 125-130.
 11. T.E. Keeler, 1983.
 12. D.D. Wyckoff, 1973: «Public Tracks, Private Users», *Transportation and Distribution Management*, April, σελ. 38-40.
 13. Η πρόταση αναφέρεται στην ειδική περίπτωση των Αμερικανικών Σιδηροδρόμων, την εποχή που λειτουργούσαν 68 εταιρείες Α' κατηγορίας και μερικές εκατοντάδες μικρότερες (D.D. Wyckoff, 1976: *Railroad Management*, Lexington Books, Lexington Mass., σελ. 20). Ο αριθμός αυτός μειώνεται συνεχώς μετά τη νομοθετική αναμόρφωση, κυρίως λόγω συγχωνεύσεων ή πτωχεύσεων σιδηροδρομικών εταιρειών. Αν και η πρόταση εκφράστηκε ως εναλλακτική λύση στην, κατά τον εμπνευστή της, αναπόφευκτη κρατικοποίηση του αμερικανικού σιδηροδρομικού συστήματος, έχει θεωρητική αξία, ιδιαίτερα όταν αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της ανάπτυξης του σιδηροδρόμου κάτω από «νεοφιλέλευθερη» οπτική.
 14. D.D. Wyckoff, 1976: σελ. 132-133.
 15. Association of American Railroads, 1974: *Government Ownership of Railroad Fixed Plant*, Working Memorandum, 74-10, October 22, σελ. 4-6.
 16. A. Nove, 1973.
 17. A. Nove, 1973, σελ. 19.
 18. J.W. Sutherland, 1978: «Accountability in Public Enterprise», στο J.W. Sutherland (ed.): *Management Handbook for Public Administrators* (Van Nostrand Reinhold, New York), σελ. 689-719.
 19. C.T. Grubb, 1977: *Program Evaluation and Local Administration*. University of North Carolina, Institute for Social Services Planning, School of Social Work.
 20. M. Pavlidou, 1978: «Dynamic Control of Hierarchic Public Systems», στο G. Klir (ed.): *Applied General Systems Research*:

tional Planning" to the Planning and Control of an Undertaking, on the example of the DB», *Rail International*, May, σελ. 33-46.

30. I. Lapsley, 1983: «The Influence of Financial Measures on UK Rail Policy», *Journal of Public Policy*, vol. 3, no. 3, σελ. 285-300.

- Recent Developments and Trends* (Plenum Press, New York), σελ. 811-819.
21. C.P. McLoughlin, 1978: «Productivity and Effectiveness in Government», στο J.W. Sutherland (ed.): *Management Handbook for Public Administrators* (Van Nostrand Reinhold, New York), σελ. 626-662.
22. R. de Neufville and J.H. Stafford, 1971: *Systems Analysis for Engineers and Managers* (McGraw-Hill, New York), σελ. 227.
23. Βλέπε για παράδειγμα: R.A. Posner, 1971: «Taxation by Regulation», *Bell Journal of Economics*, vol. 2, Spring, σελ. 22-50, και R.A. Posner, 1974: «Theories of Economic Regulation», *Bell Journal of Economics*, vol. 5, Autumn, σελ. 335-358.
24. G.J. Stigler, 1971: «The Theory of Economic Regulation», *Bell Journal of Economics*, vol. 2, Spring, σελ. 3-21.
25. S. Peltzman, 1976: «Towards a More General Theory of Regulation», *The Journal of Law and Economics*, vol. 19, no. 2, August, σελ. 211-240.
26. C.S. Gray, 1984: «Towards a Conceptual Framework for Macro-Economic Evaluation of Public Enterprise in Mixed Economies» στο R.H. Floyd, C.S. Gray and R.P. Short: *Public Enterprise in Mixed Economies: Some Macroeconomic Aspects* (International Monetary Fund, Washington D.C.), σελ. 35-109.
27. I.C. Bryatt, 1984: «The Framework of Government Control», στο J. Smith (ed.): *Strategic Planning in Nationalised Industries* (Macmillan Press, London), σελ. 67-87.
28. P. Duval, 1982: «Elements of Information Processing Policy and Personnel Management at the SNCF», *Rail International*, June, σελ. 41-50.
29. U. Hausler, 1982: «Contribution of "Operational Planning" to the Planning and Control of an Undertaking, on the example of the DB», *Rail International*, May, σελ. 33-46.
30. I. Lapsley, 1983: «The Influence of Financial Measures on UK Rail Policy», *Journal of Public Policy*, vol. 3, no. 3, σελ. 285-300.
31. A.A.I. Holtgreffe, 1982: «Aids and Means for Planning and Control in a Railway Company», *Rail International*, August, σελ. 79-86.
32. R.L. Morasky, 1977: «Defining Goals: A Systems Approach», *Long Range Planning*, vol. 10, no. 2, σελ. 85-90.
33. C. Davis, A. Demb and R. Espejo, 1979: *Organisation for Program Management* (Wiley, Chichester), σελ. 74.
34. K. Pierick, 1982: «Electronic Data Processing Models for the Support of the Production of Modern Railway Undertakings», *Rail International*, May, σελ. 75-78.
35. D.S. Heald, 1980: «The Economic and Financial Control of the UK Nationalised Industries», *The Economic Journal*, vol. 90, June, σελ. 243-265.
36. I. Lapsley, 1983.
37. Department of Transport, 1983: *Railway Finances: Report of a Committee chaired by Sir David Serpell* (HM Stationery Office, London).
38. H. Leibenstein, 1966: «Allocative Efficiency versus X-Efficiency», *American Economic Review*, vol. 56, σελ. 392-415.
39. I. Lapsley, 1984: «Financial Objectives, Productive Efficiency and the Regulation of a Subsidised State Monopoly», *Accounting and Business Research*, Summer, σελ. 217-227.
40. I. Lapsley, 1984.
41. Οι δείκτες αυτοί προσδιορίζουν την «ποιότητα των υπηρεσιών» επιδοτούμενων σιδηροδρομικών επιβατικών μεταφορών, που παρέχονται από σιδηροδρομικές επιχειρήσεις των ΗΠΑ για λογαριασμό της Amtrak. Με βάση τη συμφωνία αυτή, έχουν τεθεί προδιαγραφές για κάθε χαρακτηριστικό της «ποιότητας υπηρεσιών» και η πληρωμή των επιδοτήσεων εξαρτάται από το βαθμό υλοποίησης των προδιαγραφών αυτών.
42. W.J. Baumol, 1975: «Payment by Performance in Rail Passenger Transportation», *Bell Journal of Economics*, Spring, σελ. 281-298.
43. General Accounting Office, 1977: *Amtrak's Incentive Contracts with Railroads: Considerable Costs, Few Benefits* (Report No. CED-77-69).
44. I. Lapsley, 1984: σελ. 227.
45. J.R. Davis and W.M. McInnes, 1982: «The Efficiency and the Accountability of UK Nationalised Industries», *Accounting and Business Research*, Winter, σελ. 29-41.

Σχέση γεωργικής παραγωγής με χωροταξική διάρθρωση των οικισμών στο νομό Λάρισας*

ΓΙΩΡΓΟΣ Κ. ΒΑΡΕΛΙΔΗΣ

Συνεργασία: Σοφία Αυγερινού
- Ελίζα Παναγιωτάτου
και Έφη Καραπατή

Εισαγωγή

Η ΣΧΕΣΗ της γεωργικής παραγωγής με τη χωροταξική διάρθρωση των οικισμών στο νομό Λάρισας παρουσιάζει ένα γενικότερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η εξελικτική πορεία του νομού τα τελευταία 15-20 χρόνια εμφανίζει με το χαρακτηριστικότερο τρόπο πολλά από τα προβλήματα και τα φαινόμενα που εκδηλώθηκαν ή πιθανόν να εκδηλωθούν στο άμεσο μέλλον, στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής γεωργικής υπαίθρου.

Σκοπός της ανάλυσης που ακολουθεί είναι να φανεί –μέσα από μια περιεκτική παρουσίαση ποσοτικών δεικτών και ποιοτικών χαρακτηριστικών του νομού– το πώς η εξέλιξη και ο μετασχηματισμός της παραγωγικής του βάσης επηρέασε τη χωροταξική διάρθρωση των οικισμών, ή καλύτερα το πώς άλλαξε τις παραδοσιακές δομές και μετέβαλε την ιεραρχία του οικιστικού δικτύου. Γι' αυτό το λόγο κρίναμε σκόπιμο να αξιολογήσουμε και να τεκμηριώσουμε τη σημερινή ιεράρχηση του οικιστικού δικτύου, εξετάζοντας όχι μόνο τις σχέσεις του, αλλά και την ίδια τη διάρθρωση του οικιστικού του κελύφους. Αυτό βέβαια έγινε δυνατό με επιτόπια έρευνα και συνεντεύξεις σε στατιστικά επιλεγμένες κοινότητες (που δεν είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν στην εργασία).

Η μελέτη ξεκινάει με μια γενική αναφορά στην ευρύτερη περιφέρεια της Θεσσαλίας, με στοιχεία τόσο για την παραγωγική βάση και τη γεωφυσική της κατάσταση όσο και για τη δημογραφική της εξέλιξη, και συνεχίζει με αντίστοιχα αναλυτικότερα στοιχεία για το νομό Λάρισας. Στη συνέχεια γίνεται η καθ' αυτό ανάπτυξη του θέματος, δηλαδή η μελέτη της διάρθρωσης και της ιεραρχίας του οικιστικού δικτύου σε σχέση με τις εξελίξεις της παραγωγικής του βάσης, ενώ στην επόμενη ενότητα διαπιστώνονται τα αναπτυξιακά προβλήματα που έχουν προκύψει κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών. Τέλος, διατυπώνονται κάποια γενικά συμπεράσματα και προτείνονται ορισμένες κατευθύνσεις για τις υπάρχουσες τάσεις και τη μελλοντική ανάπτυξη του νομού.

1. Θεσσαλική πεδιάδα

A. Γενικά χαρακτηριστικά

1. Η θεσσαλική πεδιάδα έχει μεγάλη σημασία για την ελληνική γεωργία και οικο-

νομία, γιατί είναι η μεγαλύτερη συνεχόμενη πεδινή έκταση της χώρας (13% στη γεωργική γη), ενώ εμφανίζει πλούσιο έδαφος και ευνοϊκό κλίμα, προϋποθέσεις κατάλληλες για γεωργική δυναμική ανάπτυξη – εντατική ή εκτατική εκμετάλλευση γης / οικογενειακή και συλλογική άσκηση της γεωργίας (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 117).

2. Αναμφισβήτητα, ο γεωργικός τομέας κατέχει σημαντική θέση στην οικονομία της χώρας και ακόμα σημαντικότερη στο διαμέρισμα της Θεσσαλίας. Ο γεωργικός τομέας της, ο οποίος συμμετέχει κατά ποσοστό 31% στο ακαθάριστο προϊόν του διαμερίσματος, προσφέρει εργασία στο μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της Θεσσαλίας, είναι πηγή εφοδιασμού της εσωτερικής αγοράς με σημαντικές ποσότητες αγροτικών αγαθών, αποφέρει –μέσω της εξαγωγής ορισμένων αγροτικών προϊόντων– σημαντικούς συναλλαγματικούς πόρους και τροφοδοτεί αρκετές δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα με πρώτες ύλες (βαμβάκι-σιτηρά κ.λπ.).

3. Παρόλο ότι το γεωργικό διαμέρισμα της Θεσσαλίας μπορεί να έχει μεγάλη παραγωγικότητα λόγω: (α) είδους καλλιεργειών και (β) δυνατοτήτων αξιοποίησης των συντελεστών παραγωγής, δεν υπήρξε το απαραίτητο κρατικό ενδιαφέρον, ούτε ακολουθήθηκε μια σωστή πολιτική ανάπτυξης, με αποτέλεσμα την πενταετία 1977-81 η περιοχή της Θεσσαλίας να θεωρείται η πιο «αδικημένη», συγκρινόμενη με άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας, λόγω του ότι η μέση ετήσια δαπάνη ανά κάτοικο ήταν μικρότερη από τα άλλα διαμερίσματα, μόλις 78,8%, ενώ ο μέσος δείκτης για το σύνολο της χώρας είναι 100 (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 45).

4. Από γεωγραφική άποψη, η περιφέρεια της Θεσσαλίας κατέχει κεντρική θέση, το ίδιο και από πλευράς κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, ορισμένες μάλιστα περιοχές της όπως ο νομός Λάρισας και ο νομός Μαγνησίας πλησιάζουν το μέσο εθνικό επίπεδο, σε αντίθεση με άλλες που παρουσιάζουν καθυστέρηση, όπως οι νομοί Καρδίτσας και Τρικάλων.

Η συγκέντρωση των μεταποιητικών δραστηριοτήτων πραγματοποιείται κυρίως κατά μήκος του οδικού άξονα Αθηνών-Βόλου, Λάρισας, Θεσσαλονίκης. Η

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της γενικότερης έρευνας που εκπόνησε η Ανωτάτη Γεωπονική με το ΕΜΠ.

σχετικά μικρή απόσταση και η εύκολη επικοινωνία με την πρωτεύουσα και με τη συμπτωτεύουσα επηρέασε την ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων της περιφέρειας, εντείνοντας συγχρόνως την εξάρτησή της από αυτές.

Η περιφέρεια περιλαμβάνει ορεινές προβληματικές περιοχές καθώς και πεδινές εκτάσεις. Αυτή η γεωγραφική ανομοιογένεια που εμφανίζεται ευνοεί τις έντονες ενδοπεριφερειακές ανισότητες ως προς την κατανομή του πληθυσμού, το εισόδημα, την απασχόληση καθώς και την κατανομή των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Από την οικονομική ανάπτυξη επωφελούνται οι πόλεις, κυρίως ο Βόλος και η Λάρισα, καθώς και οι αστικές περιοχές της ανατολικής ενότητας της περιφέρειας (Η άσκηση της περιφερειακής πολιτικής και ο ρόλος της ΕΤΒΑ: Η περίπτωση της Θεσσαλίας, Αθήνα 1988, σελ. 1).

ΕΛΛΑ- ΔΑ	ΘΕΣΣΑ- ΛΙΑ	
	%	%
χρήσεις γης		
α) καλλιεργούμενες εκτάσεις	29,7	36,2
β) κοινοτικοί βοσκότοποι	39,5	23
γ) ιδιωτικοί βοσκότοποι	39,5	14,5
δ) δάση	22,6	19,5
ε) υδάτινες εκτάσεις	2,6	1,7
στ) οικισμοί-δρόμοι	3,7	3,7
ζ) άλλες εκτάσεις	1,8	1,5

Το γεγονός ότι τα δάση στο σύνολο της χώρας καλύπτουν το 22,6% ενώ στη Θεσσαλία το 19,5%, και παράλληλα τα αντίστοιχα ποσοστά για τις καλλιεργούμενες εκτάσεις είναι 29,7 και 36,2, δείχνει ότι η περιφέρεια της Θεσσαλίας είναι λιγότερο ορεινή και περισσότερο πεδινή και αγροτική κατά μέσον όρο (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 29).

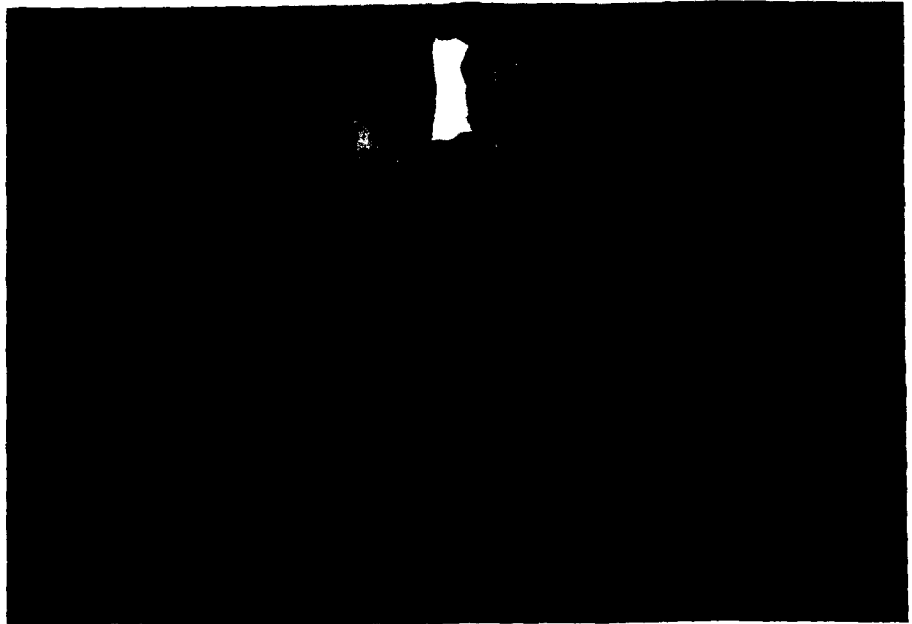
Β. Μεταβολές στην παραγωγή τα τελευταία είκοσι χρόνια

Η γεωργία της Θεσσαλίας κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια έχει παρουσιάσει αξιόλογες μεταβολές, τόσο στον ολικό όγκο των προϊόντων που παράχθηκαν, όσο και στα διαρθρωτικά και δομικά χαρακτηριστικά του (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 97).

Οι μεταβολές αυτές εμφανίστηκαν ως το αποτέλεσμα των τεχνολογικών και οικονομικών μεταβολών καθώς και της αποτελεσματικότερης εκμετάλλευσης των εδαφικών και υδατικών πόρων. Οι σημαντικές μεταβολές συνέβαλαν στον πολλαπλασιασμό των αγροτικών εισοδημάτων καθώς και στην αύξηση της παραγωγικότητας εργασίας και εδάφους.

Σημαντικές εξελίξεις εμφανίζονται στη γεωργική παραγωγή με την αύξηση των

αρδευομένων εκτάσεων (μεγαλύτερες δυνατότητες εκμετάλλευσης - ευελιξία κ.λπ.), την προώθηση της εκβιομηχάνισης καθώς και τη στροφή προς καλλιέργειες που δίνουν εξαγωγή και βιομηχανοποιήσιμα προϊόντα (π.χ. βαμβάκι - ζαχαρότευτλα κ.λπ.).

Σημαντικός παράγοντας που λειτούργησε θετικά για την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα της περιφέρειας ήταν και οι επενδύσεις σε μορφή νέων μηχανημάτων, κτιρίων κ.λπ.

Όμως τα αποτελέσματα αυτά δεν ήταν ανάλογα με τις προϋποθέσεις ανάπτυξης που υπήρχαν, και αυτό γιατί όλες οι προσπάθειες δεν βασιζόνταν σε κάποιο μακροπρόθεσμο ολοκληρωμένο αναπτυξιακό πρόγραμμα, με άμεση συνέπεια την εμφάνιση ανορθόδοξης γεωργικής ανάπτυξης και συνεπώς τη μικρή συμβολή της γεωργίας στην οικονομία της χώρας. Με αυτό τον τρόπο, δεν επιτεύχθηκε η ανάπτυξη και εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής στην περιφέρεια ανάλογα με το συγκριτικό πλεονέκτημα της κάθε περιοχής (παραγωγή - ζήτηση) και η ανάπτυξη κάθε τομέα ανάλογα με τις δυνατότητές του, ώστε η γεωργία να συμβάλλει ουσιαστικά στην προώθηση της συνολικής οικονομίας της χώρας (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 21).

Ο τρόπος αυτός της ανομοιομορφής ανάπτυξης οδήγησε πολλές -κυρίως ορεινές- αγροτικές περιοχές της περιφέρειας σε σημαντικές δημογραφικές αλλοιώσεις, λόγω χαμηλής παραγωγικότητας του γεωργικού τομέα: οπότε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και ειδικά οι νέοι αναγκάστηκαν να αναζητήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης είτε στο εξωτερικό είτε στα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη).

Γ. Πληθυσμός - Μεταναστευτικό ρεύμα

α) περίοδος 1950-1960:

Ο πληθυσμός της Θεσσαλίας αυξάνεται με σταθερό ρυθμό (περίπου κατά 1% ανά έτος). Ο νομός Λάρισας εμφανίζει τον υψηλότερο βαθμό αύξησης: 1,4% ανά έτος (ΑΤΕ, σελ. 33).

Η αύξηση του πληθυσμού αυτή τη δεκαετία οφείλεται κυρίως στην έλλειψη μέσων συγκοινωνίας-επικοινωνίας που έκανε δύσκολη τη μετακίνηση πληθυσμών, καθώς επίσης και στην προσπάθεια που έγινε μετά τον πόλεμο (1940) για ανασυγκρότηση της οικονομίας με βάση τη γεωργική παραγωγή. Επίσης η αγορά εργασίας των ευρωπαϊκών χωρών ήταν κλειστή για εργάτες τρίτων χωρών και το βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων δεν αποδεχόταν την κινητικότητα των πληθυσμών ούτε σε επίπεδο χώρας, ούτε στο εξωτερικό (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 34).

β) περίοδος 1960-1970:

Είναι η περίοδος κατά την οποία εμφανίζεται η μεγαλύτερη μεταναστευτική κίνηση και προς το εσωτερικό της χώρας και προς το εξωτερικό. Το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα είχε ως συνέπεια τη μεγάλη μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού καθώς και την έλλειψη νέων για απασχόληση στις γεωργικές παραγωγικές διαδικασίες. Την περίοδο αυτή ο πληθυσμός της περιφέρειας παρουσιάζει μείωση κατά 4,4%, που οφείλεται στην κίνηση

του νομού επί του συνόλου της χώρας: 260.000 κάτοικοι, ποσοστό 2,6% (ΑΤΕ, τόμος I, Αθήνα 1985).

2. Οικονομικά ενεργός πληθυσμός του νομού επί του συνόλου του νομού, ποσοστό 46%. Το ίδιο ποσοστό ισχύει και για τον

μεγάλου μέρους του πληθυσμού προς το εξωτερικό αλλά κυρίως στη μετακίνηση από τα χωριά προς τα αστικά κέντρα, τα οποία αναπτύχθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι πληθυσμιακές μεταβολές της περιόδου βοήθησαν στο να αναπτυχθεί περισσότερο η πόλη της Λάρισας (1961: 56.000 – 1971: 72.800).

γ) περίοδος 1970-1980:

Και αυτή την περίοδο υπάρχουν μεταβολές, ενώ εμφανίζεται περιορισμός του μεταναστευτικού ρεύματος προς το εξωτερικό λόγω της ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας με σχετικά υψηλούς ρυθμούς. Όσον αφορά την εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα της χώρας διατηρείται σταθερή.

Συγκρινόμενα τα στοιχεία της απογραφής του 1981 με την παλαιότερη απογραφή του 1961 δείχνουν ότι ο πληθυσμός στη Θεσσαλία (εκτός του νομού Καρδίτσας) παρουσιάζει αύξηση και βρίσκεται περίπου στο μέσο όρο αύξησης του πληθυσμού της χώρας (δεν είναι από τις πιο φθίνουσες-υποβαθμισμένες περιοχές της χώρας). Ο πληθυσμός αυτός βρίσκεται συγκεντρωμένος στις πόλεις, ενώ οι περισσότερες επαρχίες εμφανίζουν δημογραφική αλλοίωση και χαμηλό βιοτικό επίπεδο, σε συνδυασμό με μικρό κατά κεφαλήν εισόδημα (ΑΤΕ, τόμος I, Αθήνα 1985, σελ. 34, 35, 31).

2. Νομός Λάρισας

1. Ποσοστό συμμετοχής του πληθυσμού

ενεργό πληθυσμό στο σύνολο της χώρας (Το ελληνικό αστικό κέντρο, Γ. Τσουγιόπουλος, Αθήνα 1981, σελ. 30).

Ο αγροτικός πληθυσμός στο νομό Λάρισας ανέρχεται στο 38% του συνόλου του πληθυσμού και ο ενεργός αγροτικός πληθυσμός σε 50.000 άτομα, δηλαδή σε ποσοστό 52% του αγροτικού πληθυσμού. Επίσης ο ενεργός αγροτικός πληθυσμός αντιπροσωπεύει το 43% του συνόλου του ενεργού πληθυσμού στο νομό (έκθεση Ν. Λάρισας για το πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1988-1992, Λάρισα 1987, σελ. 3).

3. Η γεωργική γη του νομού Λάρισας αποτελεί το 6,05% της συνολικής γεωργικής γης της χώρας. Ο νομός Λάρισας εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό γεωργικής γης από τους υπόλοιπους νομούς της Θεσσαλίας:

– Ν. Καρδίτσας 2,81% – Ν. Τρικάλων 1,8% – Ν. Μαγνησίας 2,08% (ΑΤΕ, τόμος I, Αθήνα 1985, σελ. 117).

Το ποσοστό της καλλιεργήσιμης γης είναι:

– σύνολο χώρας:	29,7%
– Θεσσαλία:	36,2%
– νομός Λάρισας:	44,1%

Το σύνολο των εκμεταλλεύσεων του πρωτογενούς τομέα στο νομό Λάρισας είναι 40.000, από τις οποίες 70% είναι γεωργικές, 22,5% κτηνοτροφικές και 7,5% γεωργοκτηνοτροφικές (έκθεση Ν. Λάρισας για το πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης

1988-1992, Λάρισα 1987, σελ. 3).

Από την αναφερόμενη καλλιεργήσιμη γη αρδεύεται ποσοστό 32,7% – έως την πενταετία 1981-86 το ποσοστό αυτό ήταν 26%· στο διάστημα αυτό σημειώθηκε αύξηση 41%.

Το 72% της αρδευόμενης έκτασης ποτίζεται από την ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ μόλις ένα ποσοστό 28% από συλλογικά έργα (έκθεση Ν. Λάρισας για το πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1988-1992, Λάρισα 1987, σελ. 3, 4 – Η δομή στο χώρο του παραγωγικού συστήματος, γεωργία, σελ. 51, 53).

Η επαρχία Ελασσόνας έχει τις λιγότερες αρδευόμενες εκτάσεις (ποσοστό 18,6% της συνολικής γεωργικής γης της επαρχίας), ενώ η επαρχία Τυρνάβου έχει τις περισσότερες (ποσοστό 55%). Αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται και σε υδρογεωλογικές διαφοροποιήσεις, αλλά και στην επιλογή των γεωτρήσεων ως κύριου μέσου επίλυσης του αρδευτικού προβλήματος (πενταετές, Λάρισα 1985, σελ. 4).

4. Το ποσοστό συμβολής του γεωργικού τομέα του νομού στο σύνολο του εγχώριου αγροτικού προϊόντος είναι 5%, ποσοστό αρκετά υψηλό, δεδομένου ότι 12,2% είναι το ποσοστό συμβολής όλης της Θεσσαλίας. Ως προς τον ίδιο το νομό, το ποσοστό συμμετοχής του γεωργικού τομέα στο σύνολο της οικονομίας του είναι 34,2%. Αυτό το ποσοστό σε σχέση και με τους υπόλοιπους νομούς της περιφέρειας δίνει ένα μέτρο για το κατά πόσον ο νομός μπορεί να χαρακτηριστεί γεωργικός (Ν. Καρδίτσας 47%, Ν. Μαγνησίας 15%, Ν. Τρικάλων 35,5%). Δεδομένου ότι μόλις 16% είναι το ποσοστό συμμετοχής του γεωργικού τομέα σε επίπεδο χώρας, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο νομός έχει γεωργικό χαρακτήρα και συμμετέχει σημαντικά στο συνολικό γεωργικό προϊόν της χώρας. Επίσης ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι ο νομός παρουσιάζει το υψηλότερο αγροτικό εισόδημα σε επίπεδο χώρας.

Παράλληλα, αν ο δείκτης του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος είναι 100, τότε ο ίδιος δείκτης για το νομό Λάρισας είναι 89,5% (το υψηλότερο ποσοστό στη Θεσσαλία μετά το νομό Μαγνησίας: 97%).

Τέλος, ως προς τις δημόσιες επενδύσεις για το νομό, ο δείκτης δαπάνης/κάτοικο είναι μόλις 80% (100 είναι για το σύνολο της χώρας, 78,8% για την περιφέρεια της Θεσσαλίας).

Σύμφωνα με τις μελέτες του ΚΕΠΕ, ο νομός χαρακτηρίζεται «δυναμικός» και κατέχει τη 12η θέση στο σύνολο της χώρας από πλευράς ανάπτυξης. Γεγονός είναι πάντως ότι παρά τα θετικά αποτελέσματα του πενταετούς προγράμματος 1983-87 «δεν υπήρχαν μακροχρόνια κλαδικά και

τομεακά προγράμματα κεντρικά και περιφερειακά επεξεργασμένα, έτσι ώστε να μπορέσουν να κατευθύνουν τις επενδύσεις, δημόσιες ή ιδιωτικές, σε νέες επιλογές άμεσα αποδοτικές και σε προϊόντα υψηλής ζήτησης» (πενταετές, σελ. 62). Επίσης παρατηρήθηκε μεγάλη διαφορά μεταξύ των εγκριθέντων και των πραγματοποιηθέντων επενδύσεων του πενταετούς 1983-87.

5. **Παραγωγικότητα εργασίας.** Η φυτική παραγωγή συμμετέχει κατά ποσοστό 76% στην αξία της συνολικής γεωργικής παραγωγής (ποσοστό 24% αναλογεί στη συμμετοχή της ζωικής παραγωγής που ασκείται ως «συμπληρωματική» της φυτικής).

Ο νομός Λάρισας παρουσιάζει τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα εργασίας στη φυτική παραγωγή με 2.272 δρχ./ημέρα εργασίας (στοιχεία ΑΤΕ, 1980), ενώ ο μέσος όρος για την Ελλάδα είναι 1.328 δρχ./ημέρα εργασίας. Το γεγονός αυτό οφείλεται στον υψηλό βαθμό εκμηχάνισης του νομού (σιτηρά - βαμβάκι κ.λπ.), ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις είναι υψηλότερος όχι μόνο από τα αντίστοιχα «ορίμιμα» θεωρητικά μεγέθη αλλά και από τις αναλογίες που κατά μέσο όρο πραγματοποιούνται στο σύνολο των χωρών της ΕΟΚ. Επίσης οφείλεται στο ότι ο νομός διακρίνεται για τις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις στο χώρο της Ελλάδας, όπου επιτρέπεται η αξιοποίηση σε υψηλό βαθμό των συντελεστών παραγωγής - μηχανές, αρδευτικά μέσα κ.λπ. (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 47).

6. **Παραγωγικότητα εδάφους.** Η μέση παραγωγικότητα για το σύνολο της χώρας το 1980 ήταν 6.800 δρχ./στρέμμα (στοιχεία ΑΤΕ), ενώ η αντίστοιχη μέση παραγωγικότητα για το νομό Λάρισας ήταν 6.225 δρχ./στρέμμα (τιμή που αναφέρεται ως η μικρότερη της Θεσσαλίας). Αυτό οφείλεται στο ότι στο νομό καλλιεργήθηκαν σε μεγάλη έκταση σιτηρά, τα οποία διαμορφώνουν μικρότερη ανά στρέμμα ακαθάριστη παραγωγή. Είχαμε, δηλαδή, μεγάλη παραγωγικότητα εργασίας και μικρή παραγωγικότητα εδάφους από καλλιέργειες μη εντατικές ως προς το συντελεστή εργασίας (π.χ. με βάση στοιχεία του 1980, τα σιτηρά με 66% της έκτασης συμμετείχαν κατά ποσοστό 33% στην αξία της φυτικής παραγωγής, ενώ τα βιομηχανικά φυτά με 13% της έκτασης συμμετείχαν κατά 30% - πέντε φορές μεγαλύτερη αξία από τα σιτηρά και τα δενδρώδη με 7,4% της έκτασης συμμετείχαν κατά ποσοστό 11% (ΑΤΕ, τόμος Ι, Αθήνα 1985, σελ. 47 - Η δομή στο χώρο του παραγωγικού συστήματος - γεωργία - σελ. 51).

Την πενταετία 1981-86, παρατηρείται σημαντική επέκταση των δυναμικών ποτιστικών καλλιεργειών (βαμβάκι, καλαμπόκι, τομάτα), των κηπευτικών, των δεν-

δροκαλλιεργειών και των σκληρών σιτηρών, τόσο σε στρεμματικές καλλιέργειες όσο και σε παραγωγή (πενταετές, σελ. 5). Ταυτόχρονα, παρατηρείται αύξηση και στην παραγωγικότητα των προϊόντων (kg/στρέμμα). παρατηρείται δηλαδή μια τάση εντατικοποίησης των καλλιεργειών,

η οποία όμως απέχει πολύ από το να θεωρείται ικανοποιητική, κυρίως λόγω ανεπάρκειας των κατάλληλων αρδευτικών μέσων.

7. **Γεωργικές εκμεταλλεύσεις.** Παρ' ότι το μέσο μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων είναι, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του 1981, 68 στρέμματα, ο γεωργικός κλήρος είναι μικρός. Το 50% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων έχουν μέγεθος κάτω από τριάντα στρέμματα και καταλαμβάνουν μόλις το 16% της καλλιεργούμενης έκτασης, ενώ το 43% της έκτασης καταλαμβάνεται από ποσοστό γεωργικών εκμεταλλεύσεων 17%, που καθεμία έχει έκταση πάνω από εκατό στρέμματα.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι ο τεμαχισμός των εκμεταλλεύσεων είναι πέντε τεμάχια κατά μέσον όρο, ενώ το ποσοστό που έχει πάνω από πέντε τεμάχια είναι 73% (Η δομή στο χώρο του παραγωγικού συστήματος - γεωργία - σελ. 51).

Εξάλλου, οι αναδασμοί που είχαν γίνει ως το 1981 καλύπτουν το 43% της γεωργικής γης, ενώ είναι επίσης φανερό ότι θα πρέπει να ενισχυθεί η προσπάθεια για τη συνένωση πολλών μικρών σε μεγαλύτερες, ομαδικής ή συνεταιριστικής μορφής, εκμεταλλεύσεις και να γίνεται έλεγχος στην κατάκτηση της εγγείου ιδιοκτησίας (φυλλάδιο υπουργείου Χωροταξίας, σελ. 51).

Βέβαια, έχει επισημανθεί ότι το μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων είναι στην πράξη μεγαλύτερο από τα στοιχεία

των εθνικών απογραφών. Αυτό συμβαίνει:

α) γιατί πολλές εκμεταλλεύσεις και κυρίως οι μικρές νοικιάζουν τα κτήματά τους σε άλλες και

β) γιατί μεγάλο μέρος της γεωργικής γης που ανήκει σε επαγγελματίες, υπαλλήλους, επιστήμονες, βιοτέχνες κ.ά., νοικιάζεται σε πραγματικούς γεωργούς.

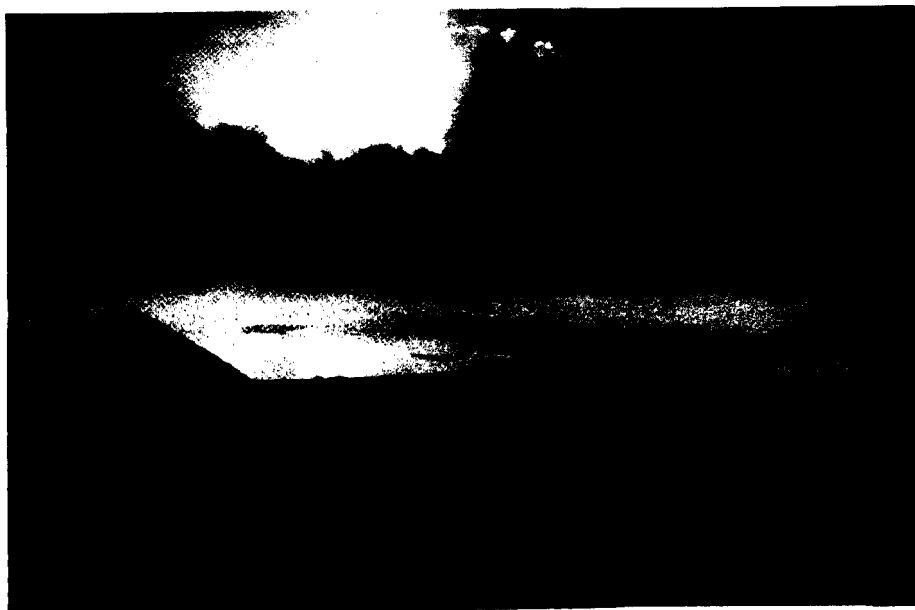
Το φαινόμενο αυτό αυξάνει βέβαια και την κατάκτηση της γης (ΑΤΕ, Αθήνα 1985, τόμος Ι, σελ. 133).

8. **Παραγωγικότητα κτηνοτροφίας.** Η ζωική παραγωγή συμμετέχει κατά 24% στο συνολικό ακαθάριστο εισόδημα του νομού και ασκείται σε μεγάλο ποσοστό ως συμπληρωματική της γεωργίας υπό μορφή οικογενειακών μικρομονάδων. Εκτατική κτηνοτροφία ασκείται στις περιοχές με υψόμετρο 250-300 m και πάνω, ενώ εντατική σε πεδινές περιοχές.

Αν και ο νομός έχει τις φυσικές δυνατότητες για ανάπτυξη αυτού του κλάδου υπάρχουν σημαντικά ανασταλτικά προβλήματα εκσυγχρονισμού. Δεν υπάρχουν εργατικά χέρια, οι ελλείψεις υποδομής είναι σημαντικές (στο νομό δεν παράγονται ζωοτροφές), τα τυροκομεία και τα σφαγεία δεν επαρκούν και σε σημαντικές εκτάσεις απαγορεύεται η βοσκή από τη δασική υπηρεσία (φυλλάδιο υπουργείου Χωροταξίας, σελ. 54).

Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται αυξητική τάση (περίοδος 1981-86) τόσο του αριθμού των ζώων (χοίρων και βοοειδών),

με κυρίως σε πρώτες ύλες για την υφαντουργία, σε καταναλωτικά αγαθά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Από την άλλη μεριά, παρ' ότι οι εξαγωγές κινήθηκαν θετικά, το ισοζύγιο αυξήθηκε αρνητικά στο νομό, κυρίως λόγω μεγάλης αύξησης των εισαγωγών το 1985. Όλα αυτά αποδει-

όσο και των μεγεθών της κτηνοτροφικής παραγωγής (είναι ο πρώτος νομός της χώρας σε αριθμό προβάτων και ο τρίτος σε αριθμό αιγών). Επίσης στην πενταετία 1981-86 πραγματοποιήθηκαν σημαντικές επενδύσεις στην κτηνοτροφία του νομού, γεγονός που αποδεικνύει πως υπάρχουν κάποιες εκσυγχρονιστικές τάσεις.

Παρά τα θετικά αποτελέσματα όμως, δεν παρατηρήθηκαν σοβαρές αναδιαρθρώσεις, γεγονός που οφείλεται στην έλλειψη υποδομής αλλά και επενδύσεων για συστηματική ανάπτυξη της ενσταυλισμένης κτηνοτροφίας (πενταετές, σελ. 64).

Η μεταποίηση του γάλακτος γίνεται εξ ολοκλήρου στο νομό (καθώς και ποσοτήτων γάλακτος από άλλους νομούς), ενώ παρατηρείται αδυναμία επεξεργασίας του κρέατος, του οποίου η διάθεση γίνεται αποκλειστικά μέσω εμπόρου. Εξαγωγική δραστηριότητα δεν παρουσιάζεται, ενώ το ύψος των εισαγωγών δείχνει την ανεπάρκεια αυτών των προϊόντων στο νομό (πενταετές, σελ. 7).

9. *Εισαγωγές-εξαγωγές.* Η εξέλιξη των εισαγωγών και των εξαγωγών του νομού θα μπορούσε, ως ένα βαθμό, να χαρακτηριστεί θετική, αν λάβουμε υπόψη τις εξελίξεις των αντίστοιχων μεγεθών για τη χώρα. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1986 είχαμε μείωση των εισαγωγών τόσο σε αξία όσο και σε όγκο. Αντίθετα στις εξαγωγές παρατηρούμε ανοδική πορεία, τόσο σε αξία όσο και σε ποσότητα.

Αυξητικές τάσεις των εισαγωγών είχαν

κύνουν την αναμφισβήτητη δυναμική παρουσία του νομού στην εθνική οικονομία.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι 168 επιχειρήσεις στο νομό Λάρισας πραγματοποιούν εξαγωγές προϊόντων (πενταετές, σελ. 7, 39).

10. *Διάθεση παραγωγής - συνεταιριστικό κίνημα.* Κατά την περίοδο 1980-85 παρατηρείται στο νομό αύξηση και των συνεταιρισμών και των μελών τους. Η συμμετοχή των συνεταιρισμών στη διακίνηση των προϊόντων δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική, παρ' ότι σε ορισμένους δευτερεύοντες τομείς (βιομηχανική τομάτα, σπαράγγια κ.λπ.) η διακίνηση γίνεται 100% από αυτούς. Υπάρχει σοβαρό πρόβλημα από την πλήρη απουσία των συνεταιρισμών στην εμπορία κρέατος καθώς και πρόβλημα εκσυγχρονισμού των μεταποιητικών μονάδων τους.

Από τη μελέτη των προϊόντων προκύπτει το συμπέρασμα ότι και τώρα, αλλά και στο μέλλον, παρατηρείται πρόβλημα διάθεσης, με αποτέλεσμα οι περισσότερες καλλιέργειες να παρουσιάζουν πρόβλημα μολονότι στην παραγωγή θεωρούνται δυναμικές και κερδοφόρες.

Γεγονός είναι πάντως ότι υπάρχει αυξημένη συμμετοχή του συνεταιριστικού κινήματος όσον αφορά την πραγματοποίηση επενδύσεων στον τομέα μεταποίησης των προϊόντων του πρωτογενούς τομέα. Στο νομό υπάρχουν δεκαέξι εμπορικοί συνεταιρισμοί από τους οποίους έξι βρίσκονται στην πόλη της Λάρισας και έ-

χουν αναλάβει σημαντικό μέρος των πωλήσεων, της προμήθειας αγαθών και πρώτων υλών, με ευμενείς επιπτώσεις και στην ποιότητα και στην αξία των αγαθών (πενταετές, σελ. 6, 11, 22, 37, 67).

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι θα πρέπει να ενισχυθούν και να οργανωθούν ακόμη περισσότερο οι συνεταιρισμοί, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να συμβάλουν στην εξυγίανση των δομών του εμπόρου και στις εξαγωγές, αλλά μέχρι σήμερα λειτούργησαν μάλλον υποτονικά και περισσότερο προς την κατεύθυνση της κατανάλωσης.

11. *Γενικά χαρακτηριστικά γεωφυσικής, διοικητικής και οικιστικής διάρθρωσης του νομού Λάρισας.*

Ο νομός Λάρισας καταλαμβάνει το ΒΑ τμήμα της Θεσσαλίας, περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του θεσσαλικού κάμπου και ως προς την έκταση κατέχει τη θέση του δεύτερου νομού της χώρας. Επίσης, βρίσκεται σε κεντρική θέση της χώρας, ευνοϊκή ως προς το εθνικό δίκτυο κυκλοφορίας και μεταφορών, πάνω στον άξονα Αθήνας-Θεσσαλονίκης, που είναι κυρίαρχος άξονας ανάπτυξης σε εθνικό επίπεδο.

Η έκταση του νομού είναι 5.300 km² (στοιχεία ΕΣΥΕ 1981), ποσοστό 38,5% ως προς την επιφάνεια της Θεσσαλίας και ποσοστό σχεδόν 4% ως προς τη συνολική έκταση της χώρας.

Το 48% αυτής της έκτασης περιλαμβάνει πεδινές εκτάσεις, το 25% ημιορεινές ενώ το 27% είναι ορεινές περιοχές. Από το σύνολο της γεωργικής γης το 74% είναι πεδινή, το 17% ημιορεινή και το 9% ορεινή.

Διοικητικά, ο νομός της Λάρισας χωρίζεται σε πέντε επαρχίες: 1. Λάρισας, 2. Ελασσόνας, 3. Τυρνάβου, 4. Φαρσάλων, 5. Αγιάς. Ο πληθυσμός του νομού, με βάση την απογραφή του 1981, ανέρχεται σε 255.000 κατοίκους. Ο νομός περιλαμβάνει 267 οικισμούς, καταμετρημένους σε 160 κινότηρες και τέσσερις δήμους (Λάρισας - Φαρσάλων - Ελασσόνας - Τυρνάβου).

Πρωτεύουσα είναι η Λάρισα, της οποίας η σημασία ξεπερνάει τα όρια του νομού, παίζοντας σημαντικό ρόλο σε ολόκληρη τη Θεσσαλία, ενώ τα επαρχιακά κέντρα Τυρνάβου-Φαρσάλων-Αγιάς-Ελασσόνας έχουν τοπική σημασία.

12. *Ανάπτυξη κοινοτήτων και οικισμών σε σχέση με την πόλη της Λάρισας.*

Η κατανομή του πληθυσμού στο νομό της Λάρισας ακολούθησε τα πρότυπα της αστικής συγκέντρωσης που παρατηρήθηκαν μεταπολεμικά και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πόλη της Λάρισας συγκεντρώνει το 40% του πληθυσμού του νομού, ενώ 11% συγκεντρώνεται στα επαρχιακά κέντρα Φαρσά-

λων, Τυρνάβου, Αγιάς και Ελασσόνας. Έντονη είναι επίσης η ανισοκατανομή του πληθυσμού, στις ορεινές περιοχές και ιδιαίτερα στην επαρχία Ελασσόνας. Παράλληλα, το γεγονός ότι το 89% των οικισμών δεν ξεπερνούν σε πληθυσμό τους 1.000 κατοίκους (ΕΣΥΕ 1981) αποδεικνύει τη διασπορά μεγάλου μέρους του πληθυσμού σε πολλούς μικρότερους οικισμούς.

Γενικότερη διαπίστωση είναι πάντως ότι οι περιοχές στις οποίες ευνοήθηκε η ανάπτυξη της παραγωγικής τους βάσης παρουσίαζαν και παρουσιάζουν μια δυναμική εξέλιξη, συγκρατώντας ταυτόχρονα τον πληθυσμό τους, ενώ αντίθετα περιοχές που δεν είχαν κάποιο ισχυρό συγκριτικό πλεονέκτημα ακολούθησαν φθίνουσα πορεία. Γι' αυτό παρατηρούμε ότι προβληματικές είναι οι ορεινές κοινότητες των επαρχιών Τυρνάβου, Αγιάς, Φαρσάλων καθώς και ολόκληρη η επαρχία Ελασσόνας. Η ορεινότητα του εδάφους, η μη αξιοποίηση των φυσικών πόρων, το μικρό ποσοστό των αρδευόμενων εκτάσεων (μόλις 18,5% της καλλιεργήσιμης έκτασης για την επαρχία Ελασσόνας), η έλλειψη υποδομής και απασχόλησης, αποτελούν τους βασικότερους ανασταλτικούς παράγοντες που επέδρασαν στην εξέλιξη των περιοχών αυτών.

Αποτέλεσμα ήταν η μετατόπιση σημαντικού μέρους του πληθυσμού τους είτε προς τη Λάρισα είτε προς τα επαρχιακά κέντρα του νομού, είτε τέλος σε πόλεις του εσωτερικού και του εξωτερικού, με ταυτόχρονη εγκατάλειψη του παλαιότερου οικιστικού κελύφους.

Βασικός παράγοντας που επέδρασε στο είδος και στον τόπο (επαρχιακό κέντρο η Λάρισα) των μετακινήσεων ήταν όχι μόνο η ελκτικότητα κάποιων δυναμικά αναπτυσσόμενων κέντρων, αλλά και η απόσταση των προβληματικών περιοχών από τους πλησιέστερους πόλους έλξης.

Παράλληλα, η πόλη της Λάρισας κυρίως και σε μικρότερο βαθμό τα επαρχιακά κέντρα, συγκέντρωναν σχεδόν αποκλειστικά τις διοικητικές λειτουργίες, τις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, την εκπαίδευση, μεγάλο μέρος του εμπορίου καταναλωτικών αγαθών, ψυχαγωγία και πολιτιστική ενημέρωση, ενώ επίσης προσέφεραν θέσεις και ευκαιρίες απασχόλησης ιδιαίτερα σε παρασιτικής φύσεως εμπορικά επαγγέλματα και στον τριτογενή τομέα. Η έξοδος του αγροτικού πληθυσμού και η μετατόπισή του στον ανταγωνιστικό τριτογενή τομέα και στη βιομηχανία, η συσσώρευση διοίκησης, υπηρεσιών και καταναλωτικών αγαθών, η εμπορευματοποίηση της κατοικίας, η αδιαφορία του κράτους για οποιαδήποτε παρέμβαση, η άναρχη και απρογραμματιστή ανάπτυξη της Λάρισας ήταν και είναι τα βασικότερα αίτια που δημιούργησαν το σημερινό αστικό κακέτυπο της Αθήνας

(πολύ υψηλοί συντελεστές δόμησης, μεγάλη δυσκολία προσπέλασης με Ι.Χ. του κέντρου της πόλης, πρόβλημα στάθμευσης που φθάνει σε οριακό σημείο τις ώρες αιχμής, πρόβλημα επέκτασης της πόλης λόγω Πηνειού, στρατοπέδων, εθνικού δρόμου και σιδηροδρομικών γραμμών

κ.λπ.)¹

Αναπόφευκτο ήταν η δυναμική ανάπτυξη κάποιων διακεκριμένων περιοχών του νομού, οι οποίες συγκέντρωναν τις κατάλληλες προϋποθέσεις (υψηλότερο ποσοστό αρδευόμενων εκτάσεων και ποτιστικών καλλιεργειών, ευνοϊκή θέση σε σχέση με την πόλη της Λάρισας και το εθνικό ή επαρχιακό οδικό δίκτυο, πληρέστερη υποδομή ή ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για ανάπτυξη υποδομής), και η μετέξελξή τους σε κέντρα ευρύτερης σημασίας να βασιστεί στα ήδη υπάρχοντα αναπτυξιακά και κοινωνικά πρότυπα των ελληνικών αστικών κέντρων και ιδιαίτερα του πλησιέστερου, δηλαδή της Λάρισας. Αν και η ανάπτυξη των επιμέρους επαρχιακών κέντρων δεν έχει παρουσιάσει ακόμη το μέγεθος και την οξύτητα των προβλημάτων της πρωτεύουσας του νομού, είναι βέβαιο ότι ήδη έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν σε μικρότερη ή μεγαλύτερη επανάληψη του μοντέλου της Λάρισας.²

Η αστικοποίηση των περιοχών αυτών έρχεται ως φυσική συνέπεια του πληθυσμακού και οικιστικού κορεσμού της Λάρισας, του παραγωγικού δυναμικού που διαθέτουν και της ανάγκης του σύγχρονου υψηλά αμειβόμενου αγρότη (αφορολόγητο εισόδημα, επιδοτήσεις από ΕΟΚ) για βελτιωμένη παροχή υπηρεσιών, καλύτερη κατοικία και ποιότητα ζωής. Η αύξηση της αγοραστικής δυνατότητας του αγρότη (ο νομός έχει το μεγαλύτερο μέσο αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα, ΑΤΕ)

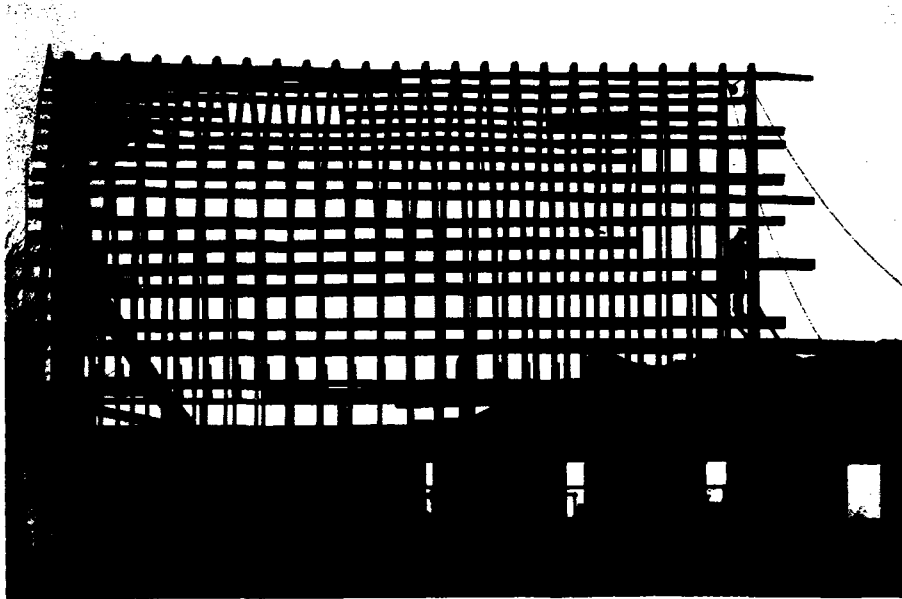
αυξάνει και τις πλασματικές ή μη καταναλωτικές του ανάγκες, τις οποίες επιδιώκει να ικανοποιήσει μέσα από το αστικό πρότυπο ευζωίας που το γνωρίζει και του προσφέρεται. Η πολυκατοικία με το αντίστοιχο διαμέρισμα, οι πανάκριβες όσο και αντιαισθητικές απομμιήσεις αθηναϊκών ή ευρωπαϊκών μονοκατοικιών, τα πολυτελή αυτοκίνητα και η κατασπατάληση χρημάτων για νυχτερινή διασκέδαση είναι φυσικά επακόλουθα ενός άκρατου νεοπλουτισμού, που προσπαθεί να συνδυάσει την κουλτούρα της αγροτικής του προέλευσης με αστικά μέσα έκφρασης και κοινωνικής προβολής, που έχει συνδέσει την ποιοτική αναβάθμιση της ζωής του όχι τόσο με την ευρύτερη έννοια της κοινωνικής προόδου, αλλά κυρίως με την οικονομική του ευημερία και την ποσοτική κατανάλωση αγαθών. Βέβαια, η μεταφορά του αστικού προτύπου στην αγροτική περιφέρεια καθώς και η ίδια άναρχη αστική συγκέντρωση ή η σταδιακή παρακμή κάποιων οικισμών παρουσιάζουν κάποιες κατά περίπτωση διαφοροποιήσεις, ως προς τα αίτιά τους, τη χωροταξική τους κατανομή και τον τρόπο έκφρασής τους.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ορισμένες περιπτώσεις οι οποίες εκφράζουν μάλλον κάποιες γενικές αναπτυξιακές τάσεις ορισμένων περιοχών, παρά μια αυστηρά προσδιορισμένη χωροταξικά και οικονομικά επιστημονική ταξινόμηση του νομού.

Α: Καταρχήν, έχουμε τις περιοχές γύρω

Λάρισας ή στις επεκτάσεις των επαρχιακών δρόμων και της εθνικής οδού⁴ (π.χ. Νίκαια-Ζάππειο-Άγ. Ανάργυροι-Κουτσόχερο-Ελευθεραί κ.λπ.).

Το παραδοσιακό οικιστικό κέλυφος αυτών των οικισμών έχει συμπληρωθεί (προσθήκες) ή ανανεωθεί (καινούργιες

από τη Λάρισα, κατά μήκος των επαρχιακών οδικών αξόνων ή του εθνικού δρόμου, οι οποίες εκτός από τη σχετικά υψηλή παραγωγικότητα εδάφους και εργασίας, λόγω ποτιστικών καλλιεργειών, έχουν και το συγκριτικό πλεονέκτημα της μικρότερης ή μεγαλύτερης γειννίας με τη Λάρισα, η οποία διαθέτει την κατάλληλη υποδομή και τις ανάλογες εξυπηρετήσεις. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι περιοχές αυτές καλύπτουν μεγάλο μέρος των καταναλωτικών τους αναγκών μέσω Λάρισας και διακινούν τα προϊόντα τους συνήθως μέσω της ένωσης γεωργικών συνεταιρισμών που υπάρχει στη Λάρισα.³

Οι ανάγκες για ιατρική περίθαλψη εξυπηρετούνται κυρίως στην πρωτεύουσα του νομού, ενώ το ίδιο συμβαίνει για σημαντικό μέρος της δευτεροβάθμιας και, φυσικά, για όλη την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Οι οικισμοί στην περιφέρεια της Λάρισας λειτουργούν παράλληλα και ως χώροι εκτόνωσης της πληθυσμιακής συγκέντρωσης της πόλης, ως «προάστια» κατά κάποιον τρόπο της πρωτεύουσας. Στους πλησιέστερους από αυτούς κατοικούν συχνά υπάλληλοι (ιδιαίτερα στις περιοχές εκατέρωθεν και ανάμεσα στους οδικούς άξονες Λάρισας-Τρικάλων και Λάρισας-Φαρσάλων) οι οποίοι εργάζονται σε υπηρεσίες που βρίσκονται μέσα στην πόλη της Λάρισας. Επίσης κατοικεί εργατικό δυναμικό που εργάζεται είτε όλο το χρόνο, είτε περιστασιακά σε βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες στην περιφέρεια της

οικοδομής) σε αρκετά μεγάλο βαθμό τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια και μερικοί από αυτούς παρουσιάζουν σήμερα σημαντική οικοδομική δραστηριότητα (π.χ. Νίκαια). Σε αυτό έχει συμβάλει το ότι σε αυτές τις περιοχές που είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένες, η μετανάστευση κυμαίνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα, σχεδόν αμελητέα. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι στο διάστημα 1980-86 (πενταετής, σελ. 52) αλλά και μέχρι σήμερα,⁵ για το σύνολο του νομού παρατηρείται μια μετατόπιση της οικοδομικής δραστηριότητας από τα αστικά κέντρα προς τους οικισμούς, γεγονός που υποδηλώνει κάποιες τάσεις αποκατάστασης της πληθυσμιακής ισορροπίας του.

Η διάθρωση των οικισμών χαρακτηρίζεται από μια κεντρική πλατεία-πυρήνα της κοινότητας από την οποία διέρχεται ο κεντρικός οδικός άξονας—στις περισσότερες περιπτώσεις— και αποτελεί χώρο συνάντησης και κοινωνικοποίησης των κατοίκων. Γύρω της αναπτύσσονται συνήθως η εκκλησία, το καφενείο, η κοινότητα, το αγροτικό ιατρείο, το αστυνομικό τμήμα (εάν υπάρχει), το γραφείο του συνεταιρισμού (εάν υπάρχει), κάποιες εμπορικές λειτουργίες (ανάλογα με το μέγεθος και την ανάπτυξη του οικισμού) και το σχολείο—π.χ. κοινότητα Αετόλοφου.

Μόνο σε μεγάλες κοινότητες με αρκετό νεανικό πληθυσμό όπως η Νίκαια⁶ παρατηρούνται κάποιες ουσιαστικότερες προσπάθειες αναψυχής (καφετέρια, ζαχαροπλαστείο, μπαρ, ντισκοτέκ, παιδική

χαρά, βίντεο κλαμπ) ή ορισμένες πιο εξελιγμένες—κατά τα αστικά πρότυπα—εμπορικές χρήσεις: περίπτερα, σούπερ μάρκετ, κατάστημα ρουχισμού, ηλεκτρικών ειδών κ.ά.

Στις επεκτάσεις του βασικού οδικού άξονα που διασχίζει τον οικισμό, ή ακόμα και σε κοντινή σχέση με την πλατεία, διατάσσονται συνήθως κάποιοι αποθηκευτικοί χώροι, είτε ιδιωτικοί είτε του συνεταιρισμού, εμπορικές χρήσεις και βέβαια κατοικίες, ενώ στην περιφέρεια της κοινότητας βρίσκονται τα σιλό (όταν υπάρχουν) για τα δημητριακά.

Γραμμική ανάπτυξη παρατηρείται κυρίως σε οικισμούς ευρισκόμενους πάνω σε βασικές οδικές αρτηρίες που συνδέουν αστικά κέντρα και παρουσιάζουν μεγάλη εμπορική κίνηση—π.χ. Ζάππειο-Κουτσόχερο.

Το οικιστικό κέλυφος χαρακτηρίζεται από ένα συνεκτικά δομημένο παραδοσιακό κέντρο με πυρήνα την πλατεία, το οποίο αντανακλά το χαρακτήρα των παλαιότερων φάσεων ανάπτυξης της κοινότητας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μέσα από διαφορετικούς παραγωγικούς και οικονομικούς συσχετισμούς. Ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξής του, διατηρεί συνήθως κάποια ή και σημαντικό μέρος από τα παλαιότερα κτίσματα (με ορισμένες προσθήκες και τροποποιήσεις), ενώ σε πιο αναπτυγμένους οικισμούς έχει γίνει εν μέρει μια ανανέωση στα κτίσματα που ήταν είτε ακατάλληλα είτε ασύμφορα να καλύψουν τις σύγχρονες ανάγκες. Βέβαια, οι χαράξεις των επιμέρους δρόμων και του κεντρικού παραμένουν πάντα σταθερές.

Το εξελικτικό στάδιο των οικισμών που έχει σχέση με τη μεταφορά του αστικού προτύπου στην υπαίθρο φαίνεται χαρακτηριστικότερα στην εκτός παραδοσιακού κέντρου ανάπτυξή τους, όπου οι νέες οικοδομές παρουσιάζουν σαφώς τις προθέσεις των ιδιοκτητών τους, για αναπαραγωγή του αστικού προτύπου κατοικίας (διαμέρισμα ή μονοκατοικία). Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται εντονότερο σε οικονομικά εύρωστες κοινότητες που βρίσκονται γύρω από τη Λάρισα ή γενικότερα σε άμεση σχέση με δυναμικά εξελισσόμενα αστικά κέντρα (π.χ. Φάρσαλα-Ελασσόνα). Οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν και το γενικό κανόνα για την ευρύτερη περιφέρεια επιρροής της Λάρισας, με εξαιρέσεις κάποιες ημιορεινές μη αναπτυγμένες περιοχές, και εκφράζουν με το χαρακτηριστικότερο τρόπο τις τάσεις πολιτιστικής και κοινωνικής αλλοτρίωσης της υπαίθρου από το αστικό κέντρο.

Β: Μια δεύτερη ανάλογη περίπτωση είναι οι περιοχές που δεν είναι άμεσα εξαρτημένες από τη Λάρισα, αλλά συσπειρώνονται γύρω από ένα επαρχιακό κέντρο-πόλο

έλης που αστικοποιείται με τον τρόπο που προαναφέρθηκε και σε ορισμένους τομείς λειτουργεί ανταγωνιστικά ως προς την πρωτεύουσα.

α) Η συσπειρωτική τάση εμφανίζεται μάλλον εντονότερη σε περιοχές προβληματικές (επαρχία Ελασσόνας), όπου τρία-τέσσερα κέντρα (π.χ. Ελασσόνα-Καλλιθέα-Βερδικούσα) συγκεντρώνουν κάποιες αναπτυξιακές προϋποθέσεις και εξελίσσονται δυναμικά (αύξηση πληθυσμού, παραγωγής, εμπορικής κίνησης, δημιουργία υποδομής, συγκέντρωση υπηρεσιών) ενώ οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους οικισμούς παρουσιάζουν μια φθίνουσα πορεία (εγκατάλειψη οικισμών, δημογραφικό πρόβλημα, μη ανανέωση καλλιεργειών, λίγες νέες οικοδομικές άδειες κ.λπ.).

β) Από την άλλη μεριά, περιοχές με πολιτιστικές καλλιέργειες ή όσες βρίσκονται μεταξύ δύο σημαντικών αστικών κέντρων (π.χ. η επαρχία Φαρσάλων μεταξύ Βόλου και Λάρισας) ή κατά μήκος οδικού άξονα με αυξημένη εμπορική κίνηση, παρουσιάζουν κάποιες επιπλέον αναπτυξιακές προοπτικές και έχουν ταυτοχρόνως υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα· με αποτέλεσμα να εκδηλώνουν έντονες τάσεις αστικοποίησης, οι οποίες όμως δεν οδηγούν στις ακραίες αντιθέσεις της ανισομερούς ανάπτυξης που παρατηρείται στις κατ'εξοχήν προβληματικές περιοχές.

Υπάρχει οικονομική ευμάρεια και δυναμικό παραγωγικό υπόβαθρο, το οποίο προκαλεί σχετική ισορροπία της αναπτυξιακής διαδικασίας στο χώρο.⁷ Στις περιπτώσεις αυτές το φαινόμενο της αστικής συγκέντρωσης και μεταφοράς προτύπων έρχεται ως φυσικό επακόλουθο μιας συνολικής -για την ευρύτερη περιοχή- ταχύρρυθμης αύξησης των οικονομικών μεγεθών και όχι τόσο ως συσπειρωτική τάση μιας φθίνουσας παραγωγικά περιοχής. Γι' αυτό άλλωστε και η οικονομική παραγωγή και πολιτιστική εξάρτηση των περιοχών αυτών από τη Λάρισα είναι ασθενέστερη από την αντίστοιχη των προβληματικών περιοχών. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, οι υπηρεσίες, η κοινωνική πρόνοια, η αναψυχή και το εμπόριο συγκεντρώνονται κατά μεγάλο βαθμό στα αναπτυσσόμενα επαρχιακά κέντρα, αφήνοντας την ύπαιθρο με σημαντικές ελλείψεις τόσο σε κοινωνική όσο και σε παραγωγική υποδομή.⁸

Ως προς την οικιστική διάρθρωση των κοινοτήτων η κατάσταση δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτήν που περιγράφηκε για τους περί τη Λάρισα οικισμούς. Υπάρχει μια διαφορά στην ανάπτυξη των ημιορεινών και ορεινών κοινοτήτων, που λόγω της εγκατάλειψής τους από τους κατοίκους και της μετατόπισης του ενεργού πληθυσμού τους σε ευφορότερα μέρη ή σε αστικά κέντρα έχουν διατηρήσει σε μεγά-

λο βαθμό, αν και σε κακή κατάσταση, το παραδοσιακό τους οικιστικό κέλυφος (π.χ. επαρχία Ελασσόνας).

Γραμμική ανάπτυξη παρατηρείται επίσης σε ορισμένους ημιορεινούς ή ορεινούς οικισμούς, που συνήθως αναπτύσσονται παράλληλα προς τις καμπύλες του

εδάφους ώστε να αποφεύγονται οι μεγάλες υψομετρικές διαφορές μέσα στα όρια του οικισμού. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τον άξονα του οικισμού αποτελεί ο κεντρικός δρόμος που τον διασχίζει, ο οποίος βέβαια περνάει από την κεντρική πλατεία του χωριού ή καταλήγει σε αυτήν - Καλλιθέα, Ραψάνη κ.λπ.

Ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τους οι οικισμοί της Β' περίπτωσης σε γενικές γραμμές ακολουθούν τις περιγραφές που έγιναν για τους αντίστοιχους οικισμούς γύρω από τη Λάρισα.

Το γενικό συμπέρασμα, πάντως, με βάση την προηγούμενη περιγραφή και ανάλυση είναι ότι περιοχές που δεν συγκέντρωναν κάποιο ισχυρό συγκριτικό πλεονέκτημα το οποίο να σχετίζεται με το παραγωγικό τους δυναμικό και την αντίστοιχη τεχνολογική και κτιριακή υποδομή που αυτό απαιτεί, δεν μπόρεσαν να ικανοποιήσουν ανταγωνιστικά τις απαιτήσεις της σύγχρονης αγροτικής οικονομίας, στάθηκε αδύνατον να παρακολουθήσουν τις σύγχρονες εξελικτικές διαδικασίες και τάσεις και οδηγήθηκαν αναπόφευκτα σε πορεία παρακμής και εγκατάλειψης, τόσο δημογραφικής όσο και οικιστικής.

Παράλληλα, περιοχές οι οποίες παρουσίασαν και παρουσιάζουν κάποιες καλές προοπτικές για μελλοντική ανάπτυξη δεν αξιοποιήθηκαν όπως θα έπρεπε και αντιμετώπισαν προβλήματα, λόγω ελλιπούς προγραμματισμού και ανορθολογικής ιεράρχησης στόχων και προτεραιο-

τήτων. Σε αυτά τα αναπτυξιακά προβλήματα θα αναφερθούμε περιληπτικά στην επόμενη ενότητα.

Αναπτυξιακά προβλήματα και θέματα υποδομής

A. Συγκοινωνίες

Πρόβλημα υπάρχει στις οδικές συνδέσεις Λάρισας-Φαρσάλων-Λαμίας και Λάρισας-Ελασσόνας-Κοζάνης. Στην κατάσταση που βρίσκονται σήμερα δεν είναι σε θέση να εξυπηρετήσουν τον συνεχώς αυξανόμενο κυκλοφοριακό φόρτο. Βέβαια, την πενταετία είχαμε μια σημαντική βελτίωση των οδικών μεταφορών τόσο στο εθνικό όσο και στο επαρχιακό δίκτυο. Απαιτείται όμως και βελτίωση του οδικού δικτύου στο εσωτερικό του νομού και στις οδικές συνδέσεις με τους άλλους νομούς.

B. Μετανάστευση

Η μη αξιοποίηση των φυσικών πόρων, το μικρό ποσοστό των αρδευόμενων εκτάσεων, η έλλειψη υποδομής και απασχόλησης αποτελούν τους βασικότερους ανασταλτικούς παράγοντες που επέδρασαν στην εγκατάλειψη κάποιων περιοχών από σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού τους, και ιδιαίτερα από νέους. Την πενταετία 1983-87 έγιναν προσπάθειες για την άμβλυση των ανισοτήτων με την εκτέλεση έργων υποδομής στις προβληματικές περιοχές, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την ως ένα βαθμό ανάσχεση του ρεύματος μετανάστευσης του πληθυσμού.

κληρωμένη για όλα τα τοπικά θέματα και δεν προσδιόριζε ποιες αρμοδιότητες αφορούσε.

Γενικότερα, η έλλειψη οργάνωσης και συντονισμού των φορέων της ανάπτυξης, η έλλειψη ορθολογικού προγραμματισμού με επιλογή στόχων και προτεραιοτήτων, η

λεί εγγενές «λειτουργικό» φαινόμενο του σύγχρονου καπιταλισμού, με στόχο να επιφέρει μια έμμεση μεταφορά πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα στον βιομηχανικό υποβιβάζοντας τον αγρότη στο ρόλο του «μισθωτού εργάτη της γης».

Σήμερα είναι σαφές ότι η κατάσταση είναι αρκετά διαφορετική, παρόλο ότι αποτελεί μάλλον αναμφισβήτητη πραγματικότητα η έμμεση μεταφορά πλεονάσματος από τον πρωτογενή στον δευτερογενή τομέα (κυρίως μέσω του κρατικού ελέγχου των τιμών).

Η διαφορά έγκειται στο ότι ο σημερινός αγρότης όχι μόνο απέχει πολύ από το πρότυπο του «μισθωτού εργάτη της γης», αλλά αντίθετα αποσπά μεγάλα αφορολόγητα κέρδη (ιδιαίτερα σε εύφορες περιοχές όπως γενικά είναι ο νομός Λάρισας) ή, στη χειρότερη περίπτωση, χρηματοδοτείται και δανειοδοτείται με ευνοϊκότερους όρους από το κράτος και την ΕΟΚ.

Βλέπουμε έτσι πόσο άμεσα συσχετίζονται οι σημαντικές οικονομικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων με τις αντίστοιχες χωροταξικές.

Η εκμηχάνιση της παραγωγής, οι κρατικές και κοινοτικές επιδοτήσεις σε συνδυασμό με τις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς, η αύξηση των ποιοτικών καλλιεργειών (βαμβάκι, τεύτλα κ.λπ.) και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου του αγρότη που ορισμένες φορές παίρνει χαρακτηριστικά νεοπλουτισμού, μετασχημάτισαν την ιεραρχία του οικιστικού δικτύου του νομού Λάρισας, κάτι που εκφράζεται και τεκμηριώνεται από την οικιστική διάρθρωση και εξέλιξη των επιμέρους κοινοτήτων ή περιοχών. Η αποσπασματική και ασύμμετρη ανάπτυξη κάποιων πόλων έλξης και η φθίνουσα πορεία ορισμένων ημιορεινών ή ορεινών κοινοτήτων δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά την έκφραση στο χώρο του συγκριτικού πλεονεκτήματος κάθε περιοχής και των αντιφάσεων της οικονομικής ανάπτυξης στο νομό Λάρισας.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, τα αστικά κέντρα και οι οικισμοί ιεραρχούνται –από αναπτυξιακή άποψη– κατά σειρά προτεραιότητας, ανάλογα με το παραγωγικό τους υπόβαθρο, την υλικοτεχνική τους υποδομή –η οποία σχετίζεται άμεσα με την απόστασή τους από τη Λάρισα ή από τα επαρχιακά κέντρα– και τη γεωγραφική τους θέση ή τη θέση τους σε σχέση με τα γειτονικά αστικά κέντρα και τις βασικές οδικές αρτηρίες – π.χ. περιοχή Φαρσάλων στη γεωγραφική θέση και στον οδικό άξονα μεταξύ Βόλου-Λάρισας.

Με αυτά τα κριτήρια, τα οποία φαίνονται επικρατέστερα, έγινε και η κατά προσέγγιση ιεράρχηση των οικισμών, στις περιπτώσεις Α και Β και στις υποπεριπτώσεις α και β της Β περίπτωσης.

Μια γενικότερη παρατήρηση πάντως που θα μπορούσε να γίνει είναι ότι, με

Γ. Χωροταξική κατανομή των μονάδων μεταποίησης

Το 48% του αριθμού των μονάδων αυτών βρίσκεται γύρω από τη Λάρισα και συγκεντρώνει το 68% της απασχόλησης, με αποτέλεσμα όχι μόνο να επιβαρύνεται το ήδη κορεσμένο αστικό κέντρο της Λάρισας, αλλά και να συγκεντρώνονται τα 2/3 σχεδόν της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα του νομού στην πρωτεύουσα, στερώντας από άλλες περιοχές τις αναπτυξιακές προοπτικές που οπωσδήποτε θα προσέφεραν κάποιες ορθολογικότερα χωροθετημένες μεταποιητικές μονάδες.

Δ. Αναδασμός

Αν και το μέσο μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων του νομού Λάρισας είναι το μεγαλύτερο στην Ελλάδα, παραμένει μικρό σε σχέση με τα διεθνή στάνταρ που δίνουν τη βέλτιστη αναλογία, ώστε η απόδοση των συντελεστών της παραγωγής να είναι η μέγιστη δυνατή. Γι' αυτό το λόγο επιβάλλεται να γίνει ο αναδασμός της γεωργικής γης, ο οποίος σε πολλές περιοχές του νομού είτε δεν έχει ουσιαστικά αρχίσει είτε βρίσκεται σε πολύ πρώιμο στάδιο.

Ε. Διοικητικά και οργανωτικά προβλήματα

Η αποκέντρωση αρμοδιοτήτων σε νομαρχιακό επίπεδο έχει προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό, δεν έπαψε όμως η εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο και, το κυριότερο, η αποκέντρωση δεν ήταν ολο-

πολυνομία και η επικάλυψη αρμοδιοτήτων των κρατικών φορέων, δημιουργούν εμπόδια και καθυστερήσεις στην προσπάθεια για ανάπτυξη, μεγαλώνουν το κόστος, αποθαρρύνουν τις επενδύσεις και μειώνουν την αποτελεσματικότητα των οποιωνδήποτε προσπαθειών.

Συμπεράσματα – μελλοντικές τάσεις και αναπτυξιακές προοπτικές

Είναι φανερό ότι η χωροταξική διάρθρωση και εξέλιξη των οικισμών του νομού Λάρισας δεν υπακούει σε μια αστική και διαχρονική εσωτερική νομοτέλεια. Αντίθετα, συναρτάται άμεσα με τη ραγδαία εξέλιξη της παραγωγικής του βάσης και τις γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, τόσο σε εθνικό όσο και σε διακρατικό επίπεδο (ένταξη στην ΕΟΚ). Είναι επίσης προφανές ότι οι εξελίξεις αυτές έχουν συντελεστεί στο διάστημα των τελευταίων δεκαπέντε περίπου ετών, μετασχηματίζοντας σταδιακά την εικόνα της ελληνικής υπαίθρου και προσθέτοντας νέες παραμέτρους στο θέμα της αγροτικής ανάπτυξης της χώρας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, στη ριζοσπαστική για την εποχή του ανάλυση, ο Κ. Βεργόπουλος (*Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975) διαπίστωνε ότι ο μη εκκαπιταλισμός της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα αποτε-

βάση την εξελικτική πορεία των τελευταίων χρόνων, διαφαίνεται μια συσπειρωτική τάση γύρω από τη Λάρισα και τα επαρχιακά κέντρα, η οποία όσον αφορά μεν τις εύφορες περιοχές παρουσιάζει μια ισόρροπη εξέλιξη ως προς τη χωροταξική της κατανομή, σχετικά δε με τις φθίνουσες παραγωγικά περιοχές εκφράζεται με έντονη κινητικότητα του πληθυσμού προς δύο-τρία κέντρα-πόλους έλξης, εγκατάλειψη της άγονης υπαίθρου (κυρίως ορεινής και ημιορεινής) και όξυνση των πληθυσμιακών ανισοκατανομών (π.χ. επαρχία Ελασσόνας).

Φαίνεται δηλαδή ότι οι μελλοντικές εξελίξεις τείνουν προς όξυνση των αντιθέσεων μεταξύ αναπτυγμένων και προβληματικών περιοχών: όξυνση που ενισχύεται από την έλλειψη μακροπρόθεσμου προγράμματος και υποδομής, από την κατακερματισμένη γεωργική γη -γι' αυτό και είναι απαραίτητος ο αναδοσμός-, το μικρό ποσοστό αρδευόμενων εκτάσεων και την έλλειψη επαρκούς συμπληρωματικότητας μεταξύ του παραγόμενου γεωργικού προϊόντος και της βιομηχανικής του μεταποίησης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι υπάρχουσες αναπτυξιακές προοπτικές μπορούν, κατά τη γνώμη μας, να αξιοποιηθούν μόνο με μια ρεαλιστική θεώρηση των παραγωγικών δυνατοτήτων κάθε περιοχής, που θα λάμβανε υπόψη της και θα ενίσχυε τις σημερινές θετικές εξελικτικές τάσεις - όπου αυτές υπάρχουν- οργανώνοντάς τις σε ορθολογικότερη βάση και με καλύτερο προγραμματισμό. Είναι δηλαδή προτιμότερο η μελλοντική κρατική παρέμβαση να στραφεί προς την κατεύθυνση της επιλεκτικής ενίσχυσης τομέων και περιοχών με υψηλούς δείκτες παραγωγικότητας, παρά σε μια αμφιβόλος αποτελέσματος προσπάθεια ισόρροπης ανάπτυξης και άμβλυνσης των ανισοτήτων.

Το τελευταίο άλλωστε μπορεί να επιτευχθεί με έναν καλύτερο σχεδιασμό, που θα αξιοποιούσε τα πιθανά συγκριτικά πλεονεκτήματα ορισμένων προβληματικών περιοχών (εάν και όπου υπάρχουν αυτά).

Βέβαια, σε αυτή την κατεύθυνση υπάρχει πάντα ο κίνδυνος το τελικό αποτέλεσμα να έχει χαρακτήρα αποσπασματικό, να μη συνδέεται οργανικά ως προς τη χωροταξική του διάρθρωση και, σε τελική ανάλυση, να οξύνει τις ανισότητες, χωρίς παράλληλα να έχει τα αναμενόμενα θετικά οικονομικά αποτελέσματα. Αυτό όμως αποτελεί την αναπόφευκτη κατάληξη οποιουδήποτε αναπτυξιακού σχεδίου δεν βασίζεται στη συνεπή εφαρμογή ενός μακροπρόθεσμου και ορθολογικά οργανωμένου προγράμματος. Γι' αυτό, ανεξάρτητα από την αξία και την αποτελεσματικότητα οποιουδήποτε αναπτυξιακού σχεδιασμού, είναι ανάγκη να διασφα-

λιστεί μέσα από ένα κατάλληλο θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο η ίδια η λειτουργία του προγράμματος εφαρμογής, δεδομένου ότι με βραχυπρόθεσμα μη ολοκληρωμένα προγράμματα της τάξεως των πέντε χρόνων δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για «αναπτυξιακό σχεδιασμό».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει μερικές προσπάθειες για ποιοτική αναβάθμιση του κέντρου (πεζοδρομήσεις, δενδροφυτεύσεις, επανασχεδιασμός κεντρικών πλατειών, βελτιωμένη εμπορική κίνηση, αυστηρή αστυνόμευση), που επιδιώκουν να λύσουν κάποια προβλήματα εντείνοντας παράλληλα κάποια άλλα.
2. Στο νομό υπάρχουν τέσσερις δήμοι και 160 κοινότητες. Από αυτούς εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο, που κάλυπτε ένα μέρος τους, είχαν: η Λάρισα, ο Τύρναβος, τα Φάρσαλα, η Ελασσόνα, ο Αμπελώνας και η Τσαρίτσα. Από τους υπόλοιπους, 79 είναι προϋφιστάμενοι του '23, χωρίς σχέδιο, και οι υπόλοιποι είχαν σχέδιο διανομής του υπουργείου Γεωργίας (πενταετές, σελ. 6).
3. Οι τοπικοί συνεταιρισμοί των μικρότερων κοινοτήτων που βρίσκονται πολύ κοντά στη Λάρισα είτε δεν παρουσιάζουν κανένα ουσιαστικό έργο, είτε απλώς παίζουν το ρόλο του συνδυαστικού κρίκου μεταξύ της ένωσης και του παραγωγού. Αντίθετα, συνεταιρισμοί μεγαλύτερων οικισμών που βρίσκονται σε άνηση, όπως οι συνεταιρισμοί Νίκαιας, Αγ. Αναργύρων και Ζαλπειών, παρουσιάζουν σημαντική δραστηριότητα.
4. 48% του συνολικού αριθμού των μονάδων επεξεργασίας και μεταποίησης στο νομό βρίσκονται γύρω από τη Λάρισα και συγκεντρώνουν το 68% της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα. Υπάρχει, δηλαδή, ουσιαστικό πρόβλημα ως προς τη χωροταξική του κατανομή (πενταετές, σελ. 66).
5. Δεν έχουμε επίσημα στοιχεία για το διάστημα 1986-90 αλλά οι τάσεις που υπάρχουν είναι σαφείς από τα ερωτηματολόγια.
6. Το Καλαμάκι, οι Γόννοι, η Αγία και άλλες κοινότητες που βρίσκονται βέβαια αρκετά μακρύτερα από την περιοχή που εξετάζουμε, παρουσιάζουν ανάλογα χαρακτηριστικά. Γενικά, οι παρατηρήσεις για τους οικισμούς γύρω από τη Λάρισα ισχύουν με μικρές διαφοροποιήσεις και για τις ανάλογες περιπτώσεις στο σύνολο του νομού.
7. Από την άποψη των οικονομικών μεγεθών και της δημογραφικής σύνθεσης και εξέλιξης.
8. Βέβαια, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η ανισομέρεια της ανάπτυξης μεταξύ πόλης-υπαίθρου παρατηρείται περισσότερο στις προβληματικές περιοχές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΤΕ, τόμος Ι, Θεσσαλία, Αθήνα 1985.
 Η άσκηση της περιφερειακής πολιτικής και ο ρόλος της ΕΤΒΑ: Η περίπτωση της Θεσσαλίας, Αθήνα 1988.

Το ελληνικό αστικό κέντρο, Γ. Τσουγιόπουλος, Αθήνα 1981.

Έκθεση Ν. Λάρισας για το πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1988-1992, Λάρισα 1987.

Η δομή στο χώρο του παραγωγικού συστήματος - γεωργία, φυλλάδιο υπουργείου Χωροταξίας.

Στοιχεία ΕΣΥΕ, 1981.

Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Κ. Βεργόπουλος, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

«Νέες ιδέες» - παλιές συγκρούσεις

Της Σύνταξης: Στη δίνη της εσωτερικής πολιτικής αστάθειας και της διεθνοπολιτικής αταξίας

Τάσος Κυπριανίδης: Η αστική τάξη, η μαγειρίτσα, το σκοινί και η κρατική εξουσία. (Σημειώσεις για τις ανατροπές στην ΕΣΣΔ)

Θράσος Λεβαδίτης: Η αθλιότητα της αθλιότητας. (Η απολογητική θεωρία του Π.Ι. Παραρά, χαρακτηριστικό δείγμα τεκμηρίωσης των «νέων ιδεών» της Δεξιάς)

Χρήστος Τυροβούζης: Συνασπισμός: η πενιχρή πρόοδος μιας αμελητέας Αριστεράς

Χρήστος Βαλλιάνος: Μια πρώτη προσέγγιση στο μάρκετινγκ και τη διαφήμιση

Giorgio Baratta: Ο Γκράμοσι και η κριτική του αμερικανισμού

Χριστίνα Γιαννούλη: Το τέλος της εκμετάλλευσης και η βασιλεία των παραγωγών. Η σαινομονική οντοπία

Γιώργος Σταμάτης: Για τη νεοοικονομική ερμηνεία του κέρδους

Θέμης Μπόκαρης: Η ρύπανση του Λεκανοπεδίου Ιωαννίνων από τη βιομηχανία ΕΛΒΙΕΣ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1991

37

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ
*Η Γαλλική Επανάσταση
και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*
Εκδόσεις Διάττων
Αθήνα 1990, σ. 180.

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ αντιπαράθεση που αναπτύχθηκε σε υψηλούς τόνους – παράλληλα με τις επιβλητικές τελετές για τα διακόσια χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης στη Γαλλία και τον υπόλοιπο κόσμο – συνοδεύτηκε από μια σημαντική βιβλιογραφική παραγωγή, η οποία κατέστησε φανερό και τη διάθεση επαναδιερεύνησης όλων εκείνων των θεμάτων που αφορούν τη σημασία και την ερμηνεία του γεγονότος.

Με το νέο του βιβλίο ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών, καταθέτει την ελληνική συνεισφορά στη «συζήτηση» για τη Γαλλική Επανάσταση. Η μελέτη αποτελείται από τρεις ενότητες: Στην πρώτη, με τίτλο «*Η σφυρηλάτηση της επαναστατικής νοοτροπίας*», προσδιορίζεται κατ' αρχήν ο υπό εξέταση χώρος, όχι με στενά γεωγραφικά κριτήρια αλλά διευρυμένος στη βάση ιστορικών παραγόντων. Έτσι, η Νοτιοανατολική Ευρώπη δεν περιορίζεται στις περιοχές της Βαλκανικής νοτιώς του Δούναβη αλλά επεκτείνεται έως την Τρανσυλβανία, τη Δυτική Μικρά Ασία και την Κύπρο. Πρόκειται για μια εκτεταμένη γεωγραφική περιφέρεια η οποία διατήρησε για αιώνες την πολιτική (οθωμανικό υπερεθνικό κράτος) και τη θρησκευτική/πολιτισμική της (ορθοδοξία) συνοχή. Αυτό το *Byzance après Byzance* (Μεταβυζάντιο), όπως το ορίζει ο Ρουμάνος ιστορικός Νικόλαος Iorga, ο συγγραφέας το χαρακτηρίζει, παίρνοντας υπόψη πέραν των θρησκευτικών/πολιτισμικών στοιχείων και «τα ενοποιητικά δίκτυα οικονομικών λειτουργιών», τις «αλληλοδιεισδύσεις των εθνολογικών συνόρων» και τις «επάλληλες διασπορές», ως «Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία» των λαών της Βαλκανικής (σ. 20). [Για την έννοια της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας και τη διάσπασή της από την εμφάνιση του Εθνικισμού, βλ. περισσότερα στο «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες», περ. *Ιστορικά* τ. 10 (Ιούνιος 1989), σ. 29-46.]

Οι επιδράσεις της Γαλλικής Επανάστασης στο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης τοποθετούνται σε τέσσερα επίπεδα: Το πρώτο αφορά την άμεση επαφή τμημάτων του συγκεκριμένου χώρου [Ιόνια Νησιά (1797-1799, 1807-1814), «Ιλλυρικές Επαρχίες» (1806-1814)] με τη Γαλλική Επανάσταση. Η γαλλική κατοχή επέφερε την ανατροπή του τοπικού ancien régime (κατάργηση φεουδαλικών προνομίων, κοινωνικών διακρίσεων κ.ά.) και προώθησε διοικητικές, πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις με αστικό προσανατολισμό. Έτσι, τα εδάφη αυτά αποτέλεσαν ένα ιδεολογικό προγεφύρωμα από όπου εκπορεύτηκαν και διαχύθηκαν οι επαναστατικές ιδέες στην ευρύτερη περιοχή.

Το δεύτερο επίπεδο συνιστά ο «ανθρώπινος παράγοντας», δηλαδή οι φορείς που προώθησαν τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Η δράση τους εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στα αστικά κέντρα και στα μεγάλα λιμάνια της περιοχής, εκεί όπου τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα διευκόλυναν την προπαγάνδη και ανάπτυξη των επαναστατικών ιδεών. Τα άτομα αυτά, διπλωματικά στελέχη της γαλλικής κυβέρνησης (Antoine Fonton – Κωνσταντινούπολη–, Gaudin και Flury – Βουκουρέστι–, Descorches –Κωνσταντινούπολη–, Parant –Ιάσιο– κ.ά.), μυστικοί πράκτορες (Pellet, Hortolan – Αδριανούπολη–) και οπαδοί της Επανάστασης (Κωνσταντίνος Σταμάτης, Ρήγας Φεραίος, Παναγιώτης Κοδρικάς κ.ά.) δημιούργησαν, όπως σημειώνει ο συγγραφέας «...ένα πλέγμα ανθρωπίνων και πολιτικών σχέσεων που διοχετεύει τα μηνύματα της επαναστατικής Γαλλίας και υποθάλλει τον αναβρασμό στις συνειδήσεις των Βαλκάνιων ανταποκριτών τους» (σ. 33).

Η διανόηση της διασποράς περιλαμβάνεται στο τρίτο επίπεδο λειτουργίας των επαναστατικών επιδράσεων. Μεταξύ αυτών και εκείνοι που υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες των επαναστατικών γεγονότων (Αδαμάντιος Κοραής, Κωνσταντίνος Σταμάτης). Θα καταγράψουν με λεπτομέρεια τις εντυπώσεις τους και θα παραδώσουν στοιχεία, απόψεις, αρχές, επιλογές και προσδοκίες που θα αποτελέσουν τη σημαντικότερη σχετική βαλκανική πηγή. Η δραστηριοποίηση της διασποράς θα επεκταθεί και στην εκτύπωση και κυκλοφορία βιβλίων, δημοκρατικών φυλλαδίων και εφημερίδων τα οποία θα διοχετευτούν σε όλη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η μετουσίωση των ιδεών και των προσδοκιών σε πολιτική πράξη αποτελεί το τέταρτο επίπεδο της ανάλυσης του συγγραφέα. Εδώ εντάσσεται η δράση των Ριζοσπαστών. Ο Βαλκανικός Ριζοσπαστισμός με κύριο εκπρόσωπο τον Ρήγα Φεραίο και η φιλελεύθερη προσέγγιση της Γαλλικής Επανάστασης από τον Αδαμάντιο Κοραή, συνιστούν δύο περιπτώσεις που σύμφωνα με το συγγραφέα έχουν ειδικό βάρος για τη συγκριτική ιστορική προσέγγιση των πολιτικών ιδεών.

Η αναζωπύρωση της ιστοριογραφικής «συζήτησης» για τη Γαλλική Επανάσταση συνοδεύτηκε με την αμφισβήτηση της μαρξιστικής ερμηνευτικής ηγεμονίας, και την επανεμφάνιση της ιστοριογραφίας του προηγούμενου αιώνα, με σαφώς φιλελεύθερη προσέγγιση. [Edgar Quinet (1803-1875), *La Revolution et la Creation*, François Guizot (1787-1874), *L'histoire de la revolution d'Angleterre*, Alexis de Tocqueville (1805-1859), *De la democra-*

tie en Amerique, *L'ancien regime et la revolution*, Benjamin Constant (1767-1830), Mme de Staël (1766-1817) *De l'Allemagne* κ.ά.]

Στο β' μέρος της μελέτης με τίτλο «*Η φιλελεύθερη κριτική της Γαλλικής Επανάστασης*» παρουσιάζονται με κριτικό τρόπο τα κείμενα του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833), μέσα από τα οποία αναδύεται μια κριτική της Γαλλικής Επανάστασης από φιλελεύθερη σκοπιά. Έτσι ο συγγραφέας, δόκιμος μελετητής του έργου του Χιώτη λόγιου γιατρού, παρουσιάζει, μέσω των κειμένων του Κοραή, τη μοναδική εμπεριστατωμένη ελληνική άποψη και συμβολή στη φιλελεύθερη θεώρηση των κοσμογονικών εκείνων γεγονότων.

Εδώ, εντοπίζονται επιστολικά κείμενα του Έλληνα στοχαστή, των οποίων η ανάλυση και η ερμηνεία θα οδηγήσει στη διαπίστωση της συστοίχισής του με τη γιρονδίνικη πολιτική σκέψη, όπως αυτή εκφράζεται κυρίως από τον μαρκήσιο Antoine de Condorset (1743-1794) (*Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain qui, avec ses eloges des academiciens de 1666 à 1790*) και κατόπιν με τους «ιδεολόγους» της γ' περιόδου (Directoire) και τους οπαδούς της Φιλελεύθερης Αντιπολίτευσης κατά την Παλινόρθωση.

Στην ενότητα αυτή επισημαίνεται η δίχως ενδοιασμούς αποδοχή και υποστήριξη, εκ μέρους του Κοραή, όλων εκείνων των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων που επιβλήθηκαν στη Γαλλία το 1789. Παράλληλα, όμως, εκδηλώνεται με σαφήνεια το δέος και οι επιφυλάξεις για τη μετέπειτα πορεία των γεγονότων (β' περίοδος, επιβολή Ιακωβίνων), καθώς και η απέχθειά του για τους ηγέτες της περιόδου της Τρομοκρατίας (Marat, Robespierre). Επηρεασμένος από την κλασική του παιδεία και φορέας μιας άκρως διαφορετικής—από την αντίστοιχη Ιακωβίνικη— πολιτικής ηθικής, θα στιγματίσει τα γεγονότα που επακολούθησαν και θα τα ερμηνεύσει ως παρέκκλιση από τα αρχικά ιδεώδη της Επανάστασης.

Σχετικά με την επίλυση του ελληνικού εθνικού ζητήματος, ο Κοραής φαίνεται να έχει εναποθέσει όλες του τις προσδοκίες σε μια πιθανή και αναμενόμενη παρέμβαση της ναπολεόντειας Γαλλίας. Μάλιστα, για την εντονότατα φιλογαλλική του στάση θα κατηγορηθεί—άδικα— και ως «...ξένης κυβερνήσεως όργανον» (Μ. Γεδεών). Αργότερα, όταν θα απογοητευθεί από την πολιτική του Βοναπάρτη δεν θα θελήσει ποτέ να συνοδοιπορήσει με την ομάδα των ριζοσπαστών συμπατριωτών του και θα αρνηθεί να συμμετάσχει σε συνωμοτικές δραστηριότητες. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγραφέας της μελέτης: «*Η καταλυτική φροντίδα του για*

την ελευθερία της Ελλάδας αναλώθηκε, όπως άλλωστε και η ζωή του, στη μοναχική προσπάθεια της νουθέτησης και του φωτισμού του γένους, με τις διακυμάνσεις των ενθουσιασμών και των απογοητεύσεων αλλά και με την αταλάντευτη επιμονή της στρατευμένης του πίστης. Η επιλογή του μοναχικού δρόμου και της ατομικής προσπάθειας και η αποφυγή εμπλοκών σε συνωμοτικές κινήσεις, επαναστατικές οργανώσεις και ριζοσπαστικούς κύκλους προσφέρει άλλη μια επιβεβαίωση του φιλοσοφικού και πολιτικού φιλελευθερισμού με τον οποίο ο Κοραής πίστευε ότι έπρεπε να προσπελαστεί το ελληνικό πρόβλημα. Η πίστη στις φιλελεύθερες ιδέες ήταν το μέγιστο μάθημα που αποκόμισε ο Κοραής ως "αυτόπτης τιοούτων φοβερών πραγμάτων" κατά τη Γαλλική Επανάσταση» (σ. 104).

Η φυσική του απουσία από το χώρο και τις πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις και δραστηριότητες της Ελληνικής Επανάστασης, δεν θα εμποδίσουν τις πολιτικές του αρχές και το στοχασμό του να εμβολιάσουν το σημαντικότερο, ίσως, πολιτικό και ιδεολογικό ντοκουμέντο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων, το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Επιδάουρου». Εμμένοντας στην εγκαθίδρυση ενός μη μοναρχικού πολιτεύματος και «...στη διασφάλιση όλων εκείνων των αξιών και των ρυθμίσεων που στην ιστορία της πολιτικής σκέψης συνδέονται με τον ατομικιστικό φιλελευθερισμό» (σ. 106), αποσαφήνισε για μια ακόμη φορά τη φιλελεύθερη, μετριοπαθή του τοποθέτηση με την οποία τηρούσε ίσες αποστάσεις τόσο απέναντι στο ancien regime, όσο και στον Ιακωβίνικο ριζοσπαστισμό. Η προσπάθειά του, για τη θεμελίωση και λειτουργία ενός εθνικού και πολιτικού λόγου βασισμένου επάνω σε φιλελεύθερες αξίες, βρήκε την απήχσή της στα έργα του Νεόφυτου Βάμβα, του Φίλιππου Φουρνάρα κ.ά., όμως «...συνοδεύτηκε από αναστολές και ασυνέχειες που δεν επέτρεψαν ποτέ την ολοκλήρωση της αρχικής πρότασης του Κοραή για το φιλελεύθερο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας» (σ. 108).

Τον Βαλκανικό Ριζοσπαστισμό, τον οποίο ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως την «...αυθεντικότερη απόπειρα να μετουσιωθεί η επαναστατική ιδεολογία σε πολιτική πράξη στην περίοδο 1789-1821» (σ. 111), πραγματεύεται η τρίτη ενότητα της μελέτης. Ο Ριζοσπαστισμός, κίνημα ιδεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό ορίζεται ως σημαντικός λόγω της σχετικά μακράς του διάρκειας (1789-1848) και της διαβαλκανικής του εμβέλειας. Η μελέτη υπογραμμίζει μεν την πενιχρή κοινωνική του βάση που εξαντλείται στα όρια ολι-

γάριθμων περιθωριακών ομάδων και σε ατομικές πρωτοβουλίες, παράλληλα όμως τονίζει ότι «...διαθέτει το ειδικό βάρος της ρήξης με το παρελθόν, ή καλύτερα της βούλησης για μια τέτοια ρήξη, που καθορίζει την ιστορική του σημασία» (σ. 112).

Η εθνικιστική έξαρση που δέσποσε στην περιοχή στη διάρκεια του περασμένου αιώνα, συνοδεύτηκε με την κυριαρχία ανάλογης ιστοριογραφίας με εθνικιστικό προσανατολισμό. Έτσι, η ερμηνευτική προσέγγιση του συγκεκριμένου φαινομένου αλλά—όπως σημειώνει και ο συγγραφέας— και «...η έστω και υπαινικτική και συνοπτική απόπειρα να ανακτηθεί ο ιστορικός χαρακτήρας του ριζοσπαστικού κινήματος στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, δεν είναι (...) χωρίς ενδιαφέρον» (ό.π.).

Στην ενότητα αυτή εντοπίζονται οι χώροι (παροικίες Κεντρικής Ευρώπης, μεσογειακά λιμάνια, Ιόνια Νησιά) που αποτέλεσαν κέντρα ζύμωσης και ανάπτυξης του Ριζοσπαστισμού, καθώς και τα πρόσωπα (Ρήγας Φεραίος, Χριστόδουλος Παμπλέκης, Γεώργιος Εμμανουήλ, Σπυρίδων Βαλέτας, Δημήτριος Καταρτζής, Γεώργιος Lazar, Παύλος Ιοργονίσι κ.ά.) που με τη συνωμοτική τους δράση και το σημαντικότερο πνευματικό/συγγραφικό τους έργο συνέδραμαν στη διάχυση των ριζοσπαστικών ιδεών σε ολόκληρη τη Βαλκανική.

Στη συνέχεια, η μελέτη επιχειρεί να οροθετήσει τον Βαλκανικό Ριζοσπαστισμό ως ιδεολογικό ρεύμα και ως πολιτικό κίνημα στη βάση τριών κριτηρίων: (α) *Το θεωρητικό του υπόβαθρο*, που έχει τις ρίζες του και τις επιρροές του στη «...φιλολογία του ριζοσπαστικού πολιτικού ουμανισμού του Διαφωτισμού...» (σ. 117) (κείμενα J.J. Rousseau, Mably, Montesquieu κ.ά.), του οποίου ο πλέον υποδειγματικός αποδέκτης υπήρξε ο Ρήγας Φεραίος. (β) *Η ιδεολογική του συγκρότηση*, που προσανατολίζεται, κάτω από την πίεση του γαλλικού Ιακωβινισμού, προς το πολιτειακό σχήμα της Republique και την αμφισβήτηση των υφιστάμενων κοινωνικών δομών. Εδώ, η βαλκανική ανταπόκριση συναντάται στην *Ελληνική Νομαρχία* αλλά και στα κείμενα *Λίβελλος των Αρχιερέων* (1810), *Ρωσσοαγγλόγάλλος* (1805), *Πραγματεία περί Πολιτικής του Ιωάννη Ταυτ, Στοχασμοί ενός Φιλέλληνα* του Emile Gaudin, *Προς τους Ρωμαίους της Ελλάδος* του Κωνσταντίνου Σταμάτη κ.ά. (γ) *Η επαναστατική πράξη*, κριτήριο που κατά τον συγγραφέα «...συνιστά τη λυδία λίθο της αναγνώρισής του» (σ. 129) και εκφράστηκε με σειρά συνωμοτικών και άλλων συναφών δραστηριοτήτων (κίνημα Ρήγα, συνωμοσία του Martinovic κ.ά.). Όμως η αποτυχία και η τελική τους καταστολή αποτέλεσε και τη ληξιαρχική πρά-

ξη θανάτου του Ιακωβινισμού στην επικράτεια της αυστρουγγρικής αυτοκρατορίας. Έκτοτε η ριζοσπαστική βούληση για δράση διοχετεύτηκε στις ποικιλώνυμες Μυστικές Εταιρείες («Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» (1809), «Φιλική Εταιρεία» (1814), «Φιλόμουσος Εταιρεία» (1813), «Γραικοδακική Εταιρεία» (1811) κ.ά.), των οποίων οι δραστηριότητες είχαν ευτυχέστερη πορεία.

Οι Εταιρείες αυτές επικέντρωσαν τη δράση τους σε δύο στόχους: (α) στην απελευθέρωση των χριστιανικών πληθυσμών από την οθωμανική δεσποτεία και (β) στην προαγωγή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Η προώθηση του πρώτου στόχου σε βάρος του δεύτερου θα ανατρέψει την ισορροπία του ριζοσπαστικού κινήματος και θα οδηγήσει στην επικράτηση του ρομαντικού εθνικισμού. Έτσι, οι βαλκανικοί λαοί, αποβάλλοντας τον δημοκρατικό εθνικισμό της Γαλλικής Επανάστασης, θα ακολουθήσουν κατά τον 19ο και 20ό αιώνα καθόλα διαφορετικό δρόμο από εκείνο που οραματίστηκαν όσοι οιστηλατήθηκαν από τις επαναστατικές ιδέες του 1789.

Το βιβλίο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί την πολιτική συνέχεια των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν στο προγενέστερο έργο του (*Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα 1985). Με το βιβλίο *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη* δεν συγγράφει την Ιστορία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Όπως και ο ίδιος σημειώνει στον πρόλογο της μελέτης: «*Επιδίωξή μου είναι να αναπαραστήσω, στο μέτρο του δυνατού, τη λειτουργία των πολιτικών ιδεών στο κοινωνικό περιβάλλον και να ανιχνεύσω τους τρόπους υποδοχής τους*» (σ. 11-12).

Ο συγγραφέας, άριστος γνώστης των πολιτικών φαινομένων και των ιδεολογικών κινήματων της περιόδου, χρησιμοποιεί με επιδέξιο τρόπο το βιβλιογραφικό του υλικό. Έχοντας στη διάθεσή του μια εξαιρετική θεωρητική και μεθοδολογική θωράκιση—που είναι εμφανής σε όλα του τα έργα— καταθέτει μια μελέτη μέσα από την οποία αναδύεται ένας γόνιμος και ελκυστικός προβληματισμός. Οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις που παρήγαγε η «συζήτηση» για τη Γαλλική Επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη δεν τον αφήνουν αδιάφορο. Προβάλλει και υποστηρίζει τις απόψεις του διατηρώντας την επιστημονική του ψυχραιμία, δίχως βιβλιογραφικούς αποκλεισμούς, και με σωστή—κατά περίπτωση— χρήση των πηγών από οπουδήποτε και αν προέρχονται: έτσι αναλαμβάνει ο ίδιος την ευθύνη των επιλογών του.

Στα θετικά στοιχεία του βιβλίου θα

πρέπει να ενταχθούν το ύφος και η σωστή και πλούσια γλώσσα του κειμένου. Οι έννοιες και οι προτάσεις αποδίδονται με τέχνη και σαφήνεια, ενώ η αναλυτική του ικανότητα καθιστά το επιστημονικό κείμενο προσιτό και στο μη ειδικό κοινό. Τέλος, τη θετική εικόνα του όλου έργου ολοκληρώνει η προσεγμένη έκδοση, η αισθητική της οποίας συμπληρώνεται με καλαίσθητες γκραβούρες της εποχής. ■

Οι εκδόσεις - βιβλιοπωλείο «Δωδώνη»
Ασκληπιού 3, Αθήνα

29 χρόνια κοντά σας

- Με ευθύνη
- Με συνέπεια
- Με σεβασμό στον αναγνώστη

Οι εκδόσεις - βιβλιοπωλείο «Δωδώνη»
Μιχαήλ Αγγέλου 27, Γιάννινα

9 χρόνια κοντά σας

- Με ενημέρωση
- Με εξυπηρέτηση
- Με φιλική διάθεση

Στα βιβλιοπωλεία «ΔΩΔΩΝΗ» θα βρείτε βιβλία φιλοσοφίας, ιστορίας, παιδαγωγικής επιστήμης, λογοτεχνίας, καλών τεχνών, δοκιμίου, πολιτικής κ.ά.

Για του θεατρόφιλους ειδικό οργανωμένο τμήμα.

Για τα παιδιά: οργανωμένο παιδικό τμήμα.

Επιπλέον, για τους φιλόμουςους, λειτουργεί και στα δύο βιβλιοπωλεία τμήμα δίσκων.

Στη «ΔΩΔΩΝΗ», έχει γίνει παράδοση πια η εξυπηρέτηση των πελατών μας

ΑΘ. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΗΣ

ΧΡΙΣΤΟΥ ΓΟΥΔΗ
*Κοσμικές διαδρομές.
Ζωή και Σύμπαν*
Αθήνα, εκδόσεις Κωσταράκη 1991,
σελ. 271.

IAN STEWART
*Παίζει ο Θεός ζάρια.
Η επιστήμη του χάους*
Αθήνα, εκδόσεις Κωσταράκη 1991,
σελ. 360.

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ χρόνια παρατηρείται έντονη εκδοτική δραστηριότητα με βιβλία που αναλύουν ενδιαφέροντα θέματα των θετικών επιστημών. Εκδοτικοί οίκοι, όπως η Τροχαλία, οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, το Κάτοπτρο και άλλοι έχουν εκδώσει ενδιαφέροντα βιβλία, πολλά από αυτά μεταφράσεις Άγγλων ή Αμερικανών επιστημόνων που έγιναν γνωστά ή μπεστ σέλερς σε πολλές δυτικοευρωπαϊκές χώρες, εκλαϊκευμένης επιστημονικής γνώσης. Κοσμολογία, διαστημικά, βιοτεχνολογία, μαθηματικές επιστήμες, φυσική, χημεία, ηλεκτρονικοί υπολογιστές, νέες τεχνολογίες, είναι οι νεότερες ανακαλύψεις των Ελλήνων εκδοτών με πολυάριθμες και αξιόλογες εκδόσεις.

Πρόσφατα οι εκδόσεις Κωσταράκη ξεκίνησαν μια σειρά εκλαϊκευμένων επιστημονικών βιβλίων σε ενδιαφέροντα θέματα, και τα δύο αυτά βιβλία αποτελούν τα προϊόντα των προσπαθειών τους.

Το βιβλίο του καθηγητή Χρ. Γούδη (Αστροφυσική στο Πανεπιστήμιο Πατρών) αποτελεί μία εξαιρετική προσφορά στον τομέα της προέλευσης της ζωής στη Γη και στο Διάστημα. Αποτελείται από πέντε μέρη με εκλαϊκευμένη ανάλυση της εμφάνισης και εξέλιξης του φαινομένου της ζωής.

Το πρώτο μέρος αναφέρεται στη χημική εξέλιξη και εμφάνιση της ζωής στον πλανήτη μας μέσα από τα πολύπλοκα φαινόμενα των χημικών, βιοχημικών και βιολογικών διεργασιών που επιτεύχθηκαν στα 4,5 δισεκατομμύρια χρόνια ύπαρξης του πλανήτη. Ο συγγραφέας αναφέρεται σύντομα στις στοιχειώδεις μονάδες της ζωής, τον γενετικό κώδικα και την προέλευση της ζωής, με τον πλούτο των πειραματικών δεδομένων που έχουν προκύψει μέχρι σήμερα.

Ωστόσο, η αναγωγική πρωτόγονη ατμόσφαιρα που πιστευόταν ότι υπήρχε στο ξεκίνημα της χημικής εξέλιξης, σήμερα αναθεωρείται. Υπάρχουν έντονες ενδείξεις και πειραματικά αποτελέσματα ότι η ατμόσφαιρα της Γης αποτελούνταν από διοξείδιο του άνθρακα, άζωτο και νερό (και όχι μεθάνιο, αμμωνία και υδρογόνο). Το υδρογόνο ήταν σε μικρές ποσότητες ενώ υπήρχε και αρκετό μονοξείδιο του άνθρακα. Το μίγμα αυτό των αερίων ήταν ικανό να παράγει αμινοξέα και άλλες χημικές ενώσεις με την επίδραση των κοσμικών ακτίνων και υψηλής ενέργειας σωματίδια από τις εκλάμψεις του ήλιου.

Το δεύτερο μέρος για τη *ζωή στο Διάστημα* παρουσιάζει το ενδιαφέρον θέμα της βιοαστρονομίας. Η πιθανότητα ύπαρξης ανώτερων μορφών ζωής είναι μια σοβαρή και φιλόδοξη θεωρία, αλλά μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί ακόμη στο βαθμό που θα επιθυμούσαν οι επιστήμονες. Εάν λοιπόν μπορούσαν να υπάρχουν κάποια

εξωγήινα όντα με σοβαρές τεχνολογικές δυνατότητες θα επικοινωνούσαν με τους ανθρώπους. Η πιθανότητα αυτή (*Επικοινωνία με εξωγήινους πολιτισμούς*, τρίτο μέρος) έχει εξάψει τη φαντασία των ανθρώπων από την εποχή των Σπούτνικ! Όλη η φιλολογία των θεωριών για τα UFO, παλαιότερων επισκέψεων εξωγήινων και μυστηριωδών φαινομένων πρέπει να τονιστεί ότι δεν έχει επαληθευθεί σε κανένα σοβαρό επιστημονικό εργαστήριο. Ο συγγραφέας έπρεπε να ξεκαθαρίσει στο σημείο αυτό τη θεωρία από την πραγματικότητα, όσο και αν υπάρχουν ακόμη πολλά ερωτηματικά.

Το τέταρτο μέρος (*Απειλή από το Διάστημα*) και το πέμπτο (*Σενάριο αυτοκαταστροφής*) αφιερώνονται στις καταστροφικές συνέπειες για τον πλανήτη μας από άλλα εξωγήινα σώματα (κομήτες κ.λπ.) και στις αυτοκαταστροφικές τάσεις του σύγχρονου τεχνολογικού πολιτισμού μας (πυρηνικός χειμώνας, φαινόμενο θερμοκηπίου, καταστροφή του όζοντος στη στρατόσφαιρα κ.ά.). Τα κεφάλαια αυτά είναι πολύ ενδιαφέροντα και συνοπτικά.

Το βιβλίο περιέχει αρκετές έγχρωμες φωτογραφίες γαλαξιών, αστερών κ.λπ., ενώ σε όλα τα κεφάλαια υπάρχουν ωραιότατα σχήματα και ένθετα τμήματα από γνωστά λογοτεχνικά και επιστημονικά έργα.

* * *

Το δεύτερο βιβλίο του Ian Stewart *Παίζει ο Θεός ζάρια. Η επιστήμη του χάους* αποτελεί μια αξιοπρόσεκτη και σημαντική προσφορά για την εκλαϊκευση της θεωρίας του χάους. Η χαστική δυναμική που υπάρχει σε πολλά συστήματα είναι μια εντελώς καινούργια οπτική, ένα καινούργιο είδος μαθηματικών, μια νέα επιστήμη. Η νέα επιστήμη του χάους πέτυχε να εξηγήσει πολλά φυσικά φαινόμενα, που σε παλαιότερες εποχές ήταν ανεξήγητα μέσα από τις απλές μαθηματικές εξισώσεις, και μέσα από τα επιτεύγματα της τοπολογίας και της στατιστικής προώθησε σημαντικά τις γνώσεις του ανθρώπου.

Η εισαγωγή του βιβλίου «Χάος από την τάξη» καθώς και τα επόμενα «Εξισώσεις για όλα» και «Οι νόμοι του λάθους» είναι μια θαυμάσια περιγραφή των εννοιών του χάους και της τάξης, καθώς και της προσπάθειας των επιστημόνων να κατανοήσουν τους νόμους της φυσικής και να περιγράψουν τα φυσικά φαινόμενα με απλές μαθηματικές εξισώσεις. Έτσι και ο τίτλος του βιβλίου: «Εσύ πιστεύεις σ' ένα Θεό που παίζει ζάρια. Εγώ πιστεύω στον αδήριτο νόμο και στην τάξη» (επιστολή Α. Αϊνστάιν προς τον Μαξ Μπορν) αποτελεί εδώ και δεκαετίες μια ανοιχτή διαμάχη μεταξύ των επιστημόνων. Η διαμάχη αυτή αναζωπυρώθηκε στον κύκλο

των βιολογικών επιστημών με το βιβλίο του J. Monod *Le Hasard et la Nécessité* (Η τύχη και η αναγκαιότητα, εκδόσεις Ράππα, 1971).

Η επιτυχία των θεωριών για το χάος, ένα νέο είδος μαθηματικών, οφείλεται στο ότι μπορεί να μας κάνει να κατανοήσουμε την αταξία στη φύση. Ξεπεράστηκε η παλαιά φιλοδοξία του ανθρώπου να εξηγήσει τον κόσμο με απλές εξισώσεις και μια σειρά φυσικών νόμων. Το χάος έγινε αξιοπρεπές.

Το βιβλίο του Stewart προχωράει στην αναλυτική περιγραφή των κυριότερων παραδειγμάτων και εννοιών των μαθηματικών για το χάος, από τον Ανρί Πουανκαρέ, το εκκρεμές μονής κατεύθυνσης, τους παράξενους ελκυστές και τις συνταγές για το χάος με εκλαϊκευμένο τρόπο, αλλά και με σαφήνεια για τα δύσκολα μαθηματικά παιχνίδια που αποκαλύπτονται. Το βιβλίο τούτο είναι συγκρίσιμο με του James Gleick *Chaos: Making a New Science* (μετάφραση στα ελληνικά: Χάος: Μια νέα επιστήμη, εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 1990, σελ. 428) που έγινε μπεστ σέλερ πριν από τρία χρόνια.

Οι δύο αυτές εκδόσεις ελπίζω να αποτελέσουν χρήσιμη εμπειρία για τον εκδοτικό οίκο Κωσταράκη, ώστε να μας προσφέρει και άλλες εκδόσεις εκλαϊκευμένης επιστημονικής γνώσης με την ποιότητα των δύο αυτών βιβλίων. ■

ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗ
*Οι λέξεις στην αρχιτεκτονική
και την επιστημονική σκέψη*

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ του Πέτρου Μαρτινίδη *Οι λέξεις στην αρχιτεκτονική και την επιστημονική σκέψη* αποτελεί, κυρίως, μια κριτική παρουσίαση των επιφανέστερων ρευμάτων στις αρχιτεκτονικές θεωρίες των πέντε τελευταίων αιώνων (από τα εγκαινιαστικά κείμενα της αρχιτεκτονικής δοκιμιογραφίας – τέλη 15ου αιώνας – ως τα μανιφέστα του μεταμοντερνισμού). Η παρουσίαση, όπως είναι φυσικό για ένα τόσο ευρύ υλικό, παραμένει αποσπασματική και άνιση. Υπάρχουν σύντομα παραθέματα από έργα μεγάλου βεληνεκούς και εκτενείς επιλογές από έργα ελάσσονα, συνοπτικά σχόλια σε μείζονες εργασίες και επιστάμενες αναφορές σε βιβλία που έχουν περάσει οριστικά στη λήθη. Η κριτική, ωστόσο, επιχειρεί να εστιασθεί συστηματικά στο: ποια η διαχρονική σχέση των αρχιτεκτονικών με τις συναπτές τους επιστημονικές θεωρίες: ποιοι δανεισμοί όρων, οικειοποιήσεις μεθόδων, είτε αυτόνομες αναπτύξεις ερευνητικών εργαλείων, επιτρέπουν στη θεωρία του κτισμένου χώρου και στον όποιο λόγο διερμηνεύει ή καθοδηγεί την αρχιτεκτονική πράξη, να αποκτήσει το στάτους της επιστήμης.

Με αυτή την έννοια, το βιβλίο διατηρεί ένα τριπλό ενδιαφέρον, εντασσόμενο τόσο σε μια «ιστορία» των αρχιτεκτονικών θεωριών παράλληλη προς μιαν επισκόπηση των σημαντικότερων επιστημονικών ρευμάτων που σχετίζονται μαζί της, όσο και σε μια φιλολογική-σημασιολογική προσέγγιση και ανάλυση των διατυπώσεων με τις οποίες κατά καιρούς διαμορφώνεται ο αρχιτεκτονικός λόγος. Αναμφίβολα το κεντρικό βάρος της όλης μελέτης τοποθετείται στην επιστημολογική στάθμιση του αρχιτεκτονικού λόγου. Στους «τρόπους» (των επιστημονικών μεθοδεύσεων όσο και της ρητορικής) με τους οποίους συμβαίνει, εδώ και πεντακόσια χρόνια, να διατυπώνονται και να αναδιατυπώνονται τα ζητήματα του κτισμένου χώρου.

Ο συντάκτης της μελέτης, πάντως, δεν διεκδικεί την ταυτότητα ενός συστηματικού θεωρητικού της αρχιτεκτονικής (κι ακόμη λιγότερο ενός ιστορικού της). Ύψιστη φιλοδοξία του είναι να αποβεί ένας αποφενακιστής της αρχιτεκτονικής θεωρίας, και η ευτυχέστερη συμβολή του, όπως φαίνεται από το εισαγωγικό έως το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, είναι να αναχαιτισθούν οι εγέρσεις αυστηρών επιστημονικών αξιώσεων από την περί κτισμένου χώρου δοκιμιογραφία. ■

Π.